

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ GRAMERİNİN TEORİK TEMELİ: İLLET KURAMI

DOKTORA TEZİ

MEHMET EMİN GÜZEL

DANIŞMAN
DOÇ. DR. HASAN UÇAR

AKSARAY 2022

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ GRAMERİNİN TEORİK TEMELİ: İLLET KURAMI

DOKTORA TEZİ

MEHMET EMİN GÜZEL

DANIŞMAN

DOÇ. DR. HASAN UÇAR

AKSARAY 2022

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren altı (6) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Mehmet Emin
Soyadı : Güzel
Bölümü : Temel İslam Bilimleri
İmza :
Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : Arap Dili Gramerinin Teorik Temeli: İllet Kuramı

İngilizce Adı : The Theoretical Basis of Arabic Grammar: The Theory of ‘Illa

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazım sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynaklarımı kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Mehmet Emin Güzel

İmza:

[Handwritten signature of Mehmet Emin Güzel]

JÜRİ ONAY SAYFASI

Mehmet Emin Güzel tarafından hazırlanan “Arap Dili Gramerinin Teorik Temeli: İllet Kuramı” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Danışman: Doç. Dr. Hasan Uçar

Temel İslam Bilimleri/Selçuk Üniversitesi

.....

Üye: Doç. Dr. Ramazan Ata

İslam Tarihi ve Sanatları/Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin Kahraman

Temel İslam Bilimleri/Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Muhammet Mücahit Asutay

Temel İslam Bilimleri/Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

.....

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Tahsin Yurttaş

Temel İslam Bilimleri/Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi: 06/06/2022

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nuntarih

ve..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Tez yazım sürecinde her türlü desteği veren danışman hocam Doç. Dr. Hasan Uçar'a, tez izleme komitesi üyeleri Doç. Dr. Ramazan Ata ve Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin Kahraman'a teşekkür ederim.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARAP DİLİ GRAMERİNİN TEORİK TEMELİ: İLLET KURAMI

(Doktora Tezi)

Mehmet Emin Güzel, Aksaray 2022

ÖZET

En gelişmiş iletişim aracı olan dil, günümüzde bile gizemi tam anlamıyla çözölememiş insana özgü bir yetidir. Arapçanın Kur'ân dili olması, Arap dili gramerine dair çalışmaların erken dönemde başlamasını tetikleyen en önemli etken olmuştur. Daha çok betimsel bir yaklaşımla başlayan gramer çalışmaları, zamanla normatif ve nedenselci bir hâl almıştır. Çünkü dile kutsiyet atfedilmesi sonucu dildeki hikmet arayışı, Arap dilcilerini gramerin de ötesine geçmeye sevk etmiştir. Bu yönüyle nahiv ilminin salt bir dil grameri olmayıp dildeki gizemi anlamaya yönelik bir faaliyet olduğu söylenebilir. Nitekim Arap dilcilerin, ilk dönemden itibaren “Dilsel her bir olgunun mutlaka bir illeti vardır.” anlayışıyla belirledikleri gramer ilkelerini illetlerle izah ettikleri görölmektedir. İlet kuramı diye bilinen ve Hicri 2. yüzyılda Halil b. Ahmed (ö. 175/791) tarafından kuramsal çerçevesi belirlenen bu anlayışa göre dil, usta bir ressamın elinden çıkmış şaheser bir tablo; dilci ise bu tabloyu hayranlıkla inceleyen ve her bir fırça darbesini yorumlamaya çalışan bir uzmandır. Halil b. Ahmed, selefleri ve çağdaşı dilcilerin tespit ettiği illetler, hicri 2. yüzyıldan itibaren öğrencisi Sîbeveyhi (ö. 180/796) tarafından geliştirilerek kayıt altına alınmış, hicri 3. yüzyıldan itibaren alanla ilgili müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Hicri 4. yüzyıldan itibaren illet kuramı, usûlcü yaklaşımla teorik yönden ele alınmış; illetlerle ilgili genel bazı ilkeler tespit edilmiş ve illetler farklı açılardan tasnif edilmiştir. Bu çalışmada nahiv ilminin teorik temeli olarak illet kuramı ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ilk iki bölümünde konunun kuramsal ve kavramsal çerçevesi ortaya konduktan sonra tarihi süreç ve literatüre yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise yaygın illet türleri, hem teorik hem de pratik yönden incelenmiştir. İlet türlerinin tespitinde Celîs ed-Dîneverî'nin (ö. 490/1097) tasnifi; illetlerin teorik yönden incelenmesinde nahiv usûlu kaynakları; pratik yönden incelenmesinde ise Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı esas alınmıştır. İlet kuramı çerçevesinde belirlenen illetler ile dilde temel ilkelerin belirlenip temellendirildiği anlaşılmıştır. Bu yönüyle illet kuramının Arap dil gramerinin teorik temelini oluşturduğu görölmektedir. Diğer yandan bu illetlerin, dilin hem lafız hem de anlam boyutunu esas aldığı; birini diğerine feda etmediği anlaşılmıştır. Bu bağlamda konuşan ile muhatap arasında asgari düzeyde dil çabasıyla sağlıklı bir iletişim kurmanın temel hedef olduğu ortaya konmuştur. Dildeki olguların tesadüfi olmadığını ortaya koyan bu illetler, dilin hikmet boyutuna da dikkat çektiği aşıkardır.

Bilim Kodu: 60401

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, İlet Kuramı, Nahiv İletleri, Sîbeveyhi.

Sayfa Adedi: 311

Danışman: Doç. Dr. Hasan Uçar

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

THE THEORETICAL BASIS OF ARABIC GRAMMAR: THE THEORY OF ‘ILLA

(Ph.D Thesis)

Mehmet Emin Güzel, Aksaray 2022

ABSTRACT

Language, the most developed means of communication, is a human ability, the mystery of which has not been fully resolved until today. The fact that Arabic is the language of the Qur'an has been the most important factor that triggered the early start of studies on the grammar of the Arabic language. Grammar studies, which started with a more descriptive approach, became normative and causal in time. Because the search for wisdom in the language as a result of attributing holiness to language has led Arab linguists to go beyond grammar. In this respect, it can be said that the science of Arabic grammar is not just a language grammar, but an activity aimed at understanding the mystery in the language. For this reason, Arab linguists explained the grammatical principles they identified under the principle of causation by understanding “every linguistic phenomenon must have a cause”. The theoretical framework of the ‘illa theory was determined by Khalīl b. Aḥmad (d. 175/791) in the 2nd century AH. According to this theory, language is a masterpiece painting by a master painter; The linguist is an expert who examines this painting with admiration and tries to interpret each brush stroke. The ‘illas of grammar revealed by Khalīl and his contemporary linguists were developed and recorded by his student Sībawayh (d. 180/796) from the 2nd century A.H. Since 3rd century A.H., detached works began to be written about this issue. Since the fourth century A.H., the issue of ‘illas has been dealt with theoretically with a methodology approach, and some general principles related to the ‘illas were identified, and the ‘illas were classified from different angles. In this study, the theory of causation, which is the theoretical basis of Arabic language grammar, is discussed. In this context, after the theoretical and conceptual framework of the subject is revealed in the first two parts of the study, the historical process and literature are included. In the third chapter, common types of illa's are examined both theoretically and practically. The classification of Celīs al-Dīnavarī (d. 490/1097) was taken as the basis for the determination of the types of ‘illas. In the theoretical analysis of ‘illas, the literature of *usūl al-naḥw* was taken as a basis. Sībawayh's book *el-Kitāb* was taken as the basis for the practical analysis of ‘illas. It has been understood that with the illas determined within the framework of the theory of ‘illa, the basic principles in the language are determined and grounded. In this respect, it is seen that the theory of illa constitutes the theoretical basis of the Arabic language grammar. On the other hand, these ‘illas are based on both the wording and the meaning of the language; It is understood that they did not sacrifice one for the other. In this context, it has been revealed that establishing healthy communication between the speaker and the interlocutor

with minimal language effort is the main goal. It is obvious that these illas, which reveal that the phenomena in the language are not accidental, also draw attention to the wisdom dimension of the language.

Science Code: 60401

Key Words: Arabic Language, al-Nahw, The Theory of ‘Illa, ‘Illas of al-Nahw, Sîbawayh.

Page Number: 311

Supervisor: Doç. Dr. Hasan Uçar

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
Tezin Konusu ve Kapsamı.....	3
Tezin Önemi.....	4
Tezin Amacı	5
Tezin Yöntemi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM İLLET KURAMI

1.1. İlletin Tanımı	8
1.1.1. İlletin Sözlük Anlamı	8
1.1.2. İlletin Terim Anlamı	10
1.1.2.1. Filozoflara Göre İllet	10
1.1.2.2. Kelâmcılara Göre İllet.....	13
1.1.2.3. Usûlcülere Göre İllet.....	14
1.1.2.4. Dilcilere Göre İllet	16
1.2. İlletin Kuramsal Çerçevesi.....	21
1.2.1. İllet Tespiti	24
1.2.2. İllet Taksimi.....	28
1.2.2.1. Amaç ve İşlev Odaklı Taksim	28
1.2.2.2. Menşe Odaklı Taksim.....	31
1.2.2.3. Hüküm Odaklı Taksim.....	31

1.2.2.4. Yapı ve Mâhiyet Odaklı Taksim	31
1.2.3. İletle İlgili Genel Hükümler	33
1.3. Arap Dilcilerin İlet Kuramına Yaklaşımı.....	37
1.3.1. Eleştirel Yaklaşım	37
1.3.1.1. Klasik Dönem Eleştirel Yaklaşım	37
1.3.1.2. Çağdaş Dönem Eleştirel Yaklaşım	44
1.3.2. Savunmacı Yaklaşım	48
1.3.2.1. Klasik Dönem Savunmacı Yaklaşım.....	48
1.3.2.2. Çağdaş Dönem Savunmacı Yaklaşım	50
1.3.3. Değerlendirme	52
1.4. İlet Kuramının Modern Dilbilimindeki Yeri	55
1.4.1. Öne Çıkan Modern Dilbilim Kuramları ve Arap Dilbilimine Etkileri.....	55
1.4.1.1. Tarihsel Dilbilimi ve İlet Kuramı.....	58
1.4.1.2. Betimleyici Dilbilimi ve İlet Kuramı.....	59
1.4.1.3. Üretici Dönüşümsel Dilbilimi (ÜDD) ve İlet Kuramı.....	63
1.5. İlet Kuramının Dil Öğretimindeki Rolü ve Osmanlı Medreselerinde Nahiv İletlerinin Arap Dili Öğretimindeki Yeri	68
1.5.1. Nahiv İletlerinin Dil Öğretimindeki Yeri	69
1.5.2. Osmanlı Medreselerinde Nahiv İletlerinin Arap Dili Öğretimindeki Yeri.....	75

İKİNCİ BÖLÜM TARİHSEL SÜREÇ VE LİTERATÜR

2.1. Arap Dilinde Ta'îl Faaliyetinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	83
2.1.1. Sîbeveyhi Öncesi Ta'îl Faaliyeti	87
2.1.2. Sîbeveyhi ve Sonrası Ta'îl Faaliyeti	103
2.2. Literatür.....	107
2.2.1. Günümüze Ulaşmayan Eserler	108
2.2.1.1. <i>el- 'İlel fi'n-nahv</i> , Kutrub.....	108
2.2.1.2. <i>'İlelü'n-nahv</i> , el-Mâzinî.....	108
2.2.1.3. <i>el- 'İlel fi'n-nahv</i> , İbnü'l-Hâik	108

2.2.1.4. <i>‘İlelü’n-nahv / Nakdu ‘ileli’n-nahv, İsbehânî</i>	109
2.2.1.5. <i>‘İlelü’n-nahv, İbnü’s-Serrâc</i>	109
2.2.1.6. <i>el-Muhtâr fî ‘ileli’n-nahv, İbn Keysân</i>	109
2.2.1.7. <i>en-Nahvü’l-mecmû‘ ‘ala’l- ‘ilel, Mebremân</i>	109
2.2.1.8. <i>Taksimâtü’l- ‘avâmil ve ‘ilelihâ, el-Farikî</i>	110
2.2.1.9. <i>el-Burhân fî ‘ileli’n-nahv, İbn ‘ Abdûs</i>	110
2.2.1.10. <i>Şerhu ‘ileli’n-nahv, el-Mühellebî</i>	110
2.2.1.11. <i>el-Kâfî fî ‘ileli’n-nahv, el-Vaferâvendî</i>	110
2.2.1.12. <i>Kitabü’l- ‘ilel, el-Kummî</i>	110
2.2.1.13. <i>el-İ‘râb fî ‘ileli’l-i‘râb, el- ‘Ukberî</i>	111
2.2.1.14. <i>el-İ‘râb ‘an esrârî’l-harekât fî lisani’l- ‘arab, el-Hadrâvî</i> .	111
2.2.2. Günümüze Ulaşan Eserler	112
2.2.2.1. Nahiv İletlerini Teorik Yönden Ele Alan Eserler	112
2.2.2.1.1. <i>el-Hasâis, İbn Cinnî</i>	112
2.2.2.1.2. <i>Luma ‘ü’l-edille fî usûli’n-nahv, el-Enbârî</i>	114
2.2.2.1.3. <i>el-İktirâh fî usûli’n-nahv, es-Süyûtî</i>	115
2.2.2.2. Nahiv İletlerini Pratik Yönden Ele Alan Eserler	115
2.2.2.2.1. <i>el-Usûl, İbnü’s-Serrâc</i>	116
2.2.2.2.2. <i>el-Îzâh fî ‘ileli’n-nahv, Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî</i>	118
2.2.2.2.3. <i>‘İlelü’t-tesniye, İbn Cinnî</i>	119
2.2.2.2.4. <i>‘İlelü’n-nahv, Ebü’l-Hasan İbnü’l-Verrâk</i>	119
2.2.2.2.5. <i>el-Muktasîd fî şerhi’l-Îzâh, el-Cürcânî</i>	120
2.2.2.2.6. <i>Simârü’s-sina‘a fî ‘ilmi’l- ‘arabîyye, Ebû Abdillâh ed-Dîneverî</i>	121
2.2.2.2.7. <i>Esrârü’l- ‘arabîyye, el-Enbârî</i>	122
2.2.2.2.8. <i>Netâicü’l-fiker fî ‘ileli’n-nahv, Süheylî</i>	123
2.2.2.2.9. <i>el-Lübâb fî ‘ileli’l-binâ ve’l-i‘râb, el- ‘Ukberî</i>	124
2.2.2.2.10. <i>Terşîhü’l- ‘ilel fî şerhi’l-Cümel, el-Harizmî</i>	125
2.2.2.2.11. <i>Risâletâni fî’l- ‘illeti’n-nahviyye, İbnü’d-Demâmînî</i> ...	126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YAYGIN İLLET TÜRLERİ

3.1. Lafız Odaklı İlet Türleri.....	132
3.1.1. İstiskâl (Dile Ağır Gelme) İleti.....	132
3.1.2. İhtisâr (Kısaltma) İleti.....	135
3.1.3. İttirâd İleti	138
3.1.4. Kurv ve Mücâvere (Yakınlık ve Komşuluk) İleti	144
3.1.5. Mu‘âdele (Dengeleme) İleti.....	146
3.1.6. Müşâkele (Şeklî Benzeşim/Lafzî Uyum) İleti	149
3.1.7. Tahfîf İleti	153
3.1.7.1. Kelime Düzeyinde Tahfîf	155
3.1.7.2. Cümle Düzeyinde Tahfîf	158
3.1.8. Semâ İleti	160
3.1.8.1. Kural Belirlemede Naklin (Semâ) Yeri	162
3.1.8.2. Semâm Hücüyet Kriterleri.....	165
3.1.8.3. Semâ Kıyâs Çatışması	169
3.1.9. Ta‘vîz (Telafi) İleti.....	170
3.1.10. Zaruret İleti	175
3.1.10.1. Zaruretin Sınırı	177
3.1.10.2. Zaruret ile İlgili Temel İlkeler.....	179
3.1.10.3. Zaruret İleti ile İzah Edilen Bazı Şâz Olgular	180
3.2. Anlam Odaklı İlet Türleri.....	183
3.2.1. Anlam Üzerine Haml	183
3.2.2. İş‘âr (Bildirim) İleti	186
3.2.3. Te‘kîd (Pekiştirme) İleti	189
3.2.4. Tezâd (Karşıtlık) İleti	194
3.3. Hem Lafız Hem Anlam Odaklı İlet Türleri	197
3.3.1. Asıl İleti	197
3.3.1.1. Aslın Tespiti ve Ölçütleri.....	199
3.3.1.2. Asıl-Fer‘ ile İlgili Bazı Genel Hükümler.....	201
3.3.1.3. Aslın Dışına Çıkış.....	205

3.3.1.4 Asla Rücû	206
3.3.1.5. Asla İrcâ Faktörleri	208
3.3.2. ‘ Ademü’l-Müfaraka İleti (Sözcükler Arası Çekim)	209
3.3.3. Bağlam İleti	212
3.3.3.1 Durumsal Bağlam İleti	214
3.3.3.2. Dilsel Bağlam İleti.....	215
3.3.3.3. Zamansal Bağlam İleti	217
3.3.4. Evlâ (Öncelikli Olma) İleti.....	218
3.3.5. Fark (Ayrım) İleti	221
3.3.5.1. Fark İletinin Başlıca Yöntemleri.....	223
3.3.6. Haml İleti	227
3.3.6.1. Nazîre Haml.....	228
3.3.6.2. Fer‘in Ashna veya Ashın Fer‘ine Hamli.....	230
3.3.6.3. Zıddın Zıdda Hamli.....	231
3.3.6.4. Mahalle Haml	232
3.3.7. İstiğnâ (Yetinme) İleti.....	233
3.3.8. İttisâ‘ İleti	238
3.3.8.1. Zarf ve Câr-Mecûrda İttisâ‘	239
3.3.8.2. İsnâd veya Nisbette İttisâ‘	241
3.3.9. Kesretü’l-İsti‘ mâl (Yaygın Kullanım) İleti.....	243
3.3.10. Sadâret İleti	246
3.3.10.1. Arap Dilinde Sadâret Hakkına Sahip Unsurlar	247
3.3.10.2. Sadâret Hakkının Gramere Yansımaları.....	250
3.3.11. Tağlîb İleti	251
3.3.12. Tahlîl (Çözümleme/Analiz) İleti	256
3.3.13. Teşbîh (Benzetme) İleti.....	260
3.3.13.1. Teşbîh İleti ile İlgili Genel İlkeler	262
SONUÇ	269
KAYNAKÇA	275
TEZ DEĞERLENDİRME FORMU.....	294

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselâm
b.	Bin, ibn (oğul)
bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
ed.	Editör
Erişim	Erişim tarihi
H.	Hicrî
H.z.	Hazreti
M.	Milâdî
MÖ.	Milâttan Önce
MS.	Milâttan Sonra
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve selleme
thk.	Tahkik eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ö.	Ölüm tarihi
ÜDD	Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi
vb.	Ve benzerleri
vd.	Ve diğerleri
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Diğer doğal diller gibi Arap dili de kurallar bütününden oluşan gelişmiş bir iletişim sistemidir. Ancak Arapçanın din dili olması hem korunmasını hem de geniş kitlelere öğretimini zorunlu kılmıştır. Çünkü hem Kur’ân dilini tahriften korumak hem de din dili olan Arapçanın Arap olmayan diğer din bireylerine öğretme ihtiyacı, İslam ulemasını erken dönemde Arap dil gramerine dair çalışmalara sevk etmiştir. Bundan dolayı Arap dil gramerine dair çalışmalar, Hicrî 1. yüzyılın ikinci yarısından itibaren erken dönemde Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlamıştır.

Dil gramerine dair kuralları belirlemede öncelikle semâ verisi referans alınmış ve tümevarım yöntemi ile genel ilkeler belirlenmiştir. Dil unsurları arasındaki ortak yönleri tespit etmek suretiyle belirlenen bu ilkeler, “fâil merfû, mef’ûl mansûb, muzâfun ileyh mecrûr olur” tarzında temel gramatik önermelerden ibarettir. Bu durum dilde illet fikrinin de temelini oluşturmuş ve Arap nahvine dair belirlenen her bir gramatik önerme, sonraki dönemde birincil, diğer bir ifadeyle pedagojik illet şeklinde nitelenmiştir. Bunun yanı sıra ilk dönemden itibaren belirlenen bu kurallar birtakım delillerle desteklenmeye çalışılmış, belirlenen kuralların akli izahatları yapılmıştır. İlerleyen süreçte ise gerekçelerin de gerekçeleri irdelenmiştir. Bu illetler, ikincil ve üçüncül diğer bir ifadeyle kıyâsî ve cedeli illetler şeklinde nitelendirilmiştir.

Hicrî 1. yüzyılın sonlarından 2. yüzyılın sonlarına doğru süreç, dilde ta’lîl hareketinin doğuş ve gelişim sürecidir. Nitekim Nasr b. Âsım b. Amr el-Leysî (ö. 89/708 [?]) ile başlayıp, Halîl b. Ahmed’e (ö. 175/791) kadar devam eden süreç, dilde ta’lîl hareketinin doğuş süreci olarak kabul edilebilir. Ebû İshak el-Hadremî (ö. 117/735), İsa b. Ömer es-Sakefî (ö. 149/766), Ebû Amr b. el-A’lâ (ö. 154/771) ve Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö. 182/798) gibi dilcilerin illiyet fikrine katkı sağladığı bu dönemde ortaya konan illetler, dil gramerinin belli konularıyla sınırlı olmuştur.

Halîl b. Ahmed, dilde ta’lîl faaliyetini, şaheser bir yapıyı temaşa eden bilge şahıs metaforuyla izah etmek suretiyle illiyet fikrinin teorik temelini atmış, başta öğrencisi Sîbeveyhi (ö. 180/796) olmak üzere kendisinden sonra bu alanda söz söyleyen dilcilerin referansı olmuştur. Sîbeveyhi başta hocaları Halîl b. Ahmed, Yûnus b. Habîb ve İsa b. Ömer

olmak üzere pek çok ileri gelen dilciden aktardığı ilmi müktesebatı *el-Kitâb* adlı eserinde kayda geçirmiştir. O, Araplardan doğrudan yaptığı nakiller, öne sürdüğü deliller ve sorduğu sorular sayesinde hem nahiv ilminin hem de illet kuramının korunmasına ve gelişimine katkı sağlamıştır.

Hicrî 3. yüzyılın sonlarına doğru nahiv illetleri, dil alanındaki tartışmaların eksenine haline gelmiş ve alanla ilgili müstakil eserler yazılmıştır. Nitekim günümüze ulaşmamış olsa da Ebû Alî Kutrüb (ö. 210/825 civarı) ve Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) gibi öne çıkan dilcilerinin o dönemde nahiv illetleri konusunda müstakil eser yazmışlardır.

İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Ali el-Fârisî, İbnü'l-Verrâk (ö. 381/991), Rummânî (ö. 384/994) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi dilcilerin öne çıktığı hicrî 4. yüzyılda, illet konusuna dair müstakil eserlerin yazımının arttığı görülmektedir. Nitekim dönemin dilcileri tarafından kelâm ve fıkıh usulü metotları örnek alınarak bu minvalde eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemde illetler farklı açılardan tasnife tabi tutulmuş ve dil illetleri mantık, fıkıh ve kelâmın etkisi altına girmiştir. Nahiv illetlerinin ilk kez usûlcü kimliği ile ön plana çıkan İbnü's-Serrâc tarafından amaçlarına göre pedagojik (*ta'limî*) illetler ve bu illetlerin illeti şeklinde ikili taksime tabi tutulduğu görülmektedir. Onu takip eden Zeccâcî de illetleri amaçlarına göre *ta'limî*, *kıyâsî* ve *cedelî* olmak üzere üçe ayırmıştır. Rummânî ve İbn Cinnî de bu dönemde illetleri farklı açılardan tasnife tabi tutan dilciler arasında yer almıştır.

Hicrî 5. yüzyıl ve sonrasında illet konusuna dair yazım faaliyetinin nispeten durağan bir döneme girmiştir. Bunda önceki asırlarda ulaşılan doygunluk etkili olmuştur. Hicrî 5. yüzyılda konuyla ilgili eser yazan Celîs ed-Dîneverî (ö. 490/1097) nahiv illetlerini *ittirâdî* ve *hikemî* olmak üzere ikiye ayırmış, nahiv ilminde yirmi üç tür yaygın ittirâdî illetin kullanıldığını ifade etmiştir.

Hicrî 6. yüzyılda İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181) ve Abdurrahmân es-Süheylî (ö. 581/1185), 7. yüzyılda Ebû'l-Bekâ el-'Ukberî (ö. 616/1219) ve 10. yüzyılda Süyûtî, nahiv illetleri ile ilgili eser yazan dilcilerdir. Süyûtî, nahiv illetleri ile ilgili pek çok konuyu kendinden önce yapılan çalışmalardan derlemek suretiyle müstakil başlıklar altında usûlcü bir bakış açısıyla *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* adlı eserinde incelemiştir.

Hicrî 5. yüzyıldan itibaren bir yandan felsefe ve kelâm gibi ilimlerin etkisi öbür yandan dil okulu müntesiplerinin ilmi münazaraları sonucu cedelî illetlerin pedagojik illetleri gölgede

bırakacak derecede nahvin bütün alanını kuşatması, nahiv illetlerine yönelik birtakım tepkilerin yükselmesine neden olmuştur. Bu dönemde İbn Hazm el-Endelûsî (ö. 456/1064) ile başlayan bu tepkiler, ilerleyen süreçte İbn Madâ el-Kurtûbî (ö. 592/1196) ile zirveye ulaşmış; illiyet karşıtlığı, nahiv karşıtlığına dönüşmüştür. Bununla birlikte illiyet fikri, Arap diltcilerin çoğunluğu tarafından kabul görmüş, İbn Cinnî (ö. 392/1002), Abdulkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) gibi diltciler tarafından bu teorelin gerekliliği ortaya konmuştur. İbn Harûf el-Endelûsî (ö. 609/1212) Necmüddîn et-Tûfî (ö. 716/1316) gibi diltciler de İbn Madâ'ya reddiye yazmak suretiyle illet kuramını savunmaya çalışmışlardır.

Nahiv ilminde illet kuramı etrafında ortaya çıkan bu tartışmaların yansımaları modern dönem Arap diltcilerde de görülmektedir. Nitekim günümüzde de klasik nahiv ilmini ve ona bağılı olarak illetleri dil öğretiminin ayrılmaz bir parçası olarak gören diltciler olduğu gibi, temelden karşı çıkan diltciler bulunmaktadır.

Tezin Konusu ve Kapsamı

Arap dili gramerinin teorik temeli olarak illet kuramının kavramsal ve kuramsal çerçevesi, tarihçesi, literatürü ve öne çıkan illet türlerinin ele alındığı bu tez, üç ana bölümden oluşmaktadır.

İlletin kavramsal ve kuramsal çerçevesinin inceleneceği birinci bölüm, altı ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta illetin tanımına ve başta dilbilimi olmak üzere farklı ilim dallarındaki terim anlamına yer verilmiştir. İkinci başlıkta illetin kuramsal çerçevesine yer verilmiştir. Bu bağlamda illet tespiti, illet taksimi ve illetle ilgili genel hükümlere yer verilmiştir. Üçüncü ana başlıkta illet kuramına yaklaşımlara yer verilmiştir. Bu başlık altında hem klasik hem de modern dönem Arap diltcilerin illet kuramına yaklaşımı dönemler halinde incelenmiştir. Bunun yanı sıra illet kuramının modern dilbilimi kuramları arasındaki yeri ayrı bir alt başlıkta incelenmiştir. Dördüncü başlıkta ise illet kuramının dil öğretimine bakan yönü ve dil öğretimindeki rolüne temas edilmiştir. Bu bağlamda ana dili Arapça olmayanlara Arapça öğretiminde örnek teşkil etmesi açısından Osmanlı medreselerindeki dil eğitim müfredatı incelenmiş, nahiv illetlerinin bu müfredattaki yeri ve önemi ortaya konmuştur.

İllet kuramının tarihsel süreci ve literatürüne ayrılan ikinci bölüm de iki ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta nahiv ilminde ta'lîl faaliyetinin tarihi serencamı, Sîbeveyhi öncesi ve sonrası şeklinde iki dönemde incelenmiştir. 'İlel literatürüne ayrılan ikinci başlık altında da günümüze ulaşan ve ulaşmayan eserler farklı alt başlıklar altında incelenmiş,

günümüze ulaşan eserler de konu ve kapsam açısından farklı tasniflere tabi tutularak ayrı alt başlıklar altında incelenmiştir.

Tezin ana omurgasını oluşturan üçüncü bölümde ise nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan yirmi yedi illet türü, lafız odaklı, anlam odaklı ve hem lafız hem de anlam odaklı illetler olmak üzere üç ana başlığa ayrılmıştır. Bu üç ana başlık altında incelenen illetler hem teorik hem de pratik yönden ele alınmıştır. Bu bölümde kullanılan birincil kaynaklar nahiv usûl kaynakları, Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı ve şarihleri olmuştur. Gerek duyulduğu durumlarda sonraki dönem ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

Tezin Önemi

Nedensellik, diğer bilimlerde olduğu gibi sosyal bilimlerin de temel konularından birisidir. Dilde nedensellik diye de nitelendirebileceğimiz illiyet konusu, Arap dil gramerinin teorik arka planını ortaya koyması, grameri de aşır dilin dilin felsefesi ve henüz erken sayılacak bir dönemde İslam dünyasının sahip olduğu entelektüel birikime ışık tutması açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

Nahiv ilmi salt gramatik önermelerden ibaret değildir. Bu ilmin temelini oluşturan her bir önermenin arka planında önemli bir fikri birikimin yer aldığı bir vakıadır. İlet kuramı kapsamında gelişen bu fikri birikim kısmen dilin mantığından uzaklaşsa da genel itibari ile dilin doğası ve dil mantığıyla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla dil alanında ihtisas seviyesinde bu ilmi birikimden haberdar olmak gerekmektedir.

Nahiv illetleri ve illet kuramı dil alanında ekolleşme sürecine de ciddi katkı sağlamıştır. Nitekim başta Basra ve Kûfe olmak üzere farklı dil ekollerinin ortaya çıkmasının ve ayrışmasının altında sosyolojik ve siyasi birtakım nedenler yatsa da bu ayrışmaların fikri alt yapısını illet kuramı oluşturmuştur. Ayrıca illetler, ilerleyen süreçte ortaya çıkan Bağdat dil ekolünün oluşumunda da önemli rol almıştır. Çünkü bu ekol, Basra ve Kûfe dil ekollerinden illeti daha sağlam olanın görüşü alınarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla illet kuramının nahiv tarihi ile de bağlantısı bulunmaktadır. Öte yandan illetler, çağlar boyunca dil öğretiminde Arap dil gramerinin ayrılmaz parçası olmuş, özellikle ana dili Arapça olmayanlar için dil öğretiminde kullanılmıştır. Bu açıdan Arap dil öğretiminde illet kuramının sunduğu perspektiften hareketle farklı öğretim yöntemleri geliştirebilmek için bu ilmi müktesebattan haberdar olmak yararlı olacaktır.

Önemli bir konu olmasına rağmen illet kuramı Türkiye’de yeteri kadar çalışılmamıştır. Nitekim tespit ettiğimiz kadarıyla konuya ilk kez ana hatlarıyla temas eden, *Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine* başlıklı makalesi ile Mehmet Cevat Ergin olmuştur. Bu çalışmayı Mansur Teyfurov’un *İbnu’l-Varrak ve nahvin illetlerine bakışı*, Hasan Basri Mert’in *Basra ve Kufe dil ekollerinin nahiv ihtilaflarında illetin rolü*, başlıklı Yüksek Lisans tezleri ile Cumali Baylu’nun *Nahiv usulünde illet teorisi ve temel nahiv illetleri* doktora tezi takip etmiştir.

Ergin’nin çalışması, konuya ana hatlarıyla projeksiyon tutsa da konunun genişliği bir makalenin sınır ve kapsamını aşan çaptadır. İlet konusu Teyfurov’un çalışmasında lokal açıdan belli bir şahsın görüşleri çerçevesinden ele alınmıştır. Hasan Basri Mert’in çalışmasında ise illetler, Basra ve Kûfe dil ekollerinin ayrışmasına zemin hazırlayan yönüyle ele alınmıştır. Bu çalışmada Dîneverî’nin illet türlerine yer verilse de çalışmanın ana konusu olmadığından kısa ve öz açıklamalarla yetinilmiştir. Baylu’nun çalışmasında ise illetler fûrû-i nahiv konuları açısından ele alınmıştır. Nitekim o çalışmada Birgevî’nin *Avamil* ‘inde yer alan temel gramer konuları şablon alınmış ve ilgili nahiv konularının illetlerine yer verilmiştir. Bizim bu tezin omurgasını oluşturan üçüncü bölümde tespit edilen illet türleri teorik ve pratik açıdan usûlcü yaklaşımla ve tümünden gelim yöntemi ile incelenmiştir. İletlerin teorik yönünün incelenmesinde ilk dönem nahiv usûl kaynakları, pratik yönünün incelenmesinde ise başta Sîbeveyhi ve takipçileri olmak üzere ilk dönem nahiv kaynakları referans alınmıştır. Baylu’nun tezi ile her ne kadar illet taksimi ve illel literatürü alt başlıkları gibi ortak noktalar olsa da her iki tezin birinci ve ikinci bölümleri de oldukça farklıdır.

Tezin Amacı

İlet kuramı Arap dil gramerinin teorik zeminini oluşturmaktadır. Çünkü dilciler tarafından ortaya konan nahiv illetleri belirlenen her bir gramer kuralının semâ dışında mantıki izahları niteliğindedir. İletler konusu fer‘î nahiv konuları zaviyesinden ele alındığında ihatası zor ve dağınık bir konu olarak görülse de usûlcü bakış açısıyla bakıldığında, illetlerin bazı ortak noktalarda bulunduğu ve birbirleriyle sistematik bir ağ ilişkisi içerisinde olduğu görülmektedir. Bundan dolayı nahiv illetleri hicrî 4. yüzyıldan itibaren usûlcü dilciler tarafından farklı açılardan tasnif edilmiştir.

Hicrî 5. yüzyıl dilcilerinden Dîneverî, nahiv illetlerini *muttarid* ve *hikemî* diye ikiye ayırdıktan sonra yirmi üç tür yaygın *muttarid* illet tespit etmiştir. Nahiv ilminin teorik

temelini ortaya koymayı hedefleyen tezin ana amacı, Dîneverî'nin tasnifini esas almakla birlikte bu tasnifte yer almayıp dilciler tarafından yaygın olarak kullanılan illet türlerini de tespit ederek bu illet türlerinin müstakil başlıklar altında incelenmesidir. Bu amaca matufen yaygın illet türlerinin her birinin teorik alt yapısının izahı ve diğer illet türleriyle ilişkisini ortaya koymak birincil amaç olmuştur. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ilk dönem kaynaklar referans alınarak ilgili illetin fer'î nahiv konusu üzerinden pratik uyarlaması, tezin ana amaçlarından bir diğeri olmuştur.

Tezin diğeri bir amacı da ana amaca giriş mahiyetinde disiplinler arası bir kavram olan illet teriminin kuramsal ve kavramsal çerçevesini belirlemek, illiyet fikrinin tarihi serencamına ve literatürüne genel bir projeksiyon tutmaktır. Bunun yanı sıra konuyla alakası bakımından illetlerle ilgili önemli genel bazı hükümler, dilcilerin illiyet fikrine bakışı, illiyet fikrinin modern dilbilimdeki yeri ve dil öğretimindeki katkılarını ortaya koymak, tezin tali amaçları arasında yer almaktadır.

Tezin Yöntemi

İlletin kavramsal ve kuramsal çerçevesinin ortaya konacağı birinci bölümde betimlemeden ziyade genellikle analizci ve sentezci bir yöntem takip edilmiştir. İlletin sözlük anlamını tespitte başta Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l'ayn*, İbn Düreyd'in (ö. 321/933) *Cemheretü'l-luga* gibi ilk dönem sözlüklere başvurulmuştur. Terim anlamını ortaya koymak için ilgili ilim dallarının ana kaynaklarından yararlanılmıştır. Dilcilerin illet kuramına yaklaşımı ve bu kuramın modern dönem dilbilim kuramlarına göre yeri başlıklarında tez-anti tez şeklinde konuyla ilgili yaklaşımlara yer verilmiş ardından bir sentez ortaya konmuştur. Burada da hem klasik dönem hem de modern dönem çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu bölümde illetlerle ilgili önemli genel bazı hükümler betimleyici bir yaklaşımla tespit edilmiş bu tespitte Süyûtî'nin *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* adlı eseri başlıca referans olmuştur.

Tezin ikinci bölümünde, alana katkı sağlayan dilcilerden hareketle illet kuramının tarihi gelişimi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde genelde nahiv ilmine özelde de illet kuramına katkı sağlayan ilk dönem dilciler tespit edilip kronolojik şekilde biyografileri ve illet kuramına katkıları incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda nahiv ilminde illetin tarihi süreçte kat ettiği merhaleler ortaya konmaya çalışılmıştır. İkinci bölümün 'ilel literatürüne ayrılan başlığında ise betimsel ve içerik analizci bir yaklaşımla ilgili eserler taranmış, yöntemlerine göre tasnif edilip içerikleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Bu bölümde başta

İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'i, Zebîdî'nin (ö. 379/989) *Tabakatü'n-nahvîyyîn*'i, Ebü't-Tayyib el-Lugavî'nin (ö. 351/962) *Merâtibün-nahvîyyîn* olmak üzere ilk dönem biyografi ve konkordans kaynakları esas alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde Dîneverî'nin yirmi üçlük illet taksimi esas alınmakla birlikte bunların dışında tespit edilen yaygın illet türlerine de yer verilmiştir. Çoğunlukla her bir illet türü müstakil bir alt başlık altında incelenmiş, nakiz-nazîr gibi birbiri ile ilintili bazı türler tek başlık altında birleştirilmiştir. İncelenen her bir illet türünün öncelikle usûlcü açıdan kavramsal çerçevesi ortaya konulmuş daha sonra nahiv konularından örnekler üzerinden pratik uygulamasına geçilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu illet türü ile ilgili varsa tespit edilen temel ilkelere yer verilmiştir.

İncelenen illet türlerinin kavramsal çerçevelerini belirlemede İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl*, İbn Cinnî'nin *el-Hasâsis*'i, İbnü'l-Enbârî'nin *Luma 'ül-edille*'si ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İktirâh* ile *el-Eşbâh ve 'n-nezâir* gibi usûl eserlerinden sıklıkla yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra varsa konu başlığı ile ilgili özel çalışmalardan da faydalanılmıştır. Ancak ikincil derece bir kaynaktan yer alan ve birincil derece bir kaynağı referans gösteren her türlü bilgi, birincil kaynaktan teyit edilerek asıl kaynağından verilmiştir.

İlletlerin nahvî konulara uyarlanması ve örnek tespitinde ise öncelikle Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri esas alınmıştır. Eserin Abdusselam Muhammed Harun tarafından tahkiki yapılan Meketebü'l-Hâncî yayınevine ait baskısı kullanılmıştır. Yazım aşamasından önce eserin ilgili ciltleri baştan sona okunmuş, gerekli fişlemeler yapılmıştır. Yazım aşamasında da el-Mektebetü's-Şamile programı üzerinden genel kavram taraması yapılmış, tespit edilen eksikler tamamlanmıştır. *el-Kitâb*'da yeteri verinin bulunmadığı durumlarda başta Sîrâfî gibi Sîbeveyhi yorumcuları olmak üzere sonraki dönem kaynaklardan verilerle desteklenmiştir.

Tezin bütün başlıkları ile ilgili ham bilgiler ve fişlemeler, Citavi bilgi düzenleme programı üzerinden yapılmış, konuyla ilgili okuma ve fişlemeler tamamlandıktan sonra Word programına aktararak metne son şekli verilmiştir. Tezin akademik yazım usulünde, dipnot ve kaynak gösteriminde İSNAD Atıf Sisteminin ikinci edisyonu esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLLET KURAMI

1.1. İletin Tanımı

Sözcüklerin dildeki günlük kullanımda ifade ettikleri birtakım anlamları olduğu gibi bazı sözcüklerin bu genel anlamlarının yanı sıra belli bir ilim, sanat veya meslek erbabı tarafından kazandırılan terim anlamları da vardır. Sözlük/lugavî anlam da denilen birincil anlamlar kelimelerin asli anlamları olup dili konuşan bireylerin müşterek mirası sayıldığından terim anlamlar genelde bu asli anlamları referans alır. Bu nedenle bir kelimeye ait terim anlam, genellikle o kelimenin sözlük anlamlarından birisiyle ilişkilidir. Dolayısıyla bir kelimenin kavramsal çerçevesi belirlenirken öncelikle o kelimenin sözlük anlamı, ardından terim anlamı açıklanmaktadır. Son aşamada da bu iki anlam arasındaki ilişki tespit edilmektedir.

İletin mahiyetine cevap arayan bu başlık altında, illetin sözlük anlamı ve belli ilim dallarının bu kelimeye yüklediği terim anlamına yer verilip bu iki anlam arasındaki ilişki tespit edilecektir. Araştırmanın esas konusu olmasından ötürü dilcilerin illet kelimesine yüklediği terim anlam üzerinde daha fazla durulacaktır.

1.1.1. İletin Sözlük Anlamı

Sülâsî bir mastar isim olan *illet* (العلقة) kelimesinin sözlük anlamını daha iyi anlayabilmek için, ع-ل-ل kökünden türeyen sözcüklerin Arap dilinde ifade ettiği anlamlara geniş bir açıdan bakmakta yarar vardır. İlk dönem sözlüklerde bu kökten türeyen kelimeler genel olarak şu anlamları ifade eder: Deveye tekrar tekrar su vermek (العلق), annenin bebeğini sütten kesmek için çorba, ekmek vb. gıdalarla avutması (التغليل), süt veya herhangi bir şeyin kalıntısı (العلاكة), hastalık, insanı amacından alıkoyan herhangi bir engel (العلة), güçlü teke (العل), kuma (العلة),¹ zayıf, sıska (العل),² üst üste koku sürünen kadın (العيلة), art arda iyilik yapan kişi (المعيل).

¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1424/2003), 3/220, 221.

² İbn Düreyd, Muhammed b. Hasan, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987), 156.

“memesi sağıma hazır olmadan hayvanın tekrar sağılması (العِلَال),³ peş peşe meyve devşirmek (التَّغْلِيل), birisini art arda dövmek (العَلَج), ve kocakarı soğuklarının olduğu dönemlerde havanın ılık geçtiği gün (المُعَلِّل).⁴

İbn Fâris (ö. 395/1004), kendinden önceki kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle ع-ل-ل-ل üçlemesinden türeyen kelimelerin temelde şu üç ortak anlama sahip olduklarını belirtmiştir:

- a) Bir şeyin tekrarlanması veya bir şeyi tekrarlamak.
- b) Engel, mâni.
- c) Herhangi bir şeyde bulunan zaaf, zayıflık.

İbn Fâris bu üç temel anlamı zikrettikten sonra diğer bütün anlamları bu üç anlam altına derc etmiştir.⁵ Aynı şekilde Zemahşerî'nin de (ö. 538/1144) bu anlamlara yer verdiği görülmektedir.⁶ Ancak bu sözlük bilimcilerin *avutma* ve *oyalama* gibi öne çıkan anlamlara yer vermemeleri bu anlamı da *mâni* ve *engel* anlamına derç etmelerinden dolayı olduğu söylenebilir.

Yukarıda yer verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere *illet* kelimesinin terim anlamıyla örtüşen *sebeb* anlamı ilk dönem sözlüklerde yer almamaktadır. Bu anlamın ilk defa İbn Manzûr (ö. 711/1311) ile birlikte sözlükte yer aldığı görülmektedir. Çünkü o, *illet* kelimesine ait kendinden önceki kaynaklarda yer alan anlamaların tamamına yer verirken onlarda bulunmayan *sebeb* anlamına da yer vermiştir.⁷ Bu anlam lugavî bir anlam olmayıp lugavî anlamlardan bazılarıyla münasebetinden dolayı literatüre *sebeb* anlamıyla geçmiştir. Daha sonra bir sözlük bilimci olan İbn Manzûr vesilesi ile ilk kez sözlükte yer almıştır. Çünkü bazı kelimelerin terim anlamlarının oluşmasından sonra telif edilen sözlüklerde bu kelimelerin terim anlamlarına da yer verilmektedir. Nitekim *illet* kelimesinin İbn Manzûr ile

³ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Lübnan: Mektebetü'l-Hâncî, 1396/1967), 1/105.

⁴ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1376/1979), 1/1773, 1774.

⁵ Ebü'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdusselam Harûn (Şam: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 4/12, 13.

⁶ Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belaga*, thk. Muhammed Basil (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1419/1998), 1/275.

⁷ İbnü'l-Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sader), 11/467–474.

sözlüğe giren *sebeb* anlamı, kendisinden sonra gelen Firuzabâdî'nin (ö. 817/1415) sözlüğünde ve diğer sözlüklerde de yer almıştır.⁸

1.1.2. İletin Terim Anlamı

Bir nesnenin veya değişimin nasıl meydana geldiğini açıklarken ortaya çıkan sonuçtan hareketle ortaya çıkaran sebebi araştırmak, insan zihninin yatkın olduğu ve çağlar boyu benimsenmiş metodolojik bir kabuldür. Geçmişteki ve günümüzdeki tartışmalara rağmen illet kuramı, her türlü varoluş, değişim ve hareketin açıklanmasında felsefi önemini daima korumuştur.⁹

İlet kavramı dilcilerin yanı sıra felsefe, fıkıh, kelâm, mantık gibi diğer ilim erbabının da önemle üzerinde durduğu disiplinler arası bir kavramdır. İnsanoğlunun varlığı sorgulaması sonucu ortaya çıkan bu kavram, farklı disiplinlerce kuramlaştırılmış, birbirlerinden etkilenmeleri söz konusu olsa da her disiplin bu kavramı farklı bir şekilde kendi alanına uyarlamıştır. Tezin ana konusu olan dilcilerin illet anlayışına geçmeden önce illet felsefe, kelâm ve fıkıhın bu kavramdan neyi kastettiği konusuna temas edilecektir.

1.1.2.1. Filozoflara Göre İlet

İlet konusu felsefenin ana konularından biridir. Filozoflar illet kavramına daha çok ontolojik açıdan yaklaşmış, usûlcülerden farklı olarak illet ile sebep arasında bariz bir ayrım yapmamıştır. İlet konusu felsefede Aristo'dan (MÖ. 322) önceki filozoflar tarafından gündeme gelmiş olsa da ilk derli toplu bilgiler Aristo'da görülmektedir. Ona göre doğadaki oluş, yok oluş ve değişimin bir ilk sebebi vardır ve biz bu ilk sebebe ulaşmak zorundayız. Çünkü ona ulaşmadan varlık hakkındaki bilgimiz zandan öteye gitmez.¹⁰ Aristo'ya göre illet bir varlığın hammaddesidir. Onun formu, onu meydana getiren etken fâil ve onun meydana gelmesindeki amaç ve gayedir. Nitekim o sebep/illet konusunu işlerken illetin bu dört kısmını şöyle izah etmiştir:

Sebebin/illetin anlamlarından bir tanesi, insan heykelindeki bakır veya fil heykelindeki gümüş gibi eşyanın varlığının bir parçası olup onda yer alan şeydir. Bir başka anlamı ise eşyanın suret ve timsalidir. Diğer anlamı ise fâilin mef'ûlle, değiştirenin değişenle ilişkisi gibi değişimin

⁸ Mecduddîn Muhammed b. Yâkub el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naim el-'Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2005), 1035.

⁹ İlhan Kutluer, "İlliyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/120.

¹⁰ Aristoteles, *Kitabu't-tabî'a: Tercemetu İshak b. Huneyn*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 2007), 1/100.

başlangıç noktası ve kaynağıdır. Son olarak illet, yürüyüş ile sağlık arasındaki ilişkide olduğu gibi bir şeyin var olma amacı ve gerekçesidir.¹¹

Görüldüğü gibi Aristo birinci anlamla maddî, ikincisiyle sûrî, üçüncüsüyle fâil, dördüncüsüyle de gâî illeti açıklamıştır. Ancak hem felsefede hem diğer disiplinlerde daha çok üzerine durulan ve tartışma konusu olan illet, fâil ve gâî illettir.

Aristo'nun bu illet anlayışı İslam aleminde Meşşâî filozoflarca o kadar çok benimsenmiş ki illet konusu Meşşâî okulun önemli temsilcilerinden İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) en önemli konusu hâline gelmiştir. Ancak İslam düşünürlerinden özellikle Eş'arîler, Aristo'dan alınan illiyet anlayışına şiddetle karşı çıkmıştır.¹²

Farâbî (ö. 339/950) illet-ma'lûl arasındaki zorunlu ilişkiden hareketle illeti şöyle tanımlamıştır: "İllet ma'lûl ile birlikte bulunması gereken şeydir. Çünkü ma'lûl ile birlikte var olmayan illet gerçek anlamda illet değil, aksine hazırlayıcı veya destekleyici etkindir."¹³

İbn Sinâ (ö. 428/1037) ise illeti, "Başka bir zatın bilfiil varlığı kendisinden kaynaklanıp, kendisinin bilfiil varlığı o başka zata bağlı olmayan zattır."¹⁴ şeklinde tanımlamak suretiyle ma'lûlün varlığını illete bağlamış ve illetin varlığını bağımsız saymıştır.

Gazzâlî (ö.505/1111), *Mi'yârul-'ulûm* adlı eserinde filozofların illeti şu şekilde tanımladığını belirtmiştir: "İllet, başka bir varlığın varlığı bizzat kendisinden kaynaklanıp kendi varlığı o başka zatın varlığından kaynaklanmayan şeydir."¹⁵ Ardından Gazzâlî, filozoflara isnâd ettiği bu tanımdan hareketle illet ile ma'lûl arasındaki zorunluluk ilişkisini şöyle açıklamıştır:

Ma'lûlün varlığı illetin de önceden var olmasını gerektirir. İletin varlığı ma'lûlün varlığını gerektirir. İletin yok olması haddi zatında ma'lûlün de yok olmasını gerektirir. Ma'lûlün yok olması ise illetin yok olmasını gerektirmez ancak onun da yok olduğu anlamına gelir.¹⁶

Burada şu hususu belirtmek gerekir ki Gazzâlî, tabiatla determinizmi kabul etmez. Dolayısıyla o determinizmin temel dayanağı olan sebep-müsebbep arasındaki nedensellik ilişkisini zorunluluğa değil Allah'ın takdîrine bağlamış, Allah'ın dilediği anda bu yasayı

¹¹ Aristoteles, *Kitabu't-tabi'a*, 1/101-103.

¹² es-Seyyid Nefâdî, *es-Sebebiyye fî'l-'ilm ve 'alaketü'l-mebdei's-sebebiyyi bi'l-mantiki's-şartiiyyi* (Beyrut: Dârü'l-Fârâbî, 2016), 33.

¹³ Cafer Âl Yasin, *el-Farâbî fî hudûdih ve rusûmih* (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1405/1985), 378.

¹⁴ İbn Sinâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh, *Kitabü'l-hudûd*, thk. Amélie Marie Goichon (Fransa: Publications de l'Institut français d'archéologie orientale, 1963), 40, 41.

¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm fî'l-mantık*, thk. Ahmet Şemsüddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiye, 1410/1990), 383.

¹⁶ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm fî'l-mantık*, 384.

kaldırabileceğini ifade etmiştir.¹⁷ Ayrıca hem İbn Sinâ'nın hem de Gazzâlî'nin zikrettiği tanımlarda illetin ma'lûdan önce var olması gerekliliği net bir şekilde anlaşılırken Farâbî'nin tanımında bu durum net değildir.

“Günlük hayatta sebep olarak gösterdiğimiz birçok şey esas sebep değildir. Aksine asıl sebebi gizlemek maksadıyla gösterilen sebeplerdir” diyen James E. White (ö. 2003), sebebin/illetin önceden var olması gerektiği şartına işaret ederek şöyle söyler:

Göstermelik sebepler genelde olaydan sonra ortaya çıkar ve mutlak anlamda herkesin tahmin edebileceği (eylem ile sebep arasında nedensellik ilişkisi kurabileceği) sebepler değildir. Gerçek ve bilimsel nedenler ise olay meydana gelmeden önce vardır ve olayla kendisi arasında ilişki kurmanın da bir parçasıdır.¹⁸

Pozitivistler, olgular arasındaki ilişkiyi illetlerin yerine koyar. Nitekim olay ve olguların illetlerinin araştırılması Auguste Comt'a (ö. 1857) göre Teolojik evrede gerçekleşmiştir. Hâlbuki bu aşamadan sonra insanlık metafizik evreye, oradan da pozitivist evreye geçmiştir.¹⁹ Pozitivist evrede artık insan aklı varlık ve onunla ilgili gizli nedenleri irdelemek yerine olgular ve olgulara dair yasaları keşfetmekle ilgilenmeye başlamıştır. İnsan artık nedenler yerine olgular arası genel geçer yasalarla yetinmiştir. Bundan sonra “Neden oldu?” sorusunun yerini bilimin esas sorusu olan, “Nasıl oldu?” sorusu almıştır.²⁰

Görüldüğü gibi düşünen bir varlık olan insanoğlunun hem kendisi hem de çevresindeki varlığa dair merakının bir sonucu olarak zihnini sürekli meşgul eden “Neden?” ve “Nasıl?” soruları, felsefenin de en temel problemi hâline gelmiştir. Bazı düşünürler illiyet prensibini reddedip, görünürde illet-ma'lûl, sebep-müsebbep arasındaki ilişkiyi yaratıcı güce dayandırmış ve onun etkin fâil olduğunu savunmuştur. Bazı düşünürler ise doğada bir zorunlu nedenselliğin hüküm sürdüğünü ve görünürdeki etken illetlerin gerçek illetler olduğunu savunmuştur.

Varlık felsefesindeki bu illiyet tartışmasının, dillerin kökeni üzerindeki yansıması bir yana esas konumuz olan dildeki illetler üzerinde etkisi net bir şekilde gözükmemektedir. Nitekim varlığın bir parçası olan dilin sahip olduğu sistem, illet kuramını benimseyen dilcilerce

¹⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1385/1966), 239.

¹⁸ James E. White, “Avowed Reasons and Causal Explanations”, *Min* 80 (1971), 238, 239; Nefâdî, *es-Sebebiyyetu fi'l-ilm*, 15.

¹⁹ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, çev. Ümid Meriç (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 1967), 217.

²⁰ Celal Şemsüddin, *et-Ta'lîlû'l-lugavî 'inde'l-Küfîyîn ma'a mukârenetihi bi-nazîrihi 'inde'l-Basrîyîn* (İskenderiye: Tevzî'u Müesseseti's-Sekkafeti'l-Cami'iyye, 1994), 25.

nedensellik ilkesi çerçevesinde incelenmiş ve dilsel olguların nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. İlet kuramına karşı çıkan dилciler ise bunu, abesle iştigâl saymıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki materyalist yaklaşımlı illiyet prensibini reddeden İslam filozofları kainattaki düzen ve nizamı reddetmezlerken, dildeki illiyet prensibini savunanlar dilde bir düzen ve hikmetin varlığına inanıp bunu ortaya çıkarmayı hedeflemiş, illet karşıtları daha çok dilde tesadüfiliği savunmuşlardır. Ayrıca ilerde de ifade edileceği üzere dилcilerin illetten kastettikleri ile filozofların kastettikleri birebir aynı şeyler olmasa da dil illetlerinin, Aristo'nun illet taksiminde yer alan illetlerden fâil ve gâye illetlerine benzediğinden dolayı onlardan esinlendiği söylenebilir.

1.1.2.2. Kelâmcılara Göre İlet

Hem iç dinamikler hem de Helenistik felsefeye karşı bir savunma refleksiyle ortaya çıkan kelâm ilminin ana konularından biri olan illiyet prensibi ve ona bağlı olarak Allah'ın fiillerinin ta'lîli ve illet meselesi, felsefedekinden bağımsız değerlendirilemez. Çünkü bir konuyu tartışan tarafların ele aldıkları kavramlardan kastettikleri şey aynı olmalıdır. Aksi hâlde tartışmanın bir anlamı kalmaz. Dolayısıyla kelâmcıların illetten kastettikleri mefhum ile filozofların kastettiği mefhumun aynı olduğu söylenebilir. Nitekim kelâmcılar, en yararlı olanı (aslah) yapmanın Allah'a vâcip olup olmadığı ve hüsün-kubuh tartışmalarına bağlı şekilde Allah'ın fiillerinin ta'lîl edilip edilemeyeceği²¹ meselesini ele almışlardır ki burada mevzu bahis Aristo'nun gâyi illetidir. Öte yandan kelâmcılar varlık ve olaylar üzerinde bir müessir sebebin bulunup bulunmadığı konusunu tartışmışlardır ki burada tartışma konusu Aristo'nun fâil illetidir.²²

Kelam disiplini esas itibarıyla fâil-i muhtâr ilah anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Bu anlayış tutarlılık açısından ilâhî irade ve kudretin âlemdeki her bir nesne ve olay ile doğrudan ilişkili olduğu ilkesini perdeleyecek herhangi bir nedensellik ilişkisinin kabul edilmemesini gerektirmiştir. Bundan dolayı nedenselliği reddetmek kelamcı olmanın vazgeçilmez şartı olarak görülmüştür. Ancak nedenselliği bütünüyle reddetmenin epistemolojik açıdan bazı problemlere sebep olduğu da bir gerçektir. Özellikle âlemde elde ettiğimiz bilgilerin deneyimlediğimiz sebepler ve sonuçlar üzerinden gerçekleştiğini hesaba kattığımızda

²¹ Yunus Apaydın, "Ta'lîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/511.

²² Detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İliyyet (Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/122-123.

nedenselliği tümden reddetmenin, beraberinde epistemolojik verilerimizi de problemli hale getirdiği anlaşılmaktadır. Unutulmamalıdır ki Allah'ın var ve sıfatlar sahibi olduğunu ispatlama konusundaki argümanlar da  lemdaki nedensel ilişkiden elde edilen veriler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bundan dolayı kelamcılar  lemden her ne kadar fiziki nesneler arasındaki zorunlu nedensellik ilişkisini reddetme konusunda ısrarcı olmuşlarsa da kavramlardaki manalar arasındaki illet-m l l ilişkisini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ancak kelamcıların bunu ısrarla manalar arasındaki ilişki ile sınırlandırmaya çalıştıklarını özellikle belirtmek gerekmektedir.  nl  Eş'ar  kelamcısı C veyn 'ye kadar manalar arasındaki nedensellik anlamındaki illet-m l l ilişkisi kabul edilmiş ancak C veyn , ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı *el-Burh n f  us li'l-fikh* adlı eserinde bunun da nihayetinde  lemden zorunlu nedenselliği bir çeşit kabul anlamına geleceğini iddia ederek f il-i muht r ilah tasavvurunun iç tutarlılığını sağalama adına bu görüşün isabetsizliğini savunmuş; bu durum m teahhir n döneminde manalar arasındaki illet-m l l ilişkisinin tümden reddedilmesi ile sonuçlanmış ve mantık ilminin kelamcılar tarafından kabulüne giden sürecin başlamasına zemin hazırlamıştır.²³

1.1.2.3. Us lc lere Göre İlet

İllyet ve illet kavramı, us l ilminin üzerinde önemle durduğu konulardandır. Çünkü illet, us lc lerin ana meselelerinden biri olan kıy sın en önemli sacayağıdır. Fıkhi hükümlere ilişkin illiyet teorisi hicr  3. yüzyılın sonlarında oluşturulmaya başlanmış ve bu kelime bu yüzyılda terimleşmiştir. Bununla birlikte o dönemin us l eserleri günümüze ulaşmadığından, illet kuramına dair bilgileri hicr  4. yüzyıl ve sonrasına ait eserlerde bulmaktayız.²⁴

Fıkıh us lc ler ta' l l konusunu, öncelikle mevcut hükmün uygulama alanını genişletmede kullanılan kıy sın meşruiyetini temellendirme amacıyla ele almışlardır. Çünkü kıy sın işletilebilmesi için nasla sabit hükmün illetinin araştırılıp ortaya çıkarılması gerektirmektedir.²⁵ Asıl amaç bu olmakla beraber kel m  yaklaşımların etkisiyle fıkıh us l nde Allah'ın fiillerinin illetlendirilmesi konusu da gündeme gelmiştir.²⁶

²³ Hüseyin Kahraman, *C veyn 'de İllyet Teorisi* ( stanbul:  z Yayınları, 2021), 316-311.

²⁴  brahim Kafi Dönmez, " let", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* ( stanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/117.

²⁵ Apaydın, "Ta' l l", 39/512.

²⁶ Apaydın, "Ta' l l", 39/511.

Kökünün hastalık anlamındaki illetten geldiğini belirten Cessâs (ö. 370/981), illeti şöyle tanımlamıştır: “İlet, var olduğunda hükmün de var olduğu anlamdır. Dolayısıyla hükmün varlığı illetin varlığına bağlı olup illet olmadığında hüküm de olmaz.”²⁷ Cessâs, şer‘î illetlerin aklî illetler gibi gerçek anlamda hükmü gerektirmediğini, şer‘î illetlerin sadece hükmün icabına dair birtakım emarelerden ibaret olduğunu ve bunlara illet denilmesinin mecazî olduğunu ifade etmiştir.²⁸ Buna rağmen şer‘î hükümlerin illete bağlanmasının gerekliliğini şöyle açıklamıştır: “Çünkü aklî hükümlerde illet, hükmü gerektirir. Hâl böyle olunca şer‘î hükümlerde illetin dışında bir etmenden ziyade hükmün emaresi olan illetin gerekliliği daha uygundur.”²⁹ Cessâs’a göre şer‘î illetin geçerliliğinin başlıca şartı, varlığıyla hükmün var olması; yokluğuyla hükmün yok olmasıdır.³⁰

İbn Hazm (ö. 456/1064) şer‘î kıyâs anlayışına kökten karşı olduğu için şer‘î hükmün ispatı için illetin herhangi bir etkisinin olmadığını savunmuştur. Onun *el-İhkâm*’da yaptığı illet tanımı da aklî illete aittir. Nitekim İbn Hazm illeti şöyle tanımlamıştır: “İlet, ateşin yakmayı, karın soğuğu gerektirdiği gibi bir şeyi zorunlu bir şekilde gerektiren her türlü vasfın adıdır. İletle ma‘lûl birbirinden ayrı olamadıkları gibi zamansal olarak birbirlerinden önce veya sonra var olamazlar.”³¹ İbn Hazm bu tanımın ardından illetle yakın ilişkisi olan sebep, garaz ve alamet kavramlarını da açıkladıktan sonra illet dahil bunların hiçbirinin şer‘î hükümlerin ispatında kullanılabilecek vasıtalar olmadığını ifade etmiştir.³²

Soyut veya somut vasıfların illet olabildikleri gibi hükmün de illet olabileceğini iddia eden³³ Gazzâlî (ö. 505/1111), usûlcülerin temâsül (benzeşim) kavramı ile illet kavramını birbiriyle karıştırdığını belirtmiştir. Çünkü ona göre, farklı anlamlardan ödünç alınan illet kelimesi, kavramsal çerçevesi henüz netleşmeden ve neye ne itibarla illet denileceği konusu netlik kazanmadan usûlcüler tarafından kullanılmıştır. Fıkhi bir terim olarak *illet* kelimesinin kökeninin a) Bizatihi hükmü gerektiren aklî illet, b) Hükme/fiile sevk eden illet, c) Hastalığın nedeni anlamındaki illet olmak üzere üç farklı anlamdan isti‘are edildiğini belirten Gazzâlî,³⁴

²⁷ Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, thk. ‘Uceyl Casim en-Neşemi (Kuveyt: Vizaretu’l-Evkâf ve’ş-Şu‘ûni’l-İslamiye, 1414/1994), 4/9.

²⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/259.

²⁹ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/159.

³⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/264.

³¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli’l-Ahkâm*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü’l-Âfâki’l-Cedide), 8/99.

³² İbn Hazm, *el-İhkâm*, 8/100,101.

³³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız (Suudi Arabistan: Şeriketü’l-Medineti’l-Münevvere li’t-Tiba‘a, 1992), 703.

³⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 3/718.

illetin ikinci anlamda temâsül, üçüncü anlamda da sebep kavramlarıyla kesiştiğini ifade etmiştir.³⁵

Sonuç olarak Cessâs'ın illet tanımı ile Gazzâlî'nin, "usûlcüler illet terimini üç anlamdan ödünç almıştır" söyleminden hareketle illet'in, a) hükmün emaresi, b) hükmü gerektiren, c) hükme sevk eden (gâye), d) hükmün nedeni anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Nahiv usûlünün metodolojik olarak en çok etkilendiği disiplinin fıkıh usûlü olduğu gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda birebir aynı olmasa da nahivcilerin de illetten kastettiklerinin buna yakın olduğu söylenebilir. Aynı şekilde şer'î illet tezini reddeden İbn Hazm ve temsil ettiği zâhirî ekol, dildeki illet tezine de şiddetle karşı çıkmıştır.

1.1.2.4. Dilcilere Göre İlet

Dilcilerde câmi' bir illet tanımından ziyade illetlerin türlere ayrılıp her türün ayrı bir tanımının yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda dilciler, tanımlamaktan ziyade nahiv illetlerini amaç ve gayelerine yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. Nitekim nahiv illetlerinin Arap dilindeki olguların tek tek incelenmesi sonucu tümevarım yöntemiyle tespit edildiğini ifade eden İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) illetleri iki kısma ayırmıştır:

- 1) "Her fâil merfû olur." ilkesi gibi Arap dilini öğrenmemize vesile olan illetler.
- 2) Fâil neden merfû, mef'ûl neden mansûb vb. soruların cevabı niteliğinde olan, illetin illeti diye isimlendirilen illetler. Bu tür illetler bize Araplar gibi konuşabilmeyi öğretmez. Sadece Arap dilindeki hikmeti tespiti ve Arap dilinin diğer dillere olan üstünlüğünü ortaya çıkarmaya yarar.³⁶

Nahiv illetlerine yönelik ilk derli toplu açıklama Zeccâcî'de (ö. 337) görülmektedir. Nitekim ona göre nahiv illetleri, ontolojik anlamda varlığı ma'lûlün varlığını zorunlu kılan illetlerden değildir; aksine dilcilerin dildeki olgulardan hareketle istinbât ettiği birtakım ölçütlerden ibarettir.³⁷ Zeccâcî yaptığı bu açıklamadan sonra nahiv illetlerini üç kısma ayırıp bu kısımları şu şekilde açıklamıştır:

- 1) *Ta'lîmî* (pedagojik illetler): Arap dilini öğrenmemize yarayan illetlerdir. Çünkü biz dilin tamamını Araplardan işitmedik. Biz sadece dilin bir bölümünü işittik geri kalan

³⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 720.

³⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Sehl İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-nahv*, thk. Abdu'l-Hüseyin el-Fetûlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 35.

³⁷ Abdurrahman b. İshak Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahvi*, thk. Mazin el-Mübârek (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1399/1979), 64.

bölümünü ise işittiğimiz bölüm üzerine kıyâs ettik.³⁸ Örneğin *زَيْدٌ إِذَا قَامَ* cümlesinde زيد kelimesinin neden mansûb olduğu, *زَيْدٌ قَامَ* örneğindeki زَيْدٌ kelimesinin neden merfû olduğu sorularına cevap niteliğinde olan illetler bu türden sayılır. Çünkü bu soruların cevabı olan “*زَيْدٌ*’nin ismi olduğu için.” veya “*قَامَ* fiilinin fâili olduğu için” şeklindeki açıklamalar, dilin genel geçer kurallara bağlanmasına yarayan ve dil öğretiminde kullanılabilen illetlerdir.³⁹

- 2) *Kıyâsi İletler*: Hurûf-i müşebbehenin isimlerini neden nasb ettiği vb. sorulara cevap niteliğindeki illetler.⁴⁰
- 3) *Cedelî İletler*: Hurûf-i müşebbehenin hangi fiile benzediği, ne yönle benzediği vb. sorulara cevap niteliği taşıyan üçüncül derece illetlerdir. Bu tür illetler ardı arkası gelmeyen sorulara cevap niteliğindeki diyalektik illetlerdir.⁴¹

Rummânî’nin (ö. 384/994) *el-Hudûd* adlı eseri bir tanımlar kitabı olmasına rağmen onda da cami bir illet tanımı yer almayıp, sadece illet taksimine ve her kısmın kendine has açıklamasına yer verilmiştir. Rummânî’deki illet taksimi şu şekildedir:

- 1) *Kıyâsi İlet*: Cümle içerisinde yer alan bir ismin merfû veya mansûb olma illeti gibi emsal durumlara da nüfuz eden genel geçer illetlerdir.
- 2) *Hikemî İlet*: Dildeki hikmeti ortaya çıkarmaya yarayan illetlerdir. Örneğin *ref’* i râbının fâile, nasbın mef’ûle cerrin de muzâfun ileyhe verilmesinin nedenini dildiler, *ref’*’ın ağırlığıyla fâilin azlığı; nasbın hafifliğiyle mef’ûllerin çokluğunun dengelenmesi şeklinde açıklamıştır.
- 3) *Zarurî İlet*: Hareket eyleminin zorunlu olarak bir muharrikin varlığına delalet etmesi gibi başkasının var etmesine ihtiyaç duymayıp kendiliğinden var olan illettir.
- 4) *Vaz’î İlet*: Harekesiz de olabilen bir harfin harekelenmesinde olduğu gibi birisi tarafından karar verilmesi gereken illettir.
- 5) *Sahih İlet*: Hikmet gereği ortaya çıkan dilsel bir hükmün benzer dilsel durumlara da zorunlu olarak aktarımını sağlayan işlevsel illettir.
- 6) *Fâsid İlet*: Sahih illetin niteliklerine sahip olmayan işlevsiz illettir.⁴²

³⁸ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

³⁹ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

⁴⁰ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

⁴¹ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 65.

⁴² Ebü’l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî, *el-Hudûd fî’n-nahvi*, 14,15.

Burada şunu belirtmek gerekir ki, Rummânî'nin isimlendirmesi farklı olsa da birinci ve ikinci tür illetler seleflerinin de yer verdiği illetlerdir. Zaruri illet dediği illet türü de dil illetleri ile alakası olmayan varlık alanıyla ilgili aklî bir illettir.

İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) nahiv illetlerini kelâmî illetlere daha yakın görmesinden⁴³ ve illetlerde tahsis (illet var olduğu hâlde hükmün var olmaması) anlayışına karşı çıkıp bu konuya geniş yer vermesinden⁴⁴ onun dildeki illet anlayışının aklî illet anlayışına daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim konuyla ilgili verdiği örneklerden ve yaptığı açıklamalarından da anlaşılıyor ki onun nahiv illetlerini kelâm illetlerine daha yakın görmesi aklî illetlere daha yakın olmaları açısından dır. Dolayısıyla ona göre illet dilsel bir hükmü zorunlu olarak ortaya çıkaran etkidir. Nitekim o nahiv illetlerini tanımlamasa da kendisi dil illetlerini hükmü *mûcib* veya *mucevviz* diye ikiye ayırmıştır. Dil illetlerinin çoğunluğunun mûcib illet grubuna dahil olduğunu düşünen İbn Cinnî, illet kavramının çağrıştırdığı zorunluluktan hareketle mucevviz illetleri, sebep olarak görmüştür.⁴⁵

İbn Cinnî, İbnü's-Serrâc'ın *illetin illeti* söylemine de karşı çıkmıştır. Ona göre illetin illeti diye bir şey söz konusu olamaz. Bu yüzden o, İbnü's-Serrâc'ın illetin illeti ile birincil illetlerin açıklamalarını ve tamamlayıcı unsurlarını kastettiğini iddia etmiştir.⁴⁶ İbn Cinnî'nin aklî illetle mukayese ederek vardığı bu kanı, daha önce de belirttiğimiz gibi onun dildeki illet anlayışının aklî illetle örtüştüğünü net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Celîs ed-Dineverî de (ö. 490/1097) nahiv illetlerinin iki kısma ayırmış ve bu kısımları şu şekilde açıklamıştır:

- 1) Arap dilinin bütününe uyarlanabilen, genel geçer (*muttarid*) illetler.
- 2) Arap dil ilkelerindeki hikmeti ortaya koyan (*hikemî*) illetler.⁴⁷

Abdulkahir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), illetlerin dilin hikmet boyutu ve genel gramer ilkelerin tespiti olmak üzere temel iki gayesinin olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre nahiv

⁴³ Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1952).

⁴⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/144-164.

⁴⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/164.

⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/173.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Musâ b. Hibetullah ed-Dîneverî, *Simâru's-sina'a fî 'ilmi'l-'arabîyye*, thk. Muhammed b. Halid el-Fadıl (Riyad: Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1411/1990), 135.

ilmindeki ta‘lîl faaliyeti, dilin vazı‘ının dildeki hikmet ve gayesini ortaya çıkarma çabası ve dilde genel geçer ilkeleri tespit etme ameliyesidir.⁴⁸

İbnü’l-Enbârî’nin (ö. 577/1181) kıyâs tanımı ile ilgili açıklamalarından anlaşıldığı üzere o illeti, asıl ile fer‘ arasındaki ortak özellikten ibaret saymıştır. Onun konuyla ilgili açıklamaları şu şekildedir:

Naibü’l-fâilin merfû oluşuyla ilgili, ‘Nâibü’l-fâil kendisinden önce geçen fiilin kendisine isnâd edildiği bir isimdir. Bu nedenle tıpkı fâil gibi nâibü’l-fâil de merfû olmalıdır’ şeklinde kuracağın bir kıyâsta fâil asıl, nâibü’l-fâil fer‘, isnâd ise câmi‘ illettir.⁴⁹

İbnü’l-Enbârî’nin bu illet anlayışının dil konusuna fıkhi bir perspektifle yaklaşım tarzından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim kendisi Nizâmiye Medresesi’nde müderris iken talebelerinin Hanefîler’le Şâfiîler arasındaki ihtilâflı meseleleri inceleyen fıkıh kitaplarına benzer bir nahiv kitabı yazmasını istemişler. Bunun üzerine o Basra ve Kûfe dil ekolleri arasındaki tartışmalı konuları ele alan kapsamlı eseri *el-İnsaf fî mesâilî’l-hilâf*’ını kaleme almıştır.⁵⁰

Kafiye şarihlerinden Radiyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 686/1287) gayri munsarif konusunun girişinde dilcilerin illetten neyi kastettiklerini şöyle açıklamıştır:

Bilesin ki dilciler, ‘Falanca şey, filanca şeyin illetidir.’ derken illet dedikleri şeyin hükme mûcib olduğunu kastetmemektedirler. Onlar bu ifadelerinden, illet denen şeyin tahakkuku esnasında hükümle illet arasındaki münasebetten dolayı dili konuşan kişinin o hükmü tercih etmesinin uygun olacağını kastetmektedirler.⁵¹

Onun bu ifadelerinden de anlaşılıyor ki dilcilerin illet dedikleri şey, dilsel olguyla ilişkili görülen ve gerçekleştiği takdirde -dil nizamını sağlamak maksadıyla- ilişkili olduğu dilsel olgunun da gerçekleşmesi uygun görülen şeydir.

Dilcilerin illetinin, fıkıhçıların illetinden farklı olduğunu belirten modern dönem Arap dilcisi Mâzin el-Mübârek, dilcilere göre illeti şöyle tanımlar: “Kanaatimce nahiv ilminde illet, dile dair hükmün muhtemel nedeni olarak var sayılan şeydir. Daha açık bir ifadeyle dilcilerin Arap dilindeki belli bir olguya -Arap bunu şu nedenden dolayı yaptı- şeklindeki açıklamalarıdır.”⁵² Mâzin’in bu tanımından hareketle nahvî illetlerin fikhî illetler gibi sadece

⁴⁸ Ebû Bekir Abdul-Kahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü’l-i‘câz*, thk. Muhammed Mahmud Şakir (Kahire: Mektebetü’l-Hancî), 2/29.

⁴⁹ Ebü’l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Luma ‘ü’l-edille fî usûlî’n-nahv*, thk. Said el-Afgânî (Dımaşk: Dârü’l-Fikr, 1391/1971), 93.

⁵⁰ Hulusi Kılıç, “el-İnsâf: Diyanet İslam Ansiklopedisi” 22 (2000), 320.

⁵¹ Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî er-Radî, *Şerhu’r-Radî li Kafiyeti İbni Hacib*, thk. Hasan b. Muhammed b. İbrahim (Suudi Arabistan: Cami‘atü’l-İmam Muhammed b. Suûd, 1966).

⁵² Mâzin el-Mübârek, *el-İlletü’n-nahviyye neş’etuha ve tetavvuruha* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1401/1981), 90.

kıyâsla sınırlı olmadığı, aksine daha geniş bir yelpazeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dilcilerin sıklıkla başvurduğu illetlerden bir tanesi olan hıffet illetinin kıyâsla bir ilgisi bulunmamaktadır. Kıyâs başlığı altında illet konusunu işleyen Muhammed Hıdır ise, dilcilere göre illetin hükmün üzerine inşa edildiği şey olduğunu belirtmiştir.⁵³

Bu ana başlık altında verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere disiplinlerarası bir kavram olan *illet*, ortak yönleri olmasına rağmen farklı disiplinlerde, farklı anlamlarda kullanılmıştır. Temmâm Hassân, illetin farklı disiplinlerde kullanıldığı anlamları, hüviyeti, kaynağı ve türünü göz önünde bulundurarak şöyle bir tabloyla açıklamıştır:⁵⁴

İlet	Mizacı	Kaynağı	Ma'lûl ile İlişkisi	Türü	Zaruri Olup Olmaması
Felsefî İlet	Aklî Gereklilik	Sûrî Mantık	Ma'lûl İle Birliktedir	Gâî İlet	Zaruri
Kelâmî İlet	Aklî Gereklilik	Sûrî ve Maddi Mantık	Ma'lûl İle Birliktedir	Gâî İlet	Zaruri
Fıkâhî İlet	Ta'abbüd	Mesâlih-İ Mürsele	Ma'lûlden Öncedir	Gâî İlet	Değişken
Nahvî İlet	İstikrâ (Tümevarım)	Maddi Mantık	Ma'lûlden Sonradır	Farklı Türleri Var	Değişken

Sonuç olarak illetin Arap dilbilimindeki kapsamlı tanımı şu şekildedir: İlet, dili konuşanların zihin dünyasıyla ilişkilendirmek suretiyle dil sistemini anlamak ve bu sayede dile dair genel geçer kuralları tespit etmek için dilsel olgular için yapılan izahıdır. Yapılan bu izahlardan bazıları genel geçer iken, bazıları tikel olgularla sınırlıdır. Bazıları gramatik bir hükmü zorunlu kılarken bazıları zorunlu kılmaz. Öte yandan bu izahatlardan bazıları kati ve aklî iken, bazıları dilcinin hayal ürünüdür. Bazıları öğretisel amaçla yapılırken bazıları dildeki hikmet boyutunu ortaya koymaya yöneliktir.

Dilcilerin illetleri, çoğunlukla vakıada var olan dilsel olgular için sonradan yapılan olasılık düzeyinde izahatlardan ibaret olduğundan nahiv ilmindeki illet kuramı, ontolojik açıdan olgu ile illet arasında kati bir nedensellik iddiası barındırmaz. Ancak başlangıçcı itibari ile dil illetleri her ne kadar dilcilerin dilsel olgulara dair basit ve aklî çözümlemelerinden ibaret

⁵³ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *el-Kıyâs fî'l-luga* (Kahire: el-Matba'atü's-Selefiye, 1353/1934), 75.

⁵⁴ Temmâm Hassân, "et-Türâsü'l-lugavîyyü'l-'arabî", *Fusûl Mecelletü'n-Nakdi'l-Edebî* 1 (1980), 95.

olsalar da zamanla bu illetler, diğer ilimlerin de etkisiyle üzerine genel geçer dil kurallarının inşa edildiği ve dil ekolleri arasındaki ayrışmanın temel dayanağına dönüştüğü dinamikler hâline gelmiştir. Bununla birlikte nahiv illetleri üzerine külli kural inşa edilemeyen tikel dilsel olguların izahında da kullanılmıştır.

1.2. İletin Kuramsal Çerçevesi

Nedensellik ilkesine göre her şeyin bir sebebi vardır ve aynı şartlar altında, aynı nedenler, aynı etkileri doğurur.⁵⁵ Kuvvetle muhtemeldir ki dilciler bu ilkedan hareketle dildeki olguların da bir nedeninin olduğunu ve bu nedenlerin gerçekleştiği yerlerde dile dair aynı hükmün meydana geleceğini öne sürmüşlerdir. Dolayısıyla dildeki bir olgu bir başka olguyla eş zamanlı olarak var olup ortadan kalkıyorsa bu, onun illeti olduğunu göstermektedir. Örneğin ref' olgusu fâiliyetle birlikte var olup onun yok olmasıyla ortadan kalkıyorsa bu durum fâiliyet olgusunun ref'in illeti olduğu sonucuna götürür.⁵⁶

Daha çok dini saiklerle Arap diline dair erken dönemde başlayan kural belirleme çalışmalarının birincil dayanağı, sağlam dilsel veri yani semâ olmuştur. Dilciler semâ hususunda hassas davranmış ve saha çalışmalarında Kays, Temîm, Esd, Hüzeyl, Kinâne ve Tâý kabilelerine mensup olan, coğrafi olarak da Arap yarımadasının iç kesimlerinde diğer kültürlerden uzak ve izole bir yaşam sürdüren fasih Arapları tercih etmişlerdir.⁵⁷

Arap dilcilerinin başvurduğu birincil kaynak semâ olmakla birlikte dilciler, topladıkları tikel dilsel olgulardan hareketle tümel önermelere ulaşabilmek için ikincil kaynak olarak kıyâsa başvurmuşlardır. Bir bakıma istikrâ'dan kıyâsa geçiş sayılan bu aşamada kıyâsın temel sac ayaklarından biri olan illete başvurmaları kaçınılmaz olmuştur. Çünkü tikel dilsel olgular arasındaki ortak yön veya diğer bir deyişle tikel dilsel olguların ortaya çıkmasındaki müşterek illetin tespiti, eldeki verilerden hareketle dilde genel geçer kuralların belirlenmesinde hayati önemi haizdi. Burada şu hususu belirtmek gerekir ki, ilk dönem dilcilerin kural tespitinde başvurdukları kıyâs, Aristo mantığındaki kıyâs olmayıp dildeki tikel olgular arasındaki ortak yönlerden hareketle dile dair tümel ilkeler belirlemek şeklinde bir kıyâstır. Nitekim tikel olgulardan tümel ilkeleri belirlemek insan aklının müşterek bir ürünüdür.

⁵⁵ Aşlı Üner, "Nedensellik İlkesi: Hume'a Karşı Kant", *Mavi Atlas* 0/3 (2014), 100.

⁵⁶ Bk. Tahsin Yurttaş, *Arap Dilinde İrab Anlam İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 34-36.

⁵⁷ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî a' mâluhu ve menhecuhu* (Beyrut: Dârü'r-Râidî'l-'Arabî, 1960), 76.

Arap dil gramerinde gerekçelendirmenin doğal seyrinde ve dahili etkenlerle ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim nahiv ilminin ortaya çıkışı ve gelişimi, bilindiği üzere dilcilerin bir kenara çekilip kendi kendilerine dil kuralları tespit etmeleri şeklinde gerçekleşmemiştir. Daha çok öğrencilerin de yer aldığı ilim meclislerinde öğrencilerin soruları ve hocaların cevaplarıyla gelişmiştir. Günümüze ulaşan ilk nahiv kaynağı *el-Kitâb*'da bu soru cevap diyalektiği ön plana çıkmaktadır. Hâl böyle olunca özellikle de Arap kökenli olmayan öğrencilerin dildeki olguların nedenlerine dair kafalarına takılan soruları hocalarına sormaları, hocaları öğrenciyi ikna edebilecek mantıklı gerekçeler sunmaya sevk etmiştir.⁵⁸

İllet kuramının temel argümanlarından biri de ortaya konan illetlerin Arap aklıyla bağdaştığı iddiasıdır. Nitekim Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (ö. 175/791) nahiv illetleriyle ilgili kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevap, dilcilerin illet anlayışını ortaya koyması açısından önemlidir. Nitekim Zeccâcî'nin (ö. 337/949) naklettiğine göre Halîl b. Ahmed kendisine “Bu illetleri kendin mi icat ettin yoksa Araplardan mı aldın?” diye soran birine şöyle cevap vermiştir:

Araplar dillerini fitri olarak konuşmakta ve dildeki dizimi fitri olarak bilmektedirler. Kendilerinden böyle bir şey nakledilmemiş olsa da dildeki olgulara dair illetler onların zihinlerinde yer almaktadır. Benim yaptığım şey dildeki olgulara dair illet olarak gördüğüm hususları zikretmektir. Şayet illet olarak öne sürdüğüm gerekçe Arapların zihnindeki illetle örtüşüyorsa amacıma ulaşmış olurum. Yok şayet söylediklerimden farklı başka bir illeti varsa o zaman benim durumum, muhkem bir şekilde inşa edilmiş bir yapının içerisine giren bilge bir adamın durumu gibidir. O bilge adamın elinde bu yapıyı inşa eden ustanın hikmet ehli olduğuna ve hiçbir şeyi yersiz yapmayacağına dair kat'î deliller bulunur. Bundan dolayı da bilge adam o yapının her bir bölümünü temaşa ettiğinde, ‘*Bu yapının hikmet ehli ustası burayı şu ve şu nedenlerden dolayı böyle yaptı. Şurayı şu nedenden ötürü şöyle yaptı*’ diyerek aklına gelen muhtemel gerekçeleri zikreder. Bu durumda o yapıyı inşa eden ustanın iççiliği gerçekten o bilge adamın dediği nedenden ötürü de olabilir, olmaya da bilir. İşte benim yaptığım da budur. Dolayısıyla benim (dildeki olgulara dair) öne sürdüğüm illetlerden daha iyisini tespit eden varsa buyursun, getirsin.⁵⁹

Halîl b. Ahmed'in bu açıklamalarından da anlaşıldığı üzere ilk çıkış noktası itibari ile dil illetleri ve dilde ta'lîl ameliyesi, gayet sade ve anlaşılır bir amacı hedeflemekteydi. Bu amaç dili konuşanların zihin dünyasına girmeye çalışıp dil sistemini anlamak, bu sayede dile dair genel geçer kuralları tespit etmektir. Onun illet olarak öne sürdüğü gerekçe, bu sistemi izah için en uygun gördüğü nedenden ibarettir. Dolayısıyla illet kuramı, ortaya konan illetlerin

⁵⁸ ‘Afif Dımaşkiye, *Tecdidü'n-nahvi'l-'arabî* (Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâi'l-'Arabî, 1981), 159.

⁵⁹ Zeccâcî, *el-İzâh*, 65,66.

kati olduğu iddiasını barındırmaz. Öte yandan onun bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere illetlendirmenin temelinde yatan diğer bir neden, dildeki hikmet anlayışıdır.

Dilsel olguların gerekçelendirilmesinin Arap aklıyla bağdaştığı iddiası Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi tarafından da dillendirilmiştir. Nitekim o, Arap dilindeki hazif ve takdir ile ilgili bazı örnekler verdikten sonra bu te'vîllerin aslında Arapların bizzat kendilerinden de rivayet edildiğini ifade etmiş ve şu örneği vermiştir: Araplardan biri bir başkasının koyunlarına, *اللَّهُمَّ ضَبِّعاً وَذَنْباً* şeklinde beddua edince ona, “Ne demek istedin?” diye sormuşlar.

Bunun üzerine o da, *اللَّهُمَّ اجْمَعْ ضَبِّعاً وَذَنْباً* (Allah'ım kurtları ve sırtlanları başlarına topla!) demek istedim.” diye cevap vermiştir. Sîbeveyhi verdiği bu örnekten sonra Arapların bu tür hazifli cümlelerde ne demek istedikleri sorulduğu taktirde anında zorlanmadan cevap verebilmelerini, cümlede atılan öğelerin tam bir şekilde kullanımının mevcut olmasına bağlamıştır.⁶⁰

İbn Cinnî gibi bazı Arap dilciler de illetlerin her ne kadar dillendirmeseler bile Arapların zihinlerinin arka planında yer aldığını, dilcilerin bunu sadece gün yüzüne çıkarttıklarını iddia etmişlerdir. Bu iddialarını, nahiv ilmi ortaya çıkmadan önce de asırlarca Arap dilinin varlığını sürdürmesi ve Arapların farklı coğrafyalara dağılmış olmalarına rağmen dildeki pek çok olgu arasındaki yeknesaklıkla ispatlamaya çalışmışlardır.⁶¹

İlk dönem dilciler ile Araplar arasında cereyan eden bazı diyaloglar da İbn Cinnî'nin iddiasını destekler mahiyettedir. Nitekim ilk dönem dilcilerden Ebû Amr Zebbân b. el-'Alâ'nın (ö. 154/771) yanında Yemen'li bir adam, *فَالانْ أَطَالِدِرْ* (Falanca aptaldır. Çünkü kendisine mektubum ulaştı ancak onu küçümsedi.) şeklinde bir cümle kurunca Ebû Amr, “Sen nasıl *جَائِئُهُ كِتَابِي* dersin?” diyerek fiil-fâil arasındaki cinsiyet uyumsuzluğundan dolayı adamı dolayı tenkit etmiştir. Bunun üzerine adam, “*كِتَابٌ* kelimesi, *صَحِيفَةٌ* kelimesi ile eş anlamlı değil mi?” diye cevap vermiştir.⁶² Dolayısıyla bahsi geçen bedevi dilcilerin ıstılahlarına vakıf olmasa da dildeki bir olguya dair illeti izah etmiştir. Bu da illetin zihninde var olduğunun göstergesidir.

⁶⁰ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 1/255.

⁶¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/237,238.

⁶² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 398.

1.2.1. İlet Tespiti

Daha önce de belirtildiği gibi nahiv illetleri dil verilerinin analizi sonucu tespit edilmiştir. Dolayısıyla nahiv alimlerinin illet tespitinde başvurdukları başlıca metot, eksik tümevarım metodu olduğu söylenebilir.⁶³ Fıkıh usulünün etkisiyle ortaya çıkan bu konu, nahiv usûlcüleri tarafından ele alınmış, başlıca illet tespit yöntem ve kaynakları belirlenmiştir. Süyûtî, kendinden önceki kaynaklarda dağınık hâlde bulunan sekiz illet tespit yöntemini, “Mesâlikü’l-İlle” başlığı altında toplamıştır.⁶⁴ Bu illet tespit yöntemleri şunlardır:

İcmâ: İlet tespit yöntemlerinden biri olan icmâ, bütün dâilcilerin bir hükmün illeti konusunda fikir birliği yapmaları anlamına gelir. Örneğin maksûr isimlerde i’râbın gizlenme illetinin ta’azzür (harekenin ortaya çıkmasının imkânsızlığı), menkûs isimlerde de i’râbın gizlenme illetinin istiskâl (dile ağır gelmesi) olduğu konusunda dâilciler arasında fikir birliği bulunmaktadır.⁶⁵

Nas: İletin nas ile tespiti, dilsel bir hükmün illetinin bizzat dili konuşan Araplar tarafından belirtilmesi demektir.⁶⁶ Sîbeveyhi, Arap dilindeki hazif ve takdir ile ilgili bazı örnekler verdikten sonra bu te’vîllerin aslında Arapların bizzat kendilerinden de rivayet edildiğini ifade ederek şu örneği vermiştir: “Araplardan biri bir başkasının koyunlarına, اللَّهُمَّ ضَبْعًا وَذَنْبًا şeklinde beddua edince kendisine, “ne demek istedin” diye sorulmuş, bunun üzerine o da “اللَّهُمَّ اجْمَعْ ضَبْعًا وَذَنْبًا (Allah’ım kurtları ve sırtlanları başlarına topla!) demek istedim.” şeklinde cevap vermiştir.”⁶⁷

İmâ: Net bir ifade kullanılmadan imâ yoluyla hükmün illetinin dili konuşan Araplar tarafından belirlenmesi, dâilcilerin illet tespitinde kullandığı yöntemlerden bir tanedir. Daha önce de belirtildiği üzere İbn Ebî İshak, şair Ferezdak’a,

وَعَيْنَانِ قَالَ اللَّهُ كُونَا فَكَانَتَا فَعُولَانِ بِالْأَبَابِ مَا تَفَعَّلُ الْحَمْرُ

(Onun öyle (fettan) gözleri var ki, Allah onlara ol dedi ve oluverdiler.

⁶³ Hasan Hamis Said el-Mîlh, *Nazariyetü ’t-ta’lîl fi’n-nahvi’l-‘arabî beyne ’l-kudemâi ve ’l-muhdesîn* (Umman: Dârü’s-Şurûk, 2000), 44.

⁶⁴ Bk. Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahvi*, thk. Abdulhakim ‘Atiyye (İstanbul: Dârü’l-Beyrûtî, 1427/2006), 113-120.

⁶⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, 113. İcmâ olgusunun hücciyeti hakkında detaylı bilgi için bk. Tahsin Yurttaş, “Bir Nahiv Usûlü Delili Olarak İcmâ Olgusu ve Hüccet Değeri”, *Journal of Analytic Divinity* 4 (2020)

⁶⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, 113.

⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/255.

(Güzellikleriyle) akıllarda şarap etkisi yapıyorlar.)

beytini nasıl okursun?” diye sorduğunda, Ferezdak, “Az önce okuduğun şekliyle okurum.” diye cevap vermiştir. Hadramî, beyitte geçen فُعُولَانِ kelimesinin كَانْ’ye haber olduğu gerekçesiyle, “neden فُعُولَيْنِ şeklinde okumadın?” diye sorunca Ferezdak, “Allah’ı yüceltmek istersen yüceltirsin.” diye cevap verip oradan ayrılmış, fakat onun ne demek istediğini kimse anlamamıştır. Olayı aktaran İbn Cinnî, Ferezdak’ın bu sözlerini şu şekilde açıklamıştır.⁶⁸

Hadramî’nin dediği gibi فُعُولَيْنِ şeklinde okunup كَانْ’ye haber yapıldığında önceki cümleye bağlanacağından, ‘Allah o (fettan) gözlere ol dedi ve onlarda akıllarda şarap etkisi bırakacak (güzellikte) oluverdiler.’ şeklinde bir anlam çıkar ki bu durumda gözlerin yaratıcısına doğrudan bir ta’zîm söz konusu olur. Ancak Ferezdak burada كَانْ’yi tâm fiil saydığından فُعُولَانِ kelimesi müstakil bir cümlemin mübtedâsı olarak merfû okumuştur. Onun okuyuşuna göre ise, ‘Allah o gözlere ol dedi ve oluverdiler. O (fettan) gözler akıllarda şarap etkisi yapıyorlar.’ şeklinde bir anlam çıkar.

Görüldüğü üzere dilci İbn Cinnî, Arap şairi Ferezdak’ın imâ yollu ifadelerinden illet tespitinde bulunmuştur.

Sebr ve Taksîm: Muhtemel illetleri bir araya topladıktan sonra, bu illetlerin ayıklanıp tek bir illetin bırakılması anlamına gelen *sebr* ve *taksim*,⁶⁹ dilciler tarafından illet tespitinde kullanılan bir yöntemdir. Enbârî, bu yöntemin iki şekilde gerçekleştiğini belirtmiştir. Birincisi hükmün ispatı için muhtemel bütün şıklar bir araya getirildikten sonra hepsinin ayıklanıp hiçbir tanesinin hükme uygun illet olmadığı sonucuna varmak şeklinde gerçekleşir. Örneğin لَكِنَّ edatının haberinde “lâm”ın geldiğini var saydığımızda bunu ya kasem “lâm”ı veya te’kîd “lâm”ı kabul etmeliyiz. Hâlbuki bu, te’kîd “lâm”ı olamaz. Çünkü aralarındaki anlam uyumsuzluğundan dolayı te’kîd “lâm”ının لَكِنَّ edatının haberinin başında getirilmesi uygun değildir. Aynı gerekçeden dolayı bu “lâm” kasem “lâm”ı da olamaz. Çünkü kasem “lâm”ı da anlamı pekiştirmek için getirildiğinden لَكِنَّ edatının anlamıyla uyuşmamaktadır. Bu her iki ihtimalin de devre dışı kalmasıyla لَكِنَّ edatının haberinde “lâm”ın getirilemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır.⁷⁰

Sebr ve taksîmin ikinci şekli ise hükmün bağlanabilme ihtimali olan deliller toplandıktan sonra illet olma vasfına haiz olmayanlar ayıklanır. Bunun neticesinde illet vasfına haiz olan

⁶⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/302.

⁶⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 114.

⁷⁰ Bk. Enbârî, *Luma ‘ü’l-edille*, 127.

kalır. Örneğin قام القوم إِلَّا زَيْدًا gibi olumlu ve tām cümlede gerçekleşen istisnâda müstesnâyı, “a) إِلَّا vasıtasıyla cümlede yer alan fiil nasb etmiştir, b) أَسْتَنْيٰ ile eşanlamlı olduğundan bizzat إِلَّا nasb etmiştir, c) إِنَّ لَ dan dönüşme olduğundan إِلَّا’nın kendisi nasb etmiştir, d) cümle, إِلَّا أَنْ زَيْدًا takdîrinde olduğundan gizli bir أَنَّ nasb etmiştir” şeklinde birden çok ihtimal öne sürülmüştür. Bu ihtimaller arasında birçok aklî ve naklî gerekçeden dolayı b, c ve d şıkları elendikten sonra sadece a şıkında belirtilen gerekçenin, müstesnânın nasb illeti olduğu sonucuna varılır.⁷¹

Münâsebe: Ortak bir vasfın zan yoluyla illet olarak belirlenmesi demektir. Bu yüzden buna (إحالة) ihâle de denilmektedir. İlet birliğinden dolayı asla ait hükmün fer‘e verilmesi şeklinde gerçekleşen kıyâsa da kıyâsü’l-ille denmiştir. Örneğin Arap dilinde fâil merfû olduğu gibi nâibü’l-fâil de merfû olur.⁷² Burada fâil asıl, nâibü’l-fâil fer‘, ref‘ i ‘râbı ise hükümdür. Fiilin fâile isnâd edilmesinin hükmün illeti olarak belirlenmesi zan yoluyla gerçekleşmiştir. Aynı şekilde fiilde binâ asıl olduğu hâlde, isimle olan benzerliğinden dolayı muzâri fiilin mu‘reb olmasının illeti buna örnek verilebilir.⁷³

Kıyâsü’ş-Şebih: İlet dışında ortak bir benzer nitelikten dolayı fer‘in asıl üzerine hamledilmesi şeklinde gerçekleşen bir kıyâs türüdür.⁷⁴ Bu kıyâs türü de kıyâsü’l-ille gibi zann-ı gâlib ifade ettiğinden hüccet kabul edilmiştir.⁷⁵ Örneğin Muzâri fiili, a) isimlerde olduğu gibi anlamında daralma-genişleme olması, b) başına ibtidâ “lâm”ı alması, c) en yalın muzâri kipi يَفْعَل hareke+sükûn+hareke+sükûn formülüyle يَفْعَل yaygın ism-i fâil kipiyle aynı olması vb. pek çok yönde isimle olan benzerliğinden dolayı isme hamledilmiş ve mu‘reb olmuştur. Hâlbuki bunların hiçbirisi aslın hükmünü ortaya koyan illet değildir. Çünkü asıldaki (isim) hükmün (i‘râb) illeti, anlam karmaşasını ortadan kaldırma ihtiyacıdır (izaletü’l-lebs). Muzâri fiilde ise isimde olduğu gibi bir anlam karmaşası söz konusu değildir.⁷⁶

⁷¹ Bk. Enbârî, *Luma‘ü’l-edille*, 128-131.

⁷² Süyûtî, *el-İktirâh*, 117.

⁷³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 117.

⁷⁴ Enbârî, *Luma‘ü’l-edille*, 107.

⁷⁵ Enbârî, *Luma‘ü’l-edille*, 109.

⁷⁶ Enbârî, *Luma‘ü’l-edille*, 107-109.

Kıyâsü't-Tard: Kıyâsü't-tard, münasip illet veya müşabehet olmaksızın hükmün var olması demektir.⁷⁷ Diğer bir ifadeyle hükmün münasip olmayan bir vasıf ile illetlendirilmesi demektir.⁷⁸ Kıyâs yoluyla aslın hükmünün fer' a verilebilmesi için zann-ı gâlib veya müşabehet bulunmalıdır. Burada tard tek başına yeterli görülmemiştir. Çünkü tardın illet olarak kabul edilmesi, kısır döngüye yol açar. Örneğin لَيْسَ fiilinin mebnî olmasını câmid bir fiil olmasıyla gerekçelendirdiğimiz taktirde bütün camid fiillerin mebnî olmasını da لَيْسَ fiilinin mebnî oluşuyla ispat etmek durumunda kalırız. Bu ise bir kısır döngüdür.⁷⁹ Bu yüzden pek çok dilci kıyâsü't-tardı hüccet olarak kabul etmemiştir. Bununla birlikte onu bir kıyâs türü olarak görüp hüccet sayan dilciler de olmuştur.⁸⁰

İlgâü'l-Fârik: Hükmün ispatında etkili olan ortak yönlerin esas alınıp, asıl ile fer' arasında bulunan ve hükmün ispatında etkili olmayan vasfa itibar edilmemesi anlamına gelen bir yöntemdir. Suyûtî, bu yöntemi de diğerleri gibi fıkıh usulünden alıp nahiv usulüne uyarlamıştır.⁸¹ Fer' ile asıl, müessir olmayan vasıflar dışında diğer vasıflarda ortak oldukları için aslın hükmü fer'e verilmesi gerekir. Nitekim zarf ve mecrûr isimler arasında müessir hiçbir fark bulunmamaktadır. Bundan dolayı zarflar birçok hükümde mecrûr isimlere kıyâs edilmektedir.⁸²

Nahiv ilmi de fıkıh ilmi gibi naklî verilerden aklî çıkarımda bulunma sanatıdır.⁸³ Daha önce de belirtildiği üzere nahiv ilminde usûl çalışmaları fıkıh usulünden sonra başlamış ve nahiv usulü büyük oranda fıkıh usulünü örnek almıştır. Fıkıh usulü esas alınarak belirlenen illet tespit yolları arasında yer alan nas ve icmâ, kaynak; kıyâs, sebr ve taksîm gibi aklî deliller ise metot ve yöntem olarak değerlendirilebilir. İmâ, naklî bir delil olmakla beraber imâda illet, aklî bir çıkarım sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Süyûtî'nin "mesâlikü'l-ille" başlığı altında derlediği bu yöntemlerden icmâ, nas, imâ, ilgâü'l-fârik, sebr ve taksîm dışındakiler, illet tespitinden ziyade hüküm tespit yöntemleridir. Nitekim kıyâsü'ş-şebih ve kıyâsü't-tard

⁷⁷ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 110.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Tamir (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1421/200), 4/224.

⁷⁹ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 110.

⁸⁰ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 111.

⁸¹ Bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi cem'i'l-cevâmi'*, thk. Seyyid Abdulaziz-Abdullah Rebî' (Mısır: Mektebetu Kurtuba, 1418/1998), 3/321.

⁸² Süyûtî, *el-İktirâh*, 120.

⁸³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 16.

bir hüküm tespit yöntemi olan kıyâs türleri olup, onun *münâsebe* dediği şey de *kıyâsü'l-ille* ile aynıdır.

1.2.2. İlet Taksimi

Hicrî 3. asrın sonlarına doğru fıkıh usûlünün de etkisiyle nahiv ilminde bir usûl disiplini ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Usûlcü bakış açısının yansıması olarak daha önceki dönemlerde nahiv ilmiyle iç içe olan illetler, müstakil konu başlıkları altında incelenmiş, amaç ve hüküm açısından tasnife tabi tutulmuştur. Nahiv illetlerinin ilk kez usûlcü yönü ile ön plana çıkan İbnü's-Serrâc tarafından taksime tabi tutulduğu görülmektedir. Daha sonra onu takip eden dilciler tarafından illetler, farklı açılardan farklı taksimlere tabi tutulmuştur. Dolayısıyla bu bölümde başta İbnü's-Serrâc olmak üzere hem klasik dönem hem de modern dönem dilcilerin illet taksimine yer verilecektir. Yapılan bu taksimlerde genelde illetlerin amaç ve gayesi esas alınırken, bazı dilciler illetleri yapısal açıdan, menşeyini veya doğurduğu hükmü esas alarak taksim etmiştir.

1.2.2.1. Amaç ve İşlev Odaklı Taksim

Nahiv illetlerini taksime tabi tutan ilk dilci İbnü's-Serrâc'ın illet taksimi, gâî bir taksim olup o, nahiv illetlerini iki kısma ayırmıştır:⁸⁵

- 1) *Ta'îmi İletler*: “Her fâil merfû olur” ilkesi gibi Arap dilini öğrenmemize vesile olan illetler.
- 2) *İletin İleti*: “Fâil neden merfû, mef'ûl neden mansûb olur?” vb. soruların cevabı mahiyetindeki illetin illeti diye de isimlendirilen illetlerdir. İbnü's-Serrâc'a göre bu tür illetler bize Araplar gibi konuşabilmeyi öğretmez. Sadece belirlenen dil kurallarının temel altyapısını oluşturmaya, Arap dilindeki hikmeti tespiti ve Arap dilinin diğer dillere olan üstünlüğünü ortaya çıkarmaya yarar.

İbnü's-Serrâc, herhangi bir isimlendirmeye gitmeden sadece illetleri amaç ve işlev açısından tasnife tabi tutmuştur. Esas gayesinin birinci tür yani genel geçer ve Arap dilini öğrenmeye yönelik olan illetleri açıklamak olduğunu⁸⁶ belirtmesinden anlaşıldığı üzere İbnü's-Serrâc, yaptığı bu taksimle dil öğretiminde ilk etapta yoğunlaşmamız gereken alanı belirlemeye

⁸⁴ Fıkıh usûlünün nahiv usûlü üzerindeki etkisi hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Bahattin Alphan, *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

⁸⁵ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/35.

⁸⁶ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/36.

çalışmıştır. Ayrıca onun birinci başlıkta değerlendirdiği illetlerden temel gramatik önermeleri kastettiği de net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak eseri incelendiğinde sadece temel gramer önermelerinden oluşan birincil illetlere yer vermediği, bunların yanı sıra ikincil dereceden sayılan illetlere de yer verildiği görülmektedir.

Nahiv illetlerini amaç odaklı taksime tabi tutan diğer bir dilci de Zeccâcî'dir. Zeccâcî'ye göre nahiv illetleri ontolojik anlamda varlığı, ma'lûlün varlığını zorunlu kılan vücûbî illetlerden olmayıp, dilcilerin dildeki olgulardan hareketle istinbât ettiği birtakım ölçütlerden ibarettir.⁸⁷ Bu bağlamda Zeccâcî'nin hükmi açıdan nahiv illetlerini câizî illet olarak değerlendirdiği söylenebilir.

İbnü's-Serrâc gibi illetleri gaye ve işlev açısından tasnife tabi tutan Zeccâcî'ye göre nahiv illetleri üç kısma ayrılır:⁸⁸

- 1) *Ta 'lîmî* (pedagojik illetler): Dilin genel geçer kurallara bağlanmasını sağlayan ve Arap dilini öğrenmemize yarayan illetlerdir. Örneğin *قَامَ زَيْدٌ* cümlesinde yer alan fâilin neden merfû olduğu, *إِنَّ زَيْدًا قَاتِلٌ* cümlesinde yer alan *زَيْدًا* isminin neden mansûb olduğu sorularına cevap niteliği taşıyan illetler bu türdendir.
- 2) *Kiyâsî İletler*: Zeccâcî buna hurûf-i müşebbehenin neden isimlerini nasb ettiği gibi sorulara cevap niteliği taşıyan illetleri örnek vermiştir.
- 3) *Cedelî İletler*: Zeccâcî'ye göre cedelî illetler, hurûf-i müşebbehenin hangi fiile benzediği, ne yönle benzediği vb. sorulara cevap niteliği taşıyan üçüncül derece illetlerdir. Ona göre bu tür illetler, ardı arkası gelmeyen sorulara cevap niteliğindeki diyalektik illetlerdir.

Zeccâcî'nin bu tasnifi, İbnü's-Serrâc'ın temel gramatik önermelerden oluşan ve birinci grupta değerlendirdiği illetlerden ziyade ikinci grupta değerlendirdiği illetlere yönelik bir tasnif gibi görünmektedir. Nitekim yaptığı açıklamalardan da anlaşıldığı üzere o, İbnü's-Serrâc'ın, "illetin illeti" diye nitelendirip ucunu açık bıraktığı ikinci kısmı kendi içerisinde üç kısma ayırmış, bu üç kısım arasında dili öğrenmemize yarayan *ta 'lîmî* illetler ile teorik zeminini oluşturan *kiyâsî* illetleri ayrı bir yere konumlandırmıştır.

⁸⁷ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

⁸⁸ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64-65.

Nahiv illetlerini amaç odaklı taksim eden dilcilerden birisi de Rummânî'dir. Rummânî nahiv illetlerini şu şekilde taksim etmiştir:⁸⁹

- 1) *Kıyâsî İletler*: Cümle içerisinde yer alan bir ismin neden merfû veya mansûb olduğu sorusuna cevap niteliği taşıyan illetler.
- 2) *Hikemî İletler*: Fâile ref', mef'ûle nasb, muzâfun ileyhe de cer i'râbının neden verildiği sorularına, "ref' i'râbının ağırlığı ile fâilin azlığı, nasbın hafifliği ile mef'ûllerin çokluğunun dengelenmesi" şeklinde dilin hikmet boyutunu ortaya koymayı amaçlayan cevaplardan oluşan illetler.

Rummânî'nin bu taksiminde yer alan kıyâsî illet türü ile Zeccâcî'nin ta'lîmî illet türü aynıdır. Onun hikemî illet türünün de İbnü's-Serrâcın illetin illeti dediği türle aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Amaç ve gaye odaklı illet taksimi yapan bir diğer dilci de Dîneverî'dir. O da nahiv illetlerini ikiye ayırmıştır:⁹⁰

- 1) *Muttarid İletler*: Arap dilinin bütününe uyarlanabilen, genel geçer illetler.
- 2) *Hikemî İletler*: Arap dilindeki hikmet boyutunu ortaya koyan illetler.

Dîneverî, Zeccâcî'nin ta'lîmî ve kıyâsî illet grubunda yer alan illetleri, ortak özelliklerini göz önünde bulundurarak tümel başlıklar altında toplamaya çalışmıştır. Dilcilerin birinci tür illetlere daha çok ihtimam gösterdiğini belirten Dîneverî, bu grupta en yaygın kullanılan illetlerin, *semâ'*, *teşbîh*, *istiğnâ*, *istiskâl*, *fark*, *te'kîd*, *ta'vîz*, *nazîr*, *nakîz*, *hamlün 'ala'l-manâ*, *müşâkele*, *mu'âdele*, *kurb* ve *mucâvere*, *vucûb*, *tağlîb*, *ihtisar*, *tahfîf*, *delalet-i hâl*, *asıl*, *tahlîl*, *iş'âr*, *tezâd* ve *evlâ* illetleri olduğunu ifade etmiştir.⁹¹ Onun muttarid illetler için yaptığı bu tasnif önemli olup sonraki dilciler için ilham kaynağı olmuştur.

Söz konusu illetleri Süyûtî de Dîneverî'den aktarmış, ancak aktarımda bulunurken *عَلَّه جَوَّاز* şeklinde bir madde ilave etmiştir.⁹² Süyûtî, listede yer alan illetlerin örnekli açıklamalarını Tâceddîn İbn Mektûm'un (ö. 749/1348) günümüze ulaşmayan *Tezkiretu İbn Mektûm* adlı eserinden naklettiğine göre yirmi dördüncü maddeyi ondan aktarmış olma olasılığı vardır.⁹³ Tezin üçüncü bölümünde bu illet türleri detaylı bir şekilde ele alınacağından burada açıklama gereği duyulmamıştır.

⁸⁹ Rummânî, *el-Hudûd*, 14,15.

⁹⁰ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁹¹ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁹² Süyûtî, *el-İktirâh*, 98.

⁹³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 98.

1.2.2.2. Menşe Odaklı Taksim

Rummânî'nin illet taksiminde yer alan kısımlardan bazıları illetin menşesine yöneliktir. Nitekim o, menşesine göre illetin iki kısma ayrıldığını belirtmiştir:

- 1) *Zarurî İletler*: Harekeli olması gereken bir harfte harekenin var olması gibi başkasının var etmesine ihtiyaç duymayıp kendiliğinden zorunlu olarak var olan illetler.
- 2) *Vaz î İletler*: Harekesiz de olabilen bir harfin harekelendirilmesi gibi illiyetine bir başkası tarafından karar verilen illetler.⁹⁴

1.2.2.3. Hüküm Odaklı Taksim

Dilcilerin dile dair illetlerini fıkıhçılardan aldıklarını iddia eden İbn Cinnî bu anlayışını illet taksimine yansıttığı görülmektedir.⁹⁵ Ortaya koyduğu hükmü baz alarak illet taksimi yapan İbn Cinnî, illetleri mûcib ve mücevviz illet şeklinde ikiye ayırmıştır:⁹⁶

- 1) *Mûcib İletler*: İbn Cinnî'ye göre mübtedâ ve haberin merfû olması, mef'ûllerin mansûb olması, muzâfun ileyhın mecrûr olması gibi dilsel olguların izahı için öne sürülen nahiv illetlerinin çoğunluğu mûcib illet grubundandır.
- 2) *Mücevviz İletler*: İmale vb. fonetik dilsel olgulara dair illetler ise mücevviz türden illetler olup bunlar gerçekte illet değil, sebeptir.⁹⁷ Bu bağlamda o, İbnu's-Serrâc'ın *illetin illeti* ifadesine itirazda bulunmuştur. Ona göre illetin illeti diye bir şey olmadığından İbnu's-Serrâc bu ifadede birincil illetlerin açıklamalarını ve tamamlayıcı unsurlarını kastetmiştir.

1.2.2.4. Yapı ve Mâhiyet Odaklı Taksim

Nahiv illetlerini yapısal açıdan tasnif eden Suyûtî, illetleri basît ve mürekkeb (bileşik) olmak üzere ikiye ayırmıştır:

- 1) *Basît İlet*: İstiskâl, mücâvere ve müşâbehe gibi tek yönlü illetlerdir.

⁹⁴ Rummânî, *el-Hudûd*, 14,15.

⁹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/163.

⁹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/173.

⁹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 11/164.

- 2) *Mürekkeb İllet*: İki veya daha fazla yönü olan illetlerdir. Söz gelimi مِرْزَان kelimesinin مِرْزَان kelimesine dönüşmesinin illeti vâvın harekesiz olması ile öncesindeki harfin kesreli olmasıdır.⁹⁸

Rummânî de mahiyet itibari ile illetleri sahih ve fasid olmak üzere ikiye ayırmıştır:

- 1) *Sahih İlletler*: Hikmet gereği ortaya çıkan dilsel bir hükmü benzer dilsel durumlara da zorunlu olarak aktarımını sağlayan illetler.
- 2) *Fâsid İlletler*: Sahih illetin niteliklerine sahip olmayan illetler.⁹⁹

Modern dönem dilcilerden Muhammed Hıdır'ın yaptığı taksimde illetlerin mahiyetini esas alan bir taksimdir. Nitekim o da nahiv illetlerini *kat î*, *farazî* ve *hayalî* olmak üzere üç kısma ayırmıştır:

1) *Kat î İlletler*: İltikâ-i sakineynden kurtulma gerekçesiyle harekesiz iki harfin bir arada bulunması durumunda birisinin harekelendirilmesi gibi akıl ve mantığın rahatlıkla kabul edebileceği illetler.

2) *Farazi İlletler*: قُبْل ve بَعْد kelimelerinin muzâfun ileyhleri düştüğü durumlarda mebnî olmalarının harfe olan benzerlikleri ile gerekçelendirilmesi vb. illetlerdir. Bu illetler kat î olmayan varsayımlardan ibaret olmakla beraber reddedilemeyen ama bilimsel olarak da değerlendirilmeyen illetlerdir.

3) *Hayali illetler*: Arap dilinde, هَلْ عَمُرُو كَتَبَ şeklinde bir cümle kuruluşunun doğru olmamasına dair dilcilerin öne sürdüğü hayali gerekçeler gibi. Nitekim dilciler, هَلْ ile fiili iki sevgiliye benzetip aynı cümle içerisinde bulunduklarında aralarına bir yabancıyı girmesini uygun görmemişlerdir. Onların bu illeti, gerçeklikle ilişkisi olmayıp hayal örünü olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰

Sonuç olarak hicrî 3. yüzyılın sonlarından itibaren nahiv illetleri, dilciler tarafından başta gaye ve işlev olmak üzere farklı açılardan taksime tabi tutulmuştur. Bu tasnifi yapan ilk dilci olan İbnü's-Serrâc, temel gramatik önermeleri birinci derece illet grubundan değerlendirmiştir. Halefleri tarafından yapılan taksimler göz önünde bulundurulduğunda, bunların illet olarak addedilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan taksimlerin daha çok İbnü's-Serrâc'ın "illetin illeti" diye nitelediği grupta yer alan ve bu önermelerin açıklamaları

⁹⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, 104.

⁹⁹ Rummânî, *el-Hudûd*, 14,15.

¹⁰⁰ Hüseyin, *el-Kıyâs fi'l-luga*, 75,76.

mahiyetinde olan illetlere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Rummânî'nin illetleri zarûrî-vaz'î, sahih-fasid şeklinde taksim etmesi ise illetlere yeni bir yaklaşım olup tamamen fıkıh usûlünün tesiriyle yapılmış bir taksim olduğu söylenebilir. Aynı şekilde İbn Cinnî'nin hüküm odaklı mucib ve mücevviz illet taksimi fıkıh usulünün tesiriyle yapılmış bir taksimdir.

1.2.3. İletle İlgili Genel Hükümler

Nahiv usûlcüleri illetlerle ilgili genel bazı hükümler tespit etmişlerdir. Nahiv illetleri ile ilgili tespit edilen *tahsis*, *ittirâd*, *in 'ikâs*, *teâruz* ve *devr* gibi genel bazı hükümlerin fıkıh usûlünün etkisiyle belirlendiği görülmektedir. Nitekim illetlerle ilgili bu hükümlere geniş yer ayıran dilcilerden biri olan İbn Cinnî, eseri yazmasındaki temel gayesinin kelâm ve fıkıh usûlü metoduyla bir nahiv usûlü ortaya koyması olduğunu belirtirken,¹⁰¹ Enbârî de, eseri yazmadaki amacının fıkıh usulündeki şerî delillerin benzeri nahvî deliller tespit etmek olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Bu başlık altında yer verilecek olan hükümlerin bazıları illet şartı, bazıları illet kusuru, geri kalanı da hüküm-illet ilişkisi bağlamında genel konulardır.

Tahsîs ve İttirâd: İletin işlevsiz kılınması anlamına gelen tahsîs, dil kurallarının dışına çıkılsa da bazı dilcilere göre mümkündür. Çünkü dil illetleri ile ma'lûller arasında ateş ile yakma eylemi arasında var olan zorunluluk ilişkisi gibi ontolojik anlamda bir ilişki söz konusu değildir. Buna göre kıyâsa aykırı olsa bile fiilin amelinin iptal edilmesi veya cezim edatı olduğu hâlde cezmedilmemesi imkân dahilinde olan bir şeydir.¹⁰³

Dilcilerin çoğunluğu ise illetlerde tahsisi doğru görmemektedir. Bunlar, “varlığı hükmün varlığını gerektirir” anlamına gelen ittirâdın dil illetlerinde şart olduğunu benimsemişlerdir.. Bu bağlamda, fiilin isnâdı ismin merfû olmasının başlıca illeti olduğuna göre isim, fiile müsnedu ileyh olduğu her yerde ref' i 'râbını almak zorundadır. Aynı şekilde cer harfleri cer i 'râbının illeti, cezim edatları da cezim i 'râbının illeti olduğuna göre bunların bulunduğu yerde cer veya cezim i 'râbı gerçekleşmelidir.¹⁰⁴

'Aks: İletin ortadan kalkmasıyla hükmün ortadan kalkması anlamına gelen 'aks çoğu dilci tarafından illetlerde bulunması gereken şartlar arasında addedilmiştir. Örneğin fâilin merfû olması için gerekli olan isnâd illeti ortadan kalktığında ref' i 'râbı da ortadan kalkar. Bazı

¹⁰¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/1,2.

¹⁰² Enbârî, *Luma 'ü 'l-edille*, 80.

¹⁰³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/144.

¹⁰⁴ Enbârî, *Luma 'ü 'l-edille*, 112.

dilcilere göre ise illetlerde ‘aks, şart değildir. Çünkü nahiv illetleri aklî illetlere benzemektedirler ve aklî illetlerde illetin ortadan kalkması hükmün ortadan kalkmasını gerektirmemektedir. Söz gelimi أَمَّا مَكَ زَيْدٌ gibi örneklerde haber konumundaki zarfı nasb eden âmil fiil lafzen ve takdiren düştüğü hâlde bu zarf mansûb olarak kalmıştır.¹⁰⁵

Teâruz: İletler arası teâruz bazen farklı gerekçelerin aynı ortak hükmü ispat etmesi şeklinde gerçekleşir. Bu teâruz türü, aynı hükmün birden fazla illetinin bulunması başlığı altında da incelenecektir.¹⁰⁶ Söz gelimi mübtedâ hem Basra hem de Kûfe dilcilerine göre merfû olmakla beraber her iki dil okulunun mübtedânın merfû olması için öne sürdükleri illet farklıdır. Çünkü Basralılara göre bu illet, mübtedânın lafzî âmillerden arındırılmış olması iken Kûfe dilcilerine göre ise âmil haberin kendisidir.¹⁰⁷ Bazen de teâruz, illetlerin aynı şey hakkında iki farklı hükmü ortaya koyması şeklinde gerçekleşir. Örneğin Hicâz lehçesinde ما edatı amel eder. Temîm lehçesinde ise amel etmez. Hicaz lehçesini esas alan dilciler isim cümlesinin başında gelip şimdiki zaman olumsuzluk anlamı katan ما edatına, aralarındaki anlam ve işlev benzerliğinden dolayı كَيْسٍ’in ameli verilmiştir illetini öne sürmüştür. Temîm lehçesini esas alan dilciler ise daha çok cümle başında gelip sadece soru anlamı katan ve lafzî hiçbir işlevi olmayan هَلْ edatına benziyor gerekçesiyle ما edatına amel vermemişlerdir.¹⁰⁸

Birinci şekilde gerçekleşen teâruzun pratikte bir yansıması yoktur. Ancak ikinci tür teâruzun pratiğe yansıması olup dil okulları arasında ortaya çıkan farklılıkların temelini oluşturmuştur. Bu durumda eklektik dil okulu mensuplarının yaptığı gibi mezhep taassubundan uzak bir şekilde akla uygun olan delilin ortaya koyduğu hükmü esas almak daha sağlıklı bir yaklaşımdır.

Devir (Kısır Döngü): Dilciler, الحسنُ الوجهِ terkîbinde ال takısı aldığı hâlde الحسنُ isminin izâfe edilebilmesini الضَّارِبُ الرَّجُلِ örneğine hamletme illeti ile izah etmişlerdir. Öte yandan dilciler, الضَّارِبُ الرَّجُلِ terkîbinin câiz olmasını da الحسنُ الوجهِ terkîbi üzerine hamletmekle¹⁰⁹ izah etmişlerdir.

¹⁰⁵ Enbârî, *Luma ‘ü’l-edille*, 115-116.

¹⁰⁶ Yahya b. Muhammed eş-Şâvî, *İrtikâü’s-siyâde fi ‘ilmi usûli’n-nahv*, thk. Abdurrezzak Abdurrahman es-Sa‘dî (Bağdat: Dârü’l-Enbâ, 1411/1990), 77.

¹⁰⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/166-169.

¹⁰⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/167.

¹⁰⁹ Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*.

Bu bir devir örneğidir. İbn Cinnî, illetler arası devri, nadirattan saymış ve dilin iç içe geçmesinden kaynaklanan olağandışı bir durum olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰

Kasr (Geçişsizlik): İletin kasır olması demek, bazı örneklerle uyarlanabilip bazılarına uyarlanamaması demektir. İttirâd şartıyla da yakından alakalı olan bu durum genel olarak dilciler tarafından illet kusurlarından sayılmıştır. Söz gelimi كَم ve مَن gibi isimlerin iki harfli olmalarından dolayı mebnî olmalarının yapısal açıdan harflere benzemeleri şeklinde ileri sürülen bir illet kasırdır. Çünkü دَم ve أَم gibi iki harfli isimler de bu gerekçeyle mebnî olmaları gerekirken böyle bir şey söz konusu değildir.¹¹¹

Hükmün Birden Fazla İletle İspatı: Bir hükmün birden fazla illetle illetlenmesinin imkânı, dilciler tarafından tartışma konusudur. Bazı dilciler dil illetlerini aklî illet olarak değerlendirdiklerinden “bir hükmün ancak tek bir illeti bulunabilir” ilkesinden hareketle bunu doğru görmemiştir. Bazı dilcilere göre ise bir hükmün birden fazla illetle illetlendirilmesinde herhangi bir sakınca görülmemektedir. Söz gelimi fâilin fiilin bir parçası olarak kabul edilmesine yönelik, a) zamir olarak fiile bitiştiğinde fiilin sonunun sakin olması, b) fâil müennes olduğu durumlarda fiile müennes eki olan sakin “tâ”nın bitişmesi, c) merfû muttasıl zamir konumundaki fâil üzerine doğrudan atfedilmemesi gibi birden çok delil öne sürülmüştür.¹¹²

İbn Cinnî’ye göre سَوِيٌّ ve رَوِيٌّ kelimelerinin سِيٌّ ve رِيٌّ formlarına dönüşmelerinin, “a) “vâv” sakin olup öncesi kesreli olduğundan, b) “vâv” sakin olup sonrasında “yâ” harfinin gelmesinden dolayı “vâv”, “yâ” harfine dönüşüp idğâm edilmiştir” şeklinde iki farklı illetle illetlenmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Onun esas sorunlu gördüğü gayri munsarif konusundaki illetlendirmedir. Çünkü bilindiği üzere “te’nîs elif”i ve özel cemi formu (siga-i münteha’l-cumû’) dışında bir ismin gayri munsarif olabilmesi için en az iki tane illet bulunması gerekmektedir.¹¹³ İletin işlevselliği açısından olaya yaklaşan İbn Cinnî men-‘ı sarf illetlerinin tek başına işlev görmediği hâlde illet diye nitelendirilmelerini sebep-müsebbep ilişkisi çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte bazı dilciler,

¹¹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/183,184.

¹¹¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/169.

¹¹² Enbârî, *Luma ‘ü l-edille*, 117.

¹¹³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/177.

bunların tek başına sebep olarak nitelendirip illet olarak nitelendirmemiş, ikisinin toplamını illet olarak nitelendirmiştir.¹¹⁴

Tek Bir İletin Birden Çok Hükmü İspatı: İster aynı olsun ister çelişik olsun bir illetin birden fazla hükmü ispat etmesi dilciler tarafından mümkün görülmüştür. Örneğin مَرَزْتُ بِرَيْدٍ وَعَمَرُوا gibi bir cümle, cer harfinin hem fiilin hem de cer ettiği ismin bir parçası olarak değerlendirildiğine delil gösterilebilir. Nitekim bu örnekte مَرَزْتُ fiili, أَمَرْتُ formuyla aynı anlamı ifade ettiğinden dolayı cer harfinin fiilin bir parçası olan hemzeye alternatif olarak geldiği; bunun neticesinde de cer harfinin fiilden bir parça olarak değerlendirileceği hükmüne varılabilir. Öte yandan câr-mecrûr bileşeninden oluşan mef'ûl üzerine atfedilen ismin mansûb olarak atfedilmesinden hareketle, cer harfinin mecrûr isimin bir parçası olup onunla bütünleştiği sonucuna varılabilir.¹¹⁵

Burada şu hususu belirtmek gerekir ki Süyûtî her ne kadar yukarıdaki örneği bir illetin birden fazla hükme illet oluşu başlığı altında değerlendirmiş olsa da¹¹⁶ dilsel bir veriden oluşan delil ile illeti birbiriyle karıştırdığı görülmektedir. Çünkü bu örnekte farklı illetlerle farklı hükümlerin ispatı gerçekleşmiştir.

Hükmü Belirleyen Etken: Nassın bulunduğu yerde hüküm nas ile mi yoksa illetle mi sabit olduğu konusu fıkıh mezhepleri arasında tartışmalı bir konudur. Nitekim Malikî, Şafiî ve bazı Hanefiler hükmün illetle sabit olduğu görüşünü benimserken çoğu Hanefi ve Hanbeli fakihleri ise hükmün nas ile sabit olduğu görüşünü benimsemişlerdir.¹¹⁷ Fıkıh usûlü alanında yapılan bu tartışmanın aynısının nahiv usûlü alanında dilciler tarafından yapıldığı görülmektedir. Nitekim bazı dilciler, kıyâs kapısını açık tutmak ve hükmün teşmiline imkân sağlamak için hükmün illetle sabit olduğu savını kabul etmiştir. Bazı dilciler ise nassın olduğu yerde hükmün nas ile, olmadığı yerde de illetle sabit olduğu savını ileri sürmüşlerdir.¹¹⁸

¹¹⁴ Nûrüddîn Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidü'd-diyâiyye*, thk. Ahmed İzzu 'Înâye, Ali Muhammed Mustafa (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1430/2009).

¹¹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/106.

¹¹⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, 108.

¹¹⁷ Abdulkерim b. Ali en-Nemle, *el-Mühezzebe fî 'ilmi usûli'l-fikhi'l-mukârin* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 5/1972.

¹¹⁸ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 121.

1.3. Arap Dilelerinin İlet Kuramına Yaklaşımı

Nahiv ilmiyle ilgilenen çoğu dilci, az veya çok nahiv illetlerine başvurmuş ve kendi bakış açısıyla uygun gördüğü illetleri kullanmıştır.¹¹⁹ Bununla birlikte nahiv illetlerine kategorik olarak veya metodolojik açıdan karşı çıkanlar da olmuştur. Genel yaklaşım, illetleri kabule yönelik olduğundan bu başlık altında daha çok karşıt görüşlere yer verilecektir. Hem klasik dönemde hem de modern dönemde nahiv illetlerini kabul edenlerden sadece reddiyecilere karşı savunma refleksiyle cevap verenlerin görüşlerine yer verilecektir.

1.3.1. Eleştirel Yaklaşım

Genel olarak Arap dilleri nahiv illetlerine olumlu yaklaşım gramerin bir parçası gibi görseler de hem klasik dönemde hem de modern dönemde illetleri gereksiz gören ve nahiv ilminin bunlardan arındırılması gerektiğini savunan diller olmuştur. Bu başlık altında klasik ve modern dönemde nahiv illetlerine eleştirel yaklaşımıyla öne çıkan dillerin görüşleri ele alınacaktır.

1.3.1.1. Klasik Dönem Eleştirel Yaklaşım

Nahiv ilminin geldiği noktaya yönelik tepkiler, Endülü's'ten önce Doğu İslam dünyasında yükselmiştir. İbn Cinnî'nin illetleri amaçlarına göre tasnif edip dildeki illet karmaşasını belli bir çerçeveye altına alma çabası, Kûfe dil okulunun daha çok semâ'a önem vermesi de bu çerçevede değerlendirilebilir. Öte yandan o, hâl karînesi, ses tonu, jest ve mimikler gibi etkenlerin konuşan öznenin sarf ettiği sözden kastettiği meramını (dediklerinin de ötesinde demek istediklerini) doğru anlayabilme üzerindeki etkilerine dikkati çekmiştir. Ona göre sözün ağızdan çıktığı ana tanık olan hammal veya tellak gibi sıradan bir şahsın o ana tanık olmayan ve sözü elindeki bir metin veya ikinci ağızdan bir aktarım üzerinden analiz etmeye çalışan ileri gelen bir dildiden daha iyi anlar. Bundan dolayı o, ilk dönem dilleri ikinci ağızdan elde ettikleri dil malzemesi üzerinde yer yer yaptıkları zorlama te'vîl ve analizlerle bir tür niyet okuyuculuğu yapmakla eleştirmiştir.¹²⁰ Buna rağmen Kûfe okulu, rakip olarak gördüğü Basra okuluna karşı argüman geliştirmek maksadıyla illetlere başvurmuş bunun neticesinde Bağdat gibi sentez dil okulları tarafından yazılan kaynaklar nahiv illetleri ile dolup taşmıştır.

¹¹⁹ Mîlh, *Nazariyetü 't-ta 'lîl*, 195.

¹²⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/246-248.

Başta Basra ve Kûfe dil okulları olmak üzere Doğu İslam bölgelerindeki nahiv anlayışına karşı en sert eleştiriler Endülüs'ten gelmiştir. Endülüs dil uleması dildeki olguların pek çoğunun aslına uygun olduğundan bunların nedeninin sorulmaması gerektiğini, bununla birlikte dilcilerin gereksiz sorular ve bu sorulara verdikleri cevaplarla dil gramerini anlaşılmaz bir hâle getirdiklerini iddia etmişlerdir.

Nahiv ilminde illet kuramına yönelik eleştirileri ile bilinen dilcilerin başında İbn Hazm el-Endelûsî (ö. 456/1064) gelir. Ancak onun eleştirisi kökten bir karşıtlık değildir. Nitekim ona göre nahiv ilmi, dili hecelemeyi ve anlam üzerinde etkili olan hareke değişimlerini öğrenmeye yarayan ilimdir. O, bu ilme dair Zebîdî'nin *el-Vâzih*'ı, İbnu Serrâc'ın *el-Mûcez*'i gibi temel eserlerin okunması gerektiğini savunmuş; bunun dışında alanın derinliklerine dalmayı gereksiz bir meşguliyet olarak görmüştür. Ancak bununla birlikte o nahiv ilmiyle iştiğâl etmeyi kendilerine meslek edinenlerin asgari miktarla yetinmeyip bu ilmin derinliklerine dalmasını doğal karşılamıştır.¹²¹

İbn Hazm, “Zâhirî İlimlerin Temel Öncüllerinin Öz Biçimde Öğrenilmesi” şeklinde açtığı başlık altında, Kur'ân, hadis, fıkıh, dil, tıp ve mühendislik gibi on dört farklı ilmin temel düzeyde öğrenimi için gerekli olan asgari miktarı açıklamıştır. Bu bağlamda o, nahiv ilminin Arapların konuşmalarındaki amaç ve gayelerini anlamaya katkı sağlayan temel önermelerden ibaret olduğunu, illetlerin ise fasid olduğunu ifade etmiştir.¹²² Aynı şekilde İbn Hazm'ın *et-Takrîb* adlı eserinin Kitâbü'l-burhan bölümünde nahiv illetlerini eleştirmiş ve dilcileri bu hususta yalan söylemekle itham etmiştir.¹²³

Dillerin kökeninin tevkifi (Allah kaynaklı) olduğunu düşünen¹²⁴ İbn Hazm'ın eleştirisi, ihtisas düzeyinde dil felsefesi ile uğraşanlara yönelik olmayıp temel düzeyde dil öğretiminde illetlere yer verilmesine yöneliktir. Nitekim kendisi, nahiv eserleri sayesinde dilin korunduğunu, bu eserlerin Kur'ân ve hadislerin doğru anlaşılmasına vesile olmak suretiyle önemli bir sorunu çözdüklerini ifade etmiştir.¹²⁵ Onun *et-Takrîb* adlı eserinde yer alan ifadelerin bağlamına bakıldığında da kategorik olarak illetleri eleştirmedeği anlaşılmaktadır.

¹²¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm el-Endelûsî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetü'l-‘Arabîyye li’-d-Dirâsâti ve’n-Neşr, 1983), 4/66.

¹²² Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *et-Takrîb li haddi’l-mantık*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîrî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiye), 186, 187.

¹²³ İbn Hazm, *et-Takrîb*, 157.

¹²⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 2/29.

¹²⁵ İbn Hazm, *et-Takrîb*, 10.

Nitekim orada kendisi, dilcilerin belirledikleri kuralların dışında kalan bazı şâz olguları kurala dahil etmek için yaptıkları açıklamaları realiteden uzak görmüştür.¹²⁶

İlet kuramına yönelttiği eleştirilerle öne çıkan diğer bir dilci de İbn Sinân el-Hafâcî'dir (ö. 466/1073). Dillerin insanlar tarafından uzlaşısı sonucu ortaya çıktığı görüşünü savunan¹²⁷ İbn Sinân, dilde semâ'ı esas almış, nahiv illetlerini de sert bir dille eleştirmiştir. Örneğin Araplara göre herhangi bir ayırım söz konusu olmadığı hâlde dilciler, tam bir fayda veren sözcük dizelerini kelâmdan sayıp, tam fayda vermeyenleri kelâmdan saymamışlar. Dilciler bu iddialarını ispatlamak için pek çok illet öne sürmüşlerdir. Ona göre dilcilerin ortaya attığı bu illetler iyice irdelendiği takdirde ortada illet niteliğinde bir şey kalmayacaktır. Bundan dolayı o, Arap diline dair hüküm verirken farklı illetlere dayanmak yerine "Araplar böyle dediği/kullandığı için bu böyle oldu." demenin daha sağlıklı olacağını ifade etmiştir.¹²⁸

Dilde semâ'ı esas alıp ta'lîl fikrini reddeden İbn Sinân, nahiv illetlerinin, dilin kurallarına alıştırma, zihin egzersizi yapma ve dilde genel geçer kuralları tespit etmeye yaradığı fikrine de karşı çıkmıştır.¹²⁹

İlet kuramına eleştirel yaklaşan dilcilerden bir tanesi de İbnü't-Tarâve el-Mâlekî'dir (ö. 528/1134). İbnü't-Tarâve, illet kuramına temelden karşı olmayıp daha çok dilcilerin yöntemlerine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. O, günümüze ulaşan *Risaletü'l-ifşâh* adlı eserinde daha çok Ebû Alî el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ında Sîbeveyhi'nin amacına uygun olmayan görüşlerinde düştüğü yanlışları ortaya koymayı amaçlamıştır. Bunu yaparken çoğu zaman Sîbeveyhi'nin ifadeleri ile Ebû Ali'nin ifadelerini birbiriyle karşılaştırmıştır.¹³⁰

Nahiv ilminin yöntem ve gayesi hakkında da Ebû Ali'den farklı düşünen İbnü't-Tarâve, onun, "Nahiv, Arap kelâmını inceleme sonucu elde edilen kurallar ve ölçütler bilimidir." şeklindeki tanımının yanlış olduğunu belirtmiş ve nahiv ilmini, "Zihnin, doğru söz ile yanlış sözü ayırt etmek için doğrultulmasıdır." şeklinde tanımlamıştır.¹³¹

¹²⁶ İbn Hazm, *et-Takrîb*, 157.

¹²⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Said b. Sinan el-Hafâcî, *Sirrü'l-fesaha* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1402/1982), 48.

¹²⁸ Hafâcî, *Sirrü'l-fesaha*, 315.

¹²⁹ Hafâcî, *Sirrü'l-fesaha*, 315.

¹³⁰ Ebû'l-Hüseyn Süleymân b. Muhammed b. Abdillâh es-Sebâî el-Mâlekî İbnü't-Tarâve, *Risaletü'l-ifşâh bi ba'zi mâ câ'e mine'l-hata'i fi'l-Îzâh*, thk. Hatem Salih ed-Dâmın (Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1416/1996), 22.

¹³¹ İbnü't-Tarâve, *el-Îfsâh*, 103.

İbnü't-Tarâve, "İsimlerin i'râbı" başlığı altında dilcilerin i'râb ile ilgili illetlerini eleştirmiştir. Ona göre dilcilerin bu konudaki söylemlerin birçoğu gerçekle bağdaşmayıp ıslaha muhtaçtır. Çünkü bu söylemlerin bir kısmı dilin doğasıyla örtüşmemekte bir kısmı Kur'ân metnine aykırı düşmektedir. Örneğin, el-Kamer sûresi kırk dokuzuncu âyette yer alan كَلَّ kelimesi, dilcilerin kurallarına göre merfû olması gerekirken bütün kırâatlerde mansûb okunmuştur.¹³²

İbnü't-Tarâve nahiv kaynaklarında بَابُ الْإِحْبَارِ بِالْذِّي diye bilinen konu başlığı altında mevsûl isimlerin mübtedâ olmasıyla ilgili verilen ilginç örnekler üzerinden dilcilerin ürettikleri illetleri şiddetle eleştirmiştir. Ona göre dilciler bu konuda gereksiz yorumlar ve illetler üretmek yerine Sîbeveyhi'nin yaptığı gibi sadece Araplardan gelen örneklerle yetinmeleri daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.¹³³ Aynı şekilde o, nahivcilerin muzâri fiilin mu'reb olması ile ilgili öne sürdükleri illetleri eleştirmiş, isimler ile fiillerin aynı gerekçeden mu'reb olduğunu iddia etmiştir.¹³⁴ Öte yandan o, dilcilerin ism-i fâil ve fiil arasında benzerlik ilişkisi kurup buna bağlı olarak ism-i fâilin mu'reb ve amel etmek zorunda olduğu söylemine karşı çıkmıştır.¹³⁵ Gayri munsarif isimlerin illetlerine itiraz eden İbnü't-Tarâve, konuyla ilgili detaylı bilgi vermeyip sadece 'alemiyetin (özel isimlerin) illiyet gerekçesi olarak dilcilerin ma'rifeliği ikincil, nekrelîği ise birincil saymalarını eleştirmiş, geri kalanını da *el-Mukaddimât* adlı eserine havale etmiştir.¹³⁶

İbnü't-Tarâve, nahvin ıslahı ile ilgili birtakım girişimlerinin olduğunu beyan etse de bunu günümüze ulaşmayan ve Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı için yazdığı metodolojik bir çalışması olan *el-Mukaddimât* adlı eserine havale etmiştir.¹³⁷ İbn Ebi'r-Rebî' in aktardığına göre İbnü't-Tarâve, anlamın doğru anlaşılması durumunda fâilin mansûb veya merfû oluşu arasında bir fark olmadığını belirtmiş, anlam odaklı lafzî göstergelerden ziyade ne şekilde olursa olsun anlamın doğru aktarılmasını önemsemiştir.¹³⁸

Klasik dönem illet eleştirisi ile öne çıkan dilcilerden biri de İbnü't-Tarâve'nin öğrencilerinden olan Abdurrahman es-Süheylî'dir (ö. 581/1185). Onun eleştirel

¹³² İbnü't-Tarâve, *el-İfşâh*, 33.

¹³³ İbnü't-Tarâve, *el-İfşâh*, 34,36.

¹³⁴ İbnü't-Tarâve, *el-İfşâh*, 98.

¹³⁵ İbnü't-Tarâve, *el-İfşâh*, 49.

¹³⁶ İbnü't-Tarâve, *el-İfşâh*, 97.

¹³⁷ İbnü't-Tarâve, *el-İfşâh*, 32.

¹³⁸ Ebü'l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-İşbîlî, *el-Besît fî şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*, thk. 'Ayyad b. 'Id es-Sebitî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 1407/1986), 1/262.

yaklaşımının hocasının yaklaşımına paralele olduğu söylenebilir. Nitekim kendisi muzâri fiilin mu‘reb olması ile ilgili illetleri zikrettikten sonra kendisine ait illetlerin akla ve fitrata yatkın olduğunu, dilcilerin konuyla ilgili zikrettikleri illetlerin ise mantığa aykırı, kulağı tırmalayıcı ve itici olduğunu belirtmiştir.¹³⁹

Dil illetlerinde ittirâdı (genel geçer olmak) esas alan Süheylî, semâ‘a havale edilmesi gereken bazı dilsel olgular hakkında dilcilerin tutarsız bir takım dil illetleri öne sürmelerini eleştirmiştir. Nitekim Süheylî gerçek illetin, genel geçer bir şekilde varlığı hükmün varlığını; yokluğu da hükmün yokluğuna mûcib olması gerektiğini düşünmektedir. Bundan dolayı kendisi fikhî illetlerde olduğu gibi dilcilerin kullandığı aklî illetlerde de bu durumun geçerli olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı o, dilcilerin ismin gayri munsarif olmasıyla ilgili ortaya attıkları illetlerin zorlama ve çelişkilerle dolu olduğunu iddia etmiştir. O, dilcilerin bu tür konularda geçersiz illetler öne sürmek suretiyle gülünç duruma düşmek yerine işi semâ‘a (Araplardan duyuma) havale etmelerinin daha doğru olacağını belirtmiştir.¹⁴⁰

Nahiv illetlerini en ağır şekilde eleştiren dilcilerin başında İbn Madâ el-Kurtûbî (ö. 592/1196) gelmektedir. İbn Madâ, dilcilerin Arap dilinin korunması için dil kurallarını tespit etmekle gerekli adımları attıklarını ancak daha sonra yeterli miktarın ötesine geçip bu ilmin anlaşılmaz bir hâl almasına sebep olduklarını ifade etmiştir.¹⁴¹

İbn Madâ‘ya göre nahiv ilminin anlaşılmaz ve zor bir hâl almasının başlıca nedeni âmil kuramıdır. Çünkü bu kuram yüzünden dilciler takdir ve ta‘lîle başvurmışlardır. Nitekim dilciler buna bağlı olarak hiç gerek olmadığı hâlde iştigâl vb. dil olgularında âmil takdir etmişlerdir.¹⁴² Aynı şekilde, âmil kuramının altını doldurmak için dilciler, müştak isimlerde ve fiillerde gizli zamir/mamûl söylemini geliştirmişlerdir.¹⁴³

İbn Madâ, nahiv ilmindeki gereksiz fazlalıkların başlıca nedeni olarak âmil kuramını gördüğünden dolayı öncelikle âmil kuramını hedef almıştır. Arap dilindeki i‘râb olgusunun tamamen konuşan öznen kaynaklı olduğunu iddia eden İbn Madâ, sözcüklerin birbirlerini

¹³⁹ Ebü‘l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, *Netâicü‘l-fiker fi‘ileli‘n-nahv*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Mu‘avvaz (Beyrut: Dârü‘l-Kütübî‘l-‘İlmiye, 1412/1992), 92.

¹⁴⁰ Ebü‘l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, *Emâli‘s-Süheylî*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ (Mısır: Matba‘atü‘s-Saade, 2002), 19, 20.

¹⁴¹ Ebü‘l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahman el-Kurtubî İbn Madâ, *Kitâbü‘r-redd ‘ala‘n-nuhât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dârü‘l-Fikri‘l-‘Arabî, 1366/1947), 80.

¹⁴² İbn Madâ, *er-Redd ‘ala‘n-nuhât*, 88.

¹⁴³ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala‘n-nuhât*, 100.

etkilediği şeklinde bir iddianın dinen ve aklen doğru olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁴ İbn Madâ dilcilerin herhangi bir irade ve güce sahip olmayan sözcüklerin birbirlerine tesir edemeyeceklerinin bilincinde olduklarının farkındadır. Dolayısıyla onların “x sözcüğü, y sözcüğünde amel eder” şeklindeki yargılarının sembolik bir ifade olduğunun bilincindedir. O, bunun sembolik bir ifadeyle sınırlı kalmayıp, bu kuramın altını doldurmak için dilcilerin nahiv ilmini vardırıdıkları noktaya tepki göstermiştir.¹⁴⁵ İbn Madâ amel kuramından arındırılmış, âmil-mamûl eksenine dayalı olmayan bir nahiv eserini yazmaya başladığını belirtse de böyle bir eserin akıbeti hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.¹⁴⁶

İbn Madâ’nın nahiv ilminden atılmasını önerdiği yöntemlerden birisi de kıyâs ve bunun sonucu üretilen illetlerdir. Çünkü ona göre dilciler fıkıhçılardan tevarüs ettikleri kıyâs yöntemini dile uyarlarken rükünlerine riayet etmemişlerdir. Nitekim kıyâsın ana rükünlerinden bir tanesi fer‘ ile asıl arasında illet birliği olmasıdır. Dilcilerin birbirleri üzerine kıyâs ettikleri olgular arasında ise çoğu zaman illet birliği söz konusu değildir.¹⁴⁷

İbn Madâ’nın nahiv ilminin dışında tutulması gerektiğini savunduğu konulardan bir diğeri de pratikte fayda sağlamayan teorik temrinler (konunun pekişmesine yönelik zihinsel alıştırmalar)¹⁴⁸ ve Arap dilini konuşmaya herhangi bir katkı sağlamayan tartışmalardır. Fıkıhta olduğu gibi dil alanında da nas ile sabit bir hükmün illetinin sorgulanamayacağını belirten İbn Madâ, dildeki illiyet fikrini fıkıhçıların illiyet fikriyle mukayese ederek reddetmiştir.¹⁴⁹

İbn Madâ’nın hedefindeki illetler, ikincil ve üçüncül derece illetlerdir. Çünkü birinci illetler nahvin temel önermelerine dönüşmüştür. Ona göre فاعل örneğinde زيد kelimesinin neden merfû olduğu sorusu makul bir soru olup bu soruya, “Fâil olduğundan dolayı merfû oldu.” şeklinde verilecek bir cevap makuldür. Ancak bunun ötesinde, “Fâil neden merfû oldu?” sorusuna verilebilecek en makul cevap, tümevarım metoduyla, “Araplar bu şekilde telaffuz ettiklerinden dolayı merfû oldu.” şeklinde olmalıdır.¹⁵⁰

¹⁴⁴ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 85,87.

¹⁴⁵ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 88.

¹⁴⁶ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 107.

¹⁴⁷ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 156.

¹⁴⁸ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 161.

¹⁴⁹ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 151.

¹⁵⁰ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 164.

İkincil ve üçüncül derece dil illetlerinin nahiv ilminden atılması gerektiğini savunan İbn Madâ'ya göre birincil illetler, Arap dilini öğrenmemize ve Arapların konuşmalarını anlamamıza yarar. İkincil ve üçüncül illetler ise Arapların hikmet ehli bir toplum olduğunu ortaya koyma çabasından başka bir şey değildir.¹⁵¹ Dolayısıyla İbn Hazm'ın, dil öğretimini esas alarak dili öğrenenlere yönelik yaptığı çağrının, İbn Madâ tarafından bir adım daha ileri götürülerek nahiv ilmiyle iştigâl edenlerin tamamına yönelik bir çağrı hâline dönüştüğü görülmektedir.

Ebû Hayyân el-Endelûsî de (ö. 745/1344) illet kuramını eleştiren klasik dönem dilcilerden bir tanesidir. O, nahiv ulemasının illetlere çok düşkün olduklarını, eserlerinde bazen tek bir konu ile ilgili sayfalarca illetlerin tartışıldığını ve bu durumun sıkıcı bir hâl aldığını belirtmiştir. Ona göre dilcilerin gramer kuralları belirlerken tamamen semâ'ı esas almaları daha yararlı olacaktır. Arapça dışında Türkçe, Farsça ve Habeşçe gibi pek çok dil bildiğini ve bu dillerin gramer ve sözlük bilimine dair eser yazdığını belirten Ebu Hayyân, bu dillerin kıyâs veya ta'île dayanan bir yönünün olmadığını; tamamen semâ'a dayalı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵²

Diğer dillerde olduğu gibi Arap dil gramerinin sonradan uzlaşısı sonucu ortaya çıktığını iddia eden Ebû Hayyân, sözlük biliminde olduğu gibi gramerde de gerekçelendirmeye gerek olmadığını belirtmiştir. Ona göre geceye اللَّيْل, göze الطَّرْف denilmesinde bir gerekçe aranmayacağı gibi, زَيْدٌ قَائِمٌ söz dizesinin neden bu şekilde kullanıldığında da gerekçe aranmamalıdır. Bunun tek açıklaması “dili konuşanlar bu şekilde kullandı” şeklinde olmalıdır.¹⁵³

Dildeki olguları semâ'a havale etmeyip suni illetlere dayandırmanın teselsüle yol açacağını iddia eden Ebû Hayyân, cer i'râbının isme, cezim i'râbının da fiile tahsis edilmesi ile ilgili dilcilerin gereksiz bir sürü illet öne sürdüğünü ve bu tür konularda ta'îlin, sonsuz sorular zincirlemesine götüreceğini belirtmiştir.¹⁵⁴ Bu yüzden nahiv illetleri kimi zaman, تَرْتُوبُ بِطَرْفٍ فَاتِنٍ

¹⁵¹ İbn Madâ, *er-Redd 'ala'n-nuhât*, 152.

¹⁵² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *Menhecü's-sâlik fî'l-keîâm 'alâ Elfiyeti İbn Malik*, thk. Sidney Glazer (Connecticut: American Oriental Society, 1947), 230.

¹⁵³ Endelûsî, *Menhecü's-sâlik*, 230.

¹⁵⁴ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitabi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dîmaşk: Dârü'l-Kalem, 1998), 1/139.

فَاتِرٍ أَضْعَفَ مِنْ حُجَّةٍ نَحْوِيٍّ (dilcinin argümanından daha cılız ve alımlı bir gözle süzüyorsun) gibi beyitlerde alay konusu olmuştur.¹⁵⁵

1.3.1.2. Çağdaş Dönem Eleştirel Yaklaşım

Çağdaş dönemde başını Mısır ekolünün çektiği bazı dilciler klasik nahiv ilmine karşı tepkisel duruşları kapsamında dil illetlerini eleştirmişlerdir.¹⁵⁶ Bu dilcilerde hem klasik dönem Endülüs zâhirî ekolün etkisi hem de bazı modern dönem dilbilim kuramlarının etkisi görülmektedir.

Çağdaş dönemde dilde ihya hareketini başlatan¹⁵⁷ Arap dilbilimci İbrahim Mustafa (ö. 1962), klasik nahiv ilmini yöntem ve kapsam açısından eleştirmiştir. İbrahim Mustafa klasik nahiv ilmini, daha çok kelimenin son harekesine (i'râb) ve bunun illetlerine yoğunlaşmasından dolayı eleştirmiştir. Çünkü nahiv ilmi daha çok kelimenin yapısı ve cümle içerisindeki konumuna yoğunlaşmalıdır. Bu yüzden o, nahiv ilminin yöntem ve kapsam açısından ıslaha muhtaç olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸

Mustafa İbrahim, nahiv ulemasının söz dizim ve dilin inceliklerine dair konularla nadiren ve sadece i'râba bakan yönü itibari ile ilgilendiklerini belirtmiştir.¹⁵⁹ Ona göre klasik nahivciler, söz dizimi önemsemeyip sadece i'râb ile ilgilenmek suretiyle nahiv alanını daraltmışlardır. Mustafa İbrahim'e göre Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'an*'ı ve Cürcânî'nin nazım teorisinde ele alınan söz dizim ve dilin inceliklerine yönelik konular, nahiv ilminin ana konuları olması gerekirken konu dışında tutulmuş ve belâgat diye yeni bir ilim dalına konu edilmiştir.¹⁶⁰

Mustafa İbrahim'e göre klasik nahiv ilminde amel kuramı ve onun çerçevesinde gelişen illetler kelâm ilminin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Çünkü dilciler, arızı bir durum olmasından hareketle kelimelerin sonundaki değişimi (i'râb), müessir bir sebebe bağlama gereği duymuşlardır. Bunun neticesinde de âmil ve illet tespitine yoğunlaşıp buna dair kurallar belirlemişlerdir. Ona göre dilcilerin “İki âmil bir mamûlda amel edemez” şeklindeki ilkeleri,

¹⁵⁵ Endelüsî, *Menhecü's-sâlik*, 229.

¹⁵⁶ Detaylı bilgi için bk. Mülh, *Nazariyetü't-ta'lîl*, 217; 'Atâ Muhammed Mahmud Musa, *Menâhicü'd-dersi'n-nahvî fi'l-'alemi'l-'arabî fi'l-karni'l-'işrîn* (Ürdün: el-Cami'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-'Ülyâ, Doktora Tezi, 1992), 133.

¹⁵⁷ Mustafa İbrahim, *İhyâü'n-nahv* (Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'limi ve's-Sekkâfe, 2012), 1.

¹⁵⁸ İbrahim, *İhyâü'n-nahv*, 18.

¹⁵⁹ İbrahim, *İhyâü'n-nahv*, 19.

¹⁶⁰ İbrahim, *İhyâü'n-nahv*, 28.

kelâmî felsefeden etkilendiklerinin bariz kanıtlarından bir tanesidir. Çünkü bu ilke âmil olarak addettikleri sözcüklerin birer müessir varlık olarak algılanmaya başlanmasının bir eseridir.¹⁶¹ İlk dönem dilcilerin kendi dönemlerinde var olan felsefe gibi ilimlerden yararlanmalarının ve metotlarında bunları kullanmalarının gayet doğal olduğunu belirten İbrahim Mustafa, esas sorunun bunu doğru kullanmamalarından kaynaklı metodolojik bir sorun olduğunu iddia etmiştir.¹⁶²

İbrahim Mustafa'nın öğrencilerinden olan Mahzûmî (ö. 1993), hocasının görüşlerinden etkilendiği. O, Arap gramerinin, klasik nahivcilerin icat ettikleri dile ait olmayan ve dildeki dinamizmi ortadan kaldıran felsefî illetlerden arındırılıp yeniden inşasına şiddetle ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.¹⁶³ Ona göre klasik nahiv ilminin başlıca sorunu âmel kuramıdır. Çünkü bu kuram felsefenin etkisiyle nahiv ilmine girmiş ve dilin doğasıyla örtüşmeyen pek çok gereksiz takdir ve te'villerin, dilciler tarafından nahiv ilmine dahil edilmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı Mahzûmî'ye göre nahiv ilminde tecdîd ve teysîre yönelik yapılacak en etkili faaliyet, bu ilmin amel kuramının boyunduruğundan kurtarılması olacaktır.¹⁶⁴

Muhammed 'Îd (ö. 2004), olguların amaç ve gayelerini tespit etmek mümkün olmadığından dolayı modern bilimin, olguların nitelikleri ile ilgilendiğini, dolayısıyla Aristo'nun illetler tasnifinde yer alan illetler arasında sadece sûrî illete yer verdiğini ifade etmiştir.¹⁶⁵ Muhammed 'Îd'e göre, olguların amaç ve gayelerinin irdelenmesi, illetin, illetin illetinin ve onun da illetinin peşine düşmeye sevk edip sonsuz illetler zincirlemesine neden olacaktır. Çünkü modern bilimin nedensellik ilkesine bakışı bu şekildedir.¹⁶⁶

Bu bağlamda Muhammed 'Îd'e göre sosyal bir varlık olan dile dair her türlü özellik dili konuşan toplum tarafından şekillendirildiğinden birincil illetler (ta'limî), dilin sosyal bir olgu olduğu gerçeği ile örtüşmektedir. Dilcilerin ortaya attığı ikincil veya üçüncül derece felsefî illetler ise toplum kaynaklı olmayıp ilim erbabına dayandığından dolayı bu illetlerin topluma veya toplum örfüne dayandırılması mümkün değildir.¹⁶⁷

¹⁶¹ İbrahim, *İhyâü'n-nahv*, 34.

¹⁶² İbrahim, *İhyâü'n-nahv*, 35.

¹⁶³ Mehdî el-Mahzûmî, *Fi'n-nahvi'l-'arabî* (Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-'Arabî, 1406/1986), 27.

¹⁶⁴ Mahzûmî, *Fi'n-nahvi'l-'arabî*, 16.

¹⁶⁵ Muhammed 'Îd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî fî nazari'n-nuhât ve re'yi İbn Madâ ve dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîse* (Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 1410/1989), 142.

¹⁶⁶ 'Îd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 143.

¹⁶⁷ 'Îd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 147.

Muhammed ‘Îd’e göre nahiv ulemasının Arap dilinde ta‘lile başvurmalarının temel nedenleri şunlardır:¹⁶⁸

- a) Dil illetleri hem kelime düzeyinde hem de sözdizimsel düzeyde Allah’ın dildeki hikmetini ortaya çıkartır.
- b) Dil illetleri, dili konuşan Arapların zihinlerinin arka planında var olanı ortaya çıkartır.
- c) Dil illetleri, dildeki olgulara karşı his ve zevkin göstergesidir.
- d) Dili konuşan Araplar da yer yer dildeki olgulara dair açıklamalarda bulunduklarına göre dilcilerin bu yöntemi alıp geliştirmeleri gayet doğaldır.

‘Îd dilcilerin bu temel argümanlarına yer verdikten sonra, Allah’ın dildeki hikmetinin ve Arapların niyetlerinin gaybî şeyler olmasından dolayı araştırmacı tarafından bilinmesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Zevk ve hissin de dilci tarafından zapt edilemeyeceğini ifade eden Muhammed ‘Îd, Araplardan rivayet edilen bazı dilsel açıklamaların ise fitri olduğundan dilcilerin illetleri ile mukayese edilemeyeceğini iddia etmiştir. ‘Îd’e göre nahiv illetleri, olan bir şeyin nedeni olmayıp, olup bitmiş bir şeyin açıklamasıdır ve dilciler ta‘lil faaliyetlerinde Aristo’nun etkisinde kalmışlardır.¹⁶⁹

İbn Madâ’nın fikirlerinden etkilenen Şevkî Dayf (ö. 2005), klasik nahiv ilminin geldiği duruma karşı Endülüs’ten yükselen tepkisel sesin, haklı ve kıymet-âميز olduğunu ifade etmiştir. Dayf’a göre Sîrafi’nin *el-Kitâb* şerhi veya Ebû Hayya’nın *et-Teshîl* şerhi gibi eserlere bakıldığında dilcilerin, gereksiz detaylarla, pratikte karşılığı olmayan teorik bilgilerle, kıyâs ve illetlerle nahiv ilmini tahrif ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁷⁰

Şevkî Dayf, İbn Madâ’nın çizdiği ufuk doğrultusunda nahiv ilminin, amel kuramı ve ona bağlı olarak âmilin hazfî veya takdîrî, cümle veya mebnî kelimelerin mahallî i‘râbı gibi konular için geliştirilen illet ve te’villerden arındırılması gerektiğini savunmuştur. Bunun yanı sıra o, nahiv ilminde kapsamlı bir yeniliğe gidilmesi ve bu ilmin yeniden tasnif edilmesi gerektiğini iddia etmiştir.¹⁷¹ Dayf, İbn Madâ’nın görüşlerini bir adım daha ileriye taşıyarak nahiv ilminde kapsamlı bir değişimin gerekliliğini savunmuş, buna binaen *Tecdîdû’n-nahv* ve *Teyssîrû’n-nahv* adıyla iki eser yazmıştır.

¹⁶⁸ ‘Îd, *Usulü’n-nahvi*’l-‘arabî, 124,125.

¹⁶⁹ ‘Îd, *Usulü’n-nahvi*’l-‘arabî, 124,125.

¹⁷⁰ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 45.

¹⁷¹ İbn Madâ, *er-Redd ‘ala’n-nuhât*, 49-76.

İlet kuramını eleştiren çağdaş dilcilerden biri de Mısırlı dilbilimci Temmâm Hassân'dır (ö. 2011). Ona göre Arap dilinde gramer çalışmaları, betimleyici olarak başlayıp zamanla kuralcı bir hâle dönüşmüş; ilerleyen süreçte bunun da ötesine geçerek dil kuralları kutsanarak nassa öncelenmiştir.¹⁷² Ona göre ilk dönem betimleyici olarak başlayan dil çalışmaları da hüccet alanını yalnızca üç asırlık dönem ve belli bazı kabilelere ait lehçelerle sınırlı tuttuğundan, metodolojik açıdan eksiktir.¹⁷³

Dil çalışmalarının başlangıcından nihayetine betimleyici olması gerektiğini savunan Hassân, nahiv ilmine yöneltilen eleştirilerin temelinde benimsediği kuralcı metodun yattığını iddia etmiştir. Temmâm Hassan belli bir dönemden sonra dilcilerin dili esas alıp istiḥād metodunu devam ettirmek yerine, selefın belirlediği kuralları esas aldıklarını ve bütün dil çalışmalarını bu eksende yürüttüklerini belirtmiştir. Ona göre bunun başlıca sebebi, “ilk dönem dilciler yapılması gerekeni yaptı” şeklindeki yanlış algıdır. Çünkü bu algı, sonraki dönem dilcileri yeni dil verilerini bir tarafa bırakıp dili, kuralların hegemonyası altına sokmaya sevk etmiştir.¹⁷⁴

Arap dil çalışmalarının, zamanla kıyâsın tasallutu altına girdiğini iddia eden¹⁷⁵ Hassân, mantığın dil çalışmalarına etkisinin kıyâsla sınırlı kalmadığını, dilde ta'lîl faaliyetlerinin de mantığın etkisiyle başladığını ifade etmiştir.¹⁷⁶ Aristo'nun illetler tasnifine değinen Hassân, tasnifte yer alan sûrî illetin “Nasıl?” sorusunun cevabı, ğâî illetin de “Niçin?” sorusunun cevabı olduğunu belirtmiştir. O, ğâî illetin, daha çok deneye tabi tutulamayan ve doğruluğu ispatlanamayan metafizik şeylerle ilgili olduğu için modern bilimde kabul görmediğini; Arap dilcilerin kullandığı dil illetlerinin de ğâî illet türünden olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁷

Klasik nahiv kitaplarının gereksiz bilgilerle dolup taşmasının başlıca nedeni olarak nahiv illetlerini gören Temmâm,¹⁷⁸ İbn Madâ'nın aksine Arap dilinde âmil kuramının ortaya çıkışının esas sebebinin de dilde ta'lîl faaliyeti olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁹

Çağdaş dönem Arap dilbilimcilerden Mısırlı Abdurrahman Muhammed Eyyûb'a (ö. 2013) göre klasik nahiv anlayışı, köklü bir güncellemeye ihtiyaç duymaktadır. O, klasik nahvin

¹⁷² Temmâm Hassân, *el-Luga beyne 'l-mi 'yâriyye ve 'l-vasfiyye* (Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 1421/2001), 28.

¹⁷³ Hassân, *el-Luga*, 32.

¹⁷⁴ Hassân, *el-Luga*, 12.

¹⁷⁵ Hassân, *el-Luga*, 44.

¹⁷⁶ Hassân, *el-Luga*, 50.

¹⁷⁷ Hassân, *el-Luga*, 51.

¹⁷⁸ Hassân, *el-Luga*, 54.

¹⁷⁹ Hassân, *el-Luga*, 55.

çıkmasının, yöntem sorunu olduğunu iddia etmiştir. Çünkü klasik nahivciler kuralı belirlemede dil yerine aklî birtakım ilkeleri esas alarak kuralları belirledikten sonra bunu dile uyarlamışlardır. Böylece bilimsel olmayan ve peşin hükme dayalı (a priori) bir yöntem kullanmışlardır.¹⁸⁰

Modern dönem dil düşüncesinde objektifliğin ön plana çıktığını iddia eden Muhammed Eyyûb, bu dönemde dilcilerin dilin felsefesi ile uğraşmak yerine daha çok dile betimleyici bir yaklaşım benimsediklerini belirtmiştir.¹⁸¹ Dilsel birtakım olguların diğer olgularla ilişkili olduğunu ve bu ilişkinin illet diye nitelendirilme fikrine karşı olmadığını belirten Muhammed Eyyûb, nahiv alimlerinin uygulamada ısrar ettikleri mantıkî illetler fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre esas sorun illiyet fikri olmayıp bu konuda takip edilen yöntem ve metottur.¹⁸² Abdurrahman Eyyûb, dilcilerin dildeki i' râb ve binâ olguları için öne sürdükleri illetler¹⁸³ ile ilgâ ve ta' lîk için öne sürülen illetleri,¹⁸⁴ mantıkî illet olarak değerlendirdiğinden reddetmiştir.

1.3.2. Savunmacı Yaklaşım

Arap grameriyle paralel ortaya çıkan ve zamanla gramerle iç içe geçen illetleri, dilcilerin büyük çoğunluğu kabul etmiş ve dilsel görüşlerini ispat etmenin başlıca delili olarak görmüşlerdir. Bu yüzden bu başlık altında dil illetlerini gramerin bir parçası kabul etmenin de ötesinde, eleştirenlere karşı savunmacı refleksle cevap ve reddiye yazmış dilcilerin görüşlerine yer verilecektir.

1.3.2.1. Klasik Dönem Savunmacı Yaklaşım

Nahivcilerin ortaya koyduğu dil illetlerini hikmet ve Arap akıyla bağdaştırma gayreti içerisinde olan İbn Cinnî (ö. 392/1002), Arap kabileleri arasındaki bunca zaman ve mekân farklılığına rağmen dildeki pek çok olguda var olan tutarlılık ve yeknesaklığın bir tesadüf eseri ortaya çıkmadığını belirtmiştir. O, dildeki bu birlikteliği sağlayan bir takım gerekçelerin mutlaka olması gerektiğini ve bu gerekçelerin dilcilerin ortaya koyduklarıyla örtüşmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu iddia etmiştir.¹⁸⁵ Dil illetlerini eleştirenlerin,

¹⁸⁰ Abdurrahman Muhammed Eyyûb, *Dirâsâtün nakdiyye fi 'n-nahvi 'l-'arabî* (Kuveyt: Müessesetü's-Sabah, 1957), 7.

¹⁸¹ Muhammed Eyyûb, *Dirâsâtün nakdiyye*, 8.

¹⁸² Muhammed Eyyûb, *Dirâsâtün nakdiyye*, 29.

¹⁸³ Muhammed Eyyûb, *Dirâsâtün nakdiyye*, 30.

¹⁸⁴ Muhammed Eyyûb, *Dirâsâtün nakdiyye*, 224.

¹⁸⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/237,238.

dilcilerin amaçlarını ve illetlerdeki hikmet ve gayeyi anlamadıklarını belirten İbn Cinnî, konuyla ilgili açtığı özel bir başlıkta bu eleştirilere cevap vermiştir.¹⁸⁶ Usûlcü kimliği ile meseleye yaklaşan İbn Cinnî, söz konusu başlıkta nahiv illetlerindeki ittirad (genel geçerlilik) olayına yönelik eleştirilere yer vermiş ve bu eleştirileri cevaplandırmıştır.¹⁸⁷ Örneğin birinci derece illetlerden sayılan “Fâil merfû, mef’ûl mansûb muzâfun ileyh ise mecrûrdür.” önermelerine illet karşıtları, ضَرْبُ زَيْدِ örneğinde mef’ûlün merfû, زَيْدًا قَامَ örneğinde fâilin mansûb, عَجَبْتُ مِنْ قِيَامِ زَيْدِ örneğinde ise mecrûr olmasını gerekçe göstererek bu illetlerin genel geçer olmadığı şeklinde itirazda bulunmuşlardır. İbn Cinnî bu itiraza cevaben bunların, dilcilerin fâil veya mef’ûlden ne kastettiklerini anlamadıklarını; anlasalardı böyle bir itirazda bulunmayacaklarını belirtmiştir.¹⁸⁸

Klasik dönem dilcilerden illet kuramını savunan Cürcânî’nin (ö. 471/1078-79) hareket noktası, Kur’ân’ın doğru anlaşılması için nahiv ilminin gerekliliğidir. Cürcânî’ye göre illetler, gereksiz fazlalıklar olmayıp dilin vâzı’nın hikmetini, amaç ve gayesini ortaya koymakta ve dildeki genel geçer kuralların tespitine yaramaktadır. O, illetleri gereksiz fazlalıklar olarak görenlerin temel düzeyde bir dilbilgisiyle, ne dili tam anlamıyla öğrenmiş olacaklarını ne de dildeki hikmeti kavrayabileceklerini ifade etmiştir. Öte yandan bu seviyede yüzeysel bir dilbilgisiyle Kur’ân tefsirinde doğruyu yanlıştan ayırt etmek veya farklı görüş ve yorumlar arasında mukayese ve tercih yapma imkânı yoktur.¹⁸⁹

Dil illetlerini hikmetle bağdaştırıp Kur’ân yorumunda gerekli gören Cürcânî, illet karşıtlarının nahiv ilminde gereksiz fazlalıklar olarak gördükleri konuların aslında gereksiz olmadığını, aksine temel düzeyde dil öğretiminin tamamlayıcısı ve olmazsa olmazı olduğunu ifade etmiştir. O, Allah’ın kelâmını doğru anlayabilme gibi bir iddiası olan birinin ileri düzey bu dilbilgisine sahip olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁰ Bunun yanı sıra Cürcânî, dilde ta’lîl faaliyetinin, insandaki olay ve olguların sırrına duyduğu merakın doğal bir sonucu olarak görmüştür. Öte yandan o, illetlerin insanın yeni öğrendiği bir bilginin, zihinde tam olarak yerleşip şüphe ve tereddüdü gidermeye duyduğu ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıktığını iddia etmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/184.

¹⁸⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/184.

¹⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/184, 85.

¹⁸⁹ Cürcânî, *Delâilü ’l-i’câz*, 2/28, 29.

¹⁹⁰ Cürcânî, *Delâilü ’l-i’câz*, 2/30.

¹⁹¹ Cürcânî, *Delâilü ’l-i’câz*, 2/34.

Klasik dönem Arap dilcilerinden Kemâlüddîn İbnü'l-Ferhân (h. 7. yy) dilin tevkifi olduğu fikrinden hareketle dilde ta'lîl faaliyetini, vâzî'nin (Cenâb-ı Hak) dildeki hikmetini ortaya koymaya yönelik anlamlı bir çaba olarak değerlendirmiştir. Buna bağlı olarak o, dil illetlerini eleştirenleri “gafil avamlar” diye nitelemiştir. Ona göre gramer kuralları ve bunlara bağlı illetler tevkifi olup, harici etkenlerle ortaya çıkmamıştır.¹⁹²

Daha çok diğer dini ilimlere nispetle anahtar rolünü üstlenmesinden hareketle nahiv ilminin gerekliliğini savunan Tûfî (ö. 716/1316), Arap grameri ile iştiğal etmeyi fuzuli bir iş olarak görenleri yüksek bir dama merdivensiz çıkmaya çalışanlara benzetmiştir.¹⁹³ Nahiv ilmine karşı çıkanlara cevaben yazdığı eserini beş bölüme ayıran Tûfî, eserinin ikinci bölümünde Kitâb, Sünnet ve ileri gelen ilim adamlarının görüşlerinden delillerle bu ilmin faziletine ayırmıştır. Eserini üçüncü bölümünde bu ilmi öğrenenlerin faziletini, dördüncü bölümünde ise dini ilimlerden bir ilim oluşunu ispatlamaya çalışmıştır.¹⁹⁴

Klasik dönem Arap dilcilerden İbn Harûf (ö. 609/1212, İbn Madâ'ya *Tenzîhu e'immeti'n-nahv 'amma nusibe ileyhim mine'l-hatai ve's-sehv* adında bir risale ile reddiye yazmıştır. Bu eser günümüze ulaşmasa da Süyûtî'nin verdiği bilgilere göre İbn Madâ bu eserden haberdar olunca “Bizim tolaşma heveslisi koçlarla işimiz yok.” şeklinde bir ifadeyle İbn Harûf'u küçümsemiştir.¹⁹⁵ Bu eser Endülüs okulundan bir dilciye ait illet savunusu olması açısından önem arz etmektedir.

1.3.2.2. Çağdaş Dönem Savunmacı Yaklaşım

Klasik dönemde olduğu gibi modern dönemde de pek çok Arap dilci illet kuramını benimsemiş, genelde nahiv ilmine özelde de illetlere karşı çıkan modern dönem zâhirîlere ve betimleyicilerine karşı mücadele etmişlerdir. Gelenekçi Ezher Üniversitesi temsilcilerinden olan Muhammed Ahmed 'Arafe (ö.1976), modernist Mısır üniversitesi temsilcilerinden İbrahim Mustafa'nın klasik nahvi eleştirmek amacıyla kaleme aldığı *İhyâü'n-nahv* adlı eserine *en-Nahv ve'n-nuhât beyne'l-Ezher ve'l-cami'a* adlı eseriyle bir reddiye yazmıştır. Başta âmil kuramı ve buna bağlı illetler olmak üzere İbrahim Mustafa

¹⁹² İbnü'l-Ferhân, Kemâlüddin Ebû Sa'd Ali b. Mesud, *el-Müstevfâ fi'n-nahv*, thk. Muhammed Bedevi (Kahire: Dârü's-Sekkafeti'l-'Arabîyye, 1407/1987), 2/1/79.

¹⁹³ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *es-Sa'katü'l-gadabiyye fi'r-reddi 'alâ münkiri'l-'arabîyye*, thk. Muhammed b. Halid el-Fadıl (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamîye, 2013), 272.

¹⁹⁴ Tûfî, *es-Sa'ka*, 222.

¹⁹⁵ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Matba'atu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964), 1/323.

tarafından eleştirilen birçok klasik nahiv konularını savunan bu eser, gelenekçi Ezher Üniversitesi ile modernist Mısır Üniversitesi arasında süre gelen ilmi çekişmenin dil alanındaki yansımasıdır.¹⁹⁶

Çağdaş Arap dilcilerden Abdülhamid Hasan (ö.1976), cedelî türden illetlerin, dilciler tarafından felsefî düzeyde ileri götürüldüğünü ve dilcilerin bu meyanda öne sürdükleri illetlerin Arapların akıllarından geçip geçmediği konusunun net olmadığını belirtmiştir.¹⁹⁷ Hasan'a göre nahiv illetleri arasında tahminden öteye gitmeyen bir takım sunî illetler yer alsa bile illet kuramının temelinin zayıf olduğunu iddia etmek doğru değildir.¹⁹⁸ Çünkü nahiv illetleri arasında kabule şayan olanlar olduğu gibi reddi mümkün olanlar da vardır. Ayrıca o, Halîl b. Ahmed'in metaforundan¹⁹⁹ hareketle dilcilerin öne sürdükleri illetlerin dilin mantığını anlamaya yönelik bir gayret olduğuna ve onların bu hususta katî bir hüküm verme iddialarının bulunmadığına dikkat çekmiştir.²⁰⁰

Abdulhamid Hasan dil alanında yapılacak en iyi modernizasyonun, özü esas almakla ve öze dönüşle olacağını savunmuştur. Ona göre nahiv ilmini kolaylaştırma sloganıyla hareket eden teysîrci ve tecdîdçiler, kolaylaştırmak bir yana, sundukları alternatiflerle dili daha da anlaşılmasa bir hâle getirmişlerdir.²⁰¹

Nahiv ilminde teysîr veya tecdîd faaliyetlerini insanoğlunun zora karşı gösterdiği tembellik refleksi olarak gören el-Mübârek,²⁰² illet kuramına yaklaşımında Abdülhamid Hasan ile aynı çizgidedir. Nahiv ilminin bazı dilciler tarafından gereksiz illetlerle, tartışma ve detaylarla doldurulduğunu itiraf eden el-Mübârek, bunun çözümünün nahiv ilminin yenilenmesi olmadığını aksine eskinin ihyası şeklinde olabileceğini savunmaktadır. Çünkü geleneği anlamadan, gelenekten bağımsız yapılan dil alanındaki her türlü ıslah girişimi akim kalacaktır.²⁰³ Ona göre nahiv illetlerinde dilin korunması ve öğrenilmesi gayesine hizmet eden miktarı, gereklidir ve bununla yetinilmelidir.²⁰⁴

¹⁹⁶ Muhammed Ahmed 'Arefe, *en-Nahv ve 'n-nuhât beyne 'l-Ezher ve 'l-cami 'a* (Kahire: Matba'atü's-Saade, 1937), 3Mih, *Nazariyetü 't-ta 'lil*, 221.

¹⁹⁷ Abdulhamid Hasan, *el-Kavâ'idü 'n-nahviyye: Maddetuha ve tarikatuha* (Mısır: Mektebetü'l-Anclo el-Misriye, 1952), 230.

¹⁹⁸ Hasan, *el-Kavâ'idü 'n-nahviyye*, 233.

¹⁹⁹ Bk. Zeccâcî, *el-Îzâh*, 65,66.

²⁰⁰ Hasan, *el-Kavâ'idü 'n-nahviyye*, 233.

²⁰¹ Hasan, *el-Kavâ'idü 'n-nahviyye*, 7.

²⁰² Mübârek, *el-Îlletü 'n-nahviyye*, 3.

²⁰³ Mübârek, *el-Îlletü 'n-nahviyye*, 163, 164.

²⁰⁴ Mübârek, *el-Îlletü 'n-nahviyye*, 163.

1.3.3. Değerlendirme

Arap dilcilerin illet kuramına yaklaşımlarının ele alındığı bu başlık altında yer verilen bilgilerden hareketle şunları söylemek mümkündür:

Klasik dönem dilcilerden İbn Sinân el-Hafâcî ve Ebû Hayyân el-Endelûsî illet kuramına temelden karşılar. Nitekim her ikisi de dilde tamamen semâin esas alınması gerektiğini, dilde gerekçelendirmenin yerinin olmadığını iddia etmiştir. Ancak İbn Hazm, Süheylî, İbnü't-Tarâve ve İbn Madâ'nın illiyet fikrine temelden karşı olmadıkları, yaptıkları eleştirinin daha çok yöntem ve içerik eleştirisi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla illet kuramını eleştirenlerin öncüsü olarak bilinen İbn Hazm'ın illet kuramı ve nahiv illetlerine yönelik açıklamalarını, zâhirî kimliğiyle ilişkilendirip nahiv ilmindeki ta'lîl veya kıyâs faaliyetine karşı kökten bir duruş olarak algılamak doğru değildir. Çünkü söz konusu ifadelerin bağlamına bakıldığında, bu ifadelerin nahiv ilminin dil öğretimine bakan yönüne yönelik olduğu görülmektedir. Dolayısıyla onun bu tepkisi kategorik bir red olmadığı gibi bu alanda ihtisas yapanlara yönelik de değildir. Çünkü kendisi, nahiv ilmi dahil bütün ilimlerde öncelikli olarak öğrenilmesi gerekenin, pratikte işe yarayacak miktarda yeterli bilgi olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte o, ilerleyen süreçte asgari miktarın ötesine geçip detayları da öğrenmeye çalışarak bu alanda uzmanlaşmayı talep etmede herhangi bir sakınca görmemektedir.²⁰⁵

İbnu Madâ'nın klasik nahiv ilmine ve illet kuramına yönelik eleştirileri geniş açıdan incelendiğinde, onun zâhirî fıkıhçı kimliğinin bariz etkileri görülmektedir. Çünkü fıkıh farazi ve teorik bilgiler yığını bir sistemden ziyade günlük hayatta karşılaşılan sorunlara çözümler üretmeye odaklanan pratik yönü daha ağır basan bir sistemdir. Öte yandan zâhirî fıkıhında nas esastır ve kıyâsa yer yoktur. İbn Madâ'nın bu tepkisi, fıkıh, kelâm, cedel ve mantık gibi ilimlerin yöntem ve metot boyunduruğu altına girip mecrası değişen nahiv ilminin, tekrar ana mecrasına dönüşü için bir reaksiyon olabilir. Ancak atılmasını tavsiye ettiği hususlar nahiv ilminden atıldığı taktirde geriye nahiv ilmine dair pek bir şey kalmayacaktır.

İbn Madâ'nın Doğu İslam bloğu nahiv anlayışına karşı tutumu, Endülüs ekolünün Doğu İslam dünyasındaki fıkıhçıların yöntemlerine baş kaldırışının dil alanına yansımaları olarak değerlendirilebilir. Onun bu eleştirileri, siyasi ve sosyal bazı nedenlerden ötürü Endülüs

²⁰⁵ İbn Hazm, *et-Takrîb*, 100.

coğrafyasında büyük yankı uyandırmıştır. Nitekim yaşadığı ülke, Doğu İslam dünyasıyla siyasi çekişme içerisinde bulunan Muvahhidler tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca öteden beri o coğrafyada da ilim adamları başta dil ilimleri olmak üzere eğitim için Basra, Bağdat vb. doğu İslam beldelerine giderlerdi. Onların fıkıh ilmindeki usul ve yöntemlerine yönelik baş kaldırışın bir benzerinin de dil alanında yapılması, teveccühü Doğu İslam coğrafyasından Endülüs ve civarına yönlendirecekti.²⁰⁶

Çağdaş dönem dilcilerden nahiv illetlerine karşı çıkanların söylemlerinde, başta İbn Madâ gibi Endülüs dilcileri olmak üzere, klasik dönem illet karşıtlarının ve benimsedikleri modern dilbilim anlayışlarının etkisi görülmektedir. Nitekim bu dilcilerin pek çoğu klasik nahiv ilmini modern dilbilim ölçütlerine göre değerlendirdiklerinden dolayı yeni bir gramer arayışına girmişlerdir. Bunlardan bazıları dilde illiyet fikrine tümünden karşı iken bazıları ise daha çok, kullanılan metot ve yöntemle karşı çıkmıştır. Klasik nahvi savunanlar ise bu tür girişimlerin dile faydadan çok zarar vereceğini, bundan dolayı dil alanında yapılacak en yararlı girişimin öze dönüşle ve özü esas almakla gerçekleştirilebileceğini iddia etmişlerdir.

İlet kuramını eleştirenler, illetlerin dilin doğasıyla örtüşmediğini, daha çok felsefe ve kelâm gibi ilimlerin etkisiyle ortaya çıktığını, dilin tevkifi olduğunu, dil kurallarının uzlaşısı sonucu ortaya çıkmasından dolayı semâ'ın esas alınması gerektiğini, illetlerdeki tutarsızlık ve nahiv ilminin anlaşılmasını zorlaştırdığını iddia etmişlerdir. İlet kuramını savunanlar ise nassın doğru anlaşılması için gerekli olduğu, illetlerin dili konuşanların zihninde yer aldığını, dilin mantığını anlamaya katkı sağladığını, dildeki hikmeti ortaya koyduğunu ve dilde külli kuralların inşasında gerekli olduğunu iddia etmişlerdir.

İletlerin nahiv ilminin anlaşılmasını zorlaştırdığı iddiası kısmen doğru olsa da nahiv eserleri, içeriğin yanı sıra üslup ve kullandıkları dil açısından da anlaşılma sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Nitekim bazı dilciler eserlerinin zor ve anlaşılmaz olmasını gelir aracı yapmış veya bir maharet addedmiştir.²⁰⁷

Hangi gerekçelerle olursa olsun illet kuramına kategorik yaklaşıp tümünden savunmak veya reddetmek doğru bir yaklaşım değildir. Dil, bütün yönleriyle incelenmeye değer sosyal bir olgu ve bir sistemden ibarettir. Bu bağlamda dil alanındaki çalışmaların amacını sadece dil melekesini kazanmakla sınırlandırmak, doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Klasik nahiv

²⁰⁶ Mübârek, *el-İletü'n-nahviyye*, 149.

²⁰⁷ Bk. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1384/1965), 1/91, 92.

ilmini amacına göre bilimsel nahiv ve pedagojik nahiv olmak üzere ikiye ayırmak daha doğru olacaktır. Sadece dil melekesini öğretmeye yarayan kısım, nahvin pedagojik bölümünü, dilin felsefesinin yapıldığı ve dil kurallarının temellendirildiği bölüm ise nahvin bilimsel bölümünü oluşturmaktadır.²⁰⁸ Birincisinde esas amaç, dilin öğretimi olduğundan araçsal nahiv, ikincisinde ise ilk etapta hedef nahvin kendisi olduğundan amaçsal nahiv diye nitelenebilir. Öte yandan nahiv ilmini, bilimsel ve pedagojik diye ikiye ayırmak, doğal olarak iki alanın yöntem farklılığını da ortaya koyar. Nitekim pedagojik nahiv kuralı öğretir ve bu kurala uymayı gerekli kılar. Bilimsel nahiv ise dile dair nüveleri inceleyip bunun sonucunda kural tespit etmeye çalışır. Bu açıdan pedagojik nahiv kıyâsî, bilimsel nahiv istikrâidir. Pedagojik nahiv kuralcı, bilimsel nahiv betimleyicidir. Pedagojik nahiv uyulan dil kuralları, bilimsel nahiv ise herhangi bir aşamada dilin niteliklerine dair verileri kayıt altına almaya yönelik bir araştırmadır.²⁰⁹

Başını teysîrcilerin çektiği illet karşıtlarının önerdiği nahiv ile klasik nahiv, akaid ilmi ile kelâm ilmi gibidir. Akâid ilminde temel önermeler vardır. Arka plandaki tartışmalara yer verilmez. Kelâm ilminde ise bu önermelerin arka planındaki tartışmalara yer verilir. Teysîrcilerin önerdiği nahiv, gramerin akaidi gibi sadece dil kurallarına dair temel önermeler içermektedir. Bu kuralların illetlerine veya tartışmalara girilmez. Müdellel nahivde ise arka plandaki felsefî tartışmalara girilmektedir. Bu iki farklı yaklaşımı, birbirine alternatif veya rakip görmek yerine kelâm ve akâid ilimlerinde olduğu gibi birbirlerini tamamlayan unsurlar olarak görmek, daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Modern dönemde klasik nahiv ilmine kökten karşı çıkıp Sîbeveyhi gibi ilk dönem dilcileri, nahiv ilmini anlaşılmaz bir hâl sokmakla itham edenlerin bilimsel nahiv ile pedagojik nahiv şeklindeki bu temel ayrımı yapamamışlardır.²¹⁰ Dolayısıyla ikisinin birbirinden ayrılması gerektiği düşüncesi, makul karşılanabilir ancak bilimsel nahiv ilmine karşı çıkıp bu alana dair zengin fikri mirası reddetmek makul değildir.

Genelde klasik nahiv ilmine, özelde de amel, kıyâs ve illet kuramına yönelik eleştiriler, kısmen aks-ı sadâ bulmuş olsa da bu seslerin İslam coğrafyasının tamamında kabul görmediği ve lokal kaldığı görülmektedir. Klasik nahvin geniş İslam coğrafyasında hüsn-ü kabul bulması, çıktığı coğrafyaların İslam coğrafyasına hâkim olması ve bu geleneğe karşı

²⁰⁸ Bk. Abdurrahman el-Hâc Salih, “en-Nahvü’l-‘ilmî ve’n-nahvü’t-ta’lîmî ve zaruretü’t-temyîzi beynehümâ”, *Mecelletu Mecma ‘i’l-Luga’l-‘Arabîyye bi’l-Kahire* 127, 145.

²⁰⁹ Temmâm Hassân, *İctihâdâtün lugaviyye* (Kahire: ‘Alemü’l-Kütüb, 2007), 13.

²¹⁰ Hâc Salih, “en-Nahvü’l-‘ilmî ve’n-nahvü’t-ta’lîmî”, 164.

çıkanların tatmin edici alternatifler sunamaması, karşıt seslerin kısık kalmasının başlıca nedenleri arasında sayılabilir.

1.4. İllet Kuramının Modern Dilbilimindeki Yeri

Dilbilim ve dilbilgisi arasında ilişki bulunmasına rağmen, ikisinin birbirlerinden ayrı alanlar olduğu görülmektedir. Nitekim dilbilim on dokuzuncu yüzyıldan başlayarak gelişen ve doğal diller ile dil yetisini inceleyen yeni bir bilim dalı olmasına karşın; dilbilgisi eski bir bilim dalıdır ve ilk dilbilgisi MÖ. 4. yüzyılda yazılmıştır. Dilbilgisinin amaçları arasında, eski metinleri açıklamak, bir yabancı dili öğretmek, ana dilini doğru konuşmayı ve yazmayı öğretmek gibi daha çok pedagojiye yönelik amaçlar bulunmaktadır. Dilbilgisinde dilci dile pedagojik ya da felsefenin amaçlarıyla yaklaşır. Bütün bunlara karşın dilbilimin esas amacı dillerin betimlemesini yapmaktır.²¹¹

Nahiv ilmi bir dilbilgisi olduğundan bütün yönleriyle dilbilimle mukayesesi ve dilbilim kıstaslarıyla değerlendirilmesi zordur. Ancak her iki alanın da konusunun dil olması ve bütün dilbilim yaklaşımlarının bir dilbilgisi oluşturmayı hedeflemesi,²¹² bu iki bilim arasında yöntem ve yaklaşım açısından bir mukayese ve değerlendirme olanağı sunmaktadır. Nitekim bakış açıları ve kullanılan kavramlar farklı olsa da tümevarım, betimleme, tasnif etme, illetlendirme, kıyâs ve semâ gibi klasik Arap nahvinde kullanılan yöntemlerin pek çoğu modern dilbilim yaklaşımlarında da kullanılmaktadır.²¹³ Bu bağlamda öncelikli olarak modern dönemde öne çıkan belli başlı dilbilim anlayışlarına ve Arap dilbilimine etkilerine, ardından nahiv ilmindeki ta'îl yönteminin modern dilbilim anlayışlarındaki yerine temas edilecektir.

1.4.1. Öne Çıkan Modern Dilbilim Kuramları ve Arap Dilbilimine Etkileri

Bugünkü anlamıyla dilbilim, 19. yüzyılda Franz Bopp (1867) ile Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Sankristçe eğitimi, dilbilimin Avrupa'da bir bilim olarak egemenlik kazanmasında etkili

²¹¹ Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş* (Van: Üniversite Yayınları, 2004), 17.

²¹² Özge Can, *Dilbilim Kuramları* (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 25.

²¹³ Abdulhamid Abdulvahid, "Beyne'n-nahvi'l-'arabî ve'l-lisâniyyâtî'l-hadîse", *Mecelletu Cîl* 4 (2014), 15.

olmuştur.²¹⁴ Bu yüzyıl, aynı zamanda diller arasında öne çıkan yakınlıkları sağlam temellere oturtan karşılaştırmalı dilbilimin öne çıktığı bir çağdır.²¹⁵

19. yüzyılda egemen olan tarihselci yaklaşıma bir tepki olarak 20. yüzyılın birinci yarısında Batıda yapısalcı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Ferdinand de Saussure (ö. 1913) ile başlayan bu akımı, Andre Martini öncülüğünde Fransız işlevselci okulu ve Luis Hamslif öncülüğünde Danimarka okulu takip etmiştir.²¹⁶ Bu açıdan F. de Saussure dilbilimciler tarafından çağdaş dilbilimin kurucusu ve yapısal dilbilim kuramının öncüsü olarak kabul edilmektedir.²¹⁷ William D. Whitney (ö. 1894), Edward Sapir (ö. 1939) ve Leonard Bloomfield (ö. 1949) gibi dilbilimcilerin görüşleri de 20. yüzyıl dilbiliminin şekillenmesinde etkili olmuştur. 19. yüzyıl tarihselci yaklaşımını yeteri kadar bilimsel kabul etmeyen bu dilbilimciler, herhangi bir dilin tarihsel evrimini, ses veya biçimsel değişiminin incelenmesini yeterli görmeyip, dilin yapısının kuramsal bir biçimde kavranması gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.²¹⁸

1957 yılında Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky, *Syntactic Structures* adlı ünlü eseri ile dil incelemesine üretici dönüşümsel dilbilim (ÜDD) adını verdiği yeni bir bakış getirmek suretiyle dilbilim alanında devrim niteliğinde bir adım atmıştır.²¹⁹

20. yüzyılda yapısalcı yaklaşım dilbilime damga vurmuştur. Dili, ilişkiler ağı olarak gören bu yaklaşım 1925-1950 yılları arasında zirveye ulaşmıştır. Dolayısıyla Saussure'den Chomsky'e kadar dilbilimcilerin öyle veya böyle yapısalcı yaklaşımı benimsediği söylenebilir.²²⁰

Dillerin dilbilgisel özelliklerini inceleyen araştırmacılar ya kural koyucu veya betimleyici bir yaklaşım sergilemişlerdir. Kural koyucu yaklaşımda amaç, dilin nasıl kullanılması gerektiğine dair kurallar belirlemek suretiyle dili ölçünleştirmek, kuralları ve ilkeleri aynı olan ve tüm dil kullanıcıları tarafından bilinen ortak bir düzen ortaya koymaktır. Betimleyici

²¹⁴ Necip Üçok, *Genel Dilbilim (Linguistik)* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2004), 197; Modern dilbilim kuramları hakkında detaylı bilgi için bk. Brigitte Bartschat, *Menâhicu 'ilmi'l-luga min Hermann Paul hattâ Noam Chomsky*, çev. Said Hasan Buhayrî (Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 1425/2004).

²¹⁵ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995), 21.

²¹⁶ Abdurrahman el-Hâc Salih, "Medhalün ilâ 'ilmi'l-lisâni'l-hadîs el-Bâbü's-sânî fi'l-mezâhib ve'n-nazariyât il-lisâniyeti'l-hadîse", *el-Lisâniyât* 7 (1997), 7.

²¹⁷ Mehmet Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1: Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 21.

²¹⁸ Zeynel Kıran, "Dilbilimin Alanları". *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*. ed. Ayşe Eziler vd. (İstanbul: Multilingual, 2003), 11.

²¹⁹ Ahmed Mûmin, *el-Lisâniyât en-neş'e ve 't-tetavvur* (Cezayir: Divânü'l-Matbu'ât il-Cami' iye, 2005), 202.

²²⁰ Mustafa Marzî, "Mezâhirü't-tenâvüli'l-lisâni li'n-nahvi'l-'arabîyyi'l-kadîm", *Faslü'l-Hitâb* 7/1 (2018), 286, 287.

yaklaşımında ise var olan dilbilgisel yapıları, kullandıkları biçimiyle ele alıp bu yapıları betimlemek hedeflenmiştir.²²¹

Biçimci yaklaşım, dilin biçimsel özelliklerini saptamaya çalışırken anadili konuşanın yargı ve sezgilerini esas alır ve buradan hareketle incelemede bulunur. İşlevci yaklaşımda ise iletişimin gerçekleştiği toplumsal bağlamdan elde edilen yazılı ya da sözlü metinlerden oluşan verilerden veya karşılıklı konuşma ve eleştirel söylem çözümlemesinden hareketle bir sonuca ulaşmaya çalışılır.²²²

Modern dönemde ortaya çıkan dilbilim kuramlarını dönemin bilim anlayışından bağımsız değerlendiremez. Nitekim ÜDD kuramının kurucusu Chomsky'nin yaklaşımında, her türlü bilgi kaynağının akıl olduğuna inanan rasyonalizmin etkisi görülürken, Seassure'un kurduğu betimleyici yaklaşımda ise Hume ve Locke'un öncülüğünü yaptığı ve bilgiye ancak duyular yoluyla deney sonucu erişilebileceğine inanan ampirizmin etkileri görülmektedir.²²³ Ayrıca Pozitivizmin etkisiyle modern çağda illet/neden, metafizik bir kavram kabul edildiğinden dolayı, genel olarak bilimsel çalışmaların kapsamına alınmamakta ve bu durumun dilbilim alanına yansımaları açık bir şekilde görülmektedir.²²⁴

Modern dilbilimin kuramlarıyla tanışmaları sonucu günümüz Arap dilciler, klasik nahiv mirasını normatif bir bakış açısı yerine, dilbilimin bakış açısıyla ele almanın uygun olduğunu düşünmüşlerdir.²²⁵ Bu bağlamda Arap nahvine karşı iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birinci yaklaşım klasik nahiv anlayışını sert bir dille eleştirmiş; ikinci yaklaşım ise klasik nahvi, modern dilbilim teorileri ile ilişkilendirip bu veriler çerçevesinde anlamaya çalışmıştır.²²⁶ Abdurrahman el-Hâc Salih ve Nühad el-Musa gibi bazı Arap dilbilimciler de klasik nahiv ilmini, modern dilbilim metotlarıyla karşılaştırmak suretiyle nahiv ilminin yöntemlerinin modern dilbilim yöntemleriyle uyumlu olduğunu ispatlamayı, bu sayede Arap dil düşüncesinin orijinalliğini ortaya koymayı amaçlamışlardır.²²⁷

²²¹ Umut Yozgat, "Dilbilimde Biçimci ve İşlevci Düzlem". *Dilbilim Kuramları*. ed. Özge Can (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 41.

²²² Yozgat, "Dilbilimde Biçimci ve İşlevci Düzlem", 73.

²²³ Mûmin, *el-Lisâniyât*, 204.

²²⁴ Abdurrahman el-Hâc Salih, "Medhalün ilâ 'ilmi'l-lisâni'l-hadîs tahlîlün ve nakdün li ehemmi mefâhîmihi ve menâhicih", *el-Lisâniyât* 1 (1971), 24.

²²⁵ Abdulvahid, "Beyne'n-nahvi'l-'arabî ve'l-lisâniyyâtî'l-hadîse", 10.

²²⁶ Yusuf Muhammed Hables, "el-Hamlu 'ala'l-mâna 'inde'n-nuhât", *Mecelletu Külliyyeti Dârü'l-'Ulûm* 15 (1992), 127-28.

²²⁷ Matûr b. Hüseyin el-Malikî, *Mevkifu 'ilmi'l-luga'l-hadîs min usûli'n-nahvi'l-'arabî* (Suudi Arabistan: Cami'atu Ümi'l-Kurâ, Külliyyetü'l-Luga'l-'Arabîyye ve Âdâbuha, Yüksek Lisans Tezi, 2002-2003), 176.

Modern dönem Arap dilbilimi, 1940’larda batıdaki yapısalcı-betimleyici dilbilim akımı çizgisinde ortaya çıkmıştır. Yetmişlerden sonra Arap dilbilimciler yapısalcı-betimleyici yaklaşımı tamamen benimsemiş ve bu yaklaşımı Arap nahvinin sorunları için yegâne çözüm olarak görmüşlerdir.²²⁸ Ancak ÜDD anlayışının ortaya çıkmasıyla Arap dilbilim çalışmalarının, iki farklı ana akım olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Birincisi Avrupa ülkeleri ve Amerika’da eğitim gören Mısırlı dilcilerin başını çektiği yapısalcı-betimleyici yaklaşım; ikincisi ise Fas dil ekolünün başını çektiği ÜDD’ci yaklaşım.²²⁹

Çağdaş Arap dilcilerden bazıları, 20. yüzyılın birinci yarısına kadar Avrupa’da kabul gören yapısalcı betimleyici dilbilim kuramının etkisiyle klasik nahvi eleştirirken betimleyici kuramın ilke ve yöntemlerini benimsemişlerdir. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ÜDD kuramının ön plana çıkması sonucu, bazı çağdaş Arap dilcilerin klasik Arap nahvine olan bakış açılarını değiştirdiği görülmektedir.²³⁰

1.4.1.1. Tarihsel Dilbilimi ve İlet Kuramı

19. yüzyılda ortaya çıkan bu yaklaşım, belli bir dil ailesine ait dilsel verilerin toplanması ve bu veriler arasında belli bir kelimenin tarihsel süreçte geçirdiği evrimleri ortaya koymayı hedeflemektedir. İki veya daha fazla dil arasında mukayesenin yapıldığı karşılaştırmalı dilbilim yaklaşımı, bu yaklaşımla yakın ilişki içerisindedir. Tarihsel dilbilim ile karşılaştırmalı dilbilimi birbirinden bağımsız iki farklı alan sayanlar olduğu gibi tek bir bilim dalı olarak görenler de olmuştur.²³¹

Tarihsel dilbilim, dilsel bir olgunun kökenini, neye dönüştüğünü, ne zaman dönüştüğünü ve neye evrileceğini inceler.²³² Tarihsel yaklaşımda illiyet kuramı gibi felsefî ve mantıkî gerekçelerin yeri yoktur. Örneğin illet kuramı mastarın asıl, fiilin fer‘ olduğu iddiasını, fiilin bileşik bir anlam (eylem+zaman), mastarın basît bir anlam (eylem) ifade etmesinden hareketle ispatlar. Çünkü fer‘ bileşik, asıl ise basît olur. Tarihselci yaklaşımda bu tür felsefî veya mantıkî açıklamalara yer verilmez.²³³

²²⁸ Selman Abbas ‘Îd, *Takvîmü’l-fikri’n-nahvî ‘inde’l-lisâniyîne’l-‘arab* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiye), 110-111.

²²⁹ Fatıma el-Haşemî Bikûş, *Neş’etü’d-dersi’l-lisânîyi’l-‘arabîyi’l-hadîs* (Kahire: İtrâk li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2004), 3.

²³⁰ Hables, “el-Hamlu ‘ala’l-ma’nâ”, 128.

²³¹ Mûmin, *el-Lisâniyât*, 63-65.

²³² İsmail Ahmed ‘Amayre, *el-Müsteşrikûn ve’l-menâhicü’l-lugaviyye* (Umman: Dâru Hanîn, 1992), 22.

²³³ ‘Amayre, *el-Müsteşrikûn ve’l-menâhicü’l-lugaviyye*, 26.

1.4.1.2. Betimleyici Dilbilimi ve İlet Kuramı

Daha önce de belirtildiği gibi 19. yüzyılda dilbilimde tarihselci yaklaşım ön plandayken 20. yüzyıla gelindiğinde betimleyici yaklaşım öne çıkmıştır. Betimleyici dilbilim anlayışı biri Avrupa diğeri Amerika'da olmak üzere iki farklı koldan ilerlemiştir.²³⁴

Modern dilbilimciler, Aristo'nun Yunan dilini esas alarak ortaya koyduğu antik gramer anlayışını klasik nahiv (traditional grammar) şeklinde nitelendirmektedir. Avrupa'da ortaya çıkan betimleyici dilbilim kuramı, dil araştırmalarında dönüşüme neden olmuş, bu yaklaşımın savunucuları objektif ve bilimsel araştırma yöntemlerine uygun bir şekilde klasik grameri değiştirmeye çalışmışlardır.²³⁵ Betimleyici dilbilim, tarihsel gelişmeleri bir yana bırakarak belli bir dilin belli bir süre içerisindeki bazı niteliklerini ortaya koymaya çalışan ve bunu yaparken ilke koymaktan çok, dilin o anki durumunu saptamaya çalışan bir dilbilim yöntemidir.²³⁶ Nitekim modern dilbilim kurucusu Saussure'ün temel ilkelerinden bir tanesi dilin, eşsüremliliği açısından incelenmesi gerektiğidir.²³⁷ Bu yöntemde süreç içerisindeki değişim ve dönüşümün dil üzerindeki etkisini en aza indirmek maksadıyla dil incelemesi, belli bir zamanla sınırlandırılır ve bu inceleme betimleyici olur.²³⁸ Dilsel bildirişim sürecini daha çok ruhsal ve toplumsal bir olgu olarak gören Saussure'e göre dilsel gösterge nedensizdir. Çünkü kavram-işitimi imgesi arasındaki bağ uzlaşısı sayesinde sağlanır. Bu bağ doğal olmayıp toplumsaldır.²³⁹

Yirminci yüzyılın başlarında Amerikan dilbilimcilerin de Avrupa dilbilimcileri gibi sözlü dilin yapısını betimlemeye yöneldikleri görülmektedir. Franz Boas (ö. 1942), Edward Sapir (ö. 1939), Leonard Bloomfield (ö. 1949) ve Zellig Sabbetai Harris (ö. 1992) Amerikan dilbilim okulu ya da Amerikan yapısalcılığı diye adlandırılan akımın öncüleri arasında yer alır.²⁴⁰

Yapısalcı yaklaşıma göre dilin herhangi bir unsuru dil sisteminde yer alan diğer unsurlardan bağımsız analiz edilemez. Betimleyici metodu uygulayan yapısalcılara göre dil, bir araya

²³⁴ Mûmin, *el-Lisâniyât*, 187.

²³⁵ Abduh er-Râcihî, *en-Nahvü'l-'arabî ve 'd-dersü'l-hadîs* (Beyrut: Dârü'n-Nahda'l-'Arabîyye, 1979), 45.

²³⁶ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 23.

²³⁷ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 1998), 136.

²³⁸ Cafer Şen, "Dilbilim Okulları", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 109/767-768 (2015), 99.

²³⁹ Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1*, 26-27.

²⁴⁰ Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1*, 51.

gelip morfeimleri meydana getiren ses birimlerinden ibarettir. Bu morfeimler de bir araya gelerek kalıp ifade ve cümleleri oluşturmaktadır.²⁴¹

Betimleyicilerin klasik anlayışta eleştirdikleri eksik noktalar, betimleyici yaklaşım ile klasik gramer anlayışı karşılaştırıldığında netlik kazanmaktadır:

- a) Beşerî bilimler ile tecrübi bilimler arasındaki fark gibi, klasik gramer yöntemi sübjektif, betimleyici yaklaşım objektiftir.
- b) Klasik gramer, dilsel olguların gerekçelerini irdeler; “Neden böyle oldu da şöyle olmadı?” sorularıyla yakından ilgilenir. Betimleyici yaklaşım ise açıklamaya girmeksizin olanı olduğu gibi resmetmeyi amaçlar.
- c) Klasik gramer anlayışı Aristo mantığına dayandığından Yunan dilini esas almaktadır. Yunan dilini esas alan bu gramerin bütün Avrupa dillerine uyarlanmaya çalışılması soruna neden olmuştur.
- d) Klasik gramer anlayışı yazı dili ile konuşma dili arasında herhangi bir ayrıma gitmemiştir. Hâlbuki her ikisinin zaman zaman birbirinden ayrışan kendine özgü bir sistemi bulunmaktadır.²⁴²

Arap dilciler Batıda ortaya çıkan betimleyici dilbilimle tanıştıktan sonra onun klasik gramer anlayışına yönelttiği eleştirilerin aynısını Arap nahvine yöneltmişlerdir. Arap nahvine yönelttikleri eleştirilerin başında nahiv ilminin doğuşundan itibaren Aristo mantığının tesiri altında kaldığı, sonraki dönemlerde ise bu etkiyle tamamen ta’lîl, takdîr ve te’vîllere yoğunlaşmak suretiyle dilin realitesinden uzaklaştığı iddiası yer almıştır.²⁴³ Bu bağlamda daha da ileri gidip, betimleyici dilbilim kurucusunun, âmil ve illet teorisine karşı çıkan İbn Madâ olduğunu iddia eden dilciler de olmuştur.²⁴⁴

Modern Arap dilcilerden betimleyici yaklaşımı benimseyenler, Avrupa’daki betimleyici dilbilim okulu öncülerinin yaptığı gibi klasik gramer anlayışını ağır bir dille eleştirmişlerdir.²⁴⁵ Bu yaklaşımı benimseyen Arap dilciler, bilhassa i’râb ve amel kuramı etrafında ortaya çıkan ikinci ve üçüncü gruptan pek çok nahiv illetini reddetmişlerdir. Onlara göre dilcilerin, “Araplar bu şekilde konuştuğu için.” yargısının ötesine geçmemesi gerekir.

²⁴¹ Leonard Bloomfield, *An Introduction to The Study of Language* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1983), 3/110–119; Marzî, “Mezâhirü’t-tenâvüli’l-lisânî”, 7/286.

²⁴² Râcihi, *en-Nahvü’l-‘arabî*, 46-47.

²⁴³ Râcihi, *en-Nahvü’l-‘arabî*, 48.

²⁴⁴ Enîs Ferîha, *Nazariyatün fi’l-luga* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Lübânî, 1981), 116.

²⁴⁵ Abdulvahid, “Beyne’n-nahvi’l-‘arabî ve’l-lisâniyyâti’l-hadîse”, 12.

Aynı şekilde betimleyiciler tahfif, sıklet veya fark gibi semâ'î türden illetleri reddetmemiştir.²⁴⁶ İbrahim Enîs, Mahmud es-Sa'rân, Temmâm Hassân, İbrahim es-Samerrâî, Enis Ferîha ve Muhammed 'Îd bu anlayışın öncülerindendir.²⁴⁷ Nitekim İbrahim Samerrâî ve Muhammed 'Îd gibi teysîrciler; te'vîl, ta'lîl ve takdîri reddeden betimleyici dilbilim metoduyla tanıştıktan sonra nahiv ilminin teysîri bağlamında betimleyici metodun uygulanması gerektiğine inanmışlardır.²⁴⁸ Aynı şekilde Abdurrahman Eyyûb ve Temmâm Hassân, yapısalcı-betimleyici dilbilimin etkisiyle başta illet konusu olmak üzere klasik nahiv ilminin birçok konusunu eleştirmişlerdir.²⁴⁹

Arap dilinin en belirgin özelliği i'râbtır; yani kelimelerin sonunun değişken olmasıdır. Dilciler Arap dilindeki i'râb olgusunu açıklamada iki farklı tutum sergilemiştir: Birincisinde betimleyici bir yaklaşımla, “Arap dilinde fâil, mübtedâ vb. merfû olur. Ref' alamenti ise türüne göre “zamme”, “vâv” veya “elif” olur.” demekle yetinilir. Bu durumda dilci, sadece dildeki olguyu betimlemekle sınırlı kalır; ötesini irdeler. İkincisinde ise, “Fâil ve benzerleri neden merfû olur? Ref' alamenti neden bazı kelime türlerinde “zamme” bazılarında “elif” veya “vâv” olur?” şeklindeki sorular cevaplandırılır ve bu tür dilsel olgular gerekçelendirilir. Bu durumda dilci, betimleyici olmayıp dilsel olguların arka planını irdelen bir filozof konumundadır.²⁵⁰

Betimleyicilere göre olguların amaç ve gayelerinin tespiti mümkün olmadığından modern bilim, olguların niteliklerini inceler. Dolayısıyla modern bilimde Aristo'nun illetler tasnifi içerisinde sadece illeti sûriye yer verilir.²⁵¹ Onlara göre kendi yöntemleri bilimsel ve realist bir yaklaşım, klasik yöntem ise felsefî ve zihnî bir yaklaşımdır. Onlara göre dilci için, “Neden konuştu?” sorusundan ziyade “Nasıl konuştu?” sorusuna cevap aramak daha önemlidir. Çünkü ikinci sorunun cevabını bulmak mümkün iken birinci soru, aklın sınırları dışında olduğu için buna verilecek cevap, tahminden öte gidemez.²⁵² Nahvî illetler arasında tümevarım yöntemi ile sadece dilsel olguyu betimleyenler olsa da bunların çoğunluğu betimleyici olmayıp dilsel olguların nedenlerine cevap arar niteliktedir.²⁵³

²⁴⁶ Enver Tirâd, “Nazariyetü't-ta'lîlî'n-nahvî fî mîzânî'l-lisâniyyine'l-'arabî'l-vasfiyyîn”, *Mecelletu Ulumi'l-Luga'l-Arabîyye ve Âdâbuha* 12/1 (2019), 297.

²⁴⁷ Malikî, *Mevkîfu 'ilmi'l-luga'l-hadîs*, 169, 170.

²⁴⁸ 'Îd, *Takvîmü'l-fikri'n-nahvî*, 48.

²⁴⁹ Mîlh, *Nazariyetü't-ta'lîl*, 224.

²⁵⁰ Ferîha, *Nazariyatün fî'l-luga*, 113.

²⁵¹ 'Îd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 142.

²⁵² 'Îd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 147.

²⁵³ 'Îd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 144.

Betimleyicilere göre dil, bir kimyagerin herhangi bir maddeyi incelemesi gibi incelenmelidir. Bu bağlamda فام fiilinin aslının فَوَم olduğu ve harekeli “vâv” harfinin öncesindeki harfin harekesi fetha olduğundan dolayı “vâv”ın, “elif”e dönüştüğü şeklindeki bir açıklama, doğru değildir. Çünkü bu, klasik nahivde asıl olarak kabul edilen فَعَلَ veznini tutturmak için öne atılmış bir iddiadır. Onlara göre Arap dilinde üçlü fiillerin قَضَى, مَدَّ, فام, كَتَبَ gibi birçok kipi vardır ve bu kiplerden her birinin kendine özgü çekimleri bulunmaktadır.²⁵⁴

Dilde ta'lîl faaliyetinin ortaya çıkışını doğuran temel etmenlerden biri dilin kökeniyle ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle ta'lîlin temel etmeni, dilin ilahi kaynaklı olması ve bu bağlamda dildeki ilahi hikmeti tespit çabasıdır. 18. yüzyılda, dilin ilahi kaynaklı olduğu görüşüne karşı çıkılmış; beşerî kaynaklı olduğu iddia edilmiştir. Bu süreçten sonra dil üzerindeki çalışmalar daha çok bu anlayışı esas alarak ilerlemiştir. Bu bağlamda dilin kökeninin ilahi olduğu varsayılsa bile dildeki ilahi hikmetin tespiti, dilbilimsel açıdan araştırmaya konu edilmemiştir.²⁵⁵ Öte yandan hıffet-sıklet illeti dalcilerin başvurduğu illetlerin başında gelmektedir. Burada bir formun dile ağır veya hafif olduğunu belirleyen, dili konuşan değil, dildir. Dolayısıyla dil hakkındaki bu tür yargılar dili betimlemenin dışında, dilsel olgular hakkında zannî çıkarımda bulunmaktır. Bu da objektif bir yargı olmayıp farazî ve nesnel bir yargıdır.²⁵⁶

Betimleyicilere göre illiyet nazariyesini benimseyenlerin delil olarak öne sürdüğü Araplardan rivayet edilen illetler, sade ve dilin doğasıyla örtüştüğünden dalcilerin cedelî türden illetlerine temel teşkil etmemektedir.²⁵⁷

Betimleyici yaklaşımı benimseyen Arap dalciler de takdir olgusunu reddetmiştir.²⁵⁸ Ayrıca bu dalciler amel kuramına temelden karşı çıkmış,²⁵⁹ bilimsel temellere dayanmayan metafizik bir konu olduğundan dolayı dildeki asıl-fer' olayını da kabul etmemişlerdir.²⁶⁰

²⁵⁴ Ferîha, *Nazariyatün fi 'l-luga*, 114.

²⁵⁵ 'Îd, *Usulü'n-nahvi 'l-'arabî*, 148.

²⁵⁶ 'Îd, *Usulü'n-nahvi 'l-'arabî*, 150.

²⁵⁷ 'Îd, *Usulü'n-nahvi 'l-'arabî*, 150.

²⁵⁸ Râcihi, *en-Nahvü 'l-'arabî*, 149.

²⁵⁹ Râcihi, *en-Nahvü 'l-'arabî*, 147.

²⁶⁰ Râcihi, *en-Nahvü 'l-'arabî*, 144.

Sonuç olarak betimleyici yaklaşımı benimseyen dilcilerin genelde nahiv anlayışına, özeldir illet kuramına karşı oldukları görülmektedir. Ancak betimleyicilerin, “Nahiv ilmi, başından itibaren Aristo mantığının etkisi altında kaldığından büyük oranda ta’lîl, takdir ve te’vîlden ibarettir” şeklindeki iddiaları doğru değildir. Çünkü ilk dönem nahiv alimlerinin dile yaklaşımları büyük oranda betimleyici olmuştur.²⁶¹ Öte yandan betimleyici metodu benimseyen Arap dilcilerin, klasik nahiv ilminde yer alan doğru-yanlış şeklindeki normatif yaklaşımı nesnel yargılar olarak değerlendirmeleri doğru değildir. Çünkü bu yargılar dilcinin kendisine ait olmayıp bizzat dili konuşanlardan elde edilen verilerin sonucudur.²⁶²

Bilimsel bilgi sadece akıl yürütmeye veya deney ve gözleme dayanmayıp, deney+gözlem+akıl yürütme ile elde edilen bilgidir. Bu bağlamda nahiv ilminin “Nakledilen verilerden elde edilen aklî çıkarımlardır.”²⁶³ şeklinde tanımlanması, verilerinin bilimsel olduğunu ortaya koymaktadır.²⁶⁴

Son olarak şu hususu da belirtmek gerekir ki betimleyici anlayışı Arap diline uyarlamayı amaçlayan modern dilcilerin göz ardı ettikleri önemli bir husus vardır. O da Arap dilinin birbirinden farklı pek çok âmmîce fraksiyona sahip olmasıdır. Nitekim bu denli geniş bir dil mirasını, betimleyici yaklaşımla bilimsel bir sonuca ulaşma imkânı bulunmamaktadır.²⁶⁵

1.4.1.3. Üretici Dönüşümsel Dilbilimi (ÜDD) ve İlet Kuramı

Noam Chomsky, Amerikan yapısalci okulu öncülerinden L. Bloomfield tarafından geliştirilen sınıflandırıcı yapısal yaklaşımı aşarak üretici-dönüşümsel dilbilgisi kuramını ortaya koymuştur. Chomsky bu kuramını dönüşümsel dilbilgisi, standart kuram, genişletilmiş standart kuram, yönetme ve bağlama kuramı olmak üzere dört aşamada geliştirmiştir.²⁶⁶

Üdd’ye göre dili düşüncenin aleti ve aklın bir faaliyeti olarak değerlendirmek, dilin biri iç (düşünceyi yansıtan) diğeri dış (dile dökülmüş seslerden oluşan fiziki yapısı) olmak üzere iki yönünün bulunduğu sonucunu doğurmaktadır. Buradan hareketle her bir cümle bu iki

²⁶¹ Râcihî, *en-Nahvü'l-‘arabî*, 55.

²⁶² Muhammed Mübârekî, “Beyne mi’yâriyeti’n-nahvi’l-‘arabî ve’l-mükevveni’l-lisânî”, *Nazariyyetü’n-Nahvi’l-‘arabî Beyne’l-Mevrûs Ve’l-Müstahdes*, ed. Hasan Hamis Said el-Mîlh, (Ürdün: ‘Alemü’l-Kütübî’l-Hadîs, 2015), 194.

²⁶³ Ebü’l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ fî tabakâti’l-üdebâ*, thk. İbrahim Samerrâî (Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 1985), 76.

²⁶⁴ Hâc Salih, “Medhalün ilâ ‘ilmi’l-lisânî’l-hadîs”, 1/21.

²⁶⁵ İbrahim es-Samerrâî, *en-Nahvü’l-‘Arabî fî müvâceheti’l-‘asr* (Beyrut: Dârü’l-Cîl, 1415/1995), 39.

²⁶⁶ Bk. Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1*, 70-78.

açından incelenmelidir. Bu anlayış, Üdd'de derin yapılar ve yüzey yapılar ayrımının ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁶⁷

Dilin sadece tasnif edilip betimlenmesinin yeterli olmayacağını düşünen Chomsky'nin klasik nahiv anlayışı ve illiyet kuramıyla örtüşen temel savları şu şekildedir:

- a) Beşerî ve tabii her dil, gramatik ve morfolojik kurallarının arka planında var olan gizli ince bir sisteme sahiptir. Dolayısıyla dilin açıklanması bu kuralların doğruluğunu ortaya koyan gizemi araştırmak demektir. Arap nahvinde de dilciler gramer için belirledikleri kuralların hikmetini irdemişlerdir.
- b) Dil olgusunun usdaki tam karşılığı, sadece tasnif edilip betimlenmek suretiyle ortaya konulamaz. Çünkü dildeki yüzey yapılar birtakım boşluklar barındırır ki bu boşluklar akıl tarafından doldurulur. Örneğin sadece betimleyici bir yaklaşım, كَسِرَ الزَّجَاجُ cümlesinde yetersiz kalır. Akıl bedihi olarak bu cümlemin ana unsurlarından birisi olan fâilin hazfedildiğine hükmeder. Dolayısıyla yüzey yapıların bazen derin yapıları olduğunu ve yüzey yapıda yer almayan bazı temel öğelerin bu derin yapıda gizlendiğini kabul etmemiz gerekir. ÜDD kuramının bu açıklayıcı yaklaşımı ile illet kuramındaki takdir birbiri ile örtüşmektedir. Söz gelimi cümlede olması gereken isnâdın iki sacayağından (müsned (fiil/haber) veya müsnedün ileyh (fâil/mübtedâ) bir tanesi eksik olduğunda takdir illete başvurulur.
- c) Nahiv ilminde olduğu gibi ÜDD yaklaşımında da âmil (GB) anlayışı vardır. Hatta bu anlayış evrensel gramer anlayışının en çok odaklandığı husustur.
- d) ÜDD'ye göre genel anlamda dilin açıklanması için ortaya atılan kuramlar gramerin belli bir konusuyla sınırlı olmayıp dilin genelini kapsamalıdır. Arap dilcileri de illetlerin belli bir alanla sınırlı olmadığı kanaatinde dirler.²⁶⁸

ÜDD kuramı herhangi bir dildeki olguların belli bazı ilkeler doğrultusunda açıklanması temeline dayanmaktadır. Bu yönüyle nahiv ilmindeki illet kuramıyla benzerlik arz ettiğinden ÜDD kuramı çerçevesinde klasik nahiv ilminin, tekrar gözden geçirilmesi, geliştirilmesi, genişletilmesi, bazı yönlerinin ıslahı veya açıklanması mümkündür.²⁶⁹

²⁶⁷ Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, 16-18.; Râcihî, *en-Nahvü 'l-'arabî*, 124.

²⁶⁸ Mîlh, *Nazariyetü 't-ta 'lîl*, 234.

²⁶⁹ Mîlh, *Nazariyetü 't-ta 'lîl*, 228.

Chomsky'nin bu kuramını geliştirmesinde, Arap dil düşüncesinin katkıları olduğu, kendisinin İbranice ve Arap nahvini (Acrûmiye kitabı) hocası Franz Kurt W. Rosenthal (ö. 2003) yanında okuduğu iddia edilmektedir.²⁷⁰ Bazı dilciler ise, farklı zaman, mekân, bağlam ve şartlarda ortaya çıkmalarına rağmen ÜDD yaklaşımı ile nahiv ilmi arasında var olan ilginç benzerliği, “aklın yolu birdir” ilkesine bağlamışlardır.²⁷¹

Daha önce belirtildiği üzere betimleyici dilbilim ortaya çıkmasıyla birlikte Arap dilbilimini etkisi altına almıştır. Ancak ÜDD kuramının ortaya çıkmasıyla, bu dilcilerden bazılarının fikirlerinde değişiklik olduğu görülmektedir.²⁷² Örneğin 1950'lerde yazdığı *el-Luga beyne 'l-mi 'yâriyye ve 'l-vasfiyye* adlı eserinde betimleyici dilbilimin tesiriyle âmil teorisi ile onun temeli olan illet teorisinin yersiz olduğunu iddia eden Hassan, 1970'lerde kaleme aldığı *Î'âdetu vasfi 'l-lugati elsüniyyen* başlıklı tebliğinde bu görüşünden vazgeçmiş; ÜDD kuramının, Arap diline uyarlanabileceğini savunmuştur.²⁷³ Temmâm Hassân 1980'lerde kaleme aldığı *el-Luga 'l-'arabiyye ve 'l-hedâse* başlıklı makalesinde ise ÜDD kuramının nahiv ilmine uyarlanabileceğini savunmakla kalmayıp, ÜDD ile nahiv ilişkisi bağlamında illet kuramını Arap nahvinin tefsirci/açıklayıcı yönünden saymıştır.²⁷⁴

ÜDD'yi benimseyen dilbilimciler, betimleyici yaklaşımı benimseyip klasik nahiv anlayışına karşı çıkanları eleştirmişlerdir. Nitekim Abdulkadir el-Fâsî, betimleyici yaklaşımı yansıtan Temmâm'ın görüşlerine şöyle bir itirazda bulunmuştur:

Temmâm gibi betimleyici dilciler, “modern bilim sadece dışardan gözlemi esas alır ve ‘Nasıl? sorusunun cevabıyla ilgilenir’ şeklindeki iddialarını neye dayandırmaktadırlar? Bu dilcilerin, ‘Bu bilinen bir gerçektir’ şeklindeki iddialarını kabul edemeyiz. Çünkü iddialarının aksine bilimsel bakış açısı, sadece dışardan gözlemle yetinmeyip açıklama seviyesine erişmekte hem nasılı hem de nasılın arka planını da irdelemektedir.”²⁷⁵

Betimleyici yaklaşım yöntemi, bilimsel olmadığı yönüyle de eleştirilmiştir. Çünkü dilsel olguların sadece betimlenip kayıt altına alınması şeklindeki bir çalışma bilim sayılmaz. Söz gelimi ağaçtan düşen bir elma hakkında, “elma, aşağı doğru ve dikey bir şekilde ağaçtan düşer” şeklinde bir yargı, gözlem yapan sıradan bir insanın bile yapabileceği salt bir durum tespittir. Böylesi bir durumu değerlendiren bir bilim adamından beklenen şey, olayı sadece

²⁷⁰ Abdurrahman el-Hâc Salih, *en-Nazariyye 'l-haliliyye 'l-hadîse* (Cezayir: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 2007), 26.

²⁷¹ Abdulvahid, “Beyne'n-nahvi'l-'arabî ve'l-lisâniyyâtî'l-hadîse”, 17.

²⁷² Mîlh, *Nazariyyetü 't-ta 'lîl*, 224.

²⁷³ Mîlh, *Nazariyyetü 't-ta 'lîl*, 224.

²⁷⁴ Temmâm Hassân, “el-Luga'l-'arabiyye ve'l-hedâse”, *Mecelletü'l-Fusûl* 4/3 (1984), 132.

²⁷⁵ Abdulkadir el-Fâsî el-Fihri, *el-Lisâniyyât ve 'l-luga 'l-'arabiyye: Nemâzicün terkîbiyye ve delâliyye* (Fas: Dâru Topkal li'n-Neşr, 1993), 58.

betimlemesi değil, açıklamasıdır. Dolayısıyla bilim adamının, burada elmanın düşüşünü neden dikey şekilde ve aşağı yönde olduğunu, bu düşme hareketinin neden yatay ve yukarı yönde olmadığını açıklaması gerekir. Buradan hareketle betimleyicilerin yaptığı şekliyle bir betimleme, bilim olmayıp sıradan bir Arap'ın yapabileceği bir iştir.²⁷⁶

Betimleyici yaklaşımın aksine Üdd ile nahiv ilminin örtüştüğü pek çok nokta bulunmaktadır. Bu noktalardan birisi hiç şüphesiz illet kuramıdır. Nitekim nahiv alimleri cümlelerin yüzey yapısıyla sınırlı kalmamış; arka planı ve buna dair nedenlerle ilgilenmişlerdir. Örneğin كِتَابٌ زَيْدٌ ve تَوْبٌ مِنْ حَرٍْ gibi yapılarda muzâfun ileyhin mecrûr olmasının nedeni bu yapıların asıl itibarı ile كِتَابٌ لَزَيْدٍ ve تَوْبٌ مِنْ حَرٍْ şeklinde olmasıdır. Burada görüldüğü gibi muzâfun ileyhi cer eden faktör, derin yapıda var olan cer harfidir.²⁷⁷

İllet kuramı ile ÜDD'nin örtüşen yönlerin birisi de her ikisinde de kelimeler arasında asıl-fer' ayrımının yer almasıdır. Nitekim asıl-fer' ayrımı nahiv ilminde önemli olduğu gibi ÜDD'de derin yapıların anlaşılması ve yüzey yapılara dönüştürülmesinde önemli yer teşkil eder.²⁷⁸

ÜDD anlayışını benimseyen dilciler, bu yaklaşımın açıklayıcı yönüne önem vermiş ve bunun illiyet kuramıyla birçok yönden örtüştüğünü öne sürmüşlerdir. Nitekim her iki yaklaşımda da dil araştırması, sadece betimleme ve sınıflandırma ile sınırlı kalmamaktadır. Yaklaşımların her ikisinde dil sistemi, çözümlenmeye çalışılmaktadır. Her iki yaklaşımda da âmil kuramına yer verilmekte ve akıl dil analizinin köşe taşlarından bir tanesi olarak görülmektedir.²⁷⁹

ÜDD yaklaşımındaki açıklayıcı yön ile nahiv ilmindeki illetlendirme sadece dilsel olguları betimlemekle sınırlı kalmayıp olgunun bilimsel açıklamasına yönelik çabalar olması yönünde birleşmeler de ÜDD, bütün doğal dil sistemlerine yönelik bir kuram olduğundan hem çıkışı itibarı ile hem de amaç ve gayesi itibarı ile Arap diline özgü olan illet kuramından ayrılmaktadır. Öte yandan Arap nahvindeki illet, doğruyu belirleyen bir ilke olarak kullanılırken, ÜDD'de açıklama, doğrunun belirleyicisi olarak görülmemektedir. Söz gelimi

²⁷⁶ Dâvûd Abduh, *Ebhâsün fi'l-luga'l-'arabîyye* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1973), 9, 10.

²⁷⁷ Ni'met Rahim el-'Azzâvî, *Menâhicü'l-bahsi'l-lugavî beyne't-turâs ve'l-mu'âsare* (Bağdat: Matba'atü'l-Mecma'i'l-İlmî, 1421/2001), 194.

²⁷⁸ Râcihi, *en-Nahvü'l-'arabî*, 143-144.

²⁷⁹ Derviş Ahmed, *et-Ta'lîlü'l-lugavî 'inde'l-bağdadiyîn fi dav'i'd-dersi'l-lisânîyi'l-hadîs* (Cezayir: Cami'atü Vehran, Külliyyetü'l-Âdâb, Doktora Tezi, 2012/2013), 141.

زيداً طويلاً cümlesinde زيد kelimesinin ref' illeti, bu cümlelerin زيداً طويلاً şeklinde okunmasının neden doğru olmadığına da illettir.²⁸⁰ Aynı şekilde illet kuramı, nahiv ilmine paralel gelişmiş ve Arap nahvi ile doğrudan ilişkilidir. ÜDD kuramındaki açıklayıcı yaklaşım ise daha önce var olan gramer kurallarını açıklamaya yönelik bir takım modern teorilerdir. Dolayısıyla illet kuramı gibi belli bir dilin gramerine bağlı değildir. Bu bağlamda ÜDD'nin açıklama kuramının yok sayılması herhangi bir dil gramerini ortadan kaldırmamaktadır. Ancak nahiv ilminde illet kuramının ortadan kaldırılması klasik nahiv anlayışını kökten sarsacak ve yeni bir nahiv anlayışının geliştirilmesini zorunlu kılacaktır.²⁸¹

ÜDD'nin açıklayıcı yönü ile illet kuramı arasında amaç ve yöntem açısından da fark bulunmaktadır. Çünkü illet kuramında amaç, Arap dilindeki hikmet boyutunu ortaya koymak iken; ÜDD'nin açıklayıcı yönünde ise amaç, bütün tabii beşerî dillere ait ortak ilkeler belirlemektir. Bunun yanı sıra ÜDD de nakil mümkün merteye dikkate alınmazken ta'îlde nakil birinci delil olarak kabul görür.²⁸²

ÜDD'nin açıklama metodu ile nahiv ilminin illiyet kuramı arasındaki en belirgin farklardan bir tanesi de şudur: Üdd'nin kullandığı açıklama yöntemi kesin, donuk ve formel olup tahfif maksadıyla gerçekleşen câiz hazif gibi sıradan dilsel olguları izah etmez. Bu tür durumlarda yalnızca yüzey yapıyı derin yapıya dönüştürmekle yetinir. İlet kuramında ise câiz hazif gibi sıradan dilsel olguların bile izahı yapılmaktadır.²⁸³

Sonuç olarak daha önce de belirtildiği gibi modern dilbilimin illetlere bakışı, modern bilimle aynı perspektiftedir.²⁸⁴ Modern bilim anlayışında Aristoteles'in formel mantığı, yerini daha çok gözlem ve deneye dayanan tümevarım metoduna bırakmış; bilimsel araştırmada tümevarım mantığı veya deneysel mantık denen bu metot tercih edilmiştir. Bu bağlamda sosyal bir olgu hakkında yapılacak bilimsel bir araştırma, olguların, ortak özelliklerine göre tasnifi ve betimlenmesi ile sınırlı kalmalı; formel bir istidlale gitmemelidir. Dolayısıyla sosyal bir olgu olan dilde de mantıki illetlere ihtiyaç bulunmaz anlayışı hâkim olmuştur.²⁸⁵ Burada yer verilen bilgiler ışığında illiyet kuramının 19. yüzyıla damgasını vuran tarihsel dilbilim ile 20. yüz yıla damgasını vuran betimleyici dilbilim anlayışıyla örtüşmediği

²⁸⁰ Mılh, *Nazariyetü't-ta'îl*, 32.

²⁸¹ Mılh, *Nazariyetü't-ta'îl*, 236.

²⁸² Ahmed, *et-Ta'îlû'l-lugavî*, 143, 144.

²⁸³ Mılh, *Nazariyetü't-ta'îl*, 240, 241.

²⁸⁴ 'İd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 146.

²⁸⁵ 'İd, *Usulü'n-nahvi'l-'arabî*, 141.

görülmektedir. Ancak dilin zihinden bağımsız incelenemeyeceği ilkesinden hareket eden 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp günümüzde de hala gelişmekte olan ÜDD'nin açıklayıcı yöntemiyle birebir aynı olmasalar da metodolojik açısından ters düşmemektedir.

Burada şu hususu göz ardı etmemek gerekir: Modern dilbilimin şekillenmesinde çağın bilim anlayışı etkili olduğu gibi nahiv ilminin ortaya çıktığı dönemde de egemen bilim anlayışı ve çağın entelektüel birikimi etkili olmuştur. Dolayısıyla belli bir dönemde ortaya çıkmış bir kuram veya teoriyi değerlendirirken bağlamı göz önünde bulundurmak gerekir. Aksi takdirde anakronizme düşülmesi kaçınılmaz bir durumdur. Unutulmamalıdır ki, nahiv ilmi kadim ve Arap menşeli, modern dilbilim ise yeni ve Batı menşelidir.²⁸⁶ Ayrıca nahiv ilmi, sadece dilde olanla ilgilenmekle kalmaz, kuralcı bir yaklaşımla olması gerekenle de ilgilenir.²⁸⁷ Klasik nahiv ilminde lahn, fesahat, selika, doğru-yanlış, şâz-muttarid, garib, nadir, câiz-vacib, güzel-çirkin gibi kavramların sıklıkla kullanılması onun normatif yönünü öne çıkarmaktadır. Bu kavramlar, nahiv ulemasının kıyâs, illet ve te'vîl gibi araçlarla dil verisine yaklaşımlarının sonucu ortaya çıkmıştır.²⁸⁸

Son olarak nahiv ilmiyle modern dilbilim arasındaki ilişki, modern Arap dil düşüncesinin en önemli konularından olmuştur. Ancak modern bazı Arap dilcilerin konuya metodolojik açıdan yanlış yaklaşımları sonucu klasik nahiv ile modern dilbilim kuramları arasında bir çatışma olduğu vehmi ortaya çıkmıştır.²⁸⁹ Bu bağlamda klasik nahiv ilmi ile modern dilbilim, özelde inceledikleri dil verisi, coğrafya, zaman, bağlam ve ortaya çıkışını sağlayan koşullar açısından birbirinden farklıdır. Bununla birlikte her iki alanın da konusunun dil olması, birbirleriyle metodolojik açıdan mukayese imkânı sağlamaktadır. Ancak iki alanı birbirine entegre ederek veya birbirleriyle yarıştırap birini diğerine mahkûm ederek yapılacak bir mukayese, bilimsellikten uzak olup akim kalacaktır.

1.5. İlet Kuramının Dil Öğretimindeki Rolü ve Osmanlı Medreselerinde Nahiv İletlerinin Arap Dili Öğretimindeki Yeri

Nahiv illetlerinin dil öğretimindeki rolüne yer verilecek olan bu başlık altında öncelikle dil melekesinin nasıl edinildiği ve hem klasik dönem hem de modern dönemde kabul gören dil

²⁸⁶ Mustafa Galfân, *el-Lisâniyâtü'l-'arabiyye es'iletü'l-menhec* (Ürdün: Dâru Verd el-Ürdüniye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2013), 171.

²⁸⁷ Galfân, *el-Lisâniyâtü'l-'arabiyye*, 149.

²⁸⁸ Bikûş, *Neş'etü'd-dersi'l-lisânî*, 72, 73.

²⁸⁹ Galfân, *el-Lisâniyâtü'l-'arabiyye*, 131.

öğretim metotları hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından amaç odaklı yapılan illet taksiminden hareketle nahiv illetlerinin dil öğretimindeki rolüne temas edilecektir. Daha sonra ana dili Arapça olmayanlara yönelik verilen gramer öğretimine örneklik teşkil etmesi bakımından önemli yeri haiz olan Osmanlı medreselerinde gramer öğretimi ve bu öğretimde nahiv illetlerinin yeri üzerinde durulacaktır.

1.5.1. Nahiv İletlerinin Dil Öğretimindeki Yeri

Dili bir meleke/yeti olarak addeden İbn Haldûn (ö. 808/1406), insanda bu melekenin oluşabilmesinin ancak uzun bir süre sık tekrarlarla gerçekleşebileceğini belirtmiştir.²⁹⁰ İbn Haldûn, insandaki dil melekesinin oluşabilmesinin teorik bilgiden ziyade pratiğe ihtiyaç duyduğunu, pratik olmaksızın teorik bilginin dil melekesinin oluşumuna herhangi bir katkı sağlamayacağını savunmuştur. Ona göre dil grameri, dil yetisinin nedenlerini ve nasıllarını öğretir. Gramer bu yetinin bizzat kendisi değildir. Bu yüzden o, teorik olarak gramer bilmenin dil melekesini edinmek anlamına gelmediğini iddia etmiştir. Örneğin dikme eylemi hakkında her türlü teorik bilgiye sahip olsa bile yeterli dikiş tecrübesi olmayan birinin terzilik melekesine sahip olduğu söylenemediği gibi dilin gramerine dair her türlü detaya vakıf olsa bile iki satır yazamayan veya birkaç cümle kurmakta zorlanan kişinin dil melekesine sahip olduğu söylenemez.²⁹¹

Günümüz dil öğretim uzmanlarının da ortak kanısı, dil pratiği olmaksızın salt teorik kuralların öğretildiği bir dil öğretiminin fayda sağlamayacağı yönündedir. Dolayısıyla ister başlangıç seviyesinde olsun ister ileri seviyede olsun, bütün öğretim seviyelerinde teorik bilginin yansira pratik de yapılmalıdır.²⁹²

Yabancı dil öğretiminde dilbilgisi-çeviri yöntemi, dolayısız (düzvarım) yöntem, kulak-dil alışkanlığı yöntemi, bilişsel öğrenme yöntemi, iletişimsel yöntem ve seçmeli-eklemeli yöntemler hem gelenekte hem de modern çağda kabul gören belli başlı yabancı dil öğretim metotlarıdır.²⁹³

²⁹⁰ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya‘rub, 1424/2004), 2/378.

²⁹¹ Bk. İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Mukaddime*, 2/385.

²⁹² Hâc Salih, “en-Nahvü’l-‘ilmî ve’n-nahvü’t-ta‘lîmî”, 168.

²⁹³ Murat Arif Güney, “Yabancı Dil Öğretimi ve Düünden Bu Güne Türkiye’de Arapça Öğretimi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 196-202.

20. yüzyılın başlarından itibaren gramere ek olarak çeviri yöntemini reddedip tamamen yabancı dil eksenli bir öğretim modeli kabul görmüştür. Daha sonra öğreticinin pasif, öğrencinin aktif olduğu bir öğretim modeli benimsenmiştir. 20. yüzyılın yarılarında ise Amerika’da konuşma eksenli bir dil öğretim modeli benimsenirken, Avrupa’da görme ve işitme eksenli bir dil öğretim modeli benimsenmiştir. 1972 yılından itibaren dilin sadece karşılıklı konuşmakla öğretilmesi gerektiğini savunan bir anlayış ortaya çıktı. Fakat bütün bu metotların tek başına yeterli olmadığına anlaşıldığı sonucunda 20. yüzyılın sonlarında tek bir metodun yeterli olmayacağı kanaatine varılmış ve içerisinde grameri de barındıran birden fazla metodun bir arada ve kademeli bir şekilde verildiği bir metot kabul edilmiştir.²⁹⁴

Nahiv tarihinin hiçbir döneminde Arap dili grameri, sadece konuşma ve yazma kaidelerini ele alan bir ilim olarak görülmemiş; gerekçelendirilmesi ve dilsel açıdan çözümlenmesi gereken bir alan olarak kabul edilmiştir.²⁹⁵ Bundan dolayı ilk dönemlerden itibaren dilciler, Arap dili öğretiminde sadece kendilerinden öncekilerden öğrendikleri dil gramerini basit ve sade bir düzlemde aktarmakla kalmamış; dilsel olguların nedenlerini irdeleyip açıklamalarını da yapmışlardır.²⁹⁶

Hicrî 3. ve 4. yüzyıllarda mantığın da etkisiyle nahiv illetleri felsefî ve cedelî bir hüviyete bürünmüş olsa da nahvin doğuşuyla ortaya çıktığından dolayı illetler, dil öğretiminde nahvin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.²⁹⁷ Çünkü Arapça gramer kurallarının saptandığı ilk dönemden itibaren nahivciler, dili aynı zamanda bir düşünce alanı olarak görmüş; nahvî kuralların belirlenmesiyle düşüncenin işleyişini ilkelere bağlanmasının aynı anlama geldiğini düşünmüşlerdir.²⁹⁸

Abbasi devletinin pek çok etnik unsuru barındıran geniş bir coğrafyaya yayılması neticesinde Arap nahvinin öğretici yönü daha da ön plana çıkmıştır. Din dili olan Arapçayı öğrenmek isteyen yabancı unsurların öğrendikleri nahvî bir hükme dair sorular sormaları ve hocalarının bu sorulara ikna edici cevaplar vermesi kaçınılmaz bir hâl almıştır.²⁹⁹

²⁹⁴ Hâc Salih, “en-Nahvü’l-‘ilmî ve’n-nahvü’t-ta’limî”, 168, 169.

²⁹⁵ Yunus Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil: Mollâ Câmi ve Hâşiyelerinde Grameri Aşma Çabası”, *Mukaddime* 6 (2015), 52.

²⁹⁶ Dimaşkiye, *Tecdîdü’n-nahvi’l-‘arabî*, 123.

²⁹⁷ İbrahim Muhammed Ahmed Mevâhib, “Devrü’t-ta’lîl fi’t-ta’lim”, *Nazariyyetü’n-Nahvi’l-‘arabî Beyne’l-Mevrûs Ve’l-Müstahdes*. ed. Hasan Hamis Said el-Mıhl (Ürdün: ‘Âlemü’l-Kütübi’l-Hadîs, 2015), 333.

²⁹⁸ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/51.

²⁹⁹ Mıhl, *Nazariyyetü’t-ta’lîl*, 51.

Halil b. Ahmed'in nahiv illetlerinin mantığını anlamamız için zikrettiği metaforunda adı geçen şaheser yapı, dilin kendisidir. Şaheser yapının hikmetli mimarı, dilin vazı'ı; mimarın amaç ve gayesini anlamaya çalışan kişi de dilcinin kendisidir. Söz konusu şahsın yaptığı açıklamaların muhatap kitlesi ise dili öğrenen öğrencilerdir. Dolayısıyla söz konusu metafordan da anlaşıldığı üzere dilcinin dildeki olgulara dair yaptığı izahlar/illetler, daha çok muhatap kitleye yöneliktir. Bu nedenle Arap dilinin öğretildiği meclislerde öğrenciler arasında cereyan eden tartışmaların da odağında illetler yer almaktaydı. Çünkü illetler muhatabı ikna aracı olarak kullanılmıştır.³⁰⁰

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki dil melekesi ya doğuştan gelir ya da dilin konuşulduğu ortamda yetişmek veya sonradan öğrenmekle edinilir. Dil melekesine doğuştan sahip olan veya bu melekeyi yetiştirdiği ortam sayesinde edinen ile bu melekeyi sonradan öğretimle edinen arasında fark vardır.³⁰¹ Doğuştan ve yetiştirdiği ortam sayesinde dil edinimine sahip biri detaylı bir gramer bilgisine ihtiyaç duymazken, bunu sonradan elde etmek isteyen kişi dilin gramerine ihtiyaç duyar.

Daha önce de belirtildiği üzere İbnu's-Serrâc nahiv illetlerini, “her fâil merfû olur” ilkesi gibi Arap dilini öğrenmemize vesile olan illetler ile, “fâil neden merfû olur”, “mef'ûl neden mansûb olur” gibi illetin illeti diye isimlendirilen illetler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre ikinci türden illetler bize Araplar gibi konuşabilmeyi öğretmez. Sadece Arap dilindeki hikmeti tespiti ve Arap dilinin diğer dillere olan üstünlüğünü ortaya koymaya yarar.³⁰² Nahiv illetlerini amaçlarına göre *ta'limî*, *kıyâsî* ve *cedelî* olmak üzere üç kısma ayıran İbnu's-Serrâc'ın öğrencisi Zeccâcî'ye göre ise *ta'limî* illet Arapçayı öğrenmemize yarayan illettir. Çünkü biz dilin tamamını Araplardan işitmedik. Biz sadece dilin bir bölümünü işittik; geri kalan bölümünü ise işittiğimiz bölüm üzerine kıyâs ettik. Söz gelimi *قَامَ زَيْدٌ فَهُوَ قَائِمٌ* ile *دَمَبَ أَكْلٌ* gibi örnekleri işittiğimizde dildeki ism-i fâil olgusunu öğrenir, bunun üzerine *قَامَ زَيْدٌ فَهُوَ قَائِمٌ* gibi örnekleri kıyâs ederiz. Aynı şekilde *إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ* örneğinde “*زَيْدًا* kelimesi neden mansûb oldu?” sorusuna, “*إِنَّ* ismini nasb ettiği için”; *قَامَ زَيْدٌ* örneğinde, “*زَيْدٌ* neden merfû oldu?” sorusuna, “fâil olduğu için” şeklinde verilen cevaplar, dili öğrenirken ve öğretirken

³⁰⁰ Mevâhib, “Devrû't-ta'îl fi't-ta'lim”, 334.

³⁰¹ Hâc Salih, “en-Nahvü'l-ilmî ve'n-nahvü't-ta'limî”, 157.

³⁰² İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/35.

kullandığımız illetlerdir.³⁰³ Zeccâcî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere o, kıyâsî illetleri de dil öğretiminin bir parçası olarak görmüştür.

Dîneverî, nahiv illetlerini amaçlarına göre taksim ederken, “Arap diline uyarlanabilen ve dilin yasalarına ulaştıran illetler” ve “dildeki hikmeti ortaya çıkarmaya yarayan illetler” şeklinde ikiye ayırmıştır.³⁰⁴ Onun bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere o da İbnü's-Serrâc gibi birincil illetleri, dil öğretiminin olmazsa olmazları sayarken, ikincil illetleri daha çok dilin hikmet boyutunu ortaya koymaya yönelik bir faaliyet olarak görmüştür. Nitekim Dineverî'nin birinci grupta kastettiği illetlerle Zeccâcî'nin ta'limî ve kıyâsî illetlerden kastettiklerinin aynı şeyler olduğu düşünülmektedir.

‘Ukberî'nin “İletler, asli meselelerden neşet eden fer‘î meselelerin pek çoğunu tanıtır.”³⁰⁵ meyanındaki ifadeleri, temel nahiv konuları altında yer alan pek çok fer‘î hükmün nahiv illetleri vasıtasıyla öğrenilebileceğini göstermekte ve illetlerin dil öğretimindeki rolünü ortaya koymaktadır.

Hicrî 4. yüzyılın başlarında İbnü's-Serrâc ve öğrencisi Zeccâcî tarafından nahiv illetlerinin amaçlarına göre tasnif edilmesiyle birlikte, nahiv ilminde muhtasar eser yazımına duyulan ihtiyaç, bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Nitekim eskiden beri dilciler nahiv ilminin nazari tartışmalardan oluşan bölümünün dil öğretimine katkı sağlamadığının farkındaydılar. Kisâî, Ceremî ve Zeccâc (ö. 311/923) bu ihtiyaca binaen ilk muhtasar nahiv eseri yazan dilcilerdir. Bu muhtasar eserlerden elimize ilk ulaşanı İbnü's-Serrâc'ın *el-Mûcez fi'n-nahv* adlı eseridir. Ardından muhtasar nahiv eseri yazma geleneği Zeccâcî'nin *el-Cümel*'i İbn Cinnî'nin *el-Luma* 'ı ve İbn Âcrum'un *el-Âcrumiye*'si gibi ünlü eserlerle devam etmiştir.³⁰⁶

Ta'limî illetler, dildeki olguları açıklamaktan ibaret olduklarından dolayı dilin özüyle çelişen yeni bir şey ortaya koymamıştır. Halîl b. Ahmed gibi dilcilerin Arap aklıyla bağdaştığını ve Arapların akıllarının arka planında yer aldığını iddia ettiği illetler, ta'limî illetlerdir. Arap dilinin dil grameri tespit edilmeden önce asırlarca varlığını sürdürmesinin arkasında bu yatmaktadır. Dolayısıyla dilciler bu hususta yeni bir şey icat etmiş olmayıp var olanı ortaya çıkarmıştır.³⁰⁷ Bu bağlamda ta'limî illetlerin dil öğretimine katkısı yadsınamaz. Cedelî

³⁰³ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

³⁰⁴ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

³⁰⁵ Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah el-'Ukberî, *el-Lübâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü's-Sekkafeti'd-Diniyye, 1430/2009), 44.

³⁰⁶ Hâc Salih, “en-Nahvü'l-ilmî ve'n-nahvü't-ta'limî”, 161, 162.

³⁰⁷ Mevâhib, “Devrü't-ta'limî fi't-ta'lim”, 337.

illetler ise birincil (ta‘lîmî) illetlerden meydana gelen dil kurallarının temellendirilmesinin yanı sıra farklı görüşlerin bulunduğu konularda görüşler arasında tercih yapmamıza yaramaktadır.³⁰⁸

Arap dil öğretimini birkaç kademe olarak değerlendiren Cürçânî, sadece ta‘lîmî illetlerden oluşan temel gramer kurallarına dayalı bir öğretimin başta Kur’ân ve hadis kaynakları olmak üzere dini ve edebi metinlerin yorumlanmasında yeterli olmayacağı kanaatindedir. Bunun yanı sıra eşyanın hakikatine dair insanın fitratında var olan merak duygusunun tatmin edilmesi, kafa karışıklığının giderilmesi ve tartışmalı konularda doğruyla yanlışın birbirinden ayırt edilebilmesi için bu illetlere ihtiyaç olduğunu savunmuştur.³⁰⁹ Bu bağlamda o, ikincil derece illetleri de Arap dil öğretiminin bir parçası saymıştır.

Bazı çağdaş dilciler ise nahiv ilmini amacına göre ilmî (bilimsel) nahiv ve ta‘lîmî (pedagojik) nahiv şeklinde ikiye ayırmıştır. Bu dilcilere göre klasik nahiv ilmine tümünden karşı çıkıp Sîbeveyhi gibi ilk dönem dilcileri nahiv ilmini anlaşılmaz bir hâle sokmakla eleştirenler, bilimsel nahiv ile pedagojik nahvi birbirinden ayırt edememişlerdir.³¹⁰

Nahiv ilmini, bilimsel ve pedagojik olarak ikiye ayırmak, doğal olarak her ikisinin de yöntemlerinin farklı olduğunu göstermektedir. Nitekim pedagojik nahiv, kuralı öğretir ve bu kurala uymayı zorunlu kılar. Bilimsel nahiv ise dile dair nüveleri inceleyip bunun sonucunda kural tespit etmeye çalışır. Bu açıdan pedagojik nahiv kıyâsî, bilimsel nahiv istikrâî; pedagojik nahiv kuralcı, bilimsel nahiv betimleyicidir. Öte yandan pedagojik nahiv uyulan dil kuralları, bilimsel nahiv ise herhangi bir aşamada dilin niteliklerine dair verileri kayıt altına almaya yönelik bir araştırmadır.³¹¹

Bilimsel nahiv grubunda değerlendirilen illetler, Arap dili alanında eğitim gören lisans ve lisans üstü öğrencilerine verilebilir. Çünkü bu tür ileri düzey dil öğretiminde gramer, artık dilin öğrenilmesi için bir araç değildir. Bilakis bu seviyede eğitimin konusu ve amacı bizzat gramerin kendisidir. Bu aşamada dil ve dilin grameri, tanımlarından gerekçelerine en ince detayına kadar teorik bir düzeyde incelenir.³¹²

³⁰⁸ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar (Dimaşk: el-Mecma‘u'l-'Arabîyyi'l-'İlmî, 1957), 2.

³⁰⁹ Cürçânî, *Delâilü'l-i‘câz*, 2/31-34.

³¹⁰ Hâc Salih, “en-Nahvü'l-'ilmî ve'n-nahvü't-ta‘lîmî”, 164.

³¹¹ Hassân, *İctihâdâtün lugavîyye*, 13.

³¹² Hatice Evlîdî - Abdulkadir Bikadir, “en-Nahv beyne'l-'ilmiye ve't-ta‘lîmiye fi't-turâsi'l-'arabî”, *Mecelletü'z-Zâkire* 7/2 (2019), 187.

Sonuç olarak başlangıç seviyesinde dil öğretiminde ikincil ve üçüncül derece illetlere yer verilmesi uygun değildir. Nitekim Cahız başlangıç seviyesinde dil öğretimi için “Çocuğun aklını dilde hata yapmasından koruyacak kurallar dışında gereğinden fazla nahvi detaylarla meşgul etmemek gerekir.” şeklinde öneride bulunmuştur. Onun bu önerisi karşılık bulmuş ve o dönemlerde, Zeccâcî’nin *el-Cümel*’i, İbnu Cinnî’nin *el-Luma*‘ı, Zebîdî’nin *el-Vâzih*’ı ve İbn Hişâm’ın *Katrü’n-nedâ*’sı gibi bu amaca matuf eserler kaleme alınmıştır.³¹³

Ta’lîmî illetlerden oluşan nahiv, nahvin akaidi gibi sadece dil kurallarına dair temel önermeler içermektedir. Nahvin bu aşamasında kuralların illetlerine veya tartışmalara temas edilmez. İkincil ve sonrası illetlere yer verilen nahivde ise bu kuralların gerekçelerine ve arka plandaki felsefî tartışmalara yer verilmektedir. Arap nahvinde önemli yer tutan illetler ve bu illetleri esas alan öğretim yöntemlerini birbirlerine alternatif veya rakip olarak görüp birini tasfiyeye çalışmak doğru bir yaklaşım değildir. Aksine Arap dilini öğrenmek isteyen birinin temel düzeyde dil öğretiminde teysîrci yaklaşımla başlayıp ilerleyen süreçte dil alanında uzmanlaşmak istediğinde klasik metotla dilin inceliklerine vakıf olması ve böylece iki metodu sentezlemesi daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

Öte yandan dil öğretiminde amaç ve kapsam, göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husustur. Söz konusu dil, Arapça gibi zengin ve ana omurganın yanında birçok fraksiyonu bulunan bir dil olunca, amaç ve kapsamın belirlenmesi daha da önem arz etmektedir. Bu bağlamda gündelik iletişim dilini öğrenmeye veya basit bir yazılı metni anlamaya yönelik dil öğretiminde, birincil ta’lîmî illetlerden oluşan temel seviyede bir dil öğretimi yeterli olacaktır. Ancak bu seviyede bir dil bilgisi ileri düzey bir edebi metni anlamada yetersiz kalacaktır. Ayrıca ikincil illetlerle, temel düzeyde öğretilen dil gramerinin alıştırmalarla ve zihin egzersiziyle pekiştirilmesinin öğretime katkı sağladığı söylenebilir. Her iki durumda da illetler amaç olmayıp araç konumundadır. Arap dili üzerine ihtisaslaşma düzeyinde öğretimde ise işin içerisine cedelî ve felsefî illetler olmak üzere dilin inceliklerine dair müktesebat dahil olmakta; gramer ve gramer etrafında şekillenen illetler artık araç olmaktan çıkıp amaca dönüşmektedir.

³¹³ Mîlh, *Nazariyetü’t-ta’lîl*, 193.

1.5.2. Osmanlı Medreselerinde Nahiv İletlerinin Arap Dili Öğretimindeki Yeri

Osmanlı medreselerinde verilen dil öğretim programı, ana dili Arapça olmayan bireyler için model teşkil eden ve üzerinde önemle durulması gereken bir dil öğretim programıdır. Çünkü bu eğitim programı sayesinde ana dili olmadığı hâlde Arapça eser yazabilen yüzlerce ilim adamı yetişmiştir. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı medreselerinin tarihi serencamına ve genel eğitim müfredatına yer verilecek ardından medreselerde verilen dil öğretiminde nahiv illetlerinin yeri ve katkısına temas edilecektir.

Osmanlı Medreseleri, sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine denk gelen, İslami kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği eğitim kurumlarıydı.³¹⁴ Osmanlılarda ilk medrese Orhan Bey tarafından Hicrî 731 senesinde o dönem beyliğin merkezi olan İznik'te kurulmuş, bu medreseye ilk müderris olarak Davud-i Kayserî atanmıştır.³¹⁵

Diğer İslam beldelerinde olduğu gibi Osmanlılarda medrese eğitimi belli bir usul çerçevesinde yürütülmüş, medreseler fetihler sonucu sayılarının artmasıyla birlikte Sultan II. Murad (ö. 855/1451) döneminde sınıflarına göre derecelendirilmeye başlanmıştır. Fatih Sultan Mehmet (ö. 886/1481) döneminde ise medreselerde köklü bir teşkilatlanmaya gidilmiştir.³¹⁶ Fatih Sultan, Fatih Külliyesi içerisinde sekiz medreseden oluşan Sahn-ı seman (sekiz avlu) ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz Tetimme medreselerini inşa etmiştir.³¹⁷ Bu medreseler Osmanlı topraklarında medrese teşkilatındaki yeniliğe esas olmuştur. Nitekim Sahn-ı semân medreselerinden sonra kurulan bütün Osmanlı medreseleri genelde Fatih medreselerini esas almıştır.³¹⁸

İstanbul'da Sahn-ı seman ve Tetimme medreselerinin kurulmasından sonra Osmanlı hudutları içerisinde bulunan medreselerin aşağıdan yukarıya doğru yeni teşkilat şeması şu şekilde olmuştur:³¹⁹

1) Hâşiye-i tecrîd

³¹⁴ Mehmet İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/327.

³¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 1.

³¹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 2.

³¹⁷ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, 28/328.

³¹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3.

³¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 11; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (Ankara: Atay Yayınları, 2018), 101-117.

- 2) Miftâh
- 3) Kırklı
- 4) Hâriç-Dâhil
- 5) Sahn-ı seman

Sıbyan mekteplerinde Kur'ân, akâid, ilmihal ve hüsn-i hat derslerini aldıktan sonra³²⁰ öğrenci, orta öğretim hayatına Hâşiye-i tecrîd medresesi ile başlar, Sahn-ı semandan mezun olunca da müderris olurdu.³²¹ Söz konusu medreselerde görülecek eğitim müfredatı ve öğrenim süresi kısmen kanunnamelerle belirlenmişti.³²² Müfredat ve ders kitapları kısmen bazı kanunnamelerle belirlenmiş olsa da söz konusu kanunnamelerde de belirtildiği üzere medreselerde okutulan ders kitapları kesin bir temel üzerine oturmayıp kitap seçiminde müderrislerin tercihleri etkili olmuştur.³²³

Osmanlı kültüründe Arapça ve Farsça dillerini öğrenmek kişinin devletine ve milletine karşı borcu olarak telakki edilirdi. Osmanlılarda, “*Kim ki bilir Fârisî, gider deynin yarısı*” meşhur sözüne göre kişi, borcunun yarısını Farsça öğrenerek, geri kalan yarısını ise, Arapça öğrenerek öder. Bu düşünceden hareket eden Osmanlı âlimleri, bu iki dili, aldıkları iyi bir medrese eğitimiyle iyi bir şekilde öğrenmişlerdir.³²⁴

Her kademede okutulan dersler muhtasarât, mukaddimât-ı ulûm ve ikmâl-ı ulûm-ı mürettebe şeklinde kendi içerisinde bir hiyerarşiye tabi tutulmuştu.³²⁵ Diğer bir ifadeyle her ilim dalında iktisâr, iktisâd ve istiksâ aşamaları sırasıyla takip edilmekteydi. İktisâr aşamasında delillere yer verilmeyip sadece ilgili ilmin temel konularına yer veren özet metinler okutulmuştur. İktisâd aşamasında ilmin ana konularının delilleri ile ispatlanmaya çalışıldığı detaylı metin veya şerhler okutulmuştur. İstiksâ aşamasında ise ilgili ilmin konularının, karşıt görüşlerin iddiaları da dikkate alınarak tartışıldığı daha çok şerh veya haşiye türü eserler okutulmuştur.³²⁶

³²⁰ Abbas Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2007), 130-33; Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim* (Ankara: Akademik Kitaplar, 2014), 127-129.

³²¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, 12.

³²² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, 13, 14.

³²³ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2018), 29.

³²⁴ Musa Yıldız, “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”. *Türkiye’de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi*. ed. Suna-Nurettin C. Ağildere (Ankara: Gazi Üniversitesi, 2008), 1.

³²⁵ Hasan Akgündüz, *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç-Yapı-İşleyiş* (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), 396.

³²⁶ *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye’de İlim ve İlimiye Dair Bir Eser Kevâkib-i Seb’a Risâlesi*, çev. Nasuhi Ünal Karaaslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 69.

Arap dil öğretimi için Haşiye medreselerinde sarf, nahiv, gibi derslere dair muhtasarât denilen eserler okutulmuş,³²⁷ Sahn-ı seman medreselerinde ise aşağı medreselerde okutulan derslerin mufassal hâli okutulmuştur.³²⁸ Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Sahn medreselerinde daha çok fıkıh, hadis, kelâm ve tefsir gibi ulum-i ‘âlî türünden ilimler okutulmuştur.³²⁹ Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin bir program dahilinde nasıl bir sıra takip ettiği konusunda net bilgiler bulunmamakla birlikte İslam alemindeki diğer medreselere benzer bir metodun takip edildiği görülmektedir.³³⁰

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler temel olarak ulûm-ı âliye (araç bilgi disiplinleri) ve ulûm-ı ‘âliye (amaç bilgi disiplinleri) şeklinde ikiye ayrılmakta, Arap diline dair dersler ulûm-i âliye kapsamında değerlendirilmiştir.³³¹ Medreselerde Arap dili öğretimi, İbn Feriştah’ın Risâlesi gibi küçük çaplı bir sözlüğün ezberlenmesinden sonra diğer dil ilimlerinin tamamının temeli mahiyetinde olan sarf ilmi ile başladı. Sarf ilminde iktisâr derecesinde *Siga risâlesi/Emsile*, *Binâü’l-ef’âl risâlesi*, *Maksud risâlesi* ve *‘İzzî* kitabı, iktisâd derecesinde *Merâh* ve *Şâfiye* kitapları, istiksâ derecesinde ise *Mufasssâl* kitabı en çok tercih edilen eserler olmuştur.³³²

Dönem dönem farklılıklar olsa da Osmanlı Medreselerinde sarf ilminden sonra gelen nahiv ilmine dair şu eserler okutulmuştur:

- 1) Abdulkâhir el-Cürcânî’nin *‘Avâmil* adlı eseri (Tanzimat sonrası ise İmâm Birgevî (ö.981/1573)’nin *‘Avâmil*’i okutulmaya başlanmıştır. Birgivî’nin bu eseri ise, *el-‘Avâmilü’l-cedîd* adıyla da anılır.³³³).
- 2) Birgevî’nin *İzhârü’l-esrâr* ve *İmtihânü’l-ezkiyâ* adlı eserleri.
- 3) Kuşadalı Hamza oğlu Mustafa’nın (ö. 1085/1674 [?]) Birgevî’nin *İzhârü’l-esrâr*’na yazdığı *Netâ’icü’l-efkâr* adlı şerhi.
- 4) İbn Âcurrûm’un (723/1323) *Mukaddimetü’l-Âcurrûmiyye fî ‘ilmi’l-‘arabiyye*’si.
- 5) İbn Hişâm el-Ensârî’nin (ö.761/1360) *Kavâ’idü’l-i-râb*, *Muğni’l-lebîb*, *Katrü’n-nedâ* ve *Şuzûrû’z-zeheb* adlı eserleri.
- 6) İbn Hâcib’in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eseri.

³²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 26.

³²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 28.

³²⁹ Bk. Akgündüz, *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi*, 405.

³³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 39.

³³¹ Akgündüz, *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi*, 396-400.

³³² *Kevâkib-i Seb’a Risâlesi*, 72, 73.

³³³ Yıldız, “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi”, 5.

- 7) Abdurrahman el-Câmî'nin (ö. 898/1492) *el-Kâfiye* üzerine yazdığı *el-Fevâidü'd-diyâiyye* adlı şerhi.
- 8) İsmâuddin İsferyânî'nin (ö. 945/1538) *Haşiyetu 'Isâm 'alâ'l-Câmî* adlı haşiyesi.
- 9) Ebü'l-Feth Burhânüddîn el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) *el-Misbâh fî'n-nahv* adlı eseri.
- 10) İbn Mâlik el-Endelüsî'nin (ö. 672/1274) *Elfiye* adlı eseri.
- 11) İbn Mu'tî'nin (ö.628/1230) *ed-Durretu 'l-Elfiyye*'si.
- 12) Taceddîn el-İsferyânî'nin (ö.689/1286) *el-Lubâb fî 'ilmi'l-i'râb* ile Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'ına şerh olarak yazdığı *Dav'u'l-Misbâh*'ı.
- 13) Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal fî sinâ'ati'l-i'râb* ve *el-Enmûzec fî'n-nahv*'i.
- 14) Sadullah el-Berde'î'nin (ö. 609/1213) *Hadâikü'd-dekâik* adındaki *el-Enmûzec* üzerine yazdığı şerhi.³³⁴

Bu eserlerin yanısıra Haşiy medreselerinde, Seyyid Şerif Cürcânî'nin ve Molla Fenârî'nin *Kâfiye* haşiyeleri, Süyûtî'nin *Muğni'l-lebîb* haşiyesi de okutulmuştur.³³⁵

Söz konusu eserler arasında iktisâr aşamasında *'Avâmil* ve *Misbâh* risâlesi, iktisâd aşamasında *Kâfiye* ve *Elfiye*, istiksâ aşamasında ise Mollâ Câmi, haşiyeleri ve *Muğni'l-lebîb* en çok tercih edilen eserler olmuştur.³³⁶

Nahiv ilminden sonra okutulan belâgat ilminde ise daha çok iktisâr derecesinde *Telhîs* metni, iktisâd derecesinde *Muhtasâr* kitabı, istiksâ derecesinde ise *Mutavvel* veya *Îzâh-ı Ma'ânî* kitapları okutulmuştur.³³⁷

Osmanlılarda İstanbul merkezli medreselerin yanı sıra şark medreselerinde takip edilen eğitim müfredatının içeriğine bakıldığında, Arap diline dair öğretim metodu ve okutulan ders

³³⁴ Osmanlı medreselerinde okutulan ders kaynakları ile ilgili bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 30; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), 61-63; Bilgin Aydın - İsmail E. Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim Ve Finans*, ed. Fuat Aydın vd.; (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 102-6; Yıldız, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi", 5,6; Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", *Ekev Akademi Dergisi* (2010), 308; Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 288-91.

³³⁵ Akgündüz, *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi*, 403.

³³⁶ *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 73,74.

³³⁷ *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 75.

kitaplarının payitahtta yer alan medreselerdeki ile benzerlik arz ettiği söylenebilir.³³⁸ Aynı şekilde Osmanlı şark medreselerinin bekayasısı olan ve Cumhuriyet döneminden sonra da varlığını sürdüren doğu medreselerinin Arap dil öğretim müfredatı incelendiğinde ufak bazı farklılıklar olmakla birlikte ana hatlarıyla aynı geleneğin devam ettirdikleri görülmektedir.³³⁹

Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarından da anlaşıldığı üzere Arapça öğretimi, sarf (kelime yapısı), nahiv (cümle yapısı/ cümle içerisindeki edatların fonksiyonu/dil felsefesi) ve belâgat (edebi sanatlar) şeklinde kademeli olarak verilmiştir. Bu bağlamda Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) 'ulûmü'l-edebî'nin öğrenimi için ortaya koyduğu, sözlük bilimiyle başlayıp sarf, nahiv ve belâgat ilimleriyle devam eden eğitim projesinin³⁴⁰ medreselerdeki Arap dil öğretiminde etkili olduğu söylenebilir. Belli bir hiyerarşi gözetilerek okutulan eserlerin bir kısmının metin, bir kısmının şerh diğer bir kısmının ise haşiye olduğu göze çarpmaktadır. Osmanlı medreselerinin aşağı medreselerinde Arap diline dair okutulan bu ders kitapları göz önünde bulundurulduğunda, öğrencinin Sahn-ı seman medreselerine gelmeden önce ileri düzeyde bir Arap dili öğrenimi aldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı medreselerinde Arap dil öğretimine dair okutulan eserler göz önünde bulundurulduğunda bu medreselerde sadece dili konuşabilme ve okuduğunu anlayabilmeye yönelik bir eğitimin verilmediği görülmektedir. Temel düzeyde başlayan dil öğretimi ilerleyen süreçlerde dilin felsefi boyutta inceliklerine vakıf olacak bir öğretimle ikmal edilmiştir. Ana dilleri olmadığı hâlde birçok Osmanlı aliminin Arapça eser yazabilmesinin altında bu ileri düzey dil öğretimi yatmaktadır.

Medreselerde okutulan bu kitaplara yabancı dil öğretim yöntemleri açısından bakıldığında, bunların 17. yüzyıldan itibaren yerini dilbilgisi-çeviri yöntemine bırakan dilbilgisi yöntemine uygun olarak yazılmış oldukları söylenebilir. Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminden maksat, genellikle İslâmî kaynak kitaplar ile ilmî kültürel eserleri okuyup anlamaktı. Bu maksadı gerçekleştirecek Arapça öğretimi ise birbiri ardından, kolaydan zora

³³⁸ Bk. Kırkız, Mustafa- Jankır, Aslam, “el-Medârisü'l-kadime ve devruha fî ta'îmi'l-'arabîyye li'n-natîkîne bî gayrihâ”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 50-58.

³³⁹ Bk. Erman Uğur, “Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitiminin Mahiyeti Üzerine”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi* (2019), 1462-64.

³⁴⁰ Bk. Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-, *Miftâhü'l-'ulûm*, thk. Na'îm Zerzûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiye, 1407-1987), 8.

doğru bir dizi Arapça sarf, nahiv kitabı öğretilerek veya ezberletilerek verilmiştir. Arapça öğretiminde tümünden gelimle dilbilgisi ve dilbilgisi-tercüme metodu uygulanmıştır.³⁴¹

Osmanlı uleması, klasik nahiv öğretiminde geleneği sentezlemiş ve kendi fikir dünyasına uyarlayıp kendine özgü Arap diline dair bir felsefe ortaya koymuşlardır. Bu vazifeyi bihakkın ifa eden *Molla Câmi* ve haşiyelerinin asırlarca Osmanlı medreselerinde okutulması bunun en bariz göstergesidir. Medreselerde asırlarca okutulan bu eserlerin konumuzla ilişkisi açısından üzerinde durmak gerekir. Çünkü medreselerde verilen dil öğretiminin, felsefe, kelâm, vaz‘ ve cedel ilimlerinin bir parçası olarak görüldüğünden bu ilimler arasında özellikle felsefe ve kelâmın dil öğretimi anlayışı üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Osmanlı medreselerinde asırlarca okutulan *Molla Câmi* ve haşiyelerinin bu yönünü ortaya koymaya çalışan Yunus Cengiz’in, konuyla ilgili bazı tespitlerine yer vermekte yarar vardır. Cengiz, *Molla Câmi* ve hâşiyelerinde gramerin ötesinde bir dil felsefesi yapıldığını şu ifadelerle belirtir:

“*Molla Câmi* ve hâşiyelerinde esas amaç, gramer konularının ayrıntılı olarak işlenmesi ve farklı örneklerle konunun daha da açık kılınması değildir. Çünkü gramer meselelerini felsefi terimlerle izah eden bu eserlerde ilk dikkat çeken şey, gramerin dil öğrenmek için bir araç olarak değil, hakkında düşünce üretilecek bir varlık alanı olarak görülmüş olmasıdır.³⁴² Nitekim söz konusu eserlerde Arap dilindeki i‘râb olgusu; araz, illet, tâm illet, yakın illet, uzak illet, madde ve sûret gibi İslam felsefesi ve kelâmına ait kavramlarla işlenmiştir. Öte yandan bu eserler Aristoteles’in dört sebep nazariyesinin kelâmcılar tarafından kabul edilmiş şeklini esas alan bir isnâd sistemi kurmuşlardır.”³⁴³

Dilin hem filozoflar tarafından hem de nahivciler tarafından ontolojik bir sorun olarak görüldüğünü belirten Cengiz,³⁴⁴ tarih boyunca Arap dili gramerinin, sadece konuşma ve yazma kaidelerini ele alan bir ilim olarak görülmediğini, gerekçelendirilmesi ve dilsel açıdan çözümlenmesi gereken bir alan olarak kabul edildiğini ifade etmiştir.³⁴⁵

15. yüzyıl ve sonrasında Aristotelesçi mantık ve metafizikle iç içe olan kelâmî terminolojinin, cedelî nahiv alanında yaygın bir şekilde kullanıldığını belirten Cengiz, *Molla Câmi* ve haşiyelerinin nahiv tarihinde metafizik ve mantığın kavramlarıyla nahiv meselelerinin en çok işlendiği eserler olduğunu ifade etmiştir. Nitekim nahiv tarihinde ilk

³⁴¹ Ahmet Bostancı, “İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları ve Diğer Araç-Gereçlerin Tespit ve Analizi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 5.

³⁴² Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/48.

³⁴³ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/49.

³⁴⁴ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/50.

³⁴⁵ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/52.

defa i‘râb konusu bu eserlerde Aristotelesçi fiziğin temelinde yer alan dört sebep kuramıyla açıklanmıştır.³⁴⁶

Son olarak Osmanlı medreselerinde dil öğretimi, kelâm ve felsefe öğretiminin bir parçası olarak görüldüğünden bu alandaki entelektüel birikimin cedelî nahiv üzerindeki etkisine değinen Cengiz, şu ifadeler yer verir:

“Osmanlı medreselerinde okutulan nahiv eserleri cedelî nahiv tarihinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Bu halkanın temel özelliği nahvin mantık ve metafizikle iç içe işlenmiş olmasıdır.³⁴⁷ Nitekim Îcî, Cürcânî ve onların eserlerini yorumlayan haşiyeciler, değişimin itibarî olarak illetlendirilebileceğini kabul ederler. Yani nedensellik ilişkisinin zihinde kurulduğunu düşünürler. Molla Câmî ve haşiyecileri için de isnâdın, yani cümledeki bileşenlerin birbirleriyle ilişkisinin illetlendirilmesi itibaridir. Hem fizikteki değişim için hem de kelimelerdeki değişim için kabul edilen nedensellik, mantığı tüm alanların ortak düşünme biçimi kılmaştır. Bu itibarla, kelâm-felsefe, nahiv ve mantık alanlarının birbirleriyle ilişkisini düşündüğümüzde Osmanlı medrese müfredatının uyum içerisinde ve birbirlerini destekler mahiyette olduğu görülmektedir.”³⁴⁸

Sonuç olarak Osmanlı medreselerinde ana dili Arapça olmayanlara uygun bir program dahilinde Arap dil öğretimi verildiği görülmektedir. Temel gramer kurallarını içeren basit metinlerle başlayan dil öğretimi, nahiv ilminin cedelî ve felsefî illetlerini de kapsayan kapsamlı şerh ve haşiyelerle ikmal edilmiştir. Cedelî nahvin bu dil öğretiminin bir parçası olmasında, felsefe ve mantık gibi diğer bazı araç bilgi disiplinlerine ait entelektüel birikimin katkısının yanı sıra, eğitimde hedeflenen amaç ve gaye de etkili olmuştur. Çünkü Osmanlı medreselerinde verilen ileri düzey eğitimin iki temel amacı vardır. Birincisi medreseye müderris yetiştirmek; ikincisi de kadı yetiştirmektir. Medreselerde verilen dil öğretimi, araç bilgi disiplinleri arasında yer alıyordu. Bir alet ilmi olarak görülen dil ilminin ileri seviyede en ince detayına kadar öğrenilmesi, hem ileriki hayatına kadı olarak devam edecekler hem de müderris olarak atanacaklar için gerekli bir durumdu. Çünkü Cürcânî’nin de belirttiği gibi başta Kur’ân ve hadis kaynakları olmak üzere tamamı Arapça olan temel İslam kaynaklarının anlaşılması için ileri düzeyde dil öğretimi gerekmektedir. Kaldı ki kadılar sadece önündeki metni yorumlayıp orda yer alan hükmü vermekle kalmamış, yeri geldiğinde içtihatla bulunmuşlardır. Aynı şekilde Sahn medreselerinden mezun olup ileriki hayatına bir müderris olarak devam edecek biri, ister araç bilgi disiplinleri olsun ister amaç bilgi disiplinleri olsun, vereceği eğitimde ileri düzey bir Arapça dilbilgisine ihtiyaç duyacaktır. Çünkü bu eğitimde kullanacağı materyallerin tamamı Arapçaydı. Öte yandan yabancı bir

³⁴⁶ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/59.

³⁴⁷ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/60.

³⁴⁸ Cengiz, “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil”, 6/74.

dilin grameri, grekçeleriyle kendi iç mantığı kavranıp özümsemiğinde verilecek olan eğitim daha verimli olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ VE LİTERATÜR

İki ana başlıktan oluşan bu bölümde öncelikle illiyet teorisinin tarihi serencamı, Sîbeveyhi öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde incelenecektir. Ardından nahiv illetlerini konu alan eserler müstakil bir başlık altında kendi içerisinde tasnife tabi tutularak incelenecektir.

2.1. Arap Dilinde Ta'fîl Faaliyetinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Nahiv ilminin ilk kurucusunun kim olduğu ile ilgili farklı isimler zikredilse de genel kanıya göre bu kişi Hz. Ali'nin rehberliğiyle Ebü'l-Esved ed-Dü'elî (ö. 69/688) olmuştur.³⁴⁹ Ebü'l-Esved ile başlayıp Sîbeveyhi'ye varıncaya kadarki süreçte seleflerinden devraldıkları ilmi birikimi üzerine biraz daha katarak haleflerine devreden öncü dilciler vardır. Ebü'l-Esved ile başlayıp Sîbeveyhi ile devam eden süreçte nahiv ilminin ilk kurucu üyelerinden öne çıkanların silsilesini Hamevî şöyle sıralamıştır: Ebü'l-Esved ed-Düelî, 'Anbesetü'l-Fîl (ö. 100/719), Meymûn el-Akran (ö.?), İbn Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), İsa b. Ömer (ö. 149/766), Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Ahfeş (el-Evsat) (ö. 215/830 [?]).³⁵⁰

Nahiv ilminin kurucusu olarak Ebü'l-Esved kabul edildiğinden bu ilmin teşekkülünü tetikleyen olaylar da onun etrafında cereyan etmiştir. Konuyla ilgili farklı olaylar anlatılsa da burada öne çıkan iki olay üzerinde durulacaktır.³⁵¹

Söz konusu olaylardan bir tanesini Ebü'l-Esved ed-Dü'elî şöyle aktarmıştır:

Ali b. Ebî Talib'in (ö. 40/661) (r.a) yanına girdiğimde onu başını eğmiş düşünceli bir vaziyette gördüm. Kendisine, "nedir sizi düşündüren şey?" diye sorduğumda bana, 'işittiğime göre sizin bu memlekette dilde lahn (hatalar) ortaya çıkmış, bu yüzden Arap dil kurallarına dair bir kitap yazmayı düşünüyorum diye cevap verdi.' Bunun üzerine ben de kendisine, 'böyle bir şey yaparsanız bizi ihya edersiniz ve bu dili bozulmaktan kurtarırsınız dedim.' Aradan üç gün geçtikten sonra tekrar yanına gittiğimde bana bir sahife verdi. İçerisinde şu bilgiler yazılıydı: 'Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Kelâm, isim, fiil ve harften ibarettir. İsim müsemmaya delalet eden şeydir. Fiil de müsemmanın hareketlerine delalet eden şeydir. Harf ise isim ve fiil dışında bir anlama delalet eden şeydir.' Bana dedi ki, 'Al bunları ve dil üzerinde araştırma yapıp kendi tespitlerini de ilave et. Bilesin ki, üç tür isim vardır: Açık isim, zamir isim ve bu ikisinin dışındaki isim. Bilginlerin birbirine olan üstünlüğü bu üçüncü tür ismi

³⁴⁹ Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist fî ahbâri'l-'ulemâi'l-musannifîn mine'l-kudemâi ve'l-muhaddisîn ve esmâi kütübihim*, thk. Rıza Teceddüd el-Mâzendî (Tahrân, 1971), 45.

³⁵⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2141.

³⁵¹ Nahiv ilminin doğuşunu tetikleyen diğer hadiseler hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed b. Hasan Ebû Bekir ez-Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1984), 21.

bilmelerindedir.' Ben de yaptığım araştırmalar sonrasında bu temel bilgilere bazı bilgiler daha ilave ederek kendisine takdim ettim. Kendisine takdim ettiğim dil kuralları arasında nasb eden edatlar da yer almaktaydı. Bu edatlar arasında اِنَّ، اَنْ، كَاَنَّ، لَيْتَ'yi zikretmiştim, لَكِنَّ'yi zikretmemiştim. Benden لَكِنَّ'nin de bu gruptan olduğunu ve onu da eklememi istedi.³⁵²

İbnü'n-Nedîm Ebü'l-Esved'in Hz. Ali'nin telkini ile dile dair kuralları kayda geçirmeye başladığı bilgisini verse de görüşmenin detayları hakkında bilgi vermemiştir. Ancak onun verdiği bilgiye göre Ebü'l-Esved, bu dil kurallarını Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh kendisinden istemesine rağmen başta kimseyle paylaşmamıştır. Ancak dildeki lahnın Kur'ân kırâatine de sirayet ettiğini görünce, "durumun bu raddeye vardığını fark etmemiştim" diyerek validen bir kâtip istemiş ve kırâatte lahnın önüne geçmek için Mushaf'taki harekelendirme sistemini geliştirmiştir.³⁵³

Hiz. Ali ile Ebü'l-Esved arasında geçen bu diyaloglardan şu hususlar net bir şekilde anlaşılmaktadır:

- a) Dilcileri Arap dil kurallarının tespitine iten başlıca saik dildeki bozulmadır.
- b) O güne kadar temelde selika (fitrî dil yetisi) ile ve şifahi aktarıma dayalı olarak varlığını sürdüren Arap dili, yazılı olmasa da birtakım kurallara sahipti ve teorik olarak da bunları bilenler vardı.
- c) Mevcut dil kurallarını sistematik hâle getirmeyi amaçlayan Hiz. Ali, dilin temel yapı taşları olan kelime türleri hakkında temel bilgileri Ebü'l-Esved'e verdikten sonra kendisinden, Arap dilini incelemesini ve bunun sonucunda tespit ettiği kuralları yazılı hâle getirmesini istemiştir.
- d) Dil gramerine dair çalışmaların hızlanmasını ve halk düzeyinde yaygınlaşmasını sağlayan esas neden ise dini sâiktir, yani Kur'ân-ı Kerîm'dir.

Nahiv ilminin doğuşuyla ilgili zikredilen olaylardan bir diğeri ise şu şekildedir:

Bir gün Fars diyarından Sa'd adında bir şahıs yanındakilerle birlikte Basra'ya gelir. Kudâme b. Maz'ûn (ö. 36/656) vesilesiyle İslam dinine girdiklerinden kendilerini Kudâme'nin mevâlisi olarak takdim eder. Sa'd adındaki bu şahıs bir gün atının yularından tutmuş yürüyerek Ebü'l-Esved'in yanından geçerken Ebü'l-Esved, "Sa'd hayırdır, neden atına binmiyorsun?" diye sormuş. Bunun üzerine adam, فَرَسِي ظَالِعٌ (atım topallıyor) diyeceği yerde,

³⁵² Abdurrahman b. İshak Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî, *Emâli'z-Zeccâcî*, thk. Abdusselam Harûn (Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1407/1987), 238.

³⁵³ Detaylı bilgi için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 45.

فَرَسِي ضَالِغ (atım yamuk) şeklinde cevap vermiş. Orada bulunanlardan bazıları o şahsa gülünce Ebü'l-Esved yanındakilere, “mevâlî İslam dinini tercih etmişler ve bu dine girerek din kardeşlerimiz olmuşlardır. Dolayısıyla bu dili onlara da öğretsek olmaz mı?” diyerek fâil ve mef'ûl konuları ile ilgili kuralları yazmıştır.³⁵⁴

Nahiv ilminin doğuşunu tetiklediği söylenen bu olaydan da anlaşılıyor ki nahiv ilmi, Araplardan ziyade İslam dininin geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte bu dine giren diğer milletlerden insanlara Arapçayı öğretmek maksadıyla ortaya çıkmıştır. Nitekim Araplarda fitri dil yetisini (selika) temel düzeyde bir gramer bilgisi ile korumak mümkün iken bu selikadan mahrum olan ve dili sıfırdan öğrenmek durumunda kalan yabancı unsurlar için bunun geliştirilmesi gerekir. Nahiv ilminin ortaya çıkışında esas hedefin yabancı unsurlara dil öğretimi olması, ilerleyen süreçte kuralları da aşarak onların ardındaki nedenlerin irdelenmesine varacak derecede nahiv ilminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim alana önemli katkı sağlayan ve nahvin anayasası niteliğindeki ilk eserin (*el-Kitâb*) Arap olmayan birisi tarafından yazılması da bu ihtimali destekler niteliktedir. Öte yandan yine acem kökenli bir Arap dildisi olan Abdurrahman el-Câmî de (ö. 898/1492) nahiv ilminin temel gayesi hakkında şu ifadelerle yer vermiştir:

Nahiv ilminin tedvin edilmesindeki asıl gaye, Araplardan işitmek suretiyle veya onlar arasında doğup büyüyerek Arap dilini öğrenme imkânına sahip olmayanların dildeki i'râb olgusunu (kelime sonlarındaki değişimi) öğrenmesidir. Fitri olarak bu değişimi bilenlerin veya Arapların içinde uzunca bir süre kalmak suretiyle kulak aşinalığıyla bunu öğrenmiş olanların nahiv ilmini ve nahvî terminolojiyi öğrenmelerine gerek yoktur.³⁵⁵

İnsan konuşmayı öğrenmeye başladığı andan itibaren farkında olmasa da dilin gramerini de öğrenmektedir. Aksi takdirde düşüncelerini sağlıklı bir biçimde aktaramaz. Ancak yazılı gramer kurallarını öğrenmek ikinci bir dilin öğrenilmesinde katkı sağlar. Bu yüzden pek çok toplum, dil gramerlerine dair yazılı kuralları tespit edip bunu bir ilim hâline getirmeden önce asırlarca kendi aralarında konuşmuş, edebi şiirler yazabilmişlerdir.³⁵⁶

Burada yer verilen bilgilerden hareketle şunları söylemek mümkündür: Arap dili, diğer kültürlerle temasın asgari düzeyde olduğu dönemlerde selika ile varlığını sürdürebilmiştir. Bu dönemlerde dilde bozulmalar olsa da bunlar yaygın değildir. Ancak İslam dininin gelmesiyle birlikte farklı kültürlerle temas hızla artmıştır. Bu durum bir yandan Araplardaki

³⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 46.

³⁵⁵ Câmî, *el-Fevâid*, 59.

³⁵⁶ Corci Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'arabî* (Mısır: Dârü'l-Hilâl, 2013), 1/220.

selikanın bozulmasına ve lahnın yayılmasına neden olurken diğer yandan da İslam dini ile yeni tanışan ve Arap olmayan bireylere de İslam dininin ana kaynağı olan Kur'ân dilini öğretme ihtiyacı doğurmuştur. Söz konusu olaylardan da anlaşıldığı üzere nahiv ilmi bu her iki ihtiyaca da cevap niteliğinde ortaya çıkmıştır.

Ebü'l-Esved'i nahiv ilminin sıfırdan kurucusu değil de öteden beri var olan ama sistematik bir şekilde kayda geçirilmediğinden zamanla unutilan bir ilmin/sistemin kurucu müdevvini olarak kabul etmek daha isabetli olur. Nitekim Kur'ân metni i'râbtan imlâsına henüz nahiv, bir ilim olarak teşekkül etmezden evvel, sahabe tarafından yazılmıştır. Bununla birlikte Kur'ân, dilcilerin temel kaynaklarından biri olmuş ve الْقُرْآنُ سُنةٌ مُتَّبَعَةٌ (Kur'ân tilaveti dilcilerin belirlediği kurallarla şekillenmez, aksine dil kuralları ona göre şekil alır) ortak söylemiyle kuralların üstünde tutulmuştur.³⁵⁷ Öte yandan Arapların hem nahiv ilminin henüz ortaya çıkmadığı İslam döneminde hem de cahilî dönemde toplumda yaygın olmasa da doğru yazıp okuyabildikleri, edebiyatta birbirleri ile yarıştıkları bir vakıadır. Ayrıca İbn Faris'in (ö. 395/1004), "İnsanlar eskiden gûnahtan sakınır gibi yazıda ve okumada lahn (hata) yapmaktan sakınırlardı."³⁵⁸ şeklindeki ifadesi günlük konuşmada olmasa da edebi veya dini metinlerin yazımında veya okunmasında hata yapmamaya özen gösterdiklerine işaret etmektedir. Bütün bu faaliyetler, -adı konulmamış olsa da- bir dil grameri ve bir dil mantığı olmaksızın düşünülemez. Kaldı ki Chomsky gibi çağdaş dilbilimcilere göre de insandaki dil yetisi doğuştan gelen genetik bir yeti olup, sadece çevresinde işittiği ifade kalıplarını yinelemek gibi sırf taklide dayalı bir davranıştan ibaret değildir. Aksine insan, *universal grammar* diye niteledikleri doğuştan gelen tümel dil ilkelerine sahip bir varlıktır.³⁵⁹ Dolayısıyla Arapların okuma yazma bilmeyen ve ümmi bir topluluk oldukları iddiasından hareketle çok kısa bir süre içerisinde nahiv ilmi gibi sistematik bir ilmi geliştirmiş olmalarının imkânsız olduğunu, bu yüzden nahiv ilminin diğer milletlerin dil gramerinden ithal edildiği iddiası yersizdir.

Nahiv ilminin tedvinine dair günümüze ulaşan ilk kaynak Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri olduğundan Ebü'l-Esved ile başlayan bu süreçte Sîbeveyhi'ye kadar dil kurallarıyla ilgili nelerin kayıt altına alındığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Muhammed b.

³⁵⁷ Ebü'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *e-Sâhibî fî fikhi'l-luğati'l-'arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arab fihâ*, thk. Ahmed Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1418/1997), 17, 18.

³⁵⁸ İbn Fâris, *e-Sâhibî*, 35.

³⁵⁹ Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon'dan Chomsky'ye* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 223.

Hasan ez-Zebîdî'nin (ö. 379/989) verdiği bilgilere göre Ebü'l-Esved ve talebeleri ile başlayan bu tedvin sürecinde tespit edilen konular ref', nasb, cer ve cezim âmilleri ile fâil, mef'ûl, taaccüb ve izâfe konularıdır.³⁶⁰ Çağdaş araştırmacılardan Abdu'l-Âl Salim Mükerrerem'in *el-Halkatü'l-mefkûde fî târihi'n-nahv* isimli çalışması nahiv ilminin bu kayıp halkasını tespitiye yönelik kıymetli bir eserdir. Ancak o da başta Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı olmak üzere günümüze ulaşan sonraki dönem kaynakların satır aralarından o dönem dilcilerine nispet edilen bazı görüşlerin tespitinin ötesine gidememiştir.³⁶¹

Son olarak i'râb hareketlerini belirlemek için Ebü'l-Esved tarafından geliştirilen noktalama sistemi ve bunun teorik alt yapısı olan fâil, mef'ûl ve muzâfun ileyh gibi temel dil konuları, nahiv ilminin omurgası sayılan merfûât mansûbât ve mecrûrât konularına dair atılmış ilk sistematik adımlardır. Bunlar Arap dilinde i'râb olgusunun önceden de bilinen bir şey olduğunun göstergesidir. Halîl b. Ahmed³⁶² ve İbn Cinnî³⁶³ gibi dilcilerin dil illetlerini Arap aklıyla ve Arapların zihni arka planıyla bağdaştırma çabaları bu zaviyeden okunduğunda daha da anlam kazanmaktadır. Ayrıca Ebü'l-Esved'in attığı bu ilk adımın, eserinde ref', nasb ve cer i'râblarının illetlerine dair müstakil bir bölüm açan Zeccâcî başta olmak üzere sonraki dilcilerin ta'lîl faaliyetleri için de bir çıkış noktası olduğu söylenebilir.³⁶⁴

2.1.1. Sîbeveyhi Öncesi Ta'lîl Faaliyeti

Sîbeveyhi öncesi süreçte Nasr b. Âsım b. Amr el-Leysî el-Basrî (ö. 89/708 [?]), Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735), İsa b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafî (ö. 149/766), Ebû Amr Zebbân b. el-'Alâ (ö. 154/771), Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ve Ebû Abdîrrahmân Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö. 182/798) gibi isimler nahiv ilminin teşekkülüne katkı sağlamıştır. Nahiv ilminin bu öncü isimlerinin aynı zamanda dilde ta'lîl faaliyeti ile de öne çıktığı görülmektedir. Söz konusu dilcilerin tam anlamıyla dildeki illet kuramına nasıl bir katkı sağladıklarını ve nasıl bir illiyet fikri benimsediklerini ortaya koymaya çalışmak, hem kaynak açısından hem de konu açısından çalışmanın sınırlarını zorlayacaktır. Çünkü Halîl b. Ahmed'in sözlüğü dışında, adı geçen dilcilere ait günümüze ulaşmış bir eser yoktur. Ayrıca bu dilcilerden her birinin illiyet anlayışını incelemek, kendi

³⁶⁰ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 11.

³⁶¹ Bk. Abdu'l-Âl Salim Mükerrerem, *el-Halkatü'l-mefkûde fî târihi'n-nahv'l-'arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 25, 26.

³⁶² Bk. Zeccâcî, *el-İzâh*, 65,66.

³⁶³ Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/237-256.

³⁶⁴ Mükerrerem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 25, 26.

başına müstakil bir çalışmaya konu olabilecek mahiyettedir. Bu yüzden bu başlık altında Sîbeveyhi öncesi dilciler arasında dilde kıyâs ve ta‘lîl faaliyetiyle öne çıkan dilciler hakkında genel bilgiler aktarılacak ve dilde ta‘lîl faaliyetlerinden -varsa- birkaç örnek verilerek genel hatlarıyla illet anlayışları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Ebü'l-Esved'in en zeki öğrencilerinden olduğu söylenen el-Leysî, nahiv ilminin ilk kurucusu, dilde kıyâsı genişlemesine işleten ve nahvî kuralları gerekçelendiren ilk dilci olarak bilinir.³⁶⁵ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Arap dil kurallarına dair bir eser yazmıştır.³⁶⁶ Dolayısıyla Ebü'l-Esved ile başlayan Arap dilinde nazar (dilincinin incelenip kurallarının tespiti) faaliyeti, öğrencileri tarafından genişletilerek devam ettiği ve bu aşamada kuralların ötesindeki gerekçelerin tespiti için de fikir yürütüldüğü söylenebilir. Öte yandan bu fikri birikimin sadece sözde kalmayıp yazıya dökülmek suretiyle kayda alındığı da görülmektedir. Ancak öncü dilciler tarafından erken dönemde yapılan bu çalışmalar, bir ilim olarak nahvin sadece temel taşları niteliğinde olup henüz o dönem için ilkeleri, konuları ve kavramları belirlenmiş dört başı mamûr bir nahiv ilminin teşekkülünden söz edilemez.

Meymûn el-Akran'ın öğrencilerinden olan İbn Ebû İshâk el-Hadramî³⁶⁷ için de, nahiv ilminin derinliklerine nüfuz eden ve dilde kıyâs ve illetleri geliştiren ilk dilci olduğu söylenir.³⁶⁸ Hadramî, kendisine, “الصَّوِيْقُ kelimesini, الصَّوِيْقُ şeklinde telaffuz edenler var mı?” diye soran Yûnus b. Habîb'e, “Evet vardır.” şeklinde cevap verdikten sonra Yûnus'a, “böyle bir bilgi ne işine yarayacak ki? Sen dilde genel geçer ilkeleri öğrenmeye çalış”³⁶⁹ şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Onun bu tavsiyesi, kendisinin dildeki tikel olgulardan ziyade tümel ilkeleri önemseydiğini göstermektedir.

el-Hadramî'den gelen dil illetlerine dair rivayetlere baktığımızda daha çok dilde i'râb olgusunun gerekçelerini izah etmeye yönelik olduğunu söyleyebiliriz.³⁷⁰ Söz gelimi Sîbeveyhi, İbn Ebû İshâk'ın, زَيْد ve عَمْرُو gibi erkek isimleri bir kadına isim olarak verildiğinde gayri munsarif olmaları gerektiğine dair görüşünü aktardıktan sonra bunun dil mantığına

³⁶⁵ Cemalüddin Ali b. Yusuf el-Kuftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 3/343.

³⁶⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2749.

³⁶⁷ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvahid b. Ali, *Merâtibü'n-nahviyyin*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriye, 2009), 25.

³⁶⁸ Muhammed b. Sellâm el-Cümeihî, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Cidde: Dârü'l-Medenî), 14; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 27; Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 31.

³⁶⁹ Cümeihî, *Tabakât*, 15.

³⁷⁰ Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'arabî*, 2/115.

uygun olduğunu belirtmiş ve asıl illetinden hareketle gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Çünkü uygun olan bayana bayan isminin, erkeğe de erkek isminin verilmesidir.”³⁷¹ Sîbeveyhi’nin hocası Yûnus b. Habîb aracılığı ile Hadramî’den aktardığı bu bilgilerden anlaşıyor ki ona göre bu tür isimlerin gayri munsarif sayılmasının nedeni asıl kullanımlarının dışına çıkmış olmalarıdır.

İbn Cinnî’nin aktardığına göre bir gün şair Ferezdak (ö. 114/732) İbn Ebî İshak’ın meclisine gelince İbn Ebî İshâk Ferezdak’a,

وَعَيْنَانِ قَالَ اللَّهُ كُونَا فَكَانَا فَعُولَانِ بِالْأَلْبَابِ مَا تَفْعَلُ الْحَمْرُ

(Onun öyle (fettan) gözleri var ki, Allah onlara ol dedi ve oluverdiler.

(Güzellikleriyle) akıllarda şarap etkisi yapıyorlar.)

beytini nasıl okursun?” diye sormuş. Ferezdak, “Az önce okuduğun şekliyle okurum.” diye cevap verince Hadramî, -beyitte geçen فَعُولَانِ kelimesinin كَانِ’ye haber olduğu gerekçesiyle- Ferezdak’a “neden فَعُولَيْنِ şeklinde okumadın?” diye sormuş. Bunun üzerine Ferezdak, “Allah’ı yüceltmek istersen yüceltirsin.” diye cevap verip oradan ayrılmış. Ancak onun bu söylediklerinden hiç kimse ne demek istediğini anlamamıştır. İbn Cinnî Ferezdak’ın bu sözlerini şöyle açıklamıştır:

Hadramî’nin dediği gibi فَعُولَيْنِ şeklinde okunup كَانِ’ye haber yapıldığında önceki cümleye bağlanacağından, ‘Allah o (fettan) gözlere ol dedi ve onlarda akıllarda şarap etkisi bırakacak (güzellikte) oluverdiler.’ şeklinde bir anlam çıkar. Bu durumda bu cümle, gözlerin yaratıcısına doğrudan bir ta’zîm ifade eder. Ancak Ferezdak burada كَانِ’yi tâmmе saydığından فَعُولَانِ kelimesi müstakil bir cümlemin mübtedâsı olarak merfû okumuştur. Onun okuyuşuna göre ise, ‘Allah o gözlere ol dedi ve oluverdiler. O (fettan) gözler akıllarda şarap etkisi yapıyorlar.’ şeklinde bir anlam çıkar.³⁷²

Dilci Ebû İshak ile şair Ferezdak arasında cereyan eden bu diyalogdan da anlaşıyor ki Ferezdak, söz konusu beyitleri ile medh ettiği Allah vergisi gözlerin daha çok fettanlığına vurgu yapmak istemiştir. Ayrıca o, Hadramî’nin kastettiği gramatik ilke ve terminolojiye (كَانِ ve mamûlleri arasındaki ilişki, ismin merfû haberin mansûb olması) vakıf olmasa da fitri dil yetisiyle söz konusu kelimedeki i’râb değişikliğiyle anlamın yukarıda belirtilen şekilde değişeceğini bilmektedir.

³⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/242.

³⁷² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/302.

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki Ebû İshak ile Ferezdak arasındaki bu diyalogun odak noktası, Arap dilinde ta'lîl faaliyetinin merkezinde yer alan âmil teorisisidir. İlk dönem gramercilerin “dil illetlerinin dildeki i'râb olgusu ile ilgili olduğu” fikri dikkate alındığında, dildeki i'râb olgusunun altında yatan müessir etken olarak âmillerin belirlenmesine dair dilciler tarafından ilk söylemin Ebû İshak ile başladığı söylenebilir.

Ebû İshak el-Hadramî, yukarıda verilen örnekte olduğu gibi zaman zaman Ferezdak gibi Arap şairlerini dil kıyâsına uygun davranmayıp düştükleri dilsel hatalarından dolayı eleştirmiştir.³⁷³ Onun bu tavrı başta Ferezdak olmak üzere bazı Arap şair ve ediplerini sinirlendirse de fasih ve yaygın Arapça esas alınarak inşa edilmeye çalışılan dil kurallarına riayeti amaçlaması açısından önemli bir girişimdir. Aksi taktirde dil alanında yapılan bu çalışmaların bir anlamı kalmayacaktır. Bu sebepten olsa gerek İbn Ebî İshâk, Ferezdak'ın kendisini hicvettiği beyitte Ferezdak'ın hicivinden ziyade onun beytindeki dilsel kural ihlalleri üzerinde durmuştur.³⁷⁴ Son olarak kaynaklarda yer alan hemze ile ilgili bir kitap yazdığı bilgisi,³⁷⁵ imlâ kurallarına dair ilk eser yazanın da Hadramî olduğunu göstermektedir.

Îsâ b. Ömer b. Abdillâh es-Sekafî, Basra dilcilerinin önde gelenlerinden, Ebû İshak'ın öğrencisi, Halîl b. Ahmed'in de hocasıdır.³⁷⁶ *el-Câmi'* ve *el-İkmâl/Mükmel* adında nahiv alanında iki eseri yazdığı bildirilir. Sîbeveyhi'nin *el-Câmi'* adlı eserini başta Halîl olmak üzere hocalarına okuduğu ve bu esere bazı ilaveler sonucu *el-Kitâb*'ını yazdığına dair birtakım iddialar³⁷⁷ olsa da bunlar, doğruluk payı düşük ve teenniyle yaklaşılması gereken iddialardır. Halîl b. Ahmed'in bir beytinde birini ay diğerini de güneş olarak nitelediği bu eserler, çok erken dönemlerde ortadan kaybolmuştur. Nitekim Sîrâfî bu eserleri görmediğini, gören birilerini de duymadığını ifade ettiğine göre bu eserler hicrî 4. yüzyıla ulaşmadan ortadan kaybolmuştur.³⁷⁸

Yukarıda bahsi geçen iki eserin yanı sıra yetmişin üzerinde eser yazdığı rivayet edilen İsa b. Ömer'in nahiv ilminin birçok konusunu kayıt altına alıp bunları sistematik bir şekilde tasnif ettiği ve bu dil kurallarını belirlerken de yaygın kullanımı esas alıp kural dışında kalanları

³⁷³ Cümehî, *Tabakât*, 17.

³⁷⁴ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 27.

³⁷⁵ Bk. Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvahid b. Ali, *Merâtibü'n-nahviyyin*, 25.

³⁷⁶ Ebû Said el-Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî, *Ahbarü'n-nahviyyin el-basriyyin*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî (Kahire: Mektebetü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955), 25.

³⁷⁷ Kufî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375.

³⁷⁸ Sîrâfî, *Ahbarü'n-nahviyyin*, 25.

lugat (şâz) diye nitelediği rivayet edilmektedir.³⁷⁹ Onun ilmî mirası, erken dönemde ortadan kaybolmuş olsa da hem Halîl b. Ahmed'in iki eseri ile ilgili ifadelerinden hem de kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevaptan bu eserlerin nahiv ilmine dair kapsamlı çalışmalar oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim kendisine, “Bu belirlediğin kurallar Arap dilinin tamamını kapsıyor mu?” diye sorulduğunda, “Hayır ben geneli esas aldım.” şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine, “Peki Araplardan biri Arapların konuştuğu şekliyle konuşup senin belirlediğin kuralların dışına çıkarsa bu kişiye hata yaptı diyebilir misin?” diye sorulunca, “Hayır” diye cevap vermiştir.³⁸⁰ Buradan İsa b. Ömer'in dilde kıyâsı, yaygın kullanımı esas olarak kurduğu, dil kurallarını buna göre belirleyip çoğunluğun dışındakileri ise “lûgat” (lehçe) diye tanımladığı ve tamamen dışlamadığı anlaşılmaktadır

İsa b. Ömer'in yazdığı eserlerin sayısı ile ilgili iddialar doğru varsayıldığında, onun kâmil anlamla nahiv ilminin ilk müdevvini olduğu söylenebilir. Öte yandan mezkûr rivayetlerden ilk dönem dilcilerin dil kurallarını tespit ederken dildeki yaygın kullanımı esas aldıkları, diğer kullanımları da dışlamayıp şâz bir lugat olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim birçok farklı lehçeleri bulunan Arap dilinin tamamını kuşatabilecek bir dil yasasının ortaya konulması zordur. Ayrıca İsa b. Ömer'in yaygın kullanımı esas almak suretiyle daha sonra dilde ekolleşme sürecinde, Basra dil ekolünün genele kıyâs şeklindeki temel ilkelerinden birisini de belirlediği söylenebilir.

İsa b. Ömer'in dil kurallarına uymadıklarından dolayı başta Nâbiga gibi edipler olmak üzere Arapları eleştirdiğine dair rivayetler,³⁸¹ onun da Hadramî gibi hem dilin korunması hem de dilcilerin bu alandaki çabalarının boşa gitmemesi için tespit edilen dil kurallarına riayet hususunda titiz davrandığını göstermektedir. Onun bu hassasiyeti sadece ediplerle sınırlı kalmamıştır. Hadramî, dilcileri de dilde kıyâs yaparken keyfi davranmayıp yine dilin kendisini esas almaları gerektiği konusunda uyarmıştır. Nitekim Kisâî ile bir arada bulunduğu bir ortamda Ebû Amr Kisâî'ye, هُمَا مَا أَهْمَا (sorunların seni üzmemiş) cümlesini sorduğunda, Kisâî, “Bu cümle şöyle de okunabilir böyle de okunabilir.” şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine İsa, “Allah seni bağışlasın! Ben bu cümlenin Arap kelâmına göre

³⁷⁹ Kufî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375.

³⁸⁰ Kufî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375. Zebîdî aynı olayı hem İsa için hem de Ebû Amr b. 'Alâ (ö. 154/771) ile ilgili anlatır. Bk. Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 39.

³⁸¹ Kufî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/375.

uygun okunuşunu sordum. Senin bu söylediklerin ise Arap kelâmı değildir” diye sitem etmiştir.³⁸²

İsa b. Ömer’in nahiv ilmi ile ilgili ortaya koydukları, fâil mef‘ûl vb. temel konuların da ötesine geçmiştir. Kendisi, detay sayılabilecek nahvî konuları ve bu konuların gerekçelerine dair görüşleri ilk kez gündeme getirmiştir. Nitekim Sîbeveyhi, el-Ahves’in sevdiği kadını elinden alıp kendisiyle evlenen Matar adındaki şahsa hitaben yazdığı,

سَلَامُ اللَّهِ يَا مَطَرُ عَلَيْهَا وَلَيْسَ عَلَيْكَ يَا مَطَرُ السَّلَامُ

(Ey Matar, onun (sevdiği kadın) üzerine Allah’ın selamı olsun.

Ey Matar, sana ise olmasın hiçbir selam.)

beytinde yer alan يَا مَطَرُ ifadesinde, münâdâ müfred ve ma‘rife bir isim olduğu için zamme üzere mebnî olması gerekirken şiirin vezni bozulmasın diye tenvinle rivayet edildiği bilgisini aktarmıştır. Sîbeveyhi, İsa b. Ömer’in bunu يَا مَطَرًا şeklinde okuduğunu belirttikten sonra bu okuyuşun -Araplardan rivayeti vaki olmasa da- geçerli bir nedeninin olduğunu ifade etmiştir. Ona göre İsa b. Ömer bu örneği, يَارَجُلًا örneğine hamlederek nekre-i gayri maksûdeye benzetmek suretiyle bu şekilde okumuş ve bu durum dil kıyâsı açısından da doğrudur.³⁸³ Aslında İsa b. Ömer’in bu gerekçesi lafız anlam uyumu açısından da uygundur. Çünkü şair, sevdiğini elinden alan Matar adındaki şahsa hitaben yazdığı bu beyitte ona olan husumetinden dolayı onu tanımazlıktan geldiğinden مَطَر kelimesini özel isim olmasına rağmen رَجُل kelimesiyle eşdeğer sayması daha olasıdır.

İsa b. Ömer, هُنْد ismi gibi üç harften fazla olmayıp orta harfî harekesiz olan müennes özel isimlerin hem munsarîf hem de gayri munsarîf olabileceklerini ifade etmiştir.³⁸⁴ Onun bu dilsel olgu için gerekçe olarak öne sürdüğü şey, nahiv illetleri arasında sıklıkla başvurulanan hiffet (hafiflik) illetidir.

Basra dil okulu öncülerinden Ebû Amr Zebbân b. el-‘Alâ, Nasr b. ‘Âsım el-Leysî’nin öğrencisi, Yunûs b. Habîb ve Halîl b. Ahmed gibi ileri gelen dilcilerin de hocasıdır.³⁸⁵

³⁸² Zebîdî, *Tabakâtü’n-nahviyyîn*, 42.

³⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/202, 203.

³⁸⁴ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Hasan Mahdelî, Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiye, 1429/2008), 4/36.

³⁸⁵ Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 31.

Kendisi nahiv ilminin konularını ilk tasnif eden dilci olarak nitelendirilir.³⁸⁶ Kırâat imamlarından olan Ebû Amr, Basra camisinde tabiinden hocası Hasan-ı Basrî'nin de (ö. 110/728) bulunduğu bir ortamda kırâat dersleri verecek kadar yetkin birisidir.³⁸⁷ O, “*Kur'ân kırâatinde öncekilerin kırâatinin dışına çıkılamaz. gerçeğiyle karşı karşıya olmasaydım falanca âyeti şu şekilde de okur bu şekilde de okur; filanca âyeti şöyle de okur böyle de okurdum.*”³⁸⁸ demek suretiyle hem Kur'ân kırâatinde dirayetin yerine rivayetin esas olduğunu vurgulamış hem de Arap diline olan vukûfiyetini ortaya koymuştur.

Ebû Amr, Arap dilinin dirayet ve istidlal yönüne hâkim olduğu gibi nakil ve istişhâd yönüne de hâkimdi. İsa b. Ömer ile aralarında geçen bir tartışmada İsa b. Ömer, Ebû Amr'ın haklı olduğunu ve görüşünün Arap diline daha uygun olduğunu anlamış, bunun üzerine elindeki yüzüğünü kendisine verip, “Sen bu dilde herkesi geçtin.” diyerek hakkını teslim etmiştir.³⁸⁹

Ebû Amr da seleflerinden farklı olarak yaptıkları dilsel hatalarından dolayı Arapları eleştirmemiştir. Yunûs'un ifadesiyle İsa b. Ömer ile Abdullah b. Ebî İshak Arapları aşırı şekilde eleştirirken Ebû Amr ise Araplara haklarını teslim etmiştir.³⁹⁰ Nitekim Yunûs b. Habîb ile bir arada bulundukları bir mecliste yanlarına gelen bir şahsın yaptığı bir dil hatası yüzünden Yunûs ile o şahıs arasında tartışma çıkmış ve adam sinirlenip oradan ayrılmıştır. Bunun üzerine Ebû Amr, “Sen insanların hatalarını düzeltmeyi üzerine vazife mi edindin?! Bu adam hakkımızı gözeten, meclisimize teşrif etmiş asil bir şahıstı. Ona karşı neden kaba davrandın!” diyerek Yunûs b. Habîb'i azarlamıştır.³⁹¹

Ebû Amr da, İsa b. Ömer gibi Arap diline dair belirlediği kuralların dilin bütünün kapsamadığını ifade etmiş, geneli esas alıp genelin dışında kalan kullanımları lügat olarak görmüştür.³⁹²

Dil selikasına itimat edilen Araplardan sadır olan ve genel kurala aykırı dilsel verileri yok saymasa da Ebû Amr, üzerine genel dil kuralı inşa edeceği dil malzemesini alırken hassas davranmıştır. Nitekim kendisi, sonradan şehre yerleşmiş ve dilcilerin kendisinden istifade

³⁸⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, 160.

³⁸⁷ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 35.

³⁸⁸ İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs, *es-Seb'a fî'l-Kırâat*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1980), 48.

³⁸⁹ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 43.

³⁹⁰ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 27.

³⁹¹ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 52.

³⁹² Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 39.

ettiği Ebû Hayra lakabıyla bilinen Nehşel b. Zeyd (ö. [?]) adındaki bedeviye³⁹³ bir gün sınımış ve “إِسْتَأْصَلَ اللَّهُ عِرْقَاهُمُ (Allah köklerini kurutsun.) cümlesini nasıl okursun?” diye kendisine sormuştur. Nehşel bu cümleyi, إِسْتَأْصَلَ اللَّهُ عِرْقَاهُمُ şeklinde fetha ile okuyunca Ebû Amr, bu okuyuşun yanlış olduğuna (Çünkü cem-i müennes-i salimin nasb alameti kesredir) ve şehirlilerin arasına katılmasından dolayı dil selikasını kaybettiğine işareten, “Yazık Ebû Hayra! Senin tenin yumuşamış” demiştir.³⁹⁴ Aynı şekilde Yemenli bir adam, فَلَانٌ لُعُوبٌ جَائِئُهُ كِتَابِي (Falanca aptaldır. Çünkü kendisine mektubum ulaştı ancak onu küçümsedi.) şeklinde bir cümle kurunca Ebû Amr, “Sen nasıl جَائِئُهُ كِتَابِي dersin?” diyerek fiil-fâil arasındaki cinsiyet uyumsuzluğundan dolayı adamı dolayı tenkit etmiştir. Bunun üzerine adam, “كِتَابٌ kelimesi, صَحِيفَةٌ kelimesi ile eş anlamlı değil mi?” diye cevap vermiştir.³⁹⁵ Dolayısıyla bahsi geçen bedevi dilcilerin ıstılahlarına vakıf olmasa da dildeki bir olguya dair illeti izah etmiş ve Ebû Amr da bize bu dil illetini bizzat dili konuşandan aktarmıştır.

Ebû Amr kendisi de yukarıdaki te’vîle benzer bir te’vîl yapmıştır. Nitekim o, en-Neml 27. âyette geçen سَبَّ kelimesinin قَبِيلَةٍ’ye isim olduğundan anlam üzerine hamletmiş, te’nîs ve ‘alemiyetten (özel isim) dolayı gayri munsarif olduğunu belirtmiştir.³⁹⁶ İbn Hâleveyh’in aktardığı bilgiye göre ise Ebû Amr’ın سَبَّ kelimesini gayri munsarif saymasının illetleri bu kelimedeki ‘alemiyet ve ucmedir (Bir sözcüğün başka bir dilden Arapçaya ithal edilmesi). Nitekim kendisine, سَبَّ kelimesini neden gayri munsarif olarak okudun? diye sorduklarında Ebû Amr, “Bu, bilmediğim bir isimdir. Arapların bilmediği isimler gayri munsarif olur.” diye cevap vermiştir.³⁹⁷

Ebû Amr, et-Tevbe 30. âyette (عَزَّزْتُ إِبْنَ اللَّهِ) geçen عَزَّزْتُ kelimesini tenvinsiz okumuştur. Ona göre bu kelime Arapça kökenli bir sözcük olduğu için her ne kadar munsarif olup tenvinlenmesi

³⁹³ Kuftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4/117.

³⁹⁴ Kuftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 4/18.

³⁹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 398.

³⁹⁶ Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî’l-hilâf beyne’l-basriyyîn ve’l-kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriye, 2007), 401.

³⁹⁷ İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed, *el-Hücce fî’l-kırâati’s-seb’*, thk. Abdü’l-Âl Salim Mükrim (Beyrut: Dârü’s-Şurûk, 1399/1979), 270.

gerekse de iki sakinin (tenvin ve اِنَّ kelimesindeki ب) yan yana gelmesinden ötürü tenvin düşmüştür.³⁹⁸

Menfî bir cümleden sonra gelen muzâri fiil, başında ف olduğunda nefyin cevabı olarak kabul edilirse mansûb okunur ve bu fiil de olumsuz olarak anlamlandırılır. Söz konusu muzâri fiil nefyin cevabı kabul edilmezse fiil merfû okunur ve cümle bağımsız bir cümle olarak olumlu bir anlam kazanır. Örneğin, مَا أَتَيْتَنَا فَتَحَدَّثْنَا / فَتَحَدَّثْنَا cümlesinde ف'dan sonra gelen muzâri fiil mansûb okunduğunda, “Sen bize gelmedin ki bizimle konuşasın.” şeklinde bir anlam çıkar. Merfû okunduğunda ise, “Sen bize gelmedin ama bizimle konuştun” şeklinde bir anlam çıkar.³⁹⁹

Ebû Amr, i' râbın anlam üzerindeki etkisiyle ilgili bu dilsel izahı, olumlu mâzi fiilden sonra gelen muzâri fiile de teşmil etmiş ve aralarındaki farklılıktan hareketle bu fiili, nefyin cevabında gelen fiile benzetmiştir. Nitekim ona göre , حَسِبْتُهُ شَتَمَنِي فَأَيْبَ عَلَيْهِ , örneğinde eğer saldırma eylemi gerçekleşmeyip bu cümleden, “Onun bana sövdüğünü sandım ve nerdeyse ona saldırıyordum” şeklinde bir anlam kastediliyorsa nefiy cevabındaki gibi fiil, mansûb okunur. Saldırma eylemi gerçekleşmiş ve, “Bana sövdü sandım ve ona saldırdım” şeklinde bir anlam kastediliyorsa fiil, merfû okunur.⁴⁰⁰

Dil illetleri dilciler arasındaki görüş ayrılığının temel argümanı olup bu görüş ayrılıkları ilk dönem dilcilerde daha çok dildeki i' râb olgusunun farklılaşması ve bunun anlam üzerindeki etkileri ekseninde görülmekle birlikte bazen dilciler aynı i' râbta hemfikir olmalarına rağmen söz konusu i' râbın illetinde ihtilaf etmişlerdir. Örneğin, “Ey dağlar! Onunla birlikte tesbih edin. Ey kuşlar! Siz de!”⁴⁰¹ âyetindeki وَالطَّيْرِ kelimesini hem İsa b. Ömer hem de Ebû Amr mansûb okumuştur. Ancak İsa b Ömer'e göre nasb gerekçesi münâdâ üzerine atfedilmesi iken Ebû Amr, ال takısından dolayı münâdâ üzerine atfedilmesini uygun görmediğinden وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ “ve Süleymana da rüzgarı musahhar kıldık”⁴⁰² cümlesinde olduğu gibi buradaki ismin de mahzûf bir سَخَّرَنَا fiiliyle mansûb olduğunu belirtmiştir.⁴⁰³

³⁹⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/215.

³⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/30.

⁴⁰⁰ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/233.

⁴⁰¹ es-Sebe' 34/10.

⁴⁰² es-Sebe' 34/12.

⁴⁰³ Zebîdî, *Tabakâtü 'n-nahviyyîn*, 41.

Ebû Amr'ın Arap dil yapısında illeti esas alan bakış açısıyla ilgili örnek şudur: Arap dilinde pek yaygın olmasa da *أَمَّا أَنْتَ مُنْطَلِقًا أَنْطَلِقَ مَعَكَ* şeklindeki cümle tipi, anlam açısından girift olduğu kadar dil kuralları açısından da sorunlu görülmektedir. Aslında bunun Arap edebiyatında kullanım örnekleri de vardır. Söz gelimi Arap şair Abbas b. Mirdâs'ın şu beyti yapı olarak birebir aynıdır:

أَبَا حُرَاشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذَا نَقَرٍ فَإِنَّ قَوْمِي لَمْ تَأْكُلْهُمْ الصَّبُعُ

(*Ebû Hurâşe, senin zümren var diye mi kibirleniyorsun!*)

(*Kibirlenmeyesin! Çünkü benim de kabilem sırtlanlara yem olmuş değil.*)⁴⁰⁴

Bahse konu cümlede yer alan *أَمَّا*, şart edatı mı değil mi, *أَنْتَ*'nin ardında gelen ve normal şartlarda haber olması gereken *مُنْطَلِقًا* neden merfû değil de mansûb oldu ve ilk bakışta cevap gibi gözüken *أَنْطَلِقُ* neden meczûm değil de merfû oldu? gibi akla birçok soru gelmektedir. Bütün bu yapısal belirsizliklerin anlam üzerindeki etkisi yadsınamaz. Ebû Amr'ın burada yaptığı te'vîl bütün bu sorulara cevap niteliğindedir. Nitekim o, bu cümlenin, “ *لِأَنْ صِرْتَ مُنْطَلِقًا* ” (Sen gidiyor olduğun için ben de seninle gidiyorum.)” te'vîlinde olduğunu ifade etmek suretiyle:⁴⁰⁵

- a) *أَمَّا*'nın şart edat olmayıp *أَنْ* ve *مَا*'nın birleşiminden meydana geldiğine,
- b) *أَنْتَ*'nin aslı itibari ile mahzûf *صَارَ* fiilinin ismi olduğuna ve âmilinin hazfedilmesinden sonra munfasıl zamire dönüştüğüne,
- c) *مَا*'nın hazfedilen nâkıs fiilin yerine 'ivaz olarak ziyade edildiğine⁴⁰⁶,
- d) *مُنْطَلِقًا* kelimesinin mahzûf *صَارَ* fiilinin haberi olduğuna,
- e) Cümlenin sonunda yer alan *أَنْطَلِقُ* fiilinin ise zannedildiği gibi cevap olmayıp bütün fiil cümlesinin ilk asli ögesi olup tehir edildiğine işaret etmiştir.

⁴⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293.

⁴⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/101.

⁴⁰⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293.

Ebû Amr'ın yaptığı bütün bu dilsel izahlar ile bir yandan dildeki şaz olguları genele uydurmaya çalışarak dildeki kıyâsı korumayı, diğer yandan Arap dili cümle yapısında söylenenin de ötesinde söylenmek istenenin anlaşılmasını amaçladığı görülmektedir.

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, genel kanıya göre Arap asıllı bir dilci olarak bilinir. Ancak bazı kaynaklarda yer alan bilgiye göre Halîl b. Ahmed'in büyük dedesi, Kısra döneminde Yemen fethedilip Ferahid bölgesinde kalan Perslilerdendir. Buna göre Halîl b. Ahmed de öğrencisi Sîbeveyhi gibi aslen Farisîdir.⁴⁰⁷

“İlmi sadece kendin için öğrenmek istiyorsan her alandan bir şeyler öğren. Ancak ilimde öncü olmak istiyorsan bir alana yoğunlaş.”⁴⁰⁸ düşüncesiyle hareket eden Halîl b. Ahmed, kendisini başta pek çok ilmî alanda donatmış, ardından dil alanına yoğunlaşıp öncü bir Arap dilcisi olmuştur. Nitekim Sîrâfî, Halîl'i nahiv konularının istinbâtında ve nahivde kıyâs konusunda zirve olarak nitelemiştir.⁴⁰⁹ Ebû Bekir ez-Zebîdî (ö.379/990) ise Halîl b. Ahmed'in zeki ve şair bir alim olduğunu, aruz ve nahiv illetlerine dair kendisinden önce hiç kimsenin tespit edemediği bazı hükümler tespit ettiğini ifade etmiştir.⁴¹⁰ İbn Cinnî de Halîl b. Ahmed'i, toplumun efendisi ve bilgisiyle kıyâsın üzerindeki perdeyi kaldıran kişi olarak nitelemiştir.⁴¹¹

Halîl b. Ahmed hem arûz vezinlerini tespit eden hem de *Kitâbü'l-'ayn* adlı eserinde matematikteki oran ve orantı yöntemlerini ilk defa Arap diline uyarlayan, dini ilimlerin yanı sıra dil, matematik ve musiki gibi ilimlerle de yakından ilgilenen dehâ seviyesinde zekaya sahip bir alimdir.⁴¹² İbnü'l-Mukaffâ' (ö. 142/759) ile yakın arkadaş olan Halîl b. Ahmed'in zaman zaman kendisiyle sabahlara kadar ilmi sohbetlere daldığı aktarılmaktadır. Halîl'in bu sohbetlerde başta mantık ilmi olmak üzere İbnü'l-Mukaffâ'nın entelektüel birikiminden istifade ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Halîl b. Ahmed'e İbnü'l-Mukaffâ'yı sorduklarında, “O, bilgisi aklından fazla bir alimdir.” diye cevap vermiştir. İbnü'l-Mukaffâ'ya Halîl b. Ahmed'i sorduklarında ise, “Onun akli bilgisinden daha fazladır.” şeklinde cevap vermiştir.⁴¹³

⁴⁰⁷ Bk. Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1482.

⁴⁰⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/20.

⁴⁰⁹ Sîrâfî, *Ahbarü'n-nahviyyin*, 30.

⁴¹⁰ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 47.

⁴¹¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/361.

⁴¹² Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif), 31,32.

⁴¹³ Kuftû, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/380.

Halîl b. Ahmed, bir ilim olarak nahvin teşekkülüne önemli katkı sağladığı gibi dilde ta'lîl faaliyetine ve illetin kuramsallaşma sürecine ciddi katkı sağlamıştır. Nitekim o, ta'lîl faaliyetini şaheser bir yapıyı temaşa eden bilge şahıs metaforuyla izah etmiş ve dildeki her olgunun mutlaka mantıki bir izahının da var olduğu noktasından hareketle gramer kurallarının gerekçelerini irdelemiştir. Halîl b. Ahmed, bu yönüyle başta öğrencisi Sîbeveyhi olmak üzere nahiv illetlerine dair sonradan gelen ve bu alanda söz sarf pek çok dilcinin referansı olmuştur. Dolayısıyla ta'lîl fikrinin Halîl b. Ahmed ile olgunlaştığı, fikri alt yapısının oluşturulduğu ve belli örneklerle sınırlı olmayıp genele teşmil edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Halîl b. Ahmed'in dilde taknîn (kural belirleme) faaliyetinin de ötesine geçip bunların arkasındaki nedenleri irdelemesi ve dil kurallarını mantıki bir zemine oturtmaya çalışmasında zekâsı ve çok yönlü kişiliğinin yanı sıra kendisinden öncekilerden devraldığı birikimin katkısı vardır. Ayrıca hocasının dediklerini, "Bu neden böyle?" diye sorgulayan meraklı öğrencisi Sîbeveyhi'nin katkısı da yadsınamaz. Nitekim kendisi nahiv ilmine dair eser bırakmadığı için onun nahiv ilmine dair görüşlerini öğrencisi Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında yoğunlukla bulmak mümkündür. Sibeveyhi kendisinden yaptığı beş yüzün üzerinde nakille *el-Kitâb*'ında en çok hocası Halîl b. Ahmed'den görüş aktarmıştır.⁴¹⁴

Sibeveyhi dil malzemesi, dil kuralları ve illetlerine dair hocasından yaptığı bu nakillerinde çoğu zaman hocasını ismen anmıştır. İsim vermeden, "وَسَأَلْتُهُ (ona sordum)" veya "قَالَ (o dedi)" şeklinde yaptığı nakillerin tamamında Sîbeveyhi'nin referansı, hocası Halîl b. Ahmed'dir.⁴¹⁵

Halîl b. Ahmed'in dilsel izahatları incelendiğinde, ana konularından detay konulara kadar hemen hemen dile dair bütün kuralların tespit edildiği, bunların dışında kalan şâz olguları genel kurala uydurma gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. Halîl b. Ahmed bu tür şâz olguları bazen mantikî gerekçelerle bazen de dilden veriler üzerine kıyâsla genel kurala uydurmaya çalışmıştır. Örneğin "O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir."⁴¹⁶ âyeti ile إِذْ قَالَ يُوسُفُ

"Bir gün Yûsuf, babasına demişti ki:

⁴¹⁴ Ali Nasîf en-Necdî, *Târihü 'n-nahv* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1978), 19.

⁴¹⁵ Sirâfî, *Ahbarü 'n-nahviyyin*, 31.

⁴¹⁶ el-Enbiyâ 21/33.

“Babacığım! Ben rüyamda on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; onları bana secde ederken gördüm.”⁴¹⁷, قَالَتُمْ لَهَا تَمَلُّ يَا أَيُّهَا النَّاسُ ادْخُلُوا مَسَاجِدَكُمْ, “Bir karınca şöyle dedi: “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin!”⁴¹⁸ âyetinde akıllı varlıklara has olan cem-i müzekker kipi ile Güneş, Ay, gezegen ve karınca gibi akılsız varlıklara hitap edilmiştir. Halîl b. Ahmed buna çözüm olarak bu varlıkların muhatap alınmaları ve onların konuşturulup kendilerine birtakım emirler verilmelerinden hareketle bunların akıllı varlıklar mesabesinde değerlendirildiklerini, bu yüzden cem-i müzekker-i âkil kipi ile kendilerine hitap edildiğini belirtmiştir.⁴¹⁹

Aynı şekilde Sîbeveyhi kendisine مَا أَحْسَنَ وَجُوهَهَا (o ikisinin yüzleri ne kadar da güzeldir) örneğinde iki şahıs olduğu hâlde وَجُوهُ ifadesinin neden cemi şeklinde geldiğini sorduğunda ona şu cevabı vermiştir:

Bu örnek iki kişinin, نَحْنُ فَعَلْنَا ذَٰلِكَ (bunu biz yaptık) örneğinde olduğu gibi ikilin çoğul olarak değerlendirildiği yerlerdendir. Nitekim, وَهَلْ أَتَيْكَ نَبُؤُا الْحُصَيْنِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ “Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin duvarına tırmanıp Dâvûd’un yanına girmişlerdi...”⁴²⁰ âyetinde de aynı durum söz konusudur.⁴²¹

Halîl b. Ahmed’in tespit ettiği dil illetleri incelendiğinde lafızdan çok anlama odaklandığı görülmektedir. Örneğin o, مَرَرْتُ بِهِمُ الْجَمَاءَ الْعَفِيرَ (ben onlara büyük kalabalık oldukları hâlde uğradım.)” cümlesinde hâl olan الْجَمَاءَ kelimesinin, قَاطِبَةً (toplu hâlde) kelimesiyle eş değer olduğunu, dolayısıyla başındaki ال takısının işlevsiz olduğunu ifade etmiştir.⁴²²

Halîl b. Ahmed’in bazen farazi yorumlara da yer verdiği görülmektedir. Nitekim o, مَا أَحْسَنَ شَيْءٌ عَبْدُ اللَّهِ (Abdullah ne kadar güzeldir!) cümlesini isim cümlesi olarak kabul etmiş ve, شَيْءٌ أَحْسَنَ şeklinde yorumladıktan sonra مَا ile birlikte bu cümle hayret anlamı barındırdığını ifade etmiştir. Sîbeveyhi, Arapların شَيْءٌ أَحْسَنَ عَبْدُ اللَّهِ şeklinde bir cümle kurmadığını, ancak bunun temsili bir yorum olduğunu belirtmiştir.⁴²³

⁴¹⁷ Yusuf 12/4.

⁴¹⁸ en-Neml 27/18.

⁴¹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/47.

⁴²⁰ Sâd 38/21.

⁴²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/48.

⁴²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/375.

⁴²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/72.

Halîl b. Ahmed, söz dizimdeki bazı olguları bağlam karînesiyle bilindiğinden hazfedilmiş âmilin tesiriyle ilişkilendirmiştir. Bu, dilcilerin sıklıkla başvurduğu ve istiğnâ diye niteledikleri bir illet türüdür. Örneğin o, *وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً إِنَّمَا خَيْرٌ لَّكُمْ* “(ilahlar) Üçtür demeyin. (Teslisten) vazgeçin ve sizin için hayırlı olana (tevhid) gelin.”⁴²⁴ âyetinde geçen خَيْرًا kelimesinin mansûb olma gerekçesini şöyle izah etmiştir:

Çünkü muhataba *إِنَّمَا* (vazgeç) şeklinde bir emirde bulunduğu, onu bir şeyden vazgeçirip başka bir şeye yönlendireceğın açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu yüzden bu vb. cümlelerde fiilden sonraki mef‘ûl, *إِبْتِ* (gel/yap) vb. bir fiille mansûb olur. Cümledeki âmil fiilin hazfedilmesinin nedeni bağlamdan hareketle muhatabın onu biliyor olmasıdır. Arapçada muhatabın bilgisine dayanarak cümle içerisinde bazı unsurların hazfedilmesi alışıla gelmiş bir durumdur.⁴²⁵

Halîl b. Ahmed’de dikkat çeken hususlardan biri de dildeki fonksiyonel edatların kullanım şekillerinden hareketle bu edatlar arasında asıl-fer‘ açısından rütbi bir tasnife gitmesidir. Nitekim kendisi, şart edatları arasında *إِن* edatının asıl olduğunu iddia etmiştir. Bunun üzerine Sîbeveyhi, bu kaniya nasıl vardığını sorunca Halîl b. Ahmed, “Çünkü *إِن* dışındaki diğer şart edatları yer yer bu fonksiyonun dışına çıkıp istifhâm veya başka bir fonksiyon icra edebilirlerken *إِن* daima şart edatı olarak kalıyor.”⁴²⁶ şeklinde cevap vermiştir.

Burada yer verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere entelektüel birikiminin yanı sıra Sîbeveyhi gibi Acem asıllı, zeki ve sorgulayan bir öğrenciye sahip olan Halîl b. Ahmed, dilde ta‘lîl faaliyeti için aklî bir zemin belirlemek suretiyle kendisinden sonrakiler için bir vizyon olmuş, bu alanda çığır açmış ve geliştirdiği argümanlarla ciddi bir birikim bırakmıştır.

Dilde illet kuramının gelişimine katkı sağlayan dilcilerden biri de Ebû Abdîrrahmân Yûnus b. Habîb ed-Dabbî’dir. Sîbeveyhi’in hocalarından olan Yûnus b. Habîb, Nahiv ilminin öncülerinden olup kendine has bir kıyâs metodu ve dilsel görüşlere sahiptir. Basra’daki ilim meclisine ilim erbabı ve edebiyat taliplerinin yanı sıra badiyeden fasîh Arapların da akın ettiği bildirilmiştir.⁴²⁷

⁴²⁴ en-Nisâ 4/171.

⁴²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/282-284.

⁴²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/63.

⁴²⁷ Sirâfî, *Ahbarü’n-nahviyyin*, 27.

Brockelmann (ö. 1956) Yûnus'un *el-Kıyâs fi'n-nahv* adında eserinin olduğu bilgisine yer vermiştir.⁴²⁸ Bazı araştırmacılar o dönemde böyle bir eserin yazılabilmesini ihtimal dahilinde görmeyip Brockelmann'ın bu iddiasını asılsız olarak görmüştür. Ancak Ebû İshak ve İsa b. Ömer gibi hocalarının dilde kıyâs ile ilgilendikleri hatta kıyâsı esas almak suretiyle dil kurallarına dair eser yazdıkları düşünüldüğünde, Yûnus'a kadar kıyâs fikrinin bir nebze de olsa olgunlaştığı ve onun bu konuda böyle bir eseri yazmış olmasının ihtimal dahilinde olduğu söylenebilir. Kaynaklarda onunla ilgili “nevi şahsına münhasır bir kıyâs metodu vardı” şeklindeki ifade de bunu doğrular niteliktedir.⁴²⁹

Sibeveyhi *el-Kitâb*'ında hocası Halîl b. Ahmed'den sonra ismen anıp en çok rivayette bulunduğu hocası Yûnus b. Habîb'dir. Nitekim Sibeveyhi *el-Kitâb*'ta Yûnus'tan iki yüz civarı alıntı yapmıştır.⁴³⁰ Sibeveyhi'nin Yûnus b. Habîb'den yaptığı nakiller daha çok dil malzemesi olmakla birlikte,⁴³¹ nahvî görüşler ve dil illetlerine dair bilgiler de aktarmıştır.⁴³² Halîl b. Ahmed'in sıklıkla başvurduğu bağlam karînesi artı istiğnâ illeti Yûnus b. Habîb'de de görülmektedir. Nitekim Yûnus *يَدُ* مَنْ أَنْتَ *يَدُ* örneğinde *يَدُ* kelimesinin mahzûf bir *تَدُكُ* fiiliyle mansûb olduğunu belirtmiştir. O, bu cümlede fiilin hazif gerekçesini ise şöyle anlatmıştır: “Bu cümlede yer alan *يَدُ* sözcüğü mübtedâ veya haber olamayacağından bir fiille bağlantısı olduğu kesindir. Bu fiil *تَدُكُ* fiili olup kullanımı yaygın olduğundan Araplar cümlede zikrine ihtiyaç duymamıştır.”⁴³³

Yûnus b. Habîb'in dil kuralları ve illetleri ile ilgili söylemlerine bakıldığında Sibeveyhi'ye kadarki dönemde yani hicrî 1. yüzyılın ikinci yarılarında genel dil kurallarının belirlendiği ve şâz olguların bu genel kurallara uydurulması için birtakım yorumlara gidildiği görülmektedir. Nitekim aynı durum Halîl b. Ahmed'de de göze çarpmaktaydı. Örneğin Yûnus, “Hâl nekre olmalıdır.” genel ilkesinden hareketle *مَرَزْتُ بِهِ الْمُسْكِينَ* örneğinde yer alan *الْمُسْكِينَ* kelimesini hâl olarak kabul etmiş ve bu kelimenin *مُسْكِينًا* anlamında olduğunu belirtmiştir. Ancak Sibeveyhi hocasının bu görüşüne katılmayıp, burada yer alan *الْمُسْكِينَ*

⁴²⁸ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l- 'arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1977), 2/130.

⁴²⁹ Mûkerrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 358-360.

⁴³⁰ Muhammed Muhtar Vûlû Ebâh, *Târîhü'n-nahvi'l- 'arabî fî'l-meşriki ve'l-mağrib* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l- 'İlmiye, 2008), 80.

⁴³¹ Bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/51,120.

⁴³² Bk. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/351,377.

⁴³³ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/292.

kelimesinin mukadder bir لَفَيْتُ fiili ile mansûb olduğu şeklindeki bir yorumun daha iyi bir çözüm olacağını ifade etmiştir.⁴³⁴

Sîbeveyhi, بِمَا رَجُلٍ مُصَابٍ örneğinde cer edatı olan بِمَا ile mecrûru رَجُلٍ arasında fasıla olmasına rağmen Yûnus b. Habîb'in mecrûr okuduğunu aktarmıştır. Buna gerekçe olarak da cer edatları ve mecrûrları arasında normal şartlarda herhangi bir fasıla girmemesi gerekse de cümlelerin mütemmim bir cüz'ünün (cümlede haber konumunda olan بِمَا) fasıla olarak girmesinde bir sakınca olmadığını belirtmiştir.⁴³⁵

Kırâatçi kimliği ile de bilinen Yunûs b. Habîb, Kur'ân âyetlerinin dil kurallarına uygun olduğunu, daha doğru bir ifade ile dil kurallarının Kur'ân Arapçasına uygun olduğunu ortaya koymak için genel kurallara aykırı gibi gözüken bazı âyetler hakkında dilsel yorumlarda bulunmuştur. Örneğin, Sîbeveyhi, ضَرْبَانِيْ أَحْوَاكَ ve ضَرْبَانِيْ قَوْمَكَ gibi cümle tipleri bazı Araplar tarafından kullanılmış olsa da bir fiilin hem açık isim hem de zamir iki fâili bir anda alamayacağından hareketle bunun şâz bir kullanım olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu tür kullanımlarda söz konusu cümlelerde yer alan “و” ve “ي”, zamir değil çoğul alametidir. Daha sonra Sîbeveyhi, bu şâz kullanıma uygun gibi görünen, وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا “O zalimler kendi aralarında gizlice fısıldaşırlar.”⁴³⁶ âyeti ile ilgili Yûnus'un şu yorumuna yer vermiştir:

Âyette yer alan الَّذِينَ sözcüğü fâil olmayıp أَسْرَ fiilinin fâili olan وَ zamirinden bedeldir. Çünkü, وَأَسْرُوا النَّجْوَى “Onlar gizlice fısıldaşırlar.” cümlesi tamamlandıktan sonra akla, “Kim o fısıldaşanlar?” diye bir soru gelir ki buna cevap niteliğinde fâilden bedel olarak, الَّذِينَ ظَلَمُوا “o zalimler” getirilmiştir.⁴³⁷

Sonuç olarak Sîbeveyhi'ye kadarki süreçte illet kuramının fikri alt yapısının oluştuğu ve nahiv ilminin pek çok alanını kapsayacak derecede genişlediği görülmektedir. Ancak o sürece dair ilmi müktesebat Kutrub gibi bazı dilciler tarafından kayıt altına alınmış olsa da bu eserler günümüze ulaşamamıştır.

⁴³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/76.

⁴³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/281, 282.

⁴³⁶ el-Enbiyâ 21/3.

⁴³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/40,41.

2.1.2. Sîbeveyhi ve Sonrası Ta'îl Faaliyeti

Sîbeveyhi'ye kadar geçen süreçte belirlenen dil kuralları ve bu kuralların mantıki izahları olan dil illetlerinin kayıt altına alınmasına yönelik birtakım girişimler olduysa da bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Sîbeveyhi öncesi ilmi birikim, daha çok ilim meclislerinde şifahi aktarımla sınırlı kalmış, bu birikim Sîbeveyhi tarafından kayıt altına alınmıştır. Onun *el-Kitâb* adlı eseri, Arap dili alanında yazılmış günümüze ulaşan ilk eser olma özelliğine sahiptir. Sîbeveyhi, başta Halîl b. Ahmed, Yûnus ve İsa b. Ömer olmak üzere pek çok ileri gelen dilciden ders almış, eserinde referans olarak gösterdiği hocalarının pek çoğundan önce henüz genç yaşta vefat etmiştir.⁴³⁸

Sîbeveyhi'nin hem çağdaşları hem de halefleri, Arap dili alanında yaptığı çalışmaların hakkını teslim etmiş ve kendisinin yaptığı nakillerde güvenilir birisi olduğuna dair tanıklık etmişlerdir. Nitekim vefatından sonra hocası Yûnus'a, "Sîbeveyhi Halîl'in ilmini bin sayfalık bir kitapta topladı." dediğinde hocası, başta hayret edip, "Sîbeveyhi ne zaman bu kadar şeyi Halîl'den işitti? Getirin bu kitabı da bakayım." demiştir. Ancak *el-Kitâb*'ı inceledikten sonra Sîbeveyhi'yi kastederek, "Bu adam benden yaptığı nakillerde doğru söylediğine göre Halîl'den yaptığı nakilleri de doğrudur." diyerek hakkını teslim etmiştir.⁴³⁹

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri dilciler arasında o kadar önemsendi ki "Falanca *el-Kitâb* okudu" veya "*el-Kitâb*'ı yarısına kadar okudu" dediğinde, tereddütsüz Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri anlaşılırdı.⁴⁴⁰ Ebû Osman el-Mâzinî'nin (ö. 249/863), "Her kim Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra nahiv ilminde hacimli bir eser yazmaya yeltenirse vazgeçsin."⁴⁴¹ şeklindeki ifadesi de nahiv ilmi adına söylenecek her şeyin *el-Kitâb*'da yer aldığını göstermektedir.

Sîbeveyhi'nin eseri sadece bir gramer kaynağı olmayıp aynı zamanda ilmî metodolojinin de öğrenildiği bir eserdir. Nitekim Ebû Ca'fer et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî'nin (ö. 225/840), "Otuz senedir Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından fetva veriyorum" şeklindeki ifadelerini garipsemiş; Muhammed b. Yezid'e bu ifadenin doğru olup olmadığını sormuştur. İbn Yezid, kulaklarına işaret ederek bu ifadelerin doğru olduğunu ve kendisinin bizzat Cermî'den duyduğunu söyledikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: "Cermî hadisçiydi

⁴³⁸ Sirâfî, *Ahbarü'n-nahviyyin*, 37.

⁴³⁹ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 52.

⁴⁴⁰ Sirâfî, *Ahbarü'n-nahviyyin*, 39.

⁴⁴¹ Sirâfî, *Ahbarü'n-nahviyyin*, 39.

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıyla tanıştıktan sonra hadis ilminde derinleşti. Çünkü Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ından araştırma ve akıl yürütme metodu öğrenilir.”⁴⁴²

Sîbeveyhi'nin eserinde diğer kitaplarda olduğu gibi giriş ve sonuç bölümü bulunmamaktadır.⁴⁴³ Aynı şekilde o, eserine isim de vermemiştir. Muhtemeldir ki Sîbeveyhi yazdıklarını temyize çektikten sonra kitap hâline getirip halka arz etmeyi düşünmüş, ancak ömrü ifa etmemiştir. Eserini yazdıktan sonra kimseye okumaması veya okutmaması da bunu destekler mahiyettedir. Hocası Yûnus b. Habîb'in de bu eserden ancak Sîbeveyhi'nin vefatından sonra haberinin olması, temyize çekme düşüncesiyle eseri hakkında başkalarına bilgi vermediği iddialarını destekler mahiyettedir.⁴⁴⁴ Ancak öğrencisi Ahfeş'in, “Sîbeveyhi, *el-Kitâb*'ında herhangi bir şeyler yazdığında onu bana arz ederdi. Beni oradaki bilgilere daha vakıf sanırdı. Fakat o, konuya daha hakimdi. Bugün ise ben *el-Kitâb*'a daha hakimim.” şeklindeki ifadelerinden Sîbeveyhi'nin eserini öğrencisine arz ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁵

Tezin üçüncü bölümünde Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı referans alınacağından onun illet örneklerine sıklıkla yer verilecektir. Bundan dolayı burada onun dil illetlerine bakış açısına ve metodolojisine ışık tutması açısından birkaç örnek sunmakla yetinilecektir.

Sîbeveyhi'de aslolan nakildir. Ancak o naklin ötesinde dildeki olguların hikmeti arayışı içerisinde. Nitekim dile dair Araplardan yaptığı bazı nakillere yer verdikten sonra şunları söylemiştir: “Bu tür örneklerde Arapların kullanımıyla sınırlı kal. Ardından buradaki durumun açıklamasını yap.”⁴⁴⁶ Onun bu ifadeleri erken dönemlerde başlayıp hocası Halîl ile ilmi bir zemine oturtulan dilde illet anlayışının bir tezahürüdür.

Sîbeveyhi Arap dilindeki hazif ve takdir ile ilgili bazı örnekler verdikten sonra bu te'vîllerin aslında Arapların bizzat kendilerinden de rivayet edildiğini ifade eder ve şu örneği verir: Araplardan biri bir başkasının koyunlarına, اللَّهُمَّ ضَبْعًا وَذُبْيًا şeklinde beddua edince buna, “ne demek istedin” diye sormuşlar. Bunun üzerine o da, “اللَّهُمَّ اجْمَعْ ضَبْعًا وَذُبْيًا (Allah'ım kurtları ve sırtlanları başlarına topla!) demek istedim.” diye cevap vermiştir. Sîbeveyhi verdiği bu örnekten sonra Arapların bu tür hazifli cümlelerde ne demek istedikleri sorulduğu takdirde

⁴⁴² Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 75.

⁴⁴³ Ali Nasîf en-Necdî, *Sîbeveyhi imâmü'n-nühât* (Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 1399/1979), 129.

⁴⁴⁴ Necdî, *Sîbeveyhi*, 128.

⁴⁴⁵ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvahid b. Ali, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 81.

⁴⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/266.

anında zorlanmadan cevap verebilmelerini, cümlede atılan öğelerin tam bir şekilde kullanımının mevcut olmasına bağlamıştır.⁴⁴⁷

Sîbeveyhi de hocaları gibi dilde genel üzere kıyâs yapılması gerektiğini, dildeki şâz ve nadir örnekler üzerine kıyâs yapmaktan sakınılması gerektiğini savunmuştur.⁴⁴⁸ Bununla birlikte o, üzerine küllî kaideler inşa edilemeyen fasih Arapların şâz dil kullanımlarının dil verisi olarak muhafaza edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁹

Hitâm el-Müşâcî 'î'ye ait olan, “وَصَالِيَاتٍ كَكَمَا يُؤْتَيْنَ (... Ve üzerinde kazanların kaynadığı günkü gibi duran, ateşten kararmış ocak taşları)” beyitte cer harfî olan ك'ın kendisinin aynısı bir cer harfî ile birlikte gelmesi, gramer açısından sorunludur. Sîbeveyhi bu sorunu, ikinci ك'ın مثل anlamında bir isim olduğu açıklamasıyla çözmüş ve dilcilerin zorda kaldıkları her hususta mutlaka bir çözüm yoluna gittiklerini belirtmiştir.⁴⁵⁰ Sîbeveyhi, bu ifadeleriyle özellikle dildeki şâz olguları kural dairesine çekmeye yönelik ta'lîl faaliyetine vurgu yapmıştır.

Sîbeveyhi sonrası süreçte illet kuramının gelişimi ve alana katkı sağlayan dilcilerin görüşleri literatür başlığı altında detaylı bir şekilde inceleneceğinden burada kısaca temas edilmekle yetinilecektir. Hicrî 3. yüzyılın sonlarına doğru artık nahiv illetleri dil alanındaki tartışmaların eksenini, bir dilcinin dildeki maharetini ölçen kıstas, dilcilerin önemseydiği ve onunla ilgili müstakil eserler yazdığı bir alan hâline gelmiştir.⁴⁵¹ Nitekim Sa'leb'in (ö. 291/904) öğrencilerinden el-Müberred (ö. 286/900) gibi bu yüzyılda öne çıkan dilciler, illetleri nahvî hükmün ayrılmaz parçası olarak görmüş, her bir nahvî hükmün ardından mutlaka illete yer vermişlerdir. Aynı şekilde bu dilciler birbirleri ile yaptıkları münazaralarda da nahiv illetlerini, hasma karşı bir silah olarak kullanmışlardır.⁴⁵² Günümüze ulaşmayan Kutrub'un (ö. 210/825 *el- 'Îlet fi 'n-nahv*'i, o dönemde konuyla ilgili yazılmış ilk eserdir.⁴⁵³ Bunun yanı sıra el-Mâzinî'nin (ö. 249/863)⁴⁵⁴ ve Sa'leb'in öğrencisi İbnü'l-Hâik'in (ö.?)⁴⁵⁵ bu yüzyılda *el- 'Îlet fi 'n-nahv* başlığıyla müstakil eser yazdıkları bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.

⁴⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/255.

⁴⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/402.

⁴⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/8.

⁴⁵⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/32.

⁴⁵¹ Mübârek, *el- 'Îletü 'n-nahviyye*, 71.

⁴⁵² Mübârek, *el- 'Îletü 'n-nahviyye*, 67.

⁴⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/58.

⁴⁵⁴ Hamevî, *Mu 'cemu 'l-üdebâ*, 2/763.

⁴⁵⁵ Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/81.

Hicrî 4. yüzyıla gelindiğinde illet konusunun bu dönemde de gündemdeki yerini koruduğu ve bu alanda müstakil eserlerin yazımının arttığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde kelâm ve fıkıh usulü metotları örnek alınarak bu minvalde eserler kaleme alınmıştır. İletler amaçlarına göre tasnife tabi tutulmuş ve bu yüzyılda dil illetleri mantık, fıkıh ve kelâmın etkisi altına girmiştir.⁴⁵⁶ Nitekim bu yüzyılda nahiv illetleri teorik açıdan da ele alınmaya başlanmış ve ilk defa İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) tarafından amaç odaklı taksime tabi tutulmuştur.⁴⁵⁷ Dönemin dilcilerinden Zeccâcî (ö. 337/949) alanla ilgili *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv* adlı müstakil bir eser kaleme alıp illetleri amaç odaklı taksime tabi tutmuştur.⁴⁵⁸ Çağdaşı İbn Cinnî de (ö. 392/1002) *el-Hasâis*'inde İbnü's-Serrâc'ı örnek alarak illetleri tasnif etmiştir.⁴⁵⁹ Ayrıca bu yüzyılda Ebü'l-Hasan İbnü'l-Verrâk'ın (ö. 381/991) kaleme aldığı *'Îleli'n-nahv* adlı eseri nahiv illetlerini pratik yönden ele alan ve pek çok nahiv konusunu içeren kapsamlı bir 'ilel kaynağıdır.

Hicri ilk dört asır dini ilimlerde olduğu gibi dil ilimlerinde de olgunluğa erişilen dönem olmuştur. Dolayısıyla hicri 4. yüzyıldan sonraki sürecin illet literatürü açısından nispeten durağan bir dönem olduğu söylenebilir. Bundan sonraki süreçte telif eserler ortaya çıksa da dilciler daha çok önceki ilmî mirası yorumlamak, tasnif veya derlemek suretiyle katkı sağlamıştır.⁴⁶⁰ Hicri 5. yüzyılda Ebû Abdillâh ed-Dîneverî (ö. 490/1907?) *Simârü's-sina'a fî 'ilmi'l-'arabiyye* adlı eseriyle, 6. yüzyılda el-Enbârî (ö. 577/1181) *Esrârü'l-'arabiyye* ve *Luma'ü'l-edille fî usûli'n-nahv* adlı eserleriyle; Süheylî (ö. 581/1185) *Netâicü'l-fiker fî 'ileli'n-nahv* adlı eseriyle, hicri 7. yüzyılda da el-'Ukberî (ö. 616/1219) *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb* adlı eseriyle alana katkı sağlayan dilciler olmuştur.

Hicri 10. yüzyılda ise Süyûtî (ö. 911/1505), *el-İktirâh fî usûli'n-nahv* adlı derleme türü eseriyle alana katkı sağlamıştır. Nitekim o, tamamen fıkıh usulü tarzında bir nahiv usul kaynağı oluşturmayı amaçladığı bu eserinde başta İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i ve Enbârî'nin *Luma'ü'l-edille*'si olmak üzere kendisinden önceki farklı kaynaklarda yer alan nahiv usulüne dair bilgileri bir araya getirip fıkıh usulü tarzında bir tasnife tabi tutmuştur.⁴⁶¹ İlet konusunu kıyâs başlığı altında inceleyen Süyûtî,⁴⁶² bu başlık altında illetlerin taksimi,

⁴⁵⁶ Mübârek, *el-'Îletü'n-nahviyye*, 71.

⁴⁵⁷ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/35.

⁴⁵⁸ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64-65.

⁴⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/164.

⁴⁶⁰ Mübârek, *el-'Îletü'n-nahviyye*, 131.

⁴⁶¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 15.

⁴⁶² Süyûtî, *el-İktirâh*, 79-137.

illetlerin tespit kaynakları (mesâlikü'l-'ille), illet kusurları (kavâdihü'l-'ille) vb. illet konularına geniş yer vermiştir.⁴⁶³

İslam ile birlikte Arap yarımadasını aşır İslam toplumunun bilim ve ortak dili hâline gelen Arapçanın hem yabancı bireylere öğretilmesi hem de Araplar arasında hızlıca baş gösteren bozulmadan kurtulabilmesi için dilde kural belirleme faaliyetleri erken dönemde başlamıştır. Erken dönemde başlayan dil çalışmaları, öncelikle dilsel olgular arasında genel özelliklerden hareketle temel dil kurallarını tespit etmeyi, bu sayede dildeki şâz olguları mümkün mertebe asgari düzeye indirmeyi hedeflemiştir. Bu hedefe ulaşmak için de dilcilerin elindeki en etkili yöntem dil illetleri olmuştur. Dilciler sadece kuralları belirlemekle kalmayıp örnek simalar başta olmak üzere halkın bu kurallara uymalarını sağlamak için ciddi gayret sarf etmişlerdir. Dil alanındaki bu çalışmalar bir yandan Arap dilini bozulmaktan korurken öte yandan dilin yabancı unsurlara öğretimi konusunda da katkı sağlamıştır. Çünkü insanın selikasına sahip olmadığı ikinci bir dili öğrenebilmesi için o dilin genel ilkeleri belirlenmiş olmalıdır. Aksi taktirde kişinin öğrenecekleri, duyup ezberleyeceği kelime, cümle ve kalıp ifadelerle sınır kalacaktır.

2.2. Literatür

Nahiv ilminin kıyâstan ibaret olduğu, illetin de kıyâsın ana rükünlerinden bir tanesi olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda bu alanda yazılmış kaynakların önemi daha da belirgin hâle gelmektedir. 'İlel literatürünün tarihi süreci incelendiğinde, nahiv literatürü ile paralel ortaya çıkıp geliştiği görülmektedir. Ancak ilk dönem kaynaklardan bazıları günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşan 'ilel kaynaklardan da bazıları illetler konusunu sadece teorik yönden ele alırken bazı kaynaklar ise nahiv konuları ile uygulamalı bir şekilde ele almıştır.⁴⁶⁴ 'İlel literatürünün inceleneyeceği bu başlık altında söz konusu kaynaklar öncelikle günümüze ulaşanlar ve ulaşmayanlar olmak üzere iki ana başlığa ayrılacaktır. Günümüze ulaşan kaynaklar, illetleri teorik yönden ele alanlar ve pratik yönden ele alanlar şeklinde tasnif edilip ilgili eserler kronolojik bir sıralamayla incelenecektir..

⁴⁶³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 96-130.

⁴⁶⁴ 'İlel edebiyatı ile ilgili ayrıca bk. Mübârek, *el-'İlletü'n-nahviyye*, 69.,94, 95; Ergin Mehmet Cevat, "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine", *Marife* (2009): 163. Mıh, *Nazariyetü't-ta'lîl*.

2.2.1. Günümüze Ulaşmayan Eserler

Müstakil 'ilel eserlerine dair ilk derli toplu bilgiler İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'inde yer almaktadır. Daha sonraki biyografi eserlerin çoğu verdikleri bilgilerde onu referans almıştır. Nitekim çağdaşları Zebîdî (ö. 379/989) ile Ebü't-Tayyib el-Lugavî'ye (ö. 351/962) ait dilcilere has biyografi kaynaklarında bu eserlere dair detaylı bilgi yer almamaktadır. Başta *el-Fihrist* olmak üzere kaynaklarda kaydı bulunan ancak günümüze ulaşmamış 'ilel kaynakları ve yazarları şunlardır:

2.2.1.1. *el-İlel fi'n-nahv*, Kutrub

İbnü'n-Nedîm'in verdiği bilgilere göre 'ilel konusunda kaleme alınan ilk kaynak, Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) öğrencisi olan ve Kutrub lakabıyla bilinen Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr'in (ö. 210/825) *el-İlel fi'n-nahv* adlı eseridir.⁴⁶⁵ Kutrub, Basra dil medresesine bağlı bir dilci olup,⁴⁶⁶ Mu'tezi'lenin Nazzamiye ekolüne mensuptur.⁴⁶⁷

2.2.1.2. *İlelü'n-nahv*, el-Mâzinî

Yakût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) kayıtlarında, Basra dil okuluna mensup⁴⁶⁸ Ebû Osman Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) *ilelü'n-nahv* adında küçük hacimli bir eser yer almaktadır ve bu kaydın referansı İbnü'n-Nedîm'dir.⁴⁶⁹ Ancak mevcut matbu nüshaya göre İbnü'n-Nedîm'in yer verdiği eserler arasında müellifin *İlelü'n-nahv* adında bir eseri yer almamaktadır.⁴⁷⁰ Muhtemelen bu durum *el-Fihrist*'in mevcut baskısının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bu eser Bağdadî'nin (1839-1920) kayıtları arasında da yer almaktadır.⁴⁷¹

2.2.1.3. *el-İlel fi'n-nahv*, İbnü'l-Hâik

el-Fihrist'te kaydı olup günümüze ulaşmamış 'ilel eserlerinden bir diğeri de ed-Darîr lakabıyla bilinen, Kûfe dil okuluna müntesip Harûn İbnü'l-Hâik'in (ö. [?]) *el-İlel fi'n-nahv* adındaki eseridir. Vefat tarihi hakkında net bir bilgi bulunmasa da kaynaklarda onun

⁴⁶⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/58.

⁴⁶⁶ Zebîdî'nin yaptığı tasnife göre Kutrub, Basra dil okulu dilcilerinin yedinci tabakasında yer alır. Bk. Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 99.

⁴⁶⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 242.

⁴⁶⁸ Basra dil okulu dilcilerinin yedinci tabakasında yer alır. Bk. Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 87-93.

⁴⁶⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2/763.

⁴⁷⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/63.

⁴⁷¹ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyetü'l-'arifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1951), 1/234.

Sa'leb'in (ö. 291/904) talebelerinden olduğuna dair bilgi⁴⁷² hicrî 3. yüzyılda yaşadığını ortaya koymaktadır.

2.2.1.4. *'İlelü'n-nahv / Nakdu 'ileli'n-nahv, İsbahânî*

İbnü'n-Nedîm, Basra ve Kûfe dil okullarının öğretilerini sentezleyen memzûc metot dilciler arasında yer verdiği Lağde/Lakze lakaplarıyla önlü Ebû Ali Hasan b. Abdillâh el-İsbahânî'ye (ö. 310/922) ait *'İlelü'n-nahv* ve *Nakdu 'ileli'n-nahv* adında iki müstakil 'ilel çalışmasına yer vermiştir.⁴⁷³

2.2.1.5. *'İlelü'n-nahv, İbnü's-Serrâc*

Kaynaklarda yer alıp günümüze ulaşmamış müstakil 'ilel kaynaklarından bir tanesi de Basra okulu dilcilerinden⁴⁷⁴ Ebû Bekr Muhammed İbnü's-Serrâc'ın (ö. 316/929) *'İlelü'n-nahv* adındaki eseridir.⁴⁷⁵

2.2.1.6. *el-Muhtâr fi 'ileli'n-nahv, İbn Keysân*

Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm İbn Keysân (ö. 320/932 [?]), hem Basra hem de Kûfe dil okuluna ait görüşleri öğrenip sentezleyen Bağdat okulu dilcilerindendir.⁴⁷⁶ Ona ait bu eser, İbnü'n-Nedîm'in kayıtlarında *el-Muhtâr* şeklindedir.⁴⁷⁷ Hamevî ise bu eseri *el-Muhtâr fi 'ileli'n-nahv* adıyla kaydetmiş ve bu eserin üç veya daha fazla ciltten ibaret hacimli bir 'ilel kaynağı olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁸

2.2.1.7. *en-Nahvü'l-mecmû 'ala'l-'ilel, Mebremân*

Basra dilcilerinden⁴⁷⁹ Muhammed b. Ali b. İsmail el-Mebremân'a (ö. 345/956) ait olan bu eser de günümüze ulaşmamış bir diğer müstakil 'ilel kaynağıdır.⁴⁸⁰

⁴⁷² Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/81.

⁴⁷³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/89.

⁴⁷⁴ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 112.

⁴⁷⁵ Cemalüddin Ali b. Yusuf el-Kuftî, *el-Muhammedûn mine's-şu'arâ ve eş'arihim*, thk. Hasan Ma'merî (1970), 346.

⁴⁷⁶ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 153.

⁴⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/89.

⁴⁷⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 5/2308.

⁴⁷⁹ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 114.

⁴⁸⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/66.

2.2.1.8. *Taksimâtü'l- 'avâmil ve 'ilelihâ, el-Farikî*

el-Farikî nisbesiyle ünlü, Mısır dil okulundan Said b. Said Ebü'l-Kasım en-Nahvî'ye (ö. 391/1001) ait bu eser, adından da anlaşıldığı üzere nahiv ilminin spesifik bir konusuna dair illetlere tahsis edilmiştir.⁴⁸¹

2.2.1.9. *el-Burhân fî 'ileli'n-nahv, İbn ' Abdûs*

İbnü'n-Nedîm'in verdiği bilgiye göre bu eser, Kûfe okulu dilcilerinden⁴⁸² Ali b. Muhammed b. Abdûs el-Kûfî'ye (ö. [?]) aittir. Müellifin vefat tarihi hakkında bilgi olmasa da hicrî 4. asır veya daha öncesinde yaşadığı bilinmektedir.⁴⁸³

2.2.1.10. *Şerhu 'ileli'n-nahv, el-Mühellebî*

Mısır dilcilerinden⁴⁸⁴ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Mühellebî'ye (ö. [?]) ait olan bu eserin Harun b. el-Hâik'in *el- 'İlel fî 'n-nahv* adlı eserinin şerhi mi yoksa müstakil bir 'ilel kaynağı mı olduğu hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı şekilde müellifin vefat tarihi hakkında da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak isminin İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde yer alması, hicrî 4. yüzyıl veya daha öncesinde yaşadığının kanıtıdır.⁴⁸⁵

2.2.1.11. *el-Kâfi fî 'ileli'n-nahv, el-Vaferâvendî*

Kuftî'nin (ö. 644/1248) verdiği bilgilere göre bu eser Yûnus b. Ahmed b. İbrahim el-Vaferâvendî'ye (ö. [?]) aittir.⁴⁸⁶ *Fihrist*'te bu esere dair bilgi yer almasa da “Hayatı ve nisbesi hakkında fazla bilgi bulunmayanlar” başlığı altında biyografisine yer verilmesi, onun da hicrî 4. yüzyıl veya öncesinde yaşamış biri olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁷

2.2.1.12. *Kitabü'l- 'ilel, el-Kummî*

İbnü'n-Nedîm'in kayıtlarına göre bu eser İsmail b. Muhammed el-Kummî'ye (ö. [?]) aittir. Yazarın yaşadığı çağ ve eserin nahiv illetleri konusunda olup olmadığı konusu net olmasa da İbnü'n-Nedîm'in “Hayatı ve nisbesi hakkında fazla bilgi bulunmayanlar” başlığı altında eser ve müellif hakkında yer vermesi, eserin nahiv illetleri hakkında olduğu ihtimalini

⁴⁸¹ Hamevî, *Mu 'cemu'l-üdebâ*, 3/1367.

⁴⁸² Süyûtî, *Buğyetü'l-vu 'ât*, 2/110.

⁴⁸³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/94.

⁴⁸⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu 'ât*, 1/148.

⁴⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/95.

⁴⁸⁶ Kuftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/73.

⁴⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/94.

güçlendirdiği gibi müellifinin hicrî 4. yüzyıl ve daha öncesi yaşamış olduğunu göstermektedir.⁴⁸⁸

2.2.1.13. *el-İ'râb fî 'ileli'l-i'râb, el-'Ukberî*

Bağdat ulemasından Hanbeli fakihi ve dilci⁴⁸⁹ Ebü'l-Beka Muhibbuddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-'Ukberî'ye (ö. 616/1219) ait olan bu eser, Davûdî'nin (ö. 945/1539 [?]) verdiği bilgilere göre müellifin *el-Lubâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb* adlı 'ilel çalışmasından farklı müstakil bir 'ilel kaynağıdır.⁴⁹⁰

2.2.1.14. *el-İ'râb 'an esrâri'l-harekât fî lisani'l-'arab, el-Hadrâvî*

Kurtubalı Ebü'l-'Alâ İdris ile Endülüs dil okulu öncülerinden İbn Usfûr el-İşbîlî'nin (ö. 669/1270) öğrencisi⁴⁹¹ olan Ebü'l-Hakem el-Hasan b. Abdurrahman el-Hadrâvî'ye (ö. 644/1247) ait bu eser, adından da anlaşıldığı üzere nahiv ilminin ana konularından biri olan i'râba dair illetlere tahsis edilmiş bir 'ilel kaynağıdır.⁴⁹²

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere 'ilelü'n-nahv alanında müstakil eserler, hicrî 2. yüzyılın sonları ile 3. yüzyıl başlarında, henüz erken sayılabilecek bir dönemde yazılmaya başlanmıştır. Gramere dair müstakil eserlerin yazımının da bu tarihlere denk geldiği göze alındığında, dildeki illet fikrinin dil kurallarının gelişimi ile olan paralelliği sadece nazarî boyutla sınırlı olmayıp te'lif alanına da yansıdığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bahsi geçen dilcilerin bağlı bulundukları dil okulları dikkate alındığında, illet konusu, başta Basra ve Kûfe dil okuluna bağlı dilciler olmak üzere bütün dil okulu müntesiplerinin öncelikli araştırma konusu olmuş ve bu alanda erken dönemlerden itibaren farklı isim ve yöntemlerle eserler yazılmıştır.

Başta ilk yazılan eser Kutrub'un *el-'İlel fî'n-nahv*'i olmak üzere hicrî 3. yüzyıl ve öncesi 'ilel kaynakları günümüze ulaşmadığından, bu eserlerin 'ilel konusunu teorik yönden mi yoksa pratik yönden mi ele aldıkları konusunda tahminden öte bir şey söylenemez. Ancak İshbâhî'nin *Nakdu 'ileli'n-nahv* adındaki eseri, 'ilel eleştirisine dair literatürün hicrî 3.

⁴⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/93.

⁴⁸⁹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/38.

⁴⁹⁰ Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Komisyon (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1983), 1/233.

⁴⁹¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/510.

⁴⁹² Mustafa b. Abdullah Hâci Halife, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya (Lübnan: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1941), 1/125.

yüzyılın sonlarında oluşmaya başladığı konusunda fikir vermektedir. Aynı şekilde Ebü'l-Kasım en-Nahvî'nin *Taksimâtü'l- 'avâmil ve 'ileliha* adlı eseri de hicrî 4. yüzyıldan itibaren genel 'ilel çalışmaların yanı sıra gramerin belli konularına dair müstakil 'ilel çalışmalarının yazımına başlandığını göstermektedir.

2.2.2. Günümüze Ulaşan Eserler

Sîbeveyhi ve sonrasında yazılan nahiv eserlerin pek çoğunda illetler yer almıştır. Bu açıdan hicrî 2. yüzyılın sonlarından itibaren kaleme alınan nahiv kaynaklarının pek çoğunu birer 'ilel kaynağı olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak burada ister 'ilelu'n-nahv adıyla olsun ister farklı bir isimle olsun nahiv illetlerini teorik veya pratik yönden ele almak maksadıyla kaleme alan eserler, amaç ve yöntem açısından tasnif edilip, kronolojik bir şekilde tanıtılacaktır. Bu eserler, nahiv illetlerini teorik yönden ele alanlar ve illetleri nahiv konuları üzerinde uygulamalı bir şekilde pratik yönden ele alan eserler şeklinde tasnif edilecektir. Her iki başlık altında kaynaklar, kronolojik bir şekilde sıralanıp tanıtılacaktır.

2.2.2.1. Nahiv İletlerini Teorik Yönden Ele Alan Eserler

Söz konusu eserler incelendiğinde nahiv illetlerini teorik yönden inceleyen kaynakların nahiv usûlü kaynakları olduğu söylenebilir. Burada şu hususu belirtmek gerekir ki her ne kadar Zeccâcî ve İbnü's-Serrâc gibi dilciler eserlerinin mukaddimelerinde illet taksimini yapmak suretiyle teorik zeminde bu konuyu incelemiş olsalar da esas yazılış amaçlarının bu olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında sadece bu amaçla kaleme alınmış üç tane kaynağa yer verilecektir:

2.2.2.1.1. *el-Hasâis*, İbn Cinnî

Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî'ye (ö. 392/1002) ait olan bu eser, müstakil bir 'ilel çalışması olmasa da günümüze ulaşan ilk nahiv usulü kaynağı olması ve 'ilel konusuna geniş yer verip teorik yönden illetleri incelemesi açısından önemlidir. İbn Cinnî, mukaddimesinde genelde nahiv usulünü, özelde illetler konusunu kendisinden önce teorik yönden inceleyen iki eserden bahsetmiştir. Bunlardan biri İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl*'ü diğeri ise Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830 [?]) *Mekâyîsü'l-luga* adlı eseridir. İbn Cinnî, İbnü's-Serrâc'ın sadece eserinin girişinde yer verdiği illet tanımı ve taksimi ile ilgili kısacık bilgileri kastederek onun bu konulara çok az temas ettiğini belirtmiştir. Ahfeş'in *Mekâyîsü'l-luga* adlı eseri günümüze ulaşmadığından içeriği hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbn Cinnî'nin bu eser

hakkında verdiği bilgilerden *el-Hasâis* ile arasında benzerlik olduğu ve İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i yazma amaçlarından bir tanesinin de Ahfeş'e yapılan haksız eleştirilere cevap olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹³

İbn Cinnî, Arap dilini kıyâs ve nazar metoduyla incelemede, temel özelliklerini ve ondaki hikmeti ortaya koymada iddialı bir eser ortaya koyduğunu ifade etmiştir. O, eseri yazmasındaki temel gayesinin kendisinden önceki dilcilerden hiç kimsenin kelâm ve fıkıh usûlü metoduyla bir nahiv usûlü ortaya koymaması olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁴ Kitabının birinci cildinde kıyâs ve nahiv illetlerine geniş yer veren İbn Cinnî, açtığı özel bir başlıkta nahiv illetlerini eleştirenlere cevap vermiştir.⁴⁹⁵

İbn Cinnî, nahiv illetlerini fankale (soru cevap) diyalektiği kullanarak teorik bir zeminde ele almıştır. Ancak yaptığı bu teorik tartışma salt farazî olmayıp genellikle merkezinde dilsel veriler yer almıştır. İbn Cinnî, nahiv illetlerini kelâm ve fıkıh illetleri ile mukayese etmiş ve yaptığı bu mukayese sonucu duyulara hitap etmesi açısından nahiv illetlerini kelâm illetlerine daha yakın görmüştür.⁴⁹⁶ O, nahiv ilminde illiyet fikrinin dilciler tarafından geliştirildiğini kabul etmekle beraber dilcilerin tespit ettiği illetlerin Arapların gayeleriyle örtüştüğü konusunu özel bir başlıkta izah etmiştir. Onun bu iddiasındaki temel argümanı, dili konuşanların farklı zaman ve coğrafyalara dağılmasına rağmen dilde pek çok olgunun tek tip olmasıdır.⁴⁹⁷

Nahiv illetlerini hüküm açısından *mûcib illetler* ve *mücevviz illetler* şeklinde ikiye ayıran İbn Cinnî,⁴⁹⁸ tahsîs (illetin işlevsiz kılınması),⁴⁹⁹ teâruz (illetler arası çelişki),⁵⁰⁰ ve devir (kısır döngü) gibi usûl-i fıkıh metodolojisine yakın bir üslupla nahiv illetlerine dair pek çok hükme yer vermiştir.⁵⁰¹ O, ele aldığı bu konularla kendisinden sonra nahiv usulü yazarlarına da öncülük yapmıştır. İbn Cinnî, Zeccâcî'nin "illetin illeti" fikrine karşı çıkıp onları birincil illetlerin açıklamaları saymıştır. Nitekim ona göre illet illetlenemez. Çünkü bu, bizi sonsuz illetler zincirlemesine götürür. İbn Cinnî'nin bu söylemiyle daha sonra nahiv ilmindeki

⁴⁹³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 151.

⁴⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/1,2.

⁴⁹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/184.

⁴⁹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/48.

⁴⁹⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/237-256.

⁴⁹⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/164.

⁴⁹⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/144.

⁵⁰⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/166-169.

⁵⁰¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/183,184.

ikincil ve sonrası illetlere sert eleştirilerde bulunacak olan İbn Madâ'ya ilham kaynağı olduğu söylenebilir.⁵⁰²

2.2.2.1.2. *Luma 'ü'l-edille fî usûli'n-nahv, el-Enbârî*

Bağdat okulu dilcilerinden ve Nizamiye medresesi hocalarından olan⁵⁰³ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî'ye (ö. 577/1181) ait olan bu eser, illet konusunu teorik yönden ele alan nahiv usul kaynaklarından biridir. Giriş bölümünde verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere eseri yazmadaki amacı, fıkıh usulündeki şerî deliller benzeri nahvî deliller tespit etmektir.⁵⁰⁴ Nahvin temel kaynaklarının nakil, kıyâs ve istishâbü'l-hâl olduğunu söyleyen İbnü'l-Enbârî, otuz fasla ayırdığı eserinde bu üç ana kaynağı incelemiştir.⁵⁰⁵ Nahiv illetlerini kıyâs başlığı altında ele alan Enbârî, eserinin on birinci faslında nahvin tamamıyla kıyâstan ibaret olduğunu, dolayısıyla nahiv ilminde kıyâsın inkar edilemeyeceğini iddia etmiş ve kıyâs karşıtlarına cevap vermiştir.⁵⁰⁶ Nahiv illetlerini hikmet ve akılla bağdaştırmaya çalışan Enbârî, ref' i'râbının fâile, nasbın da mef'ûllere verilme gerekçesini fâilin tekliği ile ref' in ağırlığının, mef'ûllerin çokluğu ile de nasbın hafifliğinin dengelenmesi olduğunu izah için şu metaforu kullanmıştır:

Bir elinde bir kiloluk bir taş diğer elinde de beş kiloluk bir taş bulunduran bir adamın karşısındaki kişiye 'Şu on kiloluk taşı bir defa eline al, bir kiloluk taşı da on defa eline al' diyerek iş yükünde bir dengeleme sağlaması ne kadar hikmetle bağdaşıyorsa aynı şekilde ağır olan ref' i'râbının fâile, hafif olan nasb i'râbının da mef'ûllere verilmesinde de bir hikmet gözetilmiştir.⁵⁰⁷

Kıyâs türlerini inceleyen Enbârî, eserinin on dördüncü faslını illete dayalı kıyâsa ayırmıştır.⁵⁰⁸ O eserinde illette ittirad (illetin varlığıyla hükmün var olması),⁵⁰⁹ illette 'aks (illetin yokluğuyla hükmün yok olması),⁵¹⁰ bir hükmün birden fazla illetle illetlenmesi⁵¹¹ ve nassın bulunduğu yerde hükmün ispatı konusu⁵¹² gibi illetlerle ilgili hükümlere yer vermiştir. Enbârî'nin ele aldığı meselelerin tamamının, daha önce İbn Cinnî tarafından *el-Hasâis*'de detaylı bir şekilde ele alındığı görülmektedir.

⁵⁰² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/174.

⁵⁰³ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 86.

⁵⁰⁴ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 80.

⁵⁰⁵ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 81.

⁵⁰⁶ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 95.

⁵⁰⁷ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 94.

⁵⁰⁸ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 105.

⁵⁰⁹ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 112.

⁵¹⁰ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 115.

⁵¹¹ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 117.

⁵¹² Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 121.

2.2.2.1.3. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, es-Süyûtî

Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî'ye (ö. 911/1505) ait olan bu eser, tamamen fıkıh usulü tarzında yazılmış bir nahiv usul kaynağıdır. Kendisinin de belirttiği üzere onun bu eserinde birinci kaynağı, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i, ikinci kaynağı ise Enbârî'nin *Luma'ü'l-edille*'sidir.⁵¹³ Süyûtî, bu iki kaynağın yanı sıra diğer kaynaklarda da yer alan nahiv usulüne dair bilgileri bir araya getirip fıkıh usulü tarzında bir tasnife tabi tutmuştur.

Süyûtî illetler konusunu kitabının kıyâsa tahsis ettiği üçüncü bölümünün dördüncü faslında incelemiştir.⁵¹⁴ O, bu fasılda illetlerin taksimi, illetlerin tespit kaynakları (mesâlikü'l-ille), illet kusurları (kavâdihü'l-ille) vb. illet konularına geniş yer vermiştir.⁵¹⁵ Süyûtî'nin eserinde yer alan nahiv illetleri ile ilgili teorik bilgiler, daha çok kendinden öncekilerin görüşlerinin sentezinden ibarettir. Örneğin illet savunmasını ve illetlerin orijinallliğini İbn Ferhân ile İbn Cinnî'den,⁵¹⁶ illet taksimini ise Dineverî'nin yirmi üçlü taksimi,⁵¹⁷ İbn Cinnî'nin *mûcib* ve *mücevviz* şeklindeki ikili taksimi⁵¹⁸ ve Zeccâcî'nin *ta'lîmi*, *kiyâsî* ve *cedelî* şeklindeki üçlü taksiminden almıştır.⁵¹⁹

Sonuç olarak nahiv illetlerini teorik yönden ele alan kaynaklar, nahiv usulü kaynaklarıdır. Bu kaynaklarda illet konusu kıyâs ana başlığı altında incelenmiş, illetlerle ilgili birçok teorik konuya temas edilmiştir. Hicrî 4. yüzyılda İbn Cinnî tarafından yazılan *el-Hasâis* adlı eser, bu alanda ilk olması ve sonraki müelliflere ilham kaynağı olması açısından önemlidir. Hicrî 10. yüzyılda Süyûtî tarafından yazılan *el-İktirâh* ise, kendine has üslubu, daha önce alanla ilgili yazılmış eserlerin bir derlemesi olması ve günümüze ulaşamamış bazı kaynaklarda yer alan bilgileri aktarması açısından önemli bir kaynaktır.

2.2.2.2. Nahiv İletlerini Pratik Yönden Ele Alan Eserler

Daha önce de belirtildiği üzere Arap dilinde ta'lîl faaliyetinin ortaya çıkışı, nahiv ilminin ortaya çıkışıyla aynı olmuştur. Tikel dilsel olgulardan hareketle tümel kuralların tespiti ile başlayan ta'lîl faaliyetinde tespit edilen illet, ilk dönemlerde dilcilerin tespit ettiği temel

⁵¹³ Süyûtî, *el-İktirâh*, 15.

⁵¹⁴ Süyûtî, *el-İktirâh*, 79-137.

⁵¹⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, 96-130.

⁵¹⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, 96,97.

⁵¹⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, 98,100.

⁵¹⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, 101,102.

⁵¹⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 111,112.

önergeleri de kapsarken zamanla bu önermeler daha çok hüküm, kaziyye, mesele, kaide ve asıl gibi terimlerle ifade edilmiştir. Bu süreçten sonra daha çok bunların altında yatan nedenlere illet, bu nedenlerin tespitine de ta'lîl denilmiştir. Bu amaca matûfen nahiv illetlerini teorik yönden inceleyen müstakîl bir literatür ortaya çıktığı gibi, illetleri nahvî konular üzerinde uygulamalı bir şekilde incelemeyi amaçlayan müstakîl eserler de kaleme alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünün temel kaynakları Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı ile Rummânî ve Sîrâfî gibi *el-Kitâb* şarihlerinin eserleri başta gelmek üzere hicrî 2. yüzyılın sonundan itibaren yazılan nahiv kaynakları, aynı zamanda içerisinde nahiv illetlerinin sıklıkla yer aldığı 'ilel kaynaklarıdır. Nitekim bu alanda yazılan eserler incelendiğinde bu eserlerin pek çoğunun sadece nahvî kaideyi vermekle yetinmeyip altında yatan nedene de yer verdikleri görülecektir. Ayrıca içerdikleri nahiv illetleri açısından incelendiğinde, bu eserlerin, sırf bu amaçla yazılmış müstakîl 'ilel kaynaklarından farksız olduğu, bazılarında ise müstakîl 'ilel eserlerinden daha fazla nahvî illetin yer aldığı görülecektir. Nitekim bu başlık altında incelenecek olan 'ilel kaynaklarının başlıca referansları da bu eserlerdir.

2.2.2.2.1. *el-Usûl*, İbnü's-Serrâc

Basra okulu dilcilerinden⁵²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serrâc'a (ö. 316/929) ait bu eser, günümüze ulaşan erken dönem uygulamalı 'ilel kaynaklarındandır. İbnü's-Serrâc, amaçlarına göre ilk ilel tasnifi yapan dilcidir ve onun bu taksimi kendisinden sonraki illet kuramcılarına da ilham kaynağı olmuştur. Öte yandan Sîbeveyhi yorumcularından Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab* adlı eseri hariç tutulursa İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl*'ünün günümüze ulaşan ilk uygulamalı 'ilel kaynağı olduğu söylenebilir.

İbnü's-Serrâc eserinin giriş bölümünde kısaca nahvin tanımını yaptıktan sonra illetlerini amaçlarına göre, dil öğrenimine yarayan *ittiradi* illetler ve dildeki hikmeti ortaya koyan illetin illeti şeklinde ikiye ayırmış, amacının ittiradi illetlere yer vermek olduğunu belirtmiştir.⁵²¹ Onun ittirâdî illetlerden kasdı, “Fâil merfûdur; mef'ûl mansûbtur.” vb. gramatik önermelerdir. Dolayısıyla onun, Arap dil kurallarına dair temel önermeler içeren bir eser yazmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen İbnü's-Serrâc eserine *el-Usûl* adını da bu yüzden vermiştir.

⁵²⁰ Zebîdî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 112.

⁵²¹ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 36.

İbnü's-Serrâc, sadece dil öğretiminde gerekli olan birincil illetlere yani temel gramatik önermelere yer vereceğini söylese de tamamen buna bağlı kalamamıştır. Nitekim eserinin birçok yerinde ittirâdî illetler dediği nahvî hüküm içeren gramatik önermelerle birlikte bunların altındaki ikincil illetlere de temas etmiştir. Örneğin mastar konusunu işlerken “Mastar fiilin amelini işler.” Temel önermesinden sonra bunun illetini de şöyle açıklamıştır: “Çünkü eylemin üç farklı zaman biriminde gerçekleşmesini ifade etmek için fiil, mastardan türetilmiştir.”⁵²² Öte yandan o, âmil ana başlığı altında fiilin ameli konusunu incelerken şu ifadelerle yer vermiştir:

Bilesin ki her fiil mutlaka âmildir. Fiilin ilk ameli ضَرَبَ عَمْرُو, قَامَ زَيْدٌ örneklerinde olduğu gibi fâilini veya fâil işlevini gören mef'ûlunu/naib-i fâilini ref' etmesidir. Fiil merfû olan mamûlüyle tamamlandıktan sonra cümleye ek bir anlam katmak için gelen her isim mansûb olur. Bu ismin mansûb olma nedeni ise kendisinden önce cümlelerin tamamlanmış olmasıdır. Burada zikrettiklerimiz birincil derece illetler olup konuyla ilgili ikincil derece illetler de vardır.⁵²³

İbnü's-Ser-râc'ın bu ifadelerinden şu üç temel önerme ortaya çıkar:

1. Her fiil amel eder.
2. Fiil cümlelerin kendisiyle tamamlandığı ismi merfû eder.
3. Fiil merfû ismin dışında kendi cümlesinde yer alan isimleri nasb eder.

Bu üç önermeden birincisi kendisinin başta yaptığı illet taksimine göre birincil tür illetler grubuna dahil olsa da ikinci ve üçüncü önerme ikincil tip illetler grubuna dahil olur. Çünkü ikinci önerme “fâil/naibü'l-fâil neden merfû olur?” sorusunun cevabı, üçüncü önerme ise “mef'ûl neden mansûbtur?” sorusunun cevabıdır. Aynı şekilde İbnü's-Serrâc, ma'rife-nekre başlığı altında اِنَّ ile اِنَّ'nın, sıraları ile birlikte mastar te'vîlinde oldukları şeklindeki temel önermeye yer verdikten sonra iki edatın sıraları arasındaki farkı şöyle açıklamıştır: اِنَّ'nın sılasında kendisine dönen bir zamir bulunmaz ancak اِنَّ'nın sılasında kendisine dönen bir zamir bulunmalıdır.” Ardından bu durumu اِنَّ'nin harf, اِنَّ'nın ise isim olmasıyla açıklamış ve اِنَّ'nin harf, اِنَّ'nın isim olmasını, اِنَّ'nin muzâri fiilde amel etmesi, اِنَّ'nın ise amel etmemesiyle gerekçelendirmiştir. Görüldüğü gibi İbnü's-Serrâc burada birbirini takip eden nedenler silsilesine dair illetlere yer vermiştir.⁵²⁴ Ancak inceleyebildiğimiz kadarıyla cedelî

⁵²² İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 137.

⁵²³ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 54.

⁵²⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 161.

türden illetlere yer vermemiştir. Çünkü bu tür illetlere yer vermesi eseri yazma amacına da ters düşmektedir.

2.2.2.2.2. *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv, Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî*

Zeccâcî (ö. 337/949), eserinin mukaddimesinde eser ve üslubu hakkında bilgiler vermiştir. “Daha önce bu şekilde ‘ilel konusunu kapsamlı ve müstakil bir şekilde işleyen bir eser görmedim.” şeklinde bir ifade kullanan Zeccâcî, ya Kutrub, Mazinî ve çağdaşı İbnü’s-Serrâc’ın eserlerine ulaşamamış veya bu eserleri üslup ve kapsam yönüyle kendisinin kastettiği şekilde ‘ilel kaynağı olarak addetmemiştir.⁵²⁵

Zeccâcî eserinin iki bölümden oluştuğunu, birinci bölümde özel nahiv illetlerini, ikinci bölümde ise illetlerden arındırılmış nahiv konularını işleyeceğini ifade etmiştir.⁵²⁶ Kelime tasnifi ve tanımlarıyla ilgili illetlerle başlayan eser, yirmi üç bâb ve on bir meseleden oluşmaktadır. Eserinin önemli bir bölümünü nahiv illetlerine ayıran Zeccâcî, yirmi üç bâbta işlediği nahvî konulara paralel olarak mukaddimesinde söz ettiği illetlere yer vermiş, meseleler bölümünde de farklı bazı nahiv konularına temas etmiştir. O, konuları işlerken hem Sîbeveyhi’nin temsil ettiği Basra dil okuluna dair görüşlere hem de Kûfe dil okulunun görüşlerine yer vermiş ve bunlar arasında muhakeme yapmıştır. İletlere ayırdığı yirmi üç bâbta başta i’râb olmak üzere spesifik nahiv konularına dair illetleri ele alan Zeccâcî, sadece nahiv illetlerini değil aynı zamanda nahvî tanımları, bunlarla ilgili illetleri ve dilciler arasında cereyan eden nazârî tartışmaları da işlemiştir.⁵²⁷

Nahiv illetlerini teorik yönden incelemeye ayırdığı beşinci bâbta Zeccâcî, illetleri ta’lîmî, kıyâsî ve cedelî şeklinde üçe ayırmıştır. Ona göre nahiv ilminin temel iki gayesi vardır bunlardan birincisi Arap dil gramerini öğrenmek ikincisi de dilin hayatîyetini/güncelliğini idame ettirmektir. Zeccâcî yaptığı bu tasnifle birinci tür illetlerin birinci amaca, ikinci tür illetlerin ikinci amaca hizmet ettiğini, üçüncü tür illetlerin ise herhangi bir nahvî amaca hizmet etmeyip daha çok dilcilerin kendi aralarındaki tartışmalarda bir silah olarak kullanıldığına işaret etmiştir.⁵²⁸ Zeccâcî’nin, *el-Îzâh*’ta işaret ettiği bu ayrışmayı *el-Cümel fî n-nahv* adlı eserinde uygulamaya koyduğu ve bu eserini felsefî illetlerden arındırarak

⁵²⁵ Mübârek, *el-Îlletü'n-nahviyye*, 70.

⁵²⁶ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 40.

⁵²⁷ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 38.

⁵²⁸ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64, 65.

yalnızca nahvin ana gayesine hizmet eden illetlere tahsis ettiği anlaşılmaktadır.⁵²⁹ Onun bu tasnifi, aslında harici etkenlerin boyunduruğu altına girdiği yönüyle eleştirilen nahiv ilminin hangi bilgilerden arındırılması gerektiği konusuna da ışık tutmaktadır.⁵³⁰

2.2.2.2.3. *‘İlelü’-t-tesniye, İbn Cinnî*

İbn Cinnî (ö. 392/1002), küçük hacimli bu risalesinde, tesniyedeki “elif” ve “yâ”nın i‘râb alameti olup olmadıkları konusunda dilcilerin görüş ve delillerine yer verip bu görüşleri tartışmıştır. İbn Cinnî, tesniyenin i‘râbı ile ilgili Basra ve Kûfe dil okulları arasındaki tartışmalara yer verirken Basra dil okulunun öncüsü Sîbeveyhi’nin görüşlerini birtakım delillerle desteklemeye çalışmıştır.⁵³¹ İbn Cinnî, risâlenin sonunda da “tesniye nûn”unun durumunu ele almıştır.

2.2.2.2.4. *‘İlelü’-n-nahv, Ebü’l-Hasan İbnü’l-Verrâk*

İbnü’l-Verrâk/el-Verrâk namıyla meşhur Ebü’l-Hasan Muhammed b. Abdillâh b. Abbas’a (ö. 381/991) ait bu eser, uygulamalı nahiv illetlerine dair yazılmış günümüze ulaşan en hacimli eserlerden birisidir. Hem incelediği başlıklar hem de yer verdiği görüşler açısından Zeccâcî’nin *el-Îzah*’ından daha geniştir.

Esere doğrudan kelime tasnifine dair illetlerle başlayan İbnü’l-Verrâk, mukaddimesinde eseri yazma amacı veya metodu hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.⁵³² Eser, başında yer alan kelime tasnifi, tanımı ve i‘râb konularına ayrılan başlıkla birlikte toplam elli dokuz başlıktan oluşur. Her başlık altında farklı bir nahiv konusunu illetleriyle ele alan İbnü’l-Verrâk, bu illetleri baştan sona soru-cevap yöntemini kullanmıştır. Her başlık altında öncelikle nahvî hükme ve illete yer vermiş, ardından soru cevap şeklinde illeti tartışmaya açıp tez-antitez-sentez şeklinde benimsediği nahvî hükmün ve hükmün illetinin doğruluğunu ispatlamaya çalışmıştır.⁵³³ Bazı yerlerde ise konuya doğrudan soru cevapla girmiştir.⁵³⁴

İbnü’l-Verrâk, eserinde kendinden önceki dilcilerin görüşlerine yer verdikten sonra bu görüşleri değerlendirmeye tabi tutmuş, benimsediği görüşün haklılığını delilleriyle ispata

⁵²⁹ Mübârek, *el-‘İlelü’-n-nahviyye*, 106.

⁵³⁰ Mübârek, *el-‘İlelü’-n-nahviyye*, 96.

⁵³¹ Ebü’l-Feth Osmân İbn Cinnî, “‘İlelü’-t-tesniye”, *Havliyyatü’l-Cami‘âti’t-Tunusiyye* 2 (1965), 38.

⁵³² Ebü’l-Hasan Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk, *‘İlelü’-n-nahv*, thk. Mahmud Casim (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1420/1999), 137.

⁵³³ Verrâk, *‘İlelü’-n-nahv*, 162.

⁵³⁴ Verrâk, *‘İlelü’-n-nahv*, 206.

çalışmıştır.⁵³⁵ Çoğu yerde bir tek illetle de yetinmeyip konuyla ilgili birden fazla illete yer vermiştir.⁵³⁶

Kendi döneminde nahiv çalışmaları ilmi doygunluğa ulaştığından bu dönemdeki yazım çalışmaları daha çok cem‘ (öncekilerin görüşlerinin toplanması), tensîk (bu görüşlerin bir arada değerlendirmeye tabi tutulması) ve tercih (söz konusu görüşler arasında uygun görülenin tercih edilmesi) şeklinde bir telif metodu hakimdir. Verrâk’ın bu eserinde bu üslubun hâkim olduğu görülmektedir.⁵³⁷

2.2.2.2.5. *el-Muktasîd fî şerhi’l-Îzâh, el-Cürcânî*

Abdulkahir el-Cürcânî’ye (ö. 471/1078-79) ait olan bu eser, Ebû Ali el-Fârisî’nin (ö. 377/987) *el-Îzâh fî’n-nahv* adlı eserine yazdığı *el-Müğnî* isimli hacimli şerhin ihtisarıdır.⁵³⁸ *Delâilü’l-i’câz*’ında nahvin önemine sıklıkla vurgu yapan⁵³⁹ Cürcânî’nin özellikle nahiv müdafaası yaptığı bölümün satır aralarından bu ilmi öğrenme aşamalarına dair zihnindeki projeyi görmek mümkündür.⁵⁴⁰ Nitekim onun ifadelerinden anlaşıldığı üzere bu ilmin öğrenimi üç aşamalıdır:

Birinci aşamada, “Mübtedâ merfû olur.”, “Haber merfû olur” vb. temel düzeyde dil kuralları öğrenilir. İkinci aşamada mübtedâda aranan şartlar ve haberin türleri gibi birinci aşamada öğrenilen temel kuralların biraz daha genişletilmiş hâli öğrenilir. Üçüncü aşamada ise bunlara dair illetler öğrenilir.

Cürcânî zihnindeki bu projeyi yazdığı üç eserle hayata geçirmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim birinci aşama nahiv öğretimi için âmil kuramını esas alan ve temel düzeyde dil kurallarını ihtiva eden *el-‘Âvâmilü’l-mi’e* adlı eserini yazmıştır. Ardından bu esere şerh mahiyetinde ve ikinci aşama nahiv öğretimi için *el-Cümel* adlı eserini yazmıştır. Cürcânî nahiv öğretiminin üçüncü aşaması için de Ebû Ali el-Fârisî’nin *el-Îzâh* adlı eserine şerh yazmıştır. Onun *el-Müğnî* isimli otuz ciltlik şerhi günümüze ulaşmamış olsa da onun hulasası olan *el-Muktasîd* adındaki üç ciltlik şerh, ulaşmıştır.

⁵³⁵ Verrâk, *Îlelü’n-nahv*, 230.

⁵³⁶ Verrâk, *Îlelü’n-nahv*, 240.

⁵³⁷ Verrâk, *Îlelü’n-nahv*, 103.

⁵³⁸ Ebû Bekir Abdul-Kahir b. Abdurrahman b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Muktasîd fî şerhi’l-Îzâh*, thk. Kazım Bahrü’l-Mercân (Bağdat: Dârü’r-Reşîd li’n-Neşr, 1982), 67.

⁵³⁹ Cürcânî, *Delâilü’l-i’câz*, 2/30, 55,362, 410.

⁵⁴⁰ Cürcânî, *Delâilü’l-i’câz*, 2/30-33 Ayrıca bk. Mılh, *Nazariyetü’t-ta’lîl*, 66, 67.

Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ında yer alan genel nahiv başlıkların tamamının incelendiği eserde Farisî'ye ait ifadeler قَالَ الشَّيْخُ أَبُو عَلِيٍّ, Cürcânî'ye ait ifadeler ise, قَالَ عَبْدُ الْقَادِرِ veya قَالَ شَيْخُنَا veya قَالَ عَبْدُ الْقَادِرِ diye başlamaktadır. Cürcânî, öncelikle Fârisî'nin ifadelerine yer vermiş, ardından kendi değerlendirmelerini yapmıştır.⁵⁴¹ Cürcânî eserinde nahvî hükümlerin yanı sıra tanımlar üzerinde de geniş değerlendirmeler yapmıştır. Örneğin Fârisî'nin i'râb tanımı üzerine değerlendirmede bulunurken Cürcânî, i'râbın terim anlamı ile sözlük anlamı arasındaki ilişkiyi, i'râbın kelimelerin sonundaki harekeler olmayıp değişimin bizzat kendisi olduğunu ve i'râb alametleri için dilcilerin kullandığı terminolojiyi uzunca açıklamıştır.⁵⁴²

Cürcânî diğer 'ilel kaynaklarından farklı olarak konuyla ilgili tartışmalara yer vermemiştir. Bu yüzden öncekilerden nakillerde bulunup görüşler arası mukayese de yapmamıştır. Aksine o, Fârisî'den yaptığı her alıntının ardından konuyu açıklamaya veya konuya dair illetleri zikretmeye başlamıştır. Onun yer verdiği bilgiler kendisinden önce dillendirilmiş olsa da o, şahıslara yer vermemiş, şahıslar yerine görüşleri ön plana çıkarmıştır. Bu özelliğiyle de okuyucuya delilli bir nahiv kaynağı ortaya koymayı hedeflediği hissi uyandırmaktadır.⁵⁴³

Konuyla ilgili bazen birden fazla illete yer veren Cürcânî'nin burada en sık kullandığı ifade "delil" ifadesi olup bazen başvurduğu delilleri dilin kendi yapısından hareketle somut örneklerle somutlaştırmıştır. Söz gelimi mastarın sadece eylem anlamını fiilin ise buna ilaveten zaman anlamını barındırmasından hareketle mastarın asıl, fiilin de fer' olduğu hükmünü, gümüşün gümüş yüzüğün özü olması örneğiyle somutlaştırmıştır. Bunula da yetinmeyen Cürcânî, ikinci ve üçüncü delillere de yer vermiştir.⁵⁴⁴

2.2.2.2.6. *Simâru's-sina 'a fî 'ilmi'l- 'arabîyye*, Ebû Abdillâh ed-Dîneverî

Ebû Abdillâh Hüseyin b. Musa b. Hibetillâh ed-Dîneverî (ö. 490/1907 [?])⁵⁴⁵ tarafından yazılan bu eser, üslup olarak Verrâk'ın *Îlelü'n-nahv* adlı eserine benzemesi sebebiyle ondan istifade ettiği izlenimini vermektedir. Ancak müellifin soru cevap üslubunu kullanmaması, gereksiz detaylardan mümkün mertebe kaçınması, daha sistematik bir tasnif yapması ve değindiği konular açısından daha zengin olması yönleriyle farklılaşmaktadır.

⁵⁴¹ Cürcânî, *el-Muktasîd*, 71.

⁵⁴² Cürcânî, *el-Muktasîd*, 81-84.

⁵⁴³ Cürcânî, *el-Muktasîd*, 95.

⁵⁴⁴ Cürcânî, *el-Muktasîd*, 95,96.

⁵⁴⁵ Vefat tarihi net olmasa da İsmail Paşa hicrî 490'larda vefat ettiğini bildirir. Bk. Bağdadî, *Hediyetü'l-'arifîn*, 1/310,311.

Dîneverî'nin eseri incelendiğinde klasik 'ilel kaynaklarından farklı olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim mukaddimesinde kendisinden talepte bulunan bir öğrencisine ithafen yazdığı eserin muhtevası hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "Ben, ezberi kolay olsun diye Arap dilinin temel kurallarını ve gerekli tanımlarını içeren öz bir eser yazmayı amaçladım. Bundan dolayı eserimde örnek ve istişâdlardan, gereksiz ihtilaf ve ta'lillerden kaçındım."⁵⁴⁶

Bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere Dîneverî, dil alanında öğrencilerin ezberleyeceği temel bilgiler içeren bir dil kaynağı oluşturmayı amaçlamıştır. Ancak o bu ifadeleri ile illet konusuna hiç girmeyeceğini kastetmemiştir. Aksine gereksiz detay türünden olan illetlerle eserini uzatmayacağını kastetmiştir. Nitekim giriş bölümünde tasnife tabi tuttuğu illetlere eserinde işlediği birçok konuda temas etmiştir. Söz gelimi kelime tasnifi başlığında kelimenin üçe ayrıldığı bilgisini verdikten sonra bunun illetine değinmiştir.⁵⁴⁷

Eserini üç bölüme ayıran Dîneverî, ilk iki bölümde nahiv konularını, üçüncü bölümde de sarf konularını işlemiştir. Dîneverî eserinin birinci bölümüne nahvin tanımı ve nahiv illetlerinin tasnifi ile başlamıştır. Nahiv illetlerini ilk başta kıyâsî ve hikemî illetler şeklinde ikiye ayırdıktan sonra kıyâsî illetlerin pek çok çeşidinin bulunduğunu, bunlar arasında yirmi üç türün yaygın olduğunu belirtmiştir. Mukaddimesinde sadece bu illetlerin adını verip bunların detaylı bir şekilde farklı konu başlıklarında işleneceğini ifade eden Dîneverî, belirlediği tasnife uygun bir şekilde nahiv konularının illetlerini tespit etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.⁵⁴⁸ Dîneverî'nin bu eserini ayrıcalıklı kılan husus, mukaddimesinde yaptığı ve daha önce kimsenin yapmadığı *kıyâsî* illet taksimidir. Çünkü bu taksim daha sonra birçok dilci tarafından esas alınmıştır. Kendisi, İbnü's-Serrâc ile başlayan gâî illet taksimini bir adım daha öteye taşıyarak, bu taksimde yer alan ve dil öğretimine hizmet eden ittirâdî illetleri kendi içerisinde sistematik bir şekilde tasnif etmiştir.

2.2.2.2.7. *Esrârü'l-'arabîyye, el-Enbârî*

Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Luma'u'l-edille*'sinde teorik olarak ele aldığı nahiv illetlerini *Esrârü'l-'arabîyye* adlı bu eserinde nahiv konuları üzerine tatbik etmeye çalışmıştır. Mukaddimedede belirtildiği üzere eserin yazılış gayesi, Basra ve Kûfe dil okuluna

⁵⁴⁶ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 133.

⁵⁴⁷ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 138.

⁵⁴⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 134,135.

mensup dilcilerin nahvî hükümlere dair görüşleri arasında mukayese yapıp tercih ettiği görüşü delilleriyle ortaya koymaktır.⁵⁴⁹

Eser, ele aldığı nahiv konuları ve konuları işleyiş üslûbu bakımından Verrâk'ın '*İlelû'n-nahv* adlı eserini andırmaktadır. Nitekim bu eserde de tamamen fenkale (soru-cevap) üslubu hakimdir. Enbarî eserinin tamamında farazi bir şahsın ağzıyla nahiv ilminin niçinlerini sorgulayıp cevaplandırmaktır. Nahvî hükümleri ۛ (nedir) sorusuyla, illetini de ۛ (niçin) sorularıyla sorgulayarak cevap vermiştir.⁵⁵⁰

Kelimenin tanımı ve tasnifiyle başlayan ve toplam altmış üç başlıktan oluşan eser,⁵⁵¹ mu' reb ve mebnî kelime türleri gibi nahiv ilminin temel konularından,⁵⁵² iğrâ⁵⁵³ ve tahzîr gibi detay konulara varıncaya kadar pek çok konuyu ele almıştır.⁵⁵⁴ Bunun yanı sıra eserde vakf,⁵⁵⁵ imâle,⁵⁵⁶ ve idğâm gibi sarf konuları da ele alınmıştır.⁵⁵⁷

2.2.2.2.8. *Netâicü'l-fiker fî 'ilelî'n-nahv, Süheylî*

Endülüs alimlerinden, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân es-Süheylî'ye (ö. 581/1185) ait olan bu eser, hem isminden⁵⁵⁸ hem de müellifin mukaddimesinde eseri yazma gayesini açıklarken kullandığı ifadelerden anlaşıldığı üzere nahiv illetleri alanında yazılmıştır. Süheylî eserini Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-Cümel* adlı kitabını örnek alarak tertip edeceğini belirtmesine rağmen,⁵⁵⁹ eser incelendiğinde özgün bir tertibe sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Süheylî, diğer eserlerden farklı olarak eserine Besmele cümlesini hem nahvî yönden hem de kelâmî yönden analiz etmekle başlamış ardından salât cümlesi ile ilgili analizlere ve salâtın anlamına yer vermiştir.⁵⁶⁰ Bu durum okuyucuya, eserin başına farklı bir risalenin ilave edildiği hissini uyandırmaktadır. Daha sonra klasik yöntemde olduğu gibi kelime

⁵⁴⁹ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 2.

⁵⁵⁰ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 3.

⁵⁵¹ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 3.

⁵⁵² Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 22.

⁵⁵³ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 163.

⁵⁵⁴ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 168.

⁵⁵⁵ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 412.

⁵⁵⁶ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 406.

⁵⁵⁷ Enbârî, *Esrârü'l-'arabîyye*, 418.

⁵⁵⁸ Muhakkikler eseri bu isimle tabetmemiş olsalar da hem esas aldıkları el yazmalarından birinde hem de Hâcî Halife'nin kayıtlarına göre eserin ismi yukarıda belirttiğimiz şekliyledir. Bk. Hâcî Halife, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1924.

⁵⁵⁹ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 26.

⁵⁶⁰ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 28-48.

tasnifi⁵⁶¹ ile başlayan Süheylî'nin bu eseri, i' râb,⁵⁶² fiiller,⁵⁶³ sıfat,⁵⁶⁴ atıf⁵⁶⁵ ve ibtidâ/ref' ana başlıklarından ibarettir. Diğer pek çok nahvî konu ise bu ana başlıkların altında düzensiz bir şekilde serpiştirilmiştir.⁵⁶⁶ Örneğin, fiilin mef'ûl-u fih alma meselesi ile hâl meselesini atıf başlığı altında incelemiştir.⁵⁶⁷

Süheylî, bazen konuyla ilgili dilcilerin öne sürdüğü illetlere yer verip bunlar arasından birini tercih etmiş ve bunu gerekçeleriyle savunmuş,⁵⁶⁸ bazen de naklettiği bir illete gerekçeleriyle itiraz edip daha uygun bir illet öne sürmüştür.⁵⁶⁹ Eserinin birçok yerinde de meseleye ve meseleyle ilgili görüşlere yer verdikten sonra soru-cevap diyalektiğiyle zihin jimnastiği yapmıştır.⁵⁷⁰

2.2.2.2.9. *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb, el-'Ukberî*

Ebü'l-Bekâ el-'Ukberî'ye (ö. 616/1219) ait olan bu eserin adından sadece belli bir nahiv konusunu ele aldığı anlaşılrsa da eser hem nahiv hem de sarf ilminin temel konularını illetleriyle birlikte ele almıştır. Çünkü Arap dilinde yer alan her kelime ya mu'reb ya da mebnîdir. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü nahiv konularına ayrılmıştır. Nahvin tanımı, kelime kısımları, i' râb ve binâ gibi konularla giriş yaptığı bu bölümde müellif, nahiv ilminin bütün konularına yer vermiştir.⁵⁷¹ Müellif isim ve fiillerin kiplerini incelediği ikinci bölümde ise, ziyade, hazif, ibdâl ve idgâm gibi pek çok sarf konusunu incelemiştir.⁵⁷²

Ana hatlarıyla incelendiğinde eserin nahiv ve sarf şeklinde iki ana bölümden oluşması, başlıklandırma sistemi, temas ettiği konular ve konuların nahvî illete yer vermesi açısından Dineverî'nin *Simârü's-sina'a adlı* eserini örnek aldığı anlaşılmaktadır.

'Ukberî'nin nahiv illetleri ile ilgili mukaddimesinde kullandığı "bu, asli meselelerden neşet eden fer'î meselelerin pek çoğunu sana tanıtacak illetler."⁵⁷³ İfadesi, nahiv illetlerinin temel fonksiyonlarını göstermesi açısından önemlidir. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere 'Ukberî'ye

⁵⁶¹ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 49-65.

⁵⁶² Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 66-87.

⁵⁶³ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 88-159.

⁵⁶⁴ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 158-187.

⁵⁶⁵ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 195-312.

⁵⁶⁶ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 312.

⁵⁶⁷ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 300-307.

⁵⁶⁸ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 180.

⁵⁶⁹ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 168.

⁵⁷⁰ Süheylî, *Netâicü'l-fiker*, 181.

⁵⁷¹ 'Ukberî, *el-Lübâb*, 45-424.

⁵⁷² 'Ukberî, *el-Lübâb*, 425-553.

⁵⁷³ 'Ukberî, *el-Lübâb*, 44.

göre nahiv illetlerinin temel fonksiyonu, *asli meseleler* dediği genel ilkelerin uygulama alanı olan fer‘î meselelerin (tikel dilsel olgular) tespitidir. Örneğin “Kelime isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısımdan oluşur.” genel nahiv ilkesi, nahvî bir illetle temellendirilmedikçe eksiktir. Çünkü hangi kelime türünün isim, hangisinin harf veya fiil olduğu anlaşılmamaktadır.

Müellif nahvin temel kurallarını ve bunlara ait illetleri yazmayı amaçladığı eserinde, önce kuralı anlatmış ardından kuralla ilgili akla gelebilecek her türlü soruya cevap vermiştir. Bunu yaparken de tek bir görüşle yetinmeyip varsa farklı görüşlerin hepsine yer vermiştir. Örneğin mübtedânın tanımını yaptıktan sonra,⁵⁷⁴ mübtedânın neden isim olması gerektiği, neden ma‘rife olması gerektiği, mübtedâyı ref‘ eden âmilin ne olduğu vb. soruları sormuş ve bu sorulara cevap niteliği taşıyan pek çok farklı görüşe yer vermiştir.⁵⁷⁵

2.2.2.2.10. *Terşîhü’l-‘ilel fî şerhi’l-Cümel, el-Harizmî*

Kasım b. Hüseyin el-Harizmî (ö. 617/1220) tarafından kaleme alınan bu eser, Abdulkâhir el-Cürcânî’nin (ö. 471/1078-79) *el-Cümel*’ini şerh etmek maksadıyla yazılmıştır. Müellif, eserinde Zeccâcî ve İbnü’l-Enbârî gibi soru cevap yöntemini kullanmıştır. Müellifin yaptığı şerh faaliyeti sadece metnin kapalı ifadelerinin açıklanmasından ibaret olmayıp eserde yer alan nahvî hükümlerin illetlerini de kapsamaktadır. Örneğin Cürcânî, “i‘râb, âmillerin değişimiyle kelimenin sonunun değişmesidir. İ‘râb isimlerde ve muzâri fiilinde bulunur.” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Harizmî onun bu ifadelerini açıklarken, a) bu değişime neden i‘râb denildiğini, b) i‘râbın neden isme has bir olgu olup sadece muzâri fiilde bulunduğunu, c) i‘râbın neden kelimenin başında veya ortasında değil de sonunda yer aldığını sorgulamış ve bu sorulara mantıki cevaplar vermiştir.⁵⁷⁶

Harizmî’nin i‘râbın neden kelimenin sonunda yer aldığına dair soruya verdiği cevaplar onun hem dilin doğasına uygun illetlerle hem de felsefî illetlerle ilgilendiğini göstermektedir. Nitekim burada verdiği birinci cevap şu şekildedir: “Mu‘reb olsun mebnî olsun her kelimenin ilk harfî, telaffuzu mümkün olması için harekeli olmalıdır. Kelimenin ortasındaki hareke ise onu yapısal olarak diğer kelimelerden ayırt etmek için bir ayrıçtır. Geriye tek seçenek olarak kelimenin sonu kalır.” Bu illet, nahiv ilminde tahlil illet diye bilinir. Onun verdiği ikinci cevap ise felsefî bir cevaptır: “İ‘râb, kelimenin arızı bir durumuna; kelimenin

⁵⁷⁴ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 97.

⁵⁷⁵ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 98,99.

⁵⁷⁶ Kasım b. Hüseyin el-Hârezmî, *Terşîhü’l-‘ilel fî şerhi’l-Cümel*, thk. Adil Mühsin Salim el-‘Umeyrî (Mekke: Cami‘atü Ümmü’l-Kurâ, 1419/1998), 18-20.

yapısı ise anlamın bizzat kendisine delalet eder. Dolayısıyla ârizi duruma delalet eden i' râbın, anlamın bizzat kendisine delalet eden kelimenin yapısından sonra yani kelimenin sonuna getirilmesi daha uygundur.”⁵⁷⁷

2.2.2.2.11. *Risâletâni fi'l-‘illeti’n-nahviyye, İbnü’ d-Demâmînî*

Bedruddin ed-Demâmînî (ö. 827/1424) tarafından kaleme alınan küçük çaplı bu iki risâle, nahiv ilminin belirli iki konusuna dair illetlere tahsis edilmiştir. Bu risalede söz konusu nahiv konuları, İbn Hacib’in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eserinden pasaj pasaj aktarılmış ardından bu hükümlerin illetlerine yer verilmiştir. Belli bir nahiv konusuna dair illetlere tahsis edilen bu risalelerden birincisi, *İzhâru’t-ta’lîl-muğlak li vucûbi hazfi âmili’l-mef’ûli’l-mutlak* başlığıyla. Demâmînî, bu risâlede mef’ûl-i mutlakın âmilinin vucûben hazfedildiği yerlere dair temel bilgileri İbn Hacib’in *el-Kâfiye*’sinden aktarmış ve bunlara dair illetlere yer vermiştir.⁵⁷⁸ Demâmînî, *İbrâzü’t-ta’lîl-z-zâhir li yuberrire ‘amele ismi’t-tafdîli fi’z-zâhir* başlıklı ikinci risâlesinde ise, ism-i tafdîlin açık fâil aldığı ve nahiv ilminde daha çok *meseletü’l-kühl* diye bilinen konu hakkındaki temel bilgileri *Kâfiye*’den aktarmış ve buna dair illetlere yer vermiştir.⁵⁷⁹

İki farklı başlıkla yazılmış bu risaleler Şerif Abdulkerim en-Neccâr tarafından 2004 yılında *Mecelletü’ d-Dirâsati’l-İctimaiyye*’nin 18. sayısında *Risâletani fi’l-‘illeti’n-nahviyye* başlığıyla yayınlanmıştır. Muhakkik, kaynaklarda bu eserin İbnü’ d-Dimâmîniye nisbetine dair bilgiye rastlamadığını söylese de ⁵⁸⁰ Ziriklî (1893-1976), *İzhâru’t-ta’lîl-muğlak* adlı risalenin müellife aidiyetine yer vermiştir.⁵⁸¹

Son olarak nahiv illetlerini pratik yönden nahvî konularla birlikte ele alan kaynaklar arasında sayılabilen eserler şunlardır:

- 1) Basra dil okulu öncülerinden Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred’in (ö. 286/900) *el-Muktedab*’ı.⁵⁸²

⁵⁷⁷ Hârezmî, *Terşîhü’l-‘ilel*, 20.

⁵⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekir Bedruddin İbnü’ d-Demâmînî, “Risaletan fi’l-‘illeti’n-nahviyye”, *Mecelletü’ d-Dirâsati’l-İctimaiyye* (2004), 57.

⁵⁷⁹ İbnü’ d-Demâmînî, “Risaletan fi’l-‘illeti’n-nahviyye”, 62.

⁵⁸⁰ İbnü’ d-Demâmînî, “Risaletan fi’l-‘illeti’n-nahviyye”, 51.

⁵⁸¹ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A’lâm: Kamûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ min’el-Arab ve’l-müstarebîn ve’l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002), 6.

⁵⁸² Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalık ‘Udayme (Kahire: Vizaretü’l-Evkâf ve’ş-Şu’ûni’l-İslamiyye, 1415/1994).

- 2) İbn Cinnî'nin hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-Mesâilü'l-Basriyyat*'ı.⁵⁸³
- 3) Ebû'l-Berekât İbnü'l-Enbârî'nin Basra Kûfe dil okulları arasındaki temel ihtilaflı noktaları delilleriyle ortaya koyduğu *el-İnsâf fî mesâilü'l-hilâf* adlı eseri.⁵⁸⁴
- 4) Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. el-Haşşâb'ın (ö. 567/1172) Cürcânî'nin *el-Cümel*'i üzerine yazdığı *el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel* isimli şerhi.⁵⁸⁵
- 5) Ebû'l-Bekâ Mufavvaküddin İbn Yaîş'in (ö. 643/1245) Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal*'ında yer alan hükümleri delillendirmek maksadıyla yazdığı *Şerhü'l-Mufasssal*'ı.⁵⁸⁶
- 6) İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* şarihlerinden Radıyyüddin el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289'dan sonra) *Şerhü'r-Radî* adlı eseri.⁵⁸⁷
- 7) Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitabi't-teshîl* adlı eseri.⁵⁸⁸
- 8) İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö. 761/1360) *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb* adlı eseri.⁵⁸⁹
- 9) *Kâfiye* şarihlerinden Nûrüddîn Abdurrahmân el-Câmî'nin (ö. 898/1492), oğlu Diyaüddin için yazdığı *el-Fevâidü'd-diyâiyye'si*.⁵⁹⁰
- 10) Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hem'ül-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'* adlı eseri.⁵⁹¹

Literatür başlığı altında incelenen ilel kaynaklarının bazılarının illet konusunu teorik yönden bazısının da pratik yönden ele aldığı görülmektedir. Nahiv usulü kaynakları fıkıh usulünün de tesiriyle illet konusunu kıyâs başlığı altında teorik yönden incelemiştir. İletleri pratik yönden ele alan eserler ise çoğunlukla genel nahiv konularıyla birlikte incelemiştir. Bunun yanı sıra belli bir nahiv konusunun illetlerine dair müstakil birkaç risâle de yazılmıştır.

İletleri pratik yönden ele alan kaynaklar, temelde dil öğretimini hedeflemiştir. Nitekim hemen hepsi Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı ile başlayan ve sonrasında daha da geliştirilen nahiv

⁵⁸³ Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *el-Mesâ'ilü'l-basriyyât*, thk. Muhammed eş-Şâtır (Matba'atü'l-Medenî, 1405/1985).

⁵⁸⁴ Enbârî, *el-İnsâf*.

⁵⁸⁵ Muvaffakuddin b. Ali İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal* (Mısır: İdaretü't-Taba'ati'l-Münîre).

⁵⁸⁶ İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*.

⁵⁸⁷ Radî, *Şerhu'r-Radî*.

⁵⁸⁸ Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*.

⁵⁸⁹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Abdullatif Muhammed el-Hatib (Kuveyt, 1421/2000).

⁵⁹⁰ Câmî, *el-Fevâid*.

⁵⁹¹ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Hem'ül-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1998).

konularını esas almış ve ele aldıkları nahvi konularına dair illetlere yer vermiştir. Bu konu başlıkları altında yer alan nahvî hükümler/gramatik önermeler, ilk başta illet sayılmakla birlikte sonrasında daha çok bunların altında yatan nedenlere illet denmiştir. Bu tür eserler arka plandaki bu nedenleri ortaya koymayı, zihin jimnastiği yapmak suretiyle dil öğretimini pekiştirmeyi amaçlamıştır. Esas amaç bu olmakla beraber mezhebi taassup veya müdellel bir nahiv kaynağı oluşturma gayreti, söz konusu dilcileri bu eserleri yazmaya sevketmiştir. Aynı şekilde öğrencinin ısrarı, dil okulları arasında mukayese düşüncesi veya alanda gördüğü açığı kapatma ihtiyacı bu eserlerin yazım amaçları arasında zikredilebilir.

Hicrî 7. asra kadar salt bu amaçla ve bu isimle eserler yazılmışsa da Dîneverî'nin küçük çaplı iki risalesi hariç, yedinci asırdan sonra bu alanda müstakil eser yazılmadığı, bu vazifenin daha çok şerh ve haşiyelerle ifa edildiği görülmektedir. Nitekim metin geleneğinin yaygınlaşmasıyla metinlerde yer alan temel nahvî kurallarla ilgili ihtilaflar, istişhâd ve aklî illetlerle temellendirme ihtiyacı, bu dönemden sonra şerhlerle giderilmiş ve bu gelenek hicrî 10. asra kadar da devam etmiştir.

Hicrî 10. asırdan sonra ise hâşiye ve takrîrât dönemi başlamıştır. Muhammed Tantâvî gibi bazı Arap tarihçiler, halifeliğin Osmanlıya geçmesiyle hakimiyetleri altındaki bölgelerde Türklerin Arapçayı yasakladıkları ve Arap dili alanındaki çalışmalara ket vurdukları şeklinde asılsız bir iddia öne sürmüşlerdir. Onlara göre nahiv ilmi alanındaki yazımın duraklayıp daha çok haşiyeciliğe evrilmesinin nedeni budur.⁵⁹² Ancak bu tür söylemler ilmi değeri olmayan hamasi iddialardan ibarettir. Ayrıca bu iddianın asırlarca ilme hizmet etmiş Osmanlı hanedanlığına yapılmış asılsız bir bühtan olduğu aşîkardır. Çünkü eşyanın tabiatı gereği zirve noktasına erişen her şeyin bir sonraki aşaması duraklama ve gerilemedir. Dolayısıyla hicrî 10. yüzyıla kadar zirveyi görmüş ve yeteri doygunluğa ermiş olan bu ilmi miras, doğası gereği duraklama ve gerileme evresine geçmeye mahkumdu. O aşamadan sonra yönetimde kim olursa olsun bu gerilemenin önünün alınması zordu. Öte yandan Hicrî 10. yüzyıldan sonra gelen ilim adamlarının çabalarını ve eserlerini yok saymak anlamına gelen bu tür iddialar o dönemlerden bize kalan ilmi mirası görmezden gelmektir. Bu da o dönemin ilim adamlarına haksızlıktır. Bu iddia sahibi tarihçilerin dil alanında yeniden diriliş evresini, 1220'lerden sonra yani Mısır'ın Osmanlı himayesinden çıkıp Britanyalıların işgali altına girdiği tarihle başlatmaları ise düşündürücüdür.⁵⁹³

⁵⁹² Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-nahvi ve tarihü eşheri'n-nuhât* (Kahire: Dârü'l-Me'ârif), 299.

⁵⁹³ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahvi*, 303.

Son olarak ‘ilel kaynakları, nahiv ilmini içerik bakımından şişirip amacından saptırdığı, çoğu zaman da felsefeye girmelerinden dolayı eksen kaymasına neden olmaları yönünden eleştirilmiştir. Ancak bu kaynaklar, eser yazmamış veya yazdığı eseri günümüze ulaşmamış ilk dönem dilcilere ait görüşleri barındıran arşivler niteliğinde sahiptirler. Aynı şekilde bu eserler hem muhteva hem de metot açısından nahiv ilminin sistematik bir yapı kazanmasına önemli katkı sağlamıştır. Öte yandan erken dönem İslam dünyasındaki entelektüellerin eriştikleri fikri doygunluğu ve ilmi yetkinliği ortaya koyan önemli vesikalardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAYGIN İLLET TÜRLERİ

Daha önce de belirtildiği üzere nahiv uleması illetleri amaç, yöntem, hüküm ve yapı gibi farklı açılardan farklı türlere ayırmıştır. Yapılan bu tasniflerde metot, illetler arası ortak yönü tespit etmek; amaç ise nahiv illetlerini gruplandırmak suretiyle sayısal veri çokluğundan kaynaklanan karmaşayı asgari seviyeye indirmektir.

Yaygın illet türlerinin inceleneceği bu bölümde Dîneverî'nin belirlediği türler, hazır bir şablon sunduğundan esas alınmıştır. Ancak onun tasnifinde yer alan '*ala*'n- *nazîr* ve *nakîz* gibi birbirleriyle ilintili illetler tek başlık altında (haml) incelenmiştir. Onun taksiminde yer alan *asıl*, *semâ*, *tahfîf* ve *teşbîh* gibi geniş kapsamlı illet türleri ise ihtiyaca binaen alt başlıklarla genişletilmiştir. Buna ilaveten araştırma esnasında tespit edilen altı farklı yaygın illet türü de ilave edilerek müstakil başlıklar altında incelenmiştir. Söz konusu illet türlerinin her birinin öncelikle teorik yönü ortaya konmuş ardından tümünden gelim metoduyla pratikten yönden ele alınmıştır.

Dîneverî'nin illet taksiminde vücûb illeti de yer almaktadır.⁵⁹⁴ Bunun yanı sıra Süyûfî gibi doğrudan değil de İbn Mektûm aracılığıyla aktaranların listesinde cevâz illeti diye bir illet daha yer almaktadır. Bu illetin İbn Mektûm tarafından ilave edildiği olasıdır. Nitekim Süyûfî'nin hem *el-İktirâh*'ta⁵⁹⁵ hem de *Buğye*'de⁵⁹⁶ İbn Mektûm aracılığıyla naklettiği bu listede cevâz illeti yer alırken, doğrudan Dîneverî'den nakleden Yemânî'nin (ö. 743/1342) listesinde Dîneverî'nin listesinde olduğu gibi cevaz illeti yer almamaktadır.⁵⁹⁷ Ancak vücûb illetinin yer aldığı bir listede cevaz illetinin yer alması makuldür.

Vücûb, dilsel ifadeleri sentez, yapısal veya i'râb açısından niteleyen bir hükümdür. Vücûb, alternatifsizlikten kaynaklı zorunluğu ifade eder. Vücûbun tam karşısı imtinâ, ikisinin arasında ise cevâz hükmü yer alır.⁵⁹⁸ Cevâz ise dilde imtina veya zorunluluk olmaksızın

⁵⁹⁴ Dîneverî, *Simâru's-sina* 'a, 135.

⁵⁹⁵ Süyûfî, *el-İktirâh*, 98.

⁵⁹⁶ Süyûfî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/541.

⁵⁹⁷ Abdalbaki b. Abdulmecid el-Yemânî, *İşâretü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nuhât ve'l-lugaviyyîn*, thk. Abdulmecid Diyâb (Şirketü't-Tiba'a'l-'Arabiye es-Suudiyye, 1406/1986), 104.

⁵⁹⁸ Muhammed Semîr Necîb el-Lebdî, *Mu'cemü'l-mustalahati'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1405/1985), "vcb", 238.

ibaheyi ifade eder. Bu da vücûbun aksine, aynı konuda birden fazla alternatifin var olması demektir.⁵⁹⁹

İbn Mektûm fâil veya mübtedânın merfû olması gibi vacib olan dilsel olgular için öne sürülen gerekçeleri vücûb illeti; imâle vb. câiz olan dilsel hükümler için öne sürülen illetleri de cevaz illeti olarak değerlendirmiştir.⁶⁰⁰ Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere vücûb veya cevaz bir illet değildir. Aksine hükümdür. Nitekim nahiv illetlerinin büyük oranda mûcib illet olduğunu belirten İbn Cinnî de, mef'ûl vb. fudla unsurların nasb illeti; mübtedâ, haber vb. 'umde unsurların ref' illeti gibi dilde zorunlu gerçekleşen olguların illetlerini mûcib illet olarak değerlendirmiştir. İmâle veya istiskâlden dolayı gerçekleşen kalb gibi dilde câizî şekilde meydana gelen olguların illetlerini de mücevviz illet olarak değerlendirmiştir.⁶⁰¹ İbn Cinnî'nin illetleri mûcib ve mücevviz⁶⁰² şeklinde ikiye ayırması da doğrudukları cevaz veya icâb hükmünü esas alan bir taksimdir. Dolayısıyla cevaz veya vücûb, illet değil hükümdür. Esas illet cevaz veya vücûb hükmünü doğuran nedenlerdir. Bu yüzden bu bölümde cevâz ve vücûb illetleri için ayrı başlık açılmamıştır.

Bu bölümde incelenecek olan her bir illet türünün teorik yönünde usûl kaynakları, eşbâh ve nezâir literatürü ve konuyla ilgili özel çalışmalardan yararlanılmıştır. İletlerin pratik yönden incelenmesinde ise birinci referans Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı olmuştur. Ancak herhangi bir illet türüne dair yeterli veri bu eserde yer bulunmadığında veya sonraki dönemlerle mukâyese gereği duyulduğunda, başta Sîbeveyhi yorumcuları olmak üzere sonraki dönem kaynaklardan yararlanılmıştır.

Gramer kurallarının belirlenmesine zemin hazırlayan illetler, lafız-anlam ikileminden bağımsız tasavvur edilmeseler de bazılarında lafza bakan yönün, bazılarında da anlama bakan yönünün ağır bastığı görülmektedir. Kahir ekseriyetin ise hem lafız hem de anlam odaklı olduğu söylenebilir. Bundan dolayı bu bölümde incelenecek olan illetler gâî bir taksimle lafız odaklı, anlam odaklı ve hem lafız hem anlam odaklı olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır.

⁵⁹⁹ Lebdî, *Mu'cemü'l-mustalahati'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, "cvz", 59.

⁶⁰⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 99.

⁶⁰¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/164.

⁶⁰² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/88.

3.1. Lafız Odaklı İlet Türleri

Dilin esas amacı sağlıklı bir iletişim olduğundan dilin sözel boyutuna yönelik düzenlemeler de son tahlilde anlama yönelik olduğu söylenebilir. Çünkü lafız, anlamın hizmetkârı konumunda; kaynak ile alıcı arasında iletinin aktarımında bir araçtır. Nitekim bu başlık altında yer verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere lafız odaklı illetlerde bile anlam asla ihmal edilmemiş, anlam karmaşasına mahal verecek her türlü lafzî düzenlemeden kaçınılmıştır.

3.1.1. İstiskâl (Dile Ağır Gelme) İleti

İstiskâl iletî, nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan bir iletîdir.⁶⁰³ Tahfîf iletinin zıddı bir anlamda kullanılan bu ilet, bir kalıp ifadenin, bir kelimenin, bir harf veya harekenin dile ağır gelmesini ifade eder.⁶⁰⁴ Bu ilet, daha çok sarf ilmine konu olan dilsel olgularda kullanılmıştır. Çünkü i'lâl, idğâm, ibdâl ve hazif gibi sözcüklerde gerçekleşen morfolojik değişim ve dönüşümlerin temel gerekçesi istiskâl iletidir. Usûlcülerin, “meşakkat kolaylığı celbeder” ilkesinin dildeki iz düşümü⁶⁰⁵ diye nitelenebilen istiskâl iletî, daha çok lafza yönelik bir iletîdir. Bu yönüyle de istiskâl iletî sarf ilminde daha çok kullanılan bir ilet olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslamiyet'e kadar daha çok sözlü kültürün yaygın olduğu Arap toplumunda sözün az ve öz olmasının yanı sıra sözcüklerin dile ağır gelmemesi ve yatkınlığı önemsenmiştir. Arap dilinde hem fiillerde hem de isimlerde görece dile daha hafif gelen üç harfli yapıların çoğunlukta olması da bunun bir göstergesidir.⁶⁰⁶ Öte yandan Arap dili türeyen bir dil olmasına rağmen, شض, طس, سص vb. pek çok yapı, dile ağır geldiğinden dolayı kullanılmamıştır. Aynı şekilde أَهْلٌ، عَهْدٌ، وَدٌ gibi kelimelerde görüldüğü gibi boğaz harfleri vb. talaffuzu zor veya mahreçleri birbirine yakın olan harflerin bir arada bulunduğu durumlarda kelime, mahreci en ağır olan harfle başlamıştır. Arap dilindeki bu durumu fizyolojik bir yaklaşımla açıklayan İbn Cinnî, güçlü mahrece sahip olan harfin öne, diğerinin ise sonraya alınmasının konuşan şahsın dinçliği ve harcaması gereken efor ile paralellik

⁶⁰³ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁶⁰⁴ Hatice el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve usûlü'n-nahv fî Kitâbi Sîbeveyhi* (Kuveyt: Matbu'âtü Cami'ati'l-Kuveyt, 1394/1974), 373.

⁶⁰⁵ Muhammed Sıdkî el-Gazzî, *el-Vecîz fî izâhi kava'idî'l-fikhi'l-küllîyye* (Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1416-1996), 318.

⁶⁰⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/229.

arzettiğini belirtmiştir. Çünkü konuşan, henüz dinç iken öncelikle daha fazla efor sarf etmesi gereken harfî telaffuz edip enerjisi düştükten sonra telaffuzu daha hafif olana geçmesi, daha uygundur.⁶⁰⁷ Benzer bir değerlendirme de bulunan Sîbeveyhi de konuyla ilgili, “Dilsel açıdan yokuş aşağı inmek yokuş tırmanmaktan daha kolaydır.” ifadesini kullanmıştır.⁶⁰⁸

İstiskâl illetinin tahfif ve hazif illetleri ile sebep sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü pek çok yerde istiskâlden dolayı dilde bazı unsurlar hafifedilir ve bu hafif sonucu hıffet meydana gelir. Sîbeveyhi Arap dilinde bazı sözcüklerin diğerlerinden daha ağır olduğunu belirttiikten sonra fiillerin isimlere nazaran daha ağır olduğunu iddia etmiş, buna gerekçe olarak da ismin asıl fiilin fer‘ olmasını öne sürmüştür.⁶⁰⁹ Sîbeveyhi başta ucme olmak üzere, gayri munsarif konusunda kesre ve tenvinin olmamasının temelini asıl illeti ile ilişkilendirse de her genellikle istiskâl illetine vurgu yapmış, bunun da temelinde asıldan uzaklaşma olduğunu belirtmiştir.⁶¹⁰ Çünkü asıl hafif, fer‘ ağır kabul edilir. Söz gelimi müzekker yapı müennes yapıdan; nekre yapı ma‘ rife yapıdan daha hafif kabul edilir.⁶¹¹ Aynı şekilde veznü’l-fiilin bir men-‘i sarf illeti sayılmasının temelinde istiskâl illeti vardır. Çünkü isimlerde aslolan başında fiile özgü ilavelerin bulunmamasıdır. Bu tür ilavelerin yer aldığı isim kipleri, istiskâlden dolayı gayri munsarif olur.⁶¹² Öte yandan asıl, alışıldıktır ve dile hafif gelir; aslın dışına çıkıldığında ise dile ağır gelir. Bu açıdan bakıldığında asıl illeti ile istiskâl illeti arasında da sebep-sonuç ilişkisi olduğu görülmektedir. Çünkü her asıldan uzaklaşma istiskâle yol açar.

Kesretü’l-isti‘mâl (yaygın kullanım) hıffete, aksi ise istiskâle neden olur. Bundan dolayı dilde daha fazla tedavülde olan isim hafif, fiiller ise dile ağır görülmüştür. İsimler ve harfler ise dilde sıklıkla tedavül edildiklerinden onlardaki değişim ve dönüşümler fiile nazaran çok daha azdır. Aynı şekilde ucme istiskâle neden olduğundan bir gayri munsariflik illeti sayılmıştır. Nitekim Âcem birine Arap dilinden bir sözcük ağır geldiği gibi Arap birine de Âcem dilinden ithal bir sözcük ağır gelir.⁶¹³ Bu bağlamda istiskâl illetinin diğer bir dil illeti olan kesretü’l-isti‘mâl illeti ile de ilişkisi olduğu görülmektedir. Sîbeveyhi, مَعْدِي كَرَبْ gibi iki

⁶⁰⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/54, 55.

⁶⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/130.

⁶⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

⁶¹⁰ Şaban ‘Avd el ‘Abîdî, *et-Ta‘lîl fî Kitabi Sîbeveyhi* (Bingazi: Cami‘atu Bingazi, 1999), 247.

⁶¹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

⁶¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/197.

⁶¹³ Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî, *et-Ta‘lîk ‘ala Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. ‘Avd b. Ahmed (1410-1990), 1/43, 44.

kelimeden mürekkeb isimlerin gayri munsarif olmalarını istiskâl illetine bağlamıştır. Bunu da bu tür yapıların örneklerinin dilde az olması ve asla uygun olmaması ile izah etmiştir.⁶¹⁴

Dilciler gayri munsarif isimlerde kesre ve tenvinin olmamasını daha çok asıl ve teşbîh illetleri ile ilişkilendirmişler. Çünkü her biri kendi içerisinde bir fer'iyet barındıran men-'i sarf illetlerini barındıran gayri munsarif isimler, fiile benzemeleri sonucu isme özgü olan tenvin ve kesreden mahrum kalmıştır. Sîbeveyhi bu durumu bir yönüyle de istiskâl illeti ile ilişkilendirmiş ve yukarıda bahsi geçen örneklerin yanı sıra diğer gayri munsarif isimlerde de istiskâl illetine vurgu yapmıştır.⁶¹⁵

İstiskâl illeti nahiv ilminde takdîr i' râbın gerekçesi olarak öne sürülmüştür. Nitekim menkûs isimlerin ref' ve cer i' râblarının takdîr olmasının gerekçesi istiskâldir. Çünkü قَاضٍ kelimesinin telaffuzu قَاضِي veya قَاضِي kelimesinin telaffuzundan daha kolaydır.⁶¹⁶ Aynı şekilde يَغُزُو ve يَزْمِي gibi nâkıs fiillerin ref' hâlinde zammenin düşmesi ve i' râbın takdîr olması, istiskâl illeti ile izah edilmiştir. Çünkü zamme hem “vâv” hem de “yâ” harfine ağır görülmüştür.⁶¹⁷

Aynı cinsten harf ve harekelerin birbiri ardında gelmesi başlıca istiskâl nedenidir. Dolayısıyla mümkün mertebe bu durumdan kaçınılmalıdır.⁶¹⁸ Bu sorun şartların uygun olduğu durumlarda idğâm ile çözülmüştür. Çünkü her ne kadar iki harf olsa da şeddeli harfte tek bir telaffuz vardır.⁶¹⁹ Bunula birlikte idğâmın yetersiz kaldığı durumlarda hazfe başvurulmuştur. Nitekim, كَأَنَّ ve لَكَ gibi edatlara birinci şahıs tekil yâsı bitiştiğinde vikâye nûnu araya girmesi gerekir. Bununla birlikte yaygın olarak kullanılan bu edatlarda meydana getireceği sıkletten dolayı vikaye nûnu, çoğu kez hazfedilmiştir.⁶²⁰ Sîbeveyhi, “قَالَ الْحَاجُّوِي فِي”⁶²¹ vb. örneklerde i' râb nûnunun hazfedilmesini de aynı gerekçeyle açıklamıştır.⁶²³

⁶¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/297.

⁶¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/21, 22.

⁶¹⁶ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 206.

⁶¹⁷ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 210.

⁶¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/352.

⁶¹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/417.

⁶²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/369.

⁶²¹ el-En'âm 6/80.

⁶²² el-Hicr 15/54.

⁶²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/519.

Hazfin gerçekleşemediği durumlarda ise araya bir fasılanın getirilmesi ile istiskâl ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Örneğin cemi müennes kiplerine te'kîd nûnu bitiştiğinde, cemi nûnu ile te'kîd nûnu arasına bir elifin fasıla olarak getirilmiş, “ءَأْتَيْتُمْ أَشَدُّ خُلُقًا”⁶²⁴ âyeti bazı kırâatlerde iki hemze arasında bir elif şeklinde okunmuştur.⁶²⁵

Dilde istiskâl, hazifle giderildiği gibi pek çok yerde hazfe gerek kalmaksızın kelimedeki birtakım dönüşümlerle de giderilmiştir.⁶²⁶ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Arap dilinde istiskâlden dolayı kelimelerde gerçekleşen bu tür değişim, dönüşüm ve eksilteler gelişi güzel olmayıp belli ilkeler çerçevesinde gerçekleşmektedir. Nitekim sarf ilminin temel konularından biri de bu değişim ve dönüşümlere dair ilkeleri belirlemektir. Ayrıca genelde istiskâlden kaçınılsa da bazen lafız mâna uyumunu sağlamak maksadıyla tahfîften istiskâlâle gidilmiştir. Örneğin, “*Ey iman edenler! Size ne oldu ki, “Allah yolunda seferber olun” denilince yerinize çakılıp kaldınız*”⁶²⁷ âyetinde geçen تَنَاقَلَ fiili telaffuz açısından daha ağır olmasına rağmen, *bir şeye sıkıca yapışıp tutunmak, çakılıp kalmak* anlamlarıyla daha uyumlu olan تَنَاقَلَ formuna dönüşmüştür.⁶²⁸

3.1.2. İhtisâr (Kısaltma) İlleti

İhtisâr, anlama zarar vermeksizin cümle veya kelimedeki bazı fazlalıkların atılması demektir. Dolayısıyla ihtisardan söz edebilmek için bir öncesinin bulunması gerekmektedir. Meramın asgari düzeyde az lafızla ifadesi anlamına gelen icâz ise sözün kısaltılması değil, kısa ve öz bir sözün inşası demektir. Bununla birlikte aralarındaki anlam yakınlığından dolayı bu iki kavram birbirlerinin yerine kullanılmıştır.⁶²⁹

Yaygın illet türleri arasında yer alan⁶³⁰ ihtisâr illeti, Arap dilinin temel gayelerden bir tanesidir. İleride verilecek örneklerden de anlaşıldığı üzere Arap dilinde bu amaca matuf pek çok kelime, edat ve bağlaç bulunmaktadır. Nitekim açık isimler yerine zamir isimlerin getirilmesi, zamirler arasında ittisal imkânı olduğu müddetçe infisala gidilmemesi ihtisardan

⁶²⁴ en-Nâzi‘ât 79/27.

⁶²⁵ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 238.

⁶²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/416.

⁶²⁷ et-Tevbe 9/38.

⁶²⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/449.

⁶²⁹ Ebû Hilâl el-‘Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. ‘Abdullâh, *el-Furûku’l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dârü’l-‘İlm ve’s-Sekkâfe), 40.

⁶³⁰ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 135.

dolayıdır. Aynı şekilde cümleye hasr anlamı katan *لَمَّا* ve *لَمَّا* edatları, ihtisar için kullanılır.

Çünkü bu edatlarla kullanılan tek cümle iki cümle yerindedir. Tesniye, cemi, nâibü'l-fâil tenâzu' ve nidâ gibi yapıların tamamında bir ihtisâr vardır.⁶³¹

Biri fayda, diğeri anlaşılabilirlik olmak üzere sözün iki ana gayesi vardır. Aksini gerektirecek bir durum olmadıkça bu iki gayeyi asgari düzeyde lafızla gerçekleştirmek asıldır. Dolayısıyla anlaşılabilirlik ilkesine hâlel vermeyecek düzeyde faydaya katkı sağlamayan unsurlar cümleden atılabilir veya daha kısa ve daha işlevsel alternatifleri ile değiştirilebilirler. Örneğin münâdâ ismin sonunda gerçekleşen hazif anlamına gelen terhîmin münâdâyâ has olması,⁶³² ihtisar illeti ile izah edilmiştir. Nitekim münâdâ ismin terhîm yoluyla kısaltılmasının nedeni, cümlelerin nidâ bölümünün amaç değil araç olmasıdır. Çünkü cümlelerin nidâ bölümüyle sadece muhatabın dikkati çekilmek istenmektedir. Asıl amaç ondan sonra muhataba telkin edilecek olan cümlelerin içeriğidir.⁶³³ Bundan dolayı bir münâdâ türü olmasına rağmen mendûb münâdâdâ terhîm gerçekleşmemektedir. Çünkü orda amaç nüdbe bölümünün uzatılmasıyla acı ve kederin dile getirilmesidir. Bu tür münâdâların sonuna nüdbe elifinin getirilmesindeki amaç da budur.⁶³⁴ Bu durum sadece Arap diline mahsus olmayıp, doğası gereği her insan, ağrıyan bir yanından sızısını dile getirdiğinde veya kaybettiği bir yakını için ağıt yaktığında seste uzama gerçekleşir.

Sözün bir bölümünün sadece araç, diğer bölümünün ise hayati öneme sahip bir fayda sağladığı durumlarda ise ihtisâr kaçınılmaz bir hâl alır. Nitekim *الأسد الأسد* ve *الطريق الطريق* gibi tahzîr örneklerinde fiil ve fâil cümleden atılmış geriye sadece mef'ûl kalmıştır.⁶³⁵ Bu durum muhatabı önemli bir hususa teşvik etme anlamına gelen iğrâ cümleleri için de geçerlidir. İğrâ ve tahzîrdeki fiillerin ihtisâr için hafzedilmesinin nedeni bu tür cümlelerde mümkün mertebe en kestirme yoldan karşı karşıya kaldığı tehlikeye karşı muhatabı uyarmak veya yapmasını istediğin şeye teşvik etmenin esas gaye olmasıdır. Özellikle tahzîr cümlelerinde zaman o kadar daralmıştır ki fiil cümlesini kullanmaya fırsat bile kalmaz.

⁶³¹ Celâlüddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*, thk. Abdulilah Nebhân (Dımaşk: Mecma'ü'l-Luğâ'l-Arabiyye, 1407/1987), 1/66.

⁶³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/239.

⁶³³ Ali b. İsa er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Muhammed İbrahim Yusuf Şeybe (1414-1993), 1/246.

⁶³⁴ Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/173.

⁶³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/253.

Arap dilinde ihtisâr bazen vaz‘ itibari ile cümlede eksiltmeyi iktiza eden kelime türleri ile gerçekleşmektedir. Örneğin مَاتَ ve مَرَضَ gibi fiillerde asıl fâil herkes tarafından bilindiğinden kendisi cümlede yer almamakta, مَاتَ زَيْدٌ, مَرَضَ عَمْرُوٌ gibi cümlelerde yer alan fâil ise gerçekte mef‘ûldür.⁶³⁶ Daha kısa lafızla fiile eş anlam ifade eden isim fiiller yapıları itibari ile fiilin yerine geçmek suretiyle kısaltmaya vesile oldukları gibi zamir gereksinimi duymamaları açısından da ihtisara vesile olmaktadır.⁶³⁷ Çünkü isim fiiller, herhangi bir ek almaksızın bütün şahıslar için tek bir formla kullanılabilmektedirler. Ma‘dûl sayı isimlerinden sayılan ثَلَاثٌ ve رُبَاعٌ formları اِثْنَيْنِ, اِثْنَيْنِ ثَلَاثَةٌ ve اَرْبَعَةٌ اَرْبَعَةٌ mükerrer sayıların kısaltılmışıdır.⁶³⁸ Aynı şekilde iki veya daha çok ismi birbiri üzerine ‘atıf yoluyla tekrar etmek yerine daha kısa olsun diye tekil ismin sonuna belli alametler getirmek suretiyle ikil veya çoğul yapılmıştır.⁶³⁹

Arap dilinde harfler, mebânî ve meânî olmak üzere ikiye ayrılırlar. Hurûf-i hecâ diye bilinen birinci grup harfler, kelimeleri meydana getiren ve kendine ait hiçbir anlamı bulunmayan alfabetik harflerdir. Hurûf-i meânî ise cümleye belli bir anlam katan, Arap dilinin edat ve bağlaçları da diyebileceğimiz bir kelime grubunu ifade eder. Burada verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere Arap dilinde edat ve bağlaçların varoluş nedeni ihtisârdır. Örneğin لا edatı, اَنْفِي edatı, اِلَّا edatı, اَسْتَنْنِي edatı, لَيْتَ edatı, اَلَمْ تَكُنْ edatı, هَلْ edatı, اَسْتَفْهِمُ edatı, و edatı ise اَعْطِفُ cümlelerinin işlevini görmektedirler.⁶⁴⁰

Arap dilinde اُ ve اِ cümleye kattıkları te’kîd anlamı sayesinde cümlelerin tekrarlanmasına gerek bırakmamaktadırlar. Bu sayede tam anlamıyla bir ihtisâra vesile oldukları söylenebilir. Aynı şekilde haberlerinin başında te’kîd lamının gelmesi cümlelerin bir üçüncü kez tekrarına gerek bırakmamıştır. Dolayısıyla اِ ve haberindeki اِ, mükerrer üç cümle ile eşdeğer olduğu söylenebilir.⁶⁴¹

Şart edatlarından مَنْ (kim+se/sa), ifade ettiği anlamla nerdeyse sonsuza doğru uzanan bir cümle dizisiyle ancak ifade edilebilecek meramı, tek bir cümlede ifade etmeye yaramaktadır.

⁶³⁶ İbnü’s-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/74.

⁶³⁷ Enbârî, *el-İnsâf*, 120.

⁶³⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/73.

⁶³⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/129.

⁶⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/273, 274.

⁶⁴¹ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 148.

Nitekim bu edat olmasaydı yer yüzündeki bütün akıllı varlık şahısların her birinin tek tek ayrı şart cümlelerinde sıralanması gerekecekti.⁶⁴²

Hurûf-i meânînin varoluş amacı ihtisâr olduğundan bu edat ve bağlaçlar arasında âmel edenlere zarf, hâl ve temyîz gibi cümlenin yan unsurlarından mamûl getirilmez. Çünkü bu tür mamûllerin getirilmesiyle cümlenin uzatılması amaca ters düşmektedir.⁶⁴³ Aynı şekilde bu gerekçeden dolayı hurûf-i meânî arasında aynı anlam ve işleve sahip olanlar bir arada bulunamazlar. Çünkü amaç ihtisârdır, tekrar ihtisâra terstir.⁶⁴⁴

Son olarak ihtisâr illetinde “muhtasar ihtisâr edilmez” ilkesi geçerlidir. Bu bağlamda hurûf-i meânî vazî'ları itibarı ile kısaltma için olduklarından cümleden atılmaları şeklinde bir ihtisara gitmek kıyâsi değildir. Aynı şekilde fiilin yerine geçen hâl veya mef'ûl-u mutlakların hazfi veya haberin yerini alan hâlin hazfi veya fiilin yerine geçen isim fiillerin hazfi doğru değildir. Çünkü bu tür kelimeler zaten cümlede kısaltma maksadıyla kullanılmışlardır. Bunun ötesinde bir hazif, ihtisârdan ziyade cümleyi anlaşılmasız bir hâle getirecek bir kırpmaya neden olur.⁶⁴⁵

3.1.3. İttirâd İleti

İttirâd, طرد kökünden bir mastar olup, süreklilik ve ardışıklığı ifade eder. Nahiv terimi olarak bu kelime, herhangi bir küme altında toplanan dil unsurlarının i'râb, binâ, ilâl, imlâ vb. dilsel olgularda tek tip olmasını ifade eder.⁶⁴⁶ Arap dilinde münasib illet olmasa bile sırf dil unsurları arasında uyum ve ahengin sağlanması amacıyla birtakım düzenlemeler yapılmıştır. İttirâd illeti yapılan bu tür düzenlemelerin gâyi illetidir.⁶⁴⁷ İttirâd illeti, Dîneverî'nin illet taksiminde yer almasa da⁶⁴⁸ dilciler tarafından yaygın bir biçimde kullanılmış, “طَرْدًا لِلْبَابِ”,⁶⁴⁹

⁶⁴² Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/69.

⁶⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, -2/274.

⁶⁴⁴ Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/51.

⁶⁴⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/74.

⁶⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/96, 97.

⁶⁴⁷ Hamdi Mahmud Cibâlî, “Tardü'l-bâb bi hamli mâ lâ illete fihi 'alâ mâ fihi illetün”, *el-Belkâ li'l-Bühûs ve'd-Dirâsât* 18/1 (2014), 17.

⁶⁴⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁶⁴⁹ 'Ukberî, *el-Lübâb*, 486.

⁶⁵⁴”لَيْلًا يَخْتَلِفُ الْبَابُ“⁶⁵³, ”لَيَجْرِي الْبَابُ عَلَى وَتِيرَةٍ وَاحِدَةٍ“⁶⁵², ”لَيَجْرِي الْبَابُ عَلَى سَنَنِ وَاحِدٍ“⁶⁵¹, ”لَيَطْرُدُ الْكَلَامُ“⁶⁵⁰, ”لَيَطْرُدُ الْبَابُ“

vb. aynı merama delalet eden farklı ifade biçimleriyle nahiv kaynaklarında yer almıştır.

İlk dönemlerden itibaren dildeki unsurlar tasnif edilirken aralarındaki yakınlık ve ortak yönler esas alınarak gruplara ayrılmış, gruba “bâb” denirken, aynı grup altında yer alan unsurlar da “kardeş” (أَخَوَات) şeklinde nitelendirilmiş ve kardeşler arası uyuma mümkün mertebe riayet edilmiştir.⁶⁵⁵ Grubun hükümlerine uyumda sorun yaşayan bireyler ise ayrı bir hükme tabi tutulmuştur.⁶⁵⁶ Bu bağlamda herhangi bir kümede (bâb) yer alan bazı öğelere belli bir illetten dolayı bir hüküm sabit olduysa, o hüküm illetin var olmadığı diğer küme öğeleri için de geçerli sayılmıştır. Örneğin fâil ile mef’ûlün i’râbının değişik olmasının illeti iltibası önlemektir. Bu illet, ضَرَبَ رَبُّكَ عَمْرًا gibi örneklerde var olsa da ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا gibi örneklerde var olduğu söylenemez. Çünkü bu tür örneklerde i’râba gerek olmaksızın anlamdan hareketle fâil ile mef’ûl ayırt etmek mümkündür. Anlamdan hareketle iltibasın olmadığı bu tür örnekler çoğunlukta olmasına rağmen, fâil ve mef’ûl kümesine ait bütün bireylerin tek tip olması için bu tür cümlelerde de i’râb değişikliğine gidilmiştir.⁶⁵⁷ Dilciler bu durumu fıkhıdaki iddet meselesine benzetmişler. Nitekim iddetin temel illeti rahmin temizlenmesi olsa bile rahmin temizliğinin kesin olduğu durumlarda da iddet beklenmektedir.⁶⁵⁸

İttirad illetine binaen gerçekleşen ve “kıyâs’u’t-tard” diye bilinen kıyâs türünün dildeki hücciyeti tartışmalıdır. Nitekim illette itiradı yeterli görmeyip münasebet veya müşabeheti şart koşan dilcilere göre bu kıyâs hüccet sayılmaz. Bazı dilciler ise ittirad gerekçesini yeterli görüp bu kıyâs türünü hüccet kabul etmişlerdir.⁶⁵⁹ Hüccet kabul edenlere göre de herhangi bir olgunun mihenk taşı sayılıp ittiraden üzerine hamledilebilmesi için, ilkesel bir alt

⁶⁵⁰ Ebü’l-Bekâ’ Muhibbuddin ‘Abdullâh el-‘Ukberî, *et-Tebyîn ‘an mezâhibi’n-nahviyyîne’l-basriyyîn ve’l-kûfiyyîn*, thk. ‘Abdurrahmân el-‘Useymin (Beyrut: Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1406/1986), 157.

⁶⁵¹ Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed b. Vellâd et-Temîmî, *el-İntisâr li Sîbeveyhi ‘ala’l-Müberred*, thk. Zühayir Abdulmuhsin (Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1416/1996), 197.

⁶⁵² Enbârî, *el-İnsâf*, 197.

⁶⁵³ İbnü’l-Esîr, Ebû’s-Sa’âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Bedî‘ fi ‘İlmi’l-‘arabiyye*, thk. Fethî Ahmed ‘Aliyyuddîn (Mekke: Cami’atu Ümmi’l-Kurâ, 1420/1999), 1/336.

⁶⁵⁴ Müberred, *el-Muktedab*, 2/226.

⁶⁵⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/400.

⁶⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/298.

⁶⁵⁷ ‘Ukberî, Ebü’l-Bekâ’ Muhibbuddin ‘Abdullâh el-, *et-Tebyîn*, 157.

⁶⁵⁸ ‘Ukberî, Ebü’l-Bekâ’ Muhibbuddin ‘Abdullâh el-, *et-Tebyîn*, 188.

⁶⁵⁹ Enbârî, *Luma’ü’l-edille*, 110, 111.

yapısının bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla şâz ve kıyâs açısından makbul görmeyen bir olgu üzerine ittiraden de olsa kıyâs edilemez.⁶⁶⁰

İttirâd illeti formel yönü ağır basan bir dil illetidir. Nitekim normal şartlarda mübtedâ nekre olamaz. Nekre gelebilmesi için mahsur fiî olması, sıfat alması ve tehir edilmesi gibi bazı tahsis şartları koşulmuştur. Bütün bu şartların ortak amacı, nekre bir mübtedâ ile kurulacak cümlelerin ifade ettiği yargının fayda sağlamasıdır. Ancak bazı örneklerde anlama herhangi bir katkısı olmadığı hâlde sıfat ile gerçekleşen tahsis ittiraden yeterli görülmüştür. Örneğin *إِنْسَانٌ فِي الدَّارِ* şeklinde bir cümle gramer açısından câiz görülmezken, *حَيَوَانٌ نَاطِقٌ فِي الدَّارِ* şeklinde bir cümlede nekre mübtedâ, sıfat aldığı için câiz görülmüştür. Oysa *إِنْسَانٌ* ile *حَيَوَانٌ نَاطِقٌ* arasında anlam açısından hiçbir fark bulunmamaktadır.⁶⁶¹ Bu açıdan nahiv illetleri genelde anlamı ön plana çıkarsalar da ittirad illetinin daha çok şekil ve lafız odaklı olduğu görülmektedir.

Belli bir konuda ittiradı sağlama gayesi, bazı dilcileri birtakım farazi yorumlar yapmaya sevk etmiştir. Nitekim Arap dilinde *لَوْلَا* edatından sonra gelen açık isim mübtedâ olduğundan daima merfû olmuştur. Bu durum *لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ*⁶⁶² örneğinde olduğu gibi zamir isimlerde de çoğunlukla aynıdır. Ancak nadir de olsa *لَوْلَايَ*, *لَوْلَاكَ* şeklindeki rivayetler, dilciler arasında tartışma konusu olmuştur. Bazı dilciler, *لَوْلَا* konusunda ittiradı sağlamak maksadıyla bu tür örneklerde de zaminin merfû olduğunu, mecrûr muttasıl zaminin merfû munfasıl zamir yerine istiâre yoluyla kullanıldığını iddia etmiştir. Böyle bir iddiayı gerçekçi görmeyen ve ittiradı sağlamak amacıyla da olsa mecrûr zaminin merfû zamire hamlini uzağın uzağa hamli olduğu için mümkün görmeyen Sîbeveyhi'ye göre ise bu örneklerdeki zaminler, mecrûr muttasıl zamirdir. Çünkü ona göre *لَوْلَا* edatından sonra gelen açık isim ile zamir isim arasında fark vardır. Açık isim daima merfû olması gerekirken, zamir ise merfû gelebildiği gibi söz konusu örneklerde olduğu gibi mecrûr şekilde gelebilmektedir.⁶⁶³

İttirâd illeti bazen pratikte yansıması olmayan durumlar için de kullanılmıştır. Örneğin şibih cümle (zarf, câr-mecrûr) haberlerin mukadder müteallaklerinin fiil mi yoksa ism-i fâil mi olduğu konusu dilciler arasında tartışmalıdır. Fiil bir müteallak takdir edilmesini

⁶⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/402.

⁶⁶¹ Sabbân, Muhammed b. Ali es-, *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Üşmûni* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye), 1/205.

⁶⁶² es-Sebe' 34/31.

⁶⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/376.

savunanların öne sürdüğü gerekçelerden bir tanesi, ittirâd illetidir. Çünkü zarf, câr ve mecrûrlar sıra konumunda olduklarında mukadder müteallakın fiil olduğu kesindir. Çünkü sıra, cümle olmak zorundadır. Bundan dolayı haber veya sıfat oldukları durumlarda da tarden li'l-bâb müteallakın fiil olması daha uygun görülmüştür.⁶⁶⁴

Burada verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere ittirâd illetinin her üç kelime türünde hem imlâ, hem gramer açısından yansımaları vardır.⁶⁶⁵ Arap dilinde iltibas önlemek için bazı sözcüklere birtakım ilaveler yapılmıştır. Örneğin كَفَرُوا ve رَدُّوا gibi fiillerde cemi “vâv”ından sonra “elif”in ilavesi, cemi “vâv”ı ile ‘atıf “vâv”ını birbirinden ayırt etmek içindir. Ancak cemi “vâv”ında yazım birliği sağlamak maksadıyla söz konusu iltibasın olmadığı yerlerde de elif, ilave edilmiştir.⁶⁶⁶

Cer harfi “lâm” aslı itibari ile meftûh bir harftir. Ancak açık ismin başında geldiğinde ibtidâ “lâm”ı ile karışmaması için meksûr olur. Çünkü لَعِيسَى غُلَامٌ şeklinde i‘râbın takdîr olduğu bir örnekte cer harfi “lâm”ın harekesi meftûh olması durumunda bu cümleden “İsa’nın bir çocuğu var.” veya “İsa bir çocuktur.” anlamlarından hangisi kastedildiği belli olmayacaktır. Bununla birlikte i‘râbın açık olduğu ve iltibasın olmadığı isimlerde de yazımında birlik sağlanması için “lâm” meksûr okunmuştur.⁶⁶⁷

Zamirlerin mebnî olma illeti olarak öne sürülen illet harfe yapısal açıdan benzemeleridir. Bu illet sadece tek veya iki harfli zamirlerde geçerli olsa da daha fazla harfli zamirlerin de tarden li'l-bâb mebnî olduğu iddia edilmiştir.⁶⁶⁸

Tasgîr kipi kelimenin kökünü ortaya çıkarttığından müzekker veya müennes olduğu net olmayan bazı kelimelerin sağlamasında kullanılmaktadır. Bu bağlamda بَعْدُ ve قَبْلُ gibi pek çok zarf isimlerin müzekker olduğu, tasgîr ile sağlaması yapılmıştır. Tasgîr ile müzekkerlik sağlaması yapılamayan مَنَى ve كَيْفَ gibi zarf isimlerin de müzekker olduğunun sağlanması ittirâd ile gerçekleşmiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ İzzüddin Ebü'l-Fadl İbnü'l-Kavâs, *Şerhu Elfıyeti İbn Mu'ti*, thk. Ali Musa eş-Şumeli (Riyad: Mektebetü'l-Harîcî, 1405/1985), 2/831.

⁶⁶⁵ Detaylı bilgi için bk. Kureşî, Muhammed b. Hammad el-, “Tardü'l-bâb ‘alâ vetîretin vâhidetin ve mezânnuhu fi'l-‘arabiyye”, *Mecelletu Cami'ati Ümmi'l-Kurâ* 15/25 (1423/2002); Cibâlî, “Tardü'l-bâb”, 18.

⁶⁶⁶ 'Ukberî, *el-Lübâb*, 547.

⁶⁶⁷ Cürcânî, *el-Muktasîd*, 142, 143.

⁶⁶⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/500.

⁶⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/267, 268.

Merfû muttasıl zamirler te'kîd yapılırken öncesinde zamirin ibrazı gerekmektedir. Çünkü هُنْدٌ gibi bir cümlede zamir munfasıl şekilde ibraz edilmezse, نَفْسٌ kelimesinin fâil mi yoksa te'kîd mi olduğu anlaşılamaz. Bununla birlikte ضَرَبْتَ أَنْتَ نَفْسَكَ gibi örneklerde iltibas olmadığı hâlde zamirin ibrazı tarden li'l-bâb gerekli görülmüştür.⁶⁷⁰ Aynı şekilde iltibas illetinden dolayı ism-i fâil ve sıfat-ı müşebbehe, kendilerine ait olmadıkları bir isme hamledildikleri durumlarda zamirleri açık ve munfasıl gelmesi gerekmektedir. Örneğin زَيْدٌ أَخُوهُ ضَارِبُهُ هُوَ cümlesinde zamir ibraz edilmese, eylemi gerçekleştiren kişinin kendisi mi yoksa kardeşi mi olduğu anlaşılmayacaktır. Ancak هُنْدٌ زَيْدٌ ضَارِبُهُ هِيَ gibi cümlelerde iltibas olmamasına rağmen ittirad illetinden dolayı zamir ibraz edilmiştir.⁶⁷¹

Sahibü'l-hâlin belli koşullar dışında nekre gelmemesinin gramer açısından gerekçesi sıfat ile iltibasıdır. Çünkü رَأَيْتُ رَجُلًا رَاكِبًا gibi bir cümlede sıfat ile hâl birbiri ile karışacaktır. Bu iltibas sadece sahibü'l-hâlin mansûb olması durumuyla sınırlı olsa da iltibasın olmadığı cer ve ref' hâllerinde de tarden li'l-bâb nekre gelmesi câiz görülmemiştir.⁶⁷²

Cemi müennes “nûn”u mâziye bittiğinde dört ve daha fazla harekenin ardışıklığından kaynaklanan ağırlığı önlemek için fiilin sonu sakın olur. Bu illet, muzâri fiilde olmamakla birlikte cemi “nûn”u muzâri fiilin de sonuna bittiğinde fiilin sonu sakın olur. Sîbeveyhi, bu durumun iki fiil arasında birlikteliği sağlamak maksadıyla gerçekleştiğine bildirmiştir. Ona göre bazı hususlarda muzâri fiil kendisinden daha uzak olan ism-i fâile bile öykünürken, kendisine daha yakın ve kendisi gibi bir fiil olan mâzi fiile öykünmesi, gayet uygundur.⁶⁷³

Nâkıs fiillerden لَيْسَ'nin haberinin takdimi konusu dilciler arasında tartışmalıdır. Câiz değildir diyenler zayıf bir âmil olmasını gerekçe göstermiştir. Câiz olduğunu iddia eden dilciler ise başında “mâ” edatı bulunanlar dışında diğer nâkıs fiillerin mamûlünün mukaddem olmasını gerekçe göstermişlerdir. Buna göre لَيْسَ fiilinin de mamûlünün mukaddem olabilmesi gruptaki fiillerin bu yönüyle tek tip olması (ittirâd) için daha uygundur.⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Cürçânî, *el-Muktasîd*, 250; İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Bedî' fi 'İlmi'l-'arabiyye*, 1/336.

⁶⁷¹ 'Ukberî, *et-Tebyîn*, 259, 260.

⁶⁷² Radî, *Şerhu'r-Radî*, 651.

⁶⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

⁶⁷⁴ İbnü'n-Nehhâs, Ebû Abdillâh Bahâüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî, *et-Ta'lika 'ala'l-Mukarrib*, thk. Cemil Abdullah 'Uvayda (Ürdün: Vizaretü's-Sekkâfe, 1424/2004), 201.

İttirâd illetinin fiillerle ilgili daha çok sarf ilmine konu olan pek çok yansıması bulunmaktadır. Çünkü bir fiilin herhangi bir kipinde var olan bir illetten dolayı gerçekleşen i‘lâl veya hazfin, ittirâd illetine istinaden fiilin diğer kiplerine de sirayet ettiği pek çok örnek bulunmaktadır.⁶⁷⁵ Örneğin يَعد muzâri fiilinde “vâv” harfinin hazfedilme illeti, “yâ” ile kesrenin arasına girmesinden kaynaklanan ağırlıktır. Bu illet نَعدُ, أَعدُ ve نَعدُ kiplerinde bulunmasa da fiilin bütün şahıs çekimlerinin tek tip olması için bu kiplerde de vâv hazfedilmiştir.⁶⁷⁶ Aynı şekilde “if‘âl” babında muzâri fiilin birinci tekil şahıs kipinde iki hemzenin ard arda gelmesinden kaynaklanan istiskâl illetine istinaden zâid hemze atılmıştır. Muzâri fiilin diğer şahıs kiplerinde ve muzâriden türeme ism-i fâil ve ism-i mef‘ûl kiplerinde istiskâl illeti olmamasına rağmen tarden li‘l-bâb bu hazif gerçekleşmiştir.⁶⁷⁷ Yapılan bu tür düzenlemeler sonucu kipler arasında şekli ahengin sağlanması, ittirâd illetinin müşâkele illeti ile münasebetini ortaya koymaktadır.⁶⁷⁸

Sonuç olarak ittirâd illeti Arap dilinde aynı kümede yer alan unsurlar arasında azami düzeyde uyum arandığını ortaya koymaktadır. Bu illet anlamdan ziyade lafza yönelik bir illet olup lafızlar arasında hüküm, fonetik veya imla açısından birlikteliği sağlamayı amaçlamaktadır. Birlikteliğin sağlanması amacıyla aynı küme altında yer alan bir ögede belli bir illetten dolayı var olan bir hüküm veya lafzî değişim, illetin var olmadığı diğer küme öğelerine de teşmil edilmiştir. Aşağıda yer verilen tablo, ittirâd illetinden dolayı yapılan bazı düzenlemelerin dilde sağladığı ahengi göstermektedir:

نُؤِعدُ	أُؤِعدُ	تُؤِعدُ	يُؤِعدُ	Uyum yok
نَعدُ	أَعدُ	تَعدُ	يَعدُ	Uyum var
نُؤِكرِمُ	أُؤِكرِمُ	تُؤِكرِمُ	يُؤِكرِمُ	Uyum yok
نُكرِمُ	أُكرِمُ	تُكرِمُ	يُكرِمُ	Uyum var

⁶⁷⁵ Daha fazla örnek için bk. Kureşî, “Tardül-bâb alâ vetîretin vâhidetin”, 15/761-783.

⁶⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/52, 53; Müberred, *el-Muktedab*, 1/226; Enbârî, *el-İnsâf*, 625; Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/497.

⁶⁷⁷ Müberred, *el-Muktedab*, 1/210; Enbârî, *el-İnsâf*, 197; ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 486.

⁶⁷⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 197.

3.1.4. Kurb ve Mücâvere (Yakınlık ve Komşuluk) İleti

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan bu illet,⁶⁷⁹ genel ilkenin dışına çıksa bile bir dil elemanının bitişiğindeki diğer dil elemanına ait bir hükmü alması, ardışık ve ilişik iki dil bireyinin birbiriyle cinsiyet uyumunu ve aynı seviyede iki âmilden birine yakınlıktan dolayı öncelik tanınmasını ifade eder. Çıkış noktası ve bağlamı farklı olsa da bu illet, قَدْ يُؤْخَذُ الْجَارُ بِذَنْبِ (komşu komşunun yükünü sırtlanır) deyimi ile formüle edilmiş⁶⁸⁰, mücâverenin, ardışık dil birimleri arasında hüküm alışverişine neden olduğu belirtilmiştir.⁶⁸¹ Bazı dilcilere göre mücâvereden kaynaklı etkileşim sadece lafzî mücâvere ile sınırlı olmayıp, dil unsurları arasındaki durumsal, zamansal ve mekânsal yakınlığın da etkileşime neden olduğu iddia edilmiştir.⁶⁸²

Mücâvere illeti, çoğunlukla genel ilkenin dışına çıksa bile bir dil elemanının bitişiğindeki diğer dil elemanına ait bir hükmü alması bağlamında kullanılmıştır. Nitekim, هَذَا جُحْرٌ صَبَّ خَرْبٍ (Bu, virane bir keler yuvasıdır) cümlesinde جُحْرٌ sözcüğünün sıfatı olduğundan merfû olması gerekirken, bitişiğindeki صَبَّ sözcüğünün i‘râbını alarak mecrûr olmuştur.⁶⁸³ Merfû olması gereken bu sözcüğün mecrûr olmasının tek nedeni mecrûr bir isimle olan mücâveresidir.⁶⁸⁴ Bu örnek ardışıkların tesiri için kullanılan en meşhur örnek olup bununla, Arap dilinde bazı durumlarda ardışıkla uyumun genel kuralın önüne geçebileceği ortaya konmuştur.⁶⁸⁵

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki, mücâvere yoluyla bir kelimenin ardışığı olan başka bir kelimenin hükmünü alabilmesi için aralarında müşâkele olması gerekmektedir. Nitekim هَذَا جُحْرٌ صَبَّ خَرْبٍ örneğinde biri tekil diğeri ikil olduğundan aralarında şekli benzeşim yoktur. Bundan dolayı mücâvirin i‘râbını alması söz konusu değildir.⁶⁸⁶ Ayrıca iki ardışık arasında başka bir dil unsurunun fasıl olarak yer almaması gerekmektedir. Nitekim, يَا أَيُّهَا

⁶⁷⁹ Dîneverî, *Simâru 's-sina 'a*, 135.

⁶⁸⁰ İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni 'l-lebîb*, 6/670.

⁶⁸¹ ‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 254.

⁶⁸² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/218-227.

⁶⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/436.

⁶⁸⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/67.

⁶⁸⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 83.

⁶⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/437.

وَأَرْجَلُكُمْ⁶⁸⁷ اَلَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

kelimesinin mecrûr okunduğu kırâati bazı dilciler cerr-i civardan saysa da yaygın kanaate göre bu gibi yerlerde atıf edatının araya girmesinden dolayı cerri civâr gerçekleşmez.⁶⁸⁸

Mücâvere illetinden dolayı bitişik sözcüklerin i‘râb dışında da birbirlerinden etkilendiği görülmektedir. Nitekim “إِنَّا آَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلًا وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا”⁶⁸⁹ âyetinde سَلَاسِلًا kelimesi gayri munsarif olmasına rağmen bitişigindeki kelimelerin munsarif olmasından dolayı munsarif muamelesi görmüş ve bazı kırâatlere göre tenvinli okunmuştur.⁶⁹⁰

Mücâvere illeti, ardışık ve ilişik dil bireylerinin birbiriyle cinsiyet açısından uyumunu gerektirir. Nitekim fâil hakiki müennes olsa bile قَامَ الْيَوْمَ هِنْدٌ gibi fiille arasında fasıl olduğu durumlarda dişilik ekinin fiile bitişmesi zorunlu değildir. Ancak قَامَتْ هِنْدٌ cümlesinde olduğu gibi fiille fâil arasında herhangi bir fasılın bulunmadığı durumlarda dişilik tâsının fiile bitişmesi zorunludur.⁶⁹¹

Mücâvere sözcükler arası uyuma neden olduğu gibi cümleler arasında uyuma da neden olur. Nitekim, “يَدْخُلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا”⁶⁹² âyetinde olduğu gibi iştiğâl örneklerinde iştiğâlin gerçekleştiği cümle kendisinden önce geçen bir fiil cümlesine atfedildiğinde müştegal ‘anh ismin mansûb okunması tercih edilmiştir. Çünkü bu durumda matuf ile matûf aleyh cümleleri arasında tür açısından uyum sağlanmış olur.⁶⁹³

Yakınlığın sözcükler arası etkileşime tesirinin en belirgin görüldüğü yer tenâzu‘ konusudur. Çünkü varlık alanında olduğu gibi dilde de aynı anda iki müessir bir eserde etki edemez. Dolayısıyla iki âmil aynı anda bir mamûlde amel edemez.⁶⁹⁴ Bundan dolayı tenazu‘ konusunda âmillerden birisine zâhir isimde amel verilip, hazfi mümkün olduğunda diğer âmilin mamûlu hazfedilmiş, hazfi mümkün olmadığı yerlerde de zâhir isme uygun bir zamir şeklinde getirilmiştir. Zâhir isimde hangi âmilin amel edeceği konusu ise tartışmalıdır. Nitekim Kûfe dil okuluna göre önce geçtiği için birinci âmilin amel etmesi daha uygun iken

⁶⁸⁷ el-Mâide 5/6.

⁶⁸⁸ İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, 6/661, 662.

⁶⁸⁹ el-İnsan 76/4.

⁶⁹⁰ İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, 6/668.

⁶⁹¹ ‘Ukberî, *et-Tebyîn*, 254.

⁶⁹² el-İnsan 76/31.

⁶⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/88,99.

⁶⁹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/74.

Basra dilcilerine göre ise yakınlığından dolayı ikinci âmilin amel etmesi daha uygun görülmüştür. Dolayısıyla tenazu‘ gibi eşdeğer iki âmilin bir mamûle yöneldiği durumlarda aradaki çekişmeyi sonlandırmak için dilcilerin bu illete başvurduğu görülmektedir. Basra dilcilerine göre sırf bu yakınlığı gözetmek için ضَرَبُونِي وَضَرَبْتُ قَوْمَكَ gibi tenâzu‘ örneklerinde normal şartlarda gerçekleşmemesi gereken izmâr kable’z-zikrin (üçüncü şahıs zamirinin kendisinden sonra gelen bir isme ircâ‘ı) gerçekleşmesi göze alınmıştır.⁶⁹⁵

Sonuç olarak birbirine bitişik sözcüklerin hüküm alışverişini ifade eden kurb ve mücâvere illeti sıfat-mevsûf arasındaki uyumsuzluğa örnek olabilecek bazı istisnâî dil olguların izahında kullanıldığı gibi, tenâzu‘ ve iştigâl gibi gramer konularında âmilin tayininde belirleyici rol üstlenmiştir.

3.1.5. Mu‘âdele (Dengeleme) İleti

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illet türlerinden biri de mu‘âdele illetidir.⁶⁹⁶ Sözlükte eşitlik, denklik anlamına gelen mu‘âdele sözcüğü,⁶⁹⁷ nahvî bir terim olarak, başta hıffet-sıklet olmak üzere dil unsurları arasında pek çok olguda dengenin gözetilmesini ifade eder.

Arap dilinde bazı kelime türleri, diğerlerine nazaran dile daha ağır addedilmiştir. Örneğin fiil, isimden; nekre, ma‘rifeden; müfred, yapı tesniye veya cemi yapıdan; müzekker de müennesten daha hafif addedilmiştir.⁶⁹⁸ Aynı şekilde bazı harekeler veya harfler de diğerlerine nazaran daha ağır görülmüştür. Nitekim fonksiyonel hareke ve harfler arasında en hafifi fetha ve fethadan türeyen eliftir. En ağırı ise zamme ve ondan türeyen vâvdir. Hıffet ve sıklet açısından her ikisinin ortasında ise kesre ve ondan türeyen yâ harfi yer alır.⁶⁹⁹

Mu‘âdele illeti asıl-fer‘ ve tahfîf illetleri ile yakından ilişkilidir. Çünkü dilde asıl, hafif; fer, sakil görülmüştür. Örneklerden de anlaşılacağı üzere mu‘âdele illeti genellikle dildeki hıffet-sıklet dengesinin gözetilmesi bağlamında kullanılmıştır. Fiillerin isimlere nazaran dile daha ağır geldiğini belirten Sıbeveyhi, isimlerde tenvin gelmesini, fiillerde de cezim olgusunun gerçekleşmesini buna bağlamak suretiyle buradaki mu‘âdeleye işaret etmiştir.⁷⁰⁰ Aynı

⁶⁹⁵ Sıbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/88,99.

⁶⁹⁶ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 135.

⁶⁹⁷ Ferâhîdî, *Kitabü’l-‘ayn*, "adl", 3/111.

⁶⁹⁸ Sıbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20-22.

⁶⁹⁹ Sıbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/37.

⁷⁰⁰ Sıbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

şekilde fiildeki müenneslik tâsının harekeli, isimdekinin de harekesiz olması da fiil-isim arasındaki sıklet-hıffet dengesinin gözetilmesi ile açıklanmıştır.⁷⁰¹ Öte yandan isimlerde i' râb asıl olduğundan mebnî isimler asıldan uzaklaşmalarından dolayı bir nevi sıklet barındırırlar. Mebnî isimlerde sükûn üzere binânın öncelikli olmasındaki amacın sıkleti dengelemek olduğu belirtilmiştir.⁷⁰²

Asıl-fer' illetinden hareketle nekrenin ma' rifeden daha hafif olduğunu belirten Sîbeveyhi, ma' rife isimlerin çoğunlukla gayri munsarif olmalarını buna bağlamıştır. Nitekim sarf kelimeye ayrı bir külfet getirdiğinden men-'i sarf ile sıklet arasında bir paralellik vardır.⁷⁰³ Aynı şekilde sığa-i muntehe'l-cumu'un veya te'nîsin bir men-'i sarf illeti sayılması bir yönüyle asıl-fer' illeti ile ilişkiliyken diğer yönüyle de hıffet-sıklet dengesiyle doğrudan ilişkilidir.⁷⁰⁴ Bundan dolayı Arap dilinde, نُوحٌ, هُودٌ ve لُوطٌ gibi isimlerde 'alemiyet ve 'ucmet olmak üzere iki tane men-'i sarf illeti bulunmasına rağmen yapılarındaki hıffetten dolayı munsarif olmuşlardır. Nitekim maksimum üç harfli olup orta harfi sakın olan bu tür isimlerdeki hıffet, men-'i sarf sebeplerinden kaynaklanan sıkleti dengelemiştir.⁷⁰⁵ Özetle veznü'l-fiil, vasfiyet, te'nîs, tarif, 'adl, ucme, elif nûn, terkîb ve cemi gibi unsurlar, dile ekstra külfet getirdiği için bunlar sarfa mâni illetler olarak görülmüş, bunlardan kaynaklanan sıklet, tenvinin atılması ve fetha ile dengelenmiştir.⁷⁰⁶

Arap dilinde müzekker asıl, müennes de fer' kabul edilir. Çoğunlukla müennes yapılar tâ vb. dile ek bir külfet getiren te'nîs alametleri ile kurulduklarından müennes isimler müzekker isimlerden daha ağır görülmüşlerdir. Bundan dolayı dilciler, ona kadar olan müzekker sayılarda tânın var olmasını, müennes sayılarda ise tânın düşmesini mu'âdele illeti ile açıklamışlardır. Nitekim sayılar arasında kaçınılmaz olan cinsiyet farkının tersi bir işlemle gerçekleşmesinde, hıffet-sıklet dengesinin gözetildiği görülmektedir.⁷⁰⁷

Mu'âdele illeti sözcüklerin formel yapılarında gözetilen hıffet-sıklet dengesini ortaya çıkartmak için de kullanılmıştır. Örneğin, عَزَصَاتٌ - عَزَصَةٌ veznindeki isimler camid ise, عَزَصَاتٌ - عَزَصَةٌ kelimesinde olduğu gibi orta harfi harekelenmek suretiyle cemi yapılır. Müştak isimlerde ise

⁷⁰¹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/232.

⁷⁰² Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/80.

⁷⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

⁷⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

⁷⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/235.

⁷⁰⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/455.

⁷⁰⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/232.

صَحْمَات - صَحْمَة şeklinde orta harf harekelenmeden cemi yapılır. Dilciler bu durumu müştak isimlerdeki ağırlığın sükûn ile, camid isimlerdeki hafifliğin harekeyle dengelenmesiyle açıklamışlardır.⁷⁰⁸ Aynı şekilde cemi yâsının öncesinin meksûr, sonrasının meftûh, tesniye yâsının öncesinin meftûh sonrasının meksûr olması da mu'âdele illeti ile açıklanmıştır. Nitekim bu sayede her iki yapıda da yâ harfi kesre ile fetha arasında (tesniyede, fetha+yâ+kesre, cemide ise kesre+yâ+fetha) yer almış oluyor.⁷⁰⁹

Mu'âdele illeti, dilciler tarafından kelime türleri arasında i'râb taksiminde denge gözetimini ortaya koymak için de kullanılmıştır. Örneğin fâilin merfû, mef'ûlün mansûb olması, aynı şekilde tesniyenin elif ile merfû, müzekker salim cemin vâv ile merfû olması bazı dilciler tarafından mu'âdele illeti ile açıklanmıştır. Buna göre çoğa hafif, aza da ağır olan i'râb alameti verilmek suretiyle denge gözetilmiştir.⁷¹⁰ Bunun yanı sıra efâl-i hamse diye bilinen muzâri fiil çekimlerin (ikiller, müzekker çoğullar ve ikinci şahıs tekil dışı), nasb ve cezim i'râbı, sonlarındaki nûnun düşmesi iledir. Bunun gerekçesi olarak bu yapıların benzeri isim yapılarında (tesniye ve müzekker salim cemiler) nasb ve cer i'râbının aynı olması öne sürülmüş, nazîrin nazîre hamli sonucu gerçekleşen bu durum sayesinde dengenin sağlandığı belirtilmiştir.⁷¹¹ Tesniye nûnun meksûr, cemi nûnun meftûh olması genelde fark illeti ile izah edilmiştir. Ancak bazı dilciler bunu mu'âdele illeti ile açıklamışlardır. Buna göre hafif harekenin ağır olan cemilere, ağır harekenin ise görece hafif olan tesniyeye verilmesiyle denge gözetilmiştir.⁷¹²

Son olarak Arap dilinde جُمَّ, جُرٌّ gibi sadece binâ mechûl kullanılabilen yapıların varlığı da mu'âdele illeti ile izah edilmiştir. Buna göre Arap dilinde nasıl ki sadece fâil alabilen fiiller varsa, aynı şekilde sadece mef'ûl (nâibü'l-fâil) alabilen fiiller de vardır.⁷¹³

Sonuç olarak Arap dilinde bazı sözcükler, hareke veya harfler görece dile daha ağır addedilmiştir. Dilde bir arada kullanılması kaçınılmaz olan bu sözcükler arasındaki hıffet-sıklet eşitsizliğini ortadan kaldırma ve dengeleme maksadıyla birtakım işlemlerin yapıldığı görülmektedir. Başta gayri munsarif konusu ve i'râb hareketlerinin taksiminde olmak üzere

⁷⁰⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 233.

⁷⁰⁹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/231.

⁷¹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/49.

⁷¹¹ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 209.

⁷¹² Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 225.

⁷¹³ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 324.

birçok dilsel olguda bu dengenin gözetildiği görülmektedir. Arap dilindeki bu denge gözetimi, dilciler tarafından mu‘âdele illeti olarak ifade edilmiştir.

3.1.6. Müşâkele (Şekli Benzeşim/Lafzî Uyum) İleti⁷¹⁴

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illetlerden bir tanesi de müşâkele illetidir.⁷¹⁵ Sözlükte karşılıklı uyum ve benzeşim anlamına gelen bu kelime,⁷¹⁶ nahiv illeti olarak münâsebe diye de isimlendirilmekte ve daha çok lafızlar arası uyumu ve ahengi ifade etmektedir.⁷¹⁷ Bu yönüyle müşâkele, teşbîh illeti ile benzerlik arz etse de farklı bir nahiv illetidir. Çünkü teşbîh illetinde dil unsurları arasında geniş kapsamlı benzerlik ve ortak noktalar esas alınırken, müşâkele illetinde unsurlar arasındaki yapısal benzerlikler esas alınmıştır.

Burada verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere birbirine bitişik veya birbirleri ile ilişik lafızlar arasında lafzî ahenk, Arap dilinde önemsenen bir husustur. Öyle ki bu uğurda aslın dışına bile çıkılabilir.⁷¹⁸ Nitekim normal şartlarda tek başına kullanıldığında حَدَّثَ şeklinde okuması gerekirken, أَخَذَهُ مَا قَدَّمَ وَحَدَّثَ (eski yeni bütün dertleri onu çepeçevreledi/derde giriftar oldu) şeklindeki deyimde حَدَّثَ fiili, bitişigindeki fiille uyum sağlasın diye حَدَّثَ şeklinde okunmuştur. Aynı şekilde Hz. Peygamberin (sav) “إِزْجَعْنَ مَأْزُورَاتٍ غَيْرِ مَأْجُورَاتٍ”⁷¹⁹ (geri dünün! Ecir almaz, vebal alırsınız.) hadisinde de, مَأْزُورَاتٍ kelimesinin aslı مَوْزُورَاتٍ olmasına rağmen bitişigindeki kelimeyle müşâkale sağlaması için vâv, hemzeye kalb edilmiştir.⁷²⁰ Bunun yanı sıra وَقَعُوا فِي حَيْصٍ بَيْصٍ (Bir adım geri, bir adım ileri atıyorlar/Ne yapacaklarını şaşırmış vaziyetler) deyiminde حَيْص kelimesinin aslı حَوْصٍ olmasına rağmen بَيْصٍ kelimesiyle müşâkele

⁷¹⁴ Nahivcilerin bahsettiği müşâkele, bedi‘ ilminde kullanılan müşâkeleden farklıdır. Nitekim bedi‘ terimi olarak müşâkele, bir şeyin aynı bağlamda zikri geçen bir başka şeyin lafzıyla zikredilmesi demektir. Bu durumda lafızlar aynı olsa da anlamları farklıdır. Bk. Kazvîni, Abdurrahman b. Ömer el-, *Telhîsü'l-Miftâh* (Pakistan: Mektebetü'l-Medine, 1437/2016), 175.

⁷¹⁵ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁷¹⁶ Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn*, “şkl”, 2/350.

⁷¹⁷ Es'ad Halef el 'Avâdî, *el-İlelü'n-nahviyye fî kitabi Sîbeveyhi* (Ürdün: Dârü'l-Hamid li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2009), 287.

⁷¹⁸ İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü't-Teshîl*, thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî (Kahire: Dâru Hecer, 1410-1990), 1/20.

⁷¹⁹ İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdubâkî (Dâru 'İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabîyye), "el-Cenâiz", 50 (No.1578).

⁷²⁰ İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*, 9/64.

sağlasın diye vâv yaya dönüşmüştür.⁷²¹ Bu deyim aynı gerekçeden dolayı bazı Araplar tarafından وَفَعُوا فِي حَوْصٍ بَوْصٍ şeklinde de kullanılmaktadır.⁷²² Özetle birbirine bitişik veya ilişik lafızlar arasındaki uyum, zaruret kadar güçlü bir faktör olmasa da kelimeyi asli olgunun dışına itecek derecede güçlü bir faktördür. Nitekim “إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلًا وَأَغْلَالًا”⁷²³ âyetinde سَلَاسِلًا kelimesi gayri munsarif olmasına rağmen bitişigindeki اَغْلَالًا kelimesi ile uyumu için bazı kırâatlerde munsarif okunmuştur.⁷²⁴

Kurb ve mücâvere yoluyla bir kelimenin, ardışığı diğer bir kelimenin hükmünü alabilmesi için aralarında müşâkele olması gerekmektedir. Nitekim هَذَا جُحْرًا صَبَّ حَرِبَانٍ örneğinde biri tekil diğer ikil olduğundan aralarında şekli benzeşim yoktur. Bundan dolayı mücâvirin i‘râbını alması söz konusu olamaz.⁷²⁵ Bu açıdan müşakele illetinin kurb ve mücâvere illetinin şartı olduğu söylenebilir. Öte yandan هَذَا جُحْرٌ صَبَّ حَرِبٍ örneğinde cerri civarın olmasının nedeni müşâkelenin sağlanmasıdır. Bu açıdan kurb ve civârın neden, müşâkelenin de sonuç olduğu söylenebilir.

Daha önce kurb ve mücâvere illetleri konusunda da temas edildiği üzere رَأَيْتُ زَيْدًا وَعَمَرُوا كَلَمْتُهُ gibi iştiğâl örneklerinde cümlelerin fiil cümlesine dönüşmesine neden olacağından müştegalu ‘anh ismin mansûb okunması tercih edilmiştir. Sîbeveyhi, anlam açısından cümleye herhangi bir hâlel getirmeyip cümleler arasındaki uyuma vesile olduğundan bu ismin mansûb okunmasının daha iyi olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁶

Şart fiil ile cevap fiilinin her ikisinin mâzi veya muzâri olması, lafzî müşâkele açısından daha uygun görülmüştür. Bundan dolayı mâzi+muzâri veya muzâri+mâzi şeklinde kurulan bir şart cümlesi müşâkele ilkesine aykırılıktan dolayı dilsel açıdan zayıf görülmüştür.⁷²⁷ Bundan dolayı إِنْ أَتَيْتَنِي آتَكَ veya إِنْ أَتَيْتَنِي لَأَفْعَلَنَّ şeklinde şart cümlelerinde, fiilin birinin cezimli diğerinin de cezimsiz olması, müşakeleye uygun görülmemiş; her iki fiilin de lafzen cezimli olduğu veya her ikisinin de lafzen cezimli olmadığı bir şart cümlesi tercih edilmiştir. Bununla

⁷²¹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/121.

⁷²² İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü't-Teshîl*, 2/417.

⁷²³ el-İnsan 76/4.

⁷²⁴ Câmî, *el-Fevâid*, 1/90, 91.

⁷²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/437.

⁷²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/88.

⁷²⁷ Ali b. İsa er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Seyf b. Abdurrahman b. Nasır (Suudi Arabistan: Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1418/1998), 1022.

birlikte ⁷²⁸”وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ“ âyetinde şart edatı lafzen hem şart fiilinde hem de ceza fiilinde amel etmediğinde müşâkele açısından sorunlu görülmemiştir.⁷²⁹

Şart cümleleri (fiil şart+ceza şart) arasında müşâkelede yakınlık önemli bir faktördür. Bundan dolayı, ⁷³⁰”مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ“ âyetinde cümle uzayıp yan unsurlar araya girdiğinden dolayı müşâkele açısından sorun teşkil etmemiştir.⁷³¹

Arap dilinde imâle, olgusunun temelinde müşâkele illeti bulunmaktadır. Nitekim imâle vasıtasıyla harfler kelimeler arasında fonetik açıdan yakınlaştırma sağlanmaktadır.⁷³² Daha da ötesi normal şartlarda gerçekleşmeyen imâle müşâkele illetinden dolayı gerçekleşebilmektedir. Örneğin normalde vâdan munkalib elifte imâle olmaz. Buna rağmen ⁷³³”وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا“ âyetinde geçen ضُحَا kelimesindeki elif, تَلَامَا ve جَلَّاهَا gibi diğer âyet sonları ile müşâkele için imâle edilmiştir.⁷³⁴

Mücâvere, müşâkele illetinde etkin bir faktör olsa da şart değildir. Nitekim yukarıda Sîbeveyhi'nin de yer verdiği iştiğâl örneğinden de anlaşıldığı üzere müşâkele, matûf ve matûf aleyh cümleler arasındaki uyumu ifade etmek için de kullanılmıştır. Söz konusu örnekte matûf 'aleyh cümle isim cümlesi olduğunda müşâkele illetinden dolayı isimde ref' tercih edilir. Çünkü bu durumda isim mübtedâ, sonrası haber olacağı için isim cümlesinin isim cümlesine 'atfı gerçekleşmiş olacaktır.⁷³⁵ Öte yandan nasb edatı اُنْ'in bazı yerlerde zorunlu olarak mukadder olmasının gerekçesi de matûf-matûf aleyh cümleler arasındaki lafzî müşâkele ile izah edilmiştir. Nitekim اُنْ'in izharı câiz değildir. Çünkü anlam itibari ile hem matûf hem de matûf 'aleyh isim olsa da lafzî görünüm itibari ile ikisinin de fiil olarak kalması için اُنْ'in izharı sorun teşkil edecektir.⁷³⁶

Müşâkele illeti daha çok lafzî ahengi sağlamak maksadıyla birbirine yakın veya ilişkili sözcüklerde gerçekleşen değişimleri temellendirmek için kullanılsa da dilciler bu illeti

⁷²⁸ el-A' râf 7/23.

⁷²⁹ Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 948, 949.

⁷³⁰ Hûd 11/15.

⁷³¹ Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 952.

⁷³² İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*, 9/64.

⁷³³ eş-Şems 91/1.

⁷³⁴ İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*, 9/64.

⁷³⁵ İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Bedî' fî 'İlmi'l-'arabiyye*, 1/148.

⁷³⁶ İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel*, thk. Ali Haydar (Dimaşk: Mektebetu Mecma'i'l-Luğa'l-'Arabiyye, 1392/1972), 206.

aralarında şekli benzerlik bulunan kelimeler arasındaki hüküm aktarımını temellendirmek için de kullanmıştır. Nitekim Sîbeveyhi, حم vb. hurûf-i mukatta‘anın, هَائِيل ve قَائِيل gibi ‘acem isimlerle olan şekli benzeşiminden dolayı gayri munsarif olduğunu belirtmiştir.⁷³⁷ Aynı şekilde isimlerde i‘râb asıl olmasına rağmen ismin mebnîyyü’l-asıl olan harflerle (edat/bağlaç) olan şekli benzeşimi ismin binâ gerekçelerinden birisidir.⁷³⁸ Öte yandan veznü’l fiilin men‘i sarf illetleri arasında yer almasının temelinde bu isimlerin fiile olan şekilsel benzeşimi yatmaktadır.⁷³⁹

Mevsûl isim olan الَّذِي akıllı ve akılsız varlıklar arasında müşterek bir isim iken, onun çoğulu الَّذِيْنَ cemi müzekker salim ile olan şekli benzeşiminden dolayı akıllı varlıklara özgü olmuştur. Aynı şekilde mevsul edatı olan ذُو mebnî olması için gerekli şartları taşıdığı hâlde sahib anlamındaki ذُو ile birebir suri benzeşiminden dolayı mu‘reb kabul edilmiştir.⁷⁴⁰

Münâdâ isimde terhîm gerçekleştikten sonra münâdâ isim iki farklı şekilde harekelendirilebilir. Birincisi يَاحَارِثُ-يَاحَارٍ şeklinde hazfedilen harfi yok saymayıp haziften sonra sonda kalan harfin harekesine karışmamak. İkincisi de يَاحَارِثُ-يَاحَارٍ şeklinde hazfedilen harfi yok sayıp haziften sonra sonda kalan harfe kelimenin sonu gibi muamele etmektir. Lügat-ı men la yentaziru diye bilinen bu ikinci okunuş, dilciler tarafından müşâkele illeti ile izah edilmiştir. Çünkü bu sayede mürahhem münâdâ ile mürahhem olmayan münâdâ arasında sonunun zamme üzere mebnî olması açısından bir müşâkele sağlanmış oluyor.⁷⁴¹ Öte yandan mastarın i‘lâl ve sıhhatta fiiline tabi olması müşâkele illeti ile temellendirilmiştir. Buna göre fiilde i‘lâl gerçekleşince mastarda da i‘lâlin gerçekleşmesi, fiilde i‘lâl gerçekleşmeyince mastarda da gerçekleşmemesinin nedeni, iki yapı arasında müşâkelenin sağlanmasıdır.⁷⁴²

Sonuç olarak istiskâl gibi tamamen lafza yönelik olan müşâkele illeti, hem cümle öğeleri arasındaki uyum ve ahengi sağlamak maksadıyla gerçekleşen olağan dışı lafzî birtakım

⁷³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/257.

⁷³⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/64.

⁷³⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/21.

⁷⁴⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/615.

⁷⁴¹ Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 283.

⁷⁴² Enbârî, *el-İnsâf*, 197.

değişiklikleri temellendirmek, hem de aralarında şekli benzeşimin olduğu ögeler arasında gerçekleşen hüküm aktarımını temellendirmek için kullanılmıştır.

3.1.7. Tahfîf İleti

Tahfîf, istihfâf veya isârü'l-hiffet şeklinde ifade edilen bu illet, nahiv ilminde sıklıkla kullanılan bir illettir.⁷⁴³ Bu illeti *tahfîf* şeklinde ifade edenlerin amacı, ortaya çıkan tahfîf olmayıp tahfîfin amaçlanması ve göz önünde bulundurulmasıdır. Aksi taktirde tahfîf bir neden değil ortaya çıkan bir sonuçtur. Nitekim Sîbeveyhi eserinin birçok yerinde dilde hafifletmeye yönelik gerçekleşen hazif vb. bazı olguları gerekçelendirmek için bu illete başvururken istihfâf ifadesini kullanmıştır.⁷⁴⁴

Arap dili üzerine yapılan incelemeler sonucu hem sarfî hem de nahvî düzeyde tahfîfin tercih edildiği görülmüş, bundan dolayı pek çok sarf ve nahvî konu tahfîf illeti ile izah edilmiştir. Tahfîf illeti, İbn Madâ gibi illet karşıtlığıyla bilinen bir dilci tarafından da dilin doğasıyla örtüşen ve illiyeti açık olan bir dil illeti olarak görülmüştür.⁷⁴⁵

Hıffet ve sıklet göreceli kavramlar olduklarından haddi zatında bu iki kavram için bir ölçütün belirlenmesi zordur. Dolayısıyla hıffet sıklet ile, sıklet de hıffet ile bilinebilir. Daha farklı bir ifadeyle sıklet hıffetin katı, hıffet ise sıkletin yarısıdır denebilir.⁷⁴⁶ Fonetik düzlemde hıffet ve sıklet dilden dile göre de farklılık arz eder. Nitekim bazı topluluklara ağır gelen bazı telaffuzlar bir diğerine hafif gelebilir veya tersi bir durum söz konusu olabilir. Bu, dil gırtlığının oluşması ve oturmasıyla ilgili bir durumdur. Dolayısıyla herhangi bir dilde hıffet veya sıkleti belirleyebilmek için dil gırtlığı oluşacak seviyede dil pratiğine sahip olmak gerekir.⁷⁴⁷

Tahfîf illeti, modern dilbilimde duygu ve düşüncelerin minimum düzeyde çabayla aktarımını ifade eden “dilde ekonomi” yasası ile ilişkilendirilebilir.⁷⁴⁸ İletişimde zaman ve emekten tasarruf, dilin tekrardan hoşlanmaması ve muhatabın bir şeyler bildiği düşüncesi, “en az çaba

⁷⁴³ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁷⁴⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/205.

⁷⁴⁵ İbn Madâ, *er-Redd 'ala'n-nuhât*, 154.

⁷⁴⁶ Ahmed 'Afîfî, *Zahiretü't-tahfîf fi'n-nahvi'l-'arabî* (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye el-Lübniyye, 1996), 29.

⁷⁴⁷ Joseph Vendryes, *el-Luğa*, çev. Abdulhamid ed-Devâhilî - Muhammed el-Kassâs (Kahire: Mektebetü Anglo el-Mısriyye, 1950), 92.

⁷⁴⁸ Muhammed Hayr el Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'arabî* (ed-Dârü'l-Beyzâ: en-Nâşir el-Atlasî, 1983), 114.

ilkesi” diye bilinen bu ilkenin başlıca nedenlerindendir.⁷⁴⁹ Öte yandan istiskâlden kaçınmak sonucu gerçekleşen tahfîf, “meşakkat kolaylığı celbeder” usûl ilkesinin dildeki iz düşümüdür.⁷⁵⁰

Dil tarihi araştırmacılarının eski yazıtlar üzerinde yaptıkları kronolojik çalışmalar, tarihi süreç içerisinde dilin karmaşık bir yapıdan sadeleşmeye doğru gittiğini ortaya koymuştur. Nitekim yapılan bu araştırmalar sonucu ilkel hâliyle hem sözcük hem de cümle düzeyinde daha uzun ve daha girift olan dilin, zamanla daha kısa ve daha sade bir hâl aldığı anlaşılmıştır. Dilde sadeleşme şeklinde gerçekleşen bu gelişimin, belli bir dil ile sınırlı olmayıp bütün dillerde gözlemlenen bir trend olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Arap dilinin antik dönemine ait örnekler, Arap dilinin edebiyat dili hâline dönüşmeden önce de gelişme kat ettiğini göstermektedir.⁷⁵¹ Sîbeveyhi de lafızda tahfîf imkânı bulunduğu durumlarda Arapların istiskâlden kaçındıklarını bir gözlem olarak ifade etmiştir.⁷⁵² Bu bağlamda ammicedeki sözcüklerin pek çoğunun tahfîf amacıyla fasih sözcüklerin yontulması neticesinde oluştuğunu söylememiz mümkündür.⁷⁵³

Hıffete meyil dilin doğasıyla örtüşen ve işin teorisini bilmeyenlerin bile fark edebileceği bir husustur. Nitekim İbn Cinnî el-Müheyyâ kabilesinden bir çocuğa bir kelimeyi nasıl telaffuz edersin diye sorduğunda çocuk, “Daha hafif olduğundan dolayı nasb ile telaffuz ederim.” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁵⁴ Ferdinand de Saussure’ün belirttiği üzere Almanca gibi bazı diller fonetik düzeyde azami çaba yani istiskâle daha eğilimli iken Arapça, asgari çabaya yani tahfîfe eğilimlidir.⁷⁵⁵

Tahfîf illeti dilin bütününe ilgilendiren bir konu olduğundan başta istiskâl ve ihtisâr olmak üzere diğer pek çok nahiv illeti ile ilişkilidir. Nitekim Sîbeveyhi dilde gerçekleşen haziflerin gerekçesi olarak sıklıkla tahfîf illetine başvurmuştur.⁷⁵⁶ Hazfi, tahfîf illeti ile onu da kesretü’l-isti’ mâl ile izah eden Sîbeveyhi, yaygın kullanımın ilmü’l-muhâtaba neden olmasından dolayı zikrin gereksiz tekrara ve istiskâle neden olacağını belirtmiştir.⁷⁵⁷

⁷⁴⁹ Beytullah Bekar, “Dil Ekonomisi ve Almanya Türklerindeki Örnekleri”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (2016), 9, 10.

⁷⁵⁰ Gazzî, *el-Vecîz*, 318.

⁷⁵¹ İbrahim Enis, *Min esrârî’l-luga* (Kahire: Mektebetü’l-Anglo el-Mısıriye, 1966), 76-79.

⁷⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/411.

⁷⁵³ Senâ Ali Hüseyin, “Mezâhirü’t-ta’lîl fi kitâbi Sîbeveyhi”, *Mecelletü Düvât* 18 (2018), 105.

⁷⁵⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/78.

⁷⁵⁵ ‘Afîfî, *Zahiretü’t-tahfîf fi’n-nahvi’l-‘arabî*, 84; Ferdinand de Saussure, *Fusûlün fi ‘ilmi’l-luga’l-‘âmme*, çev. Ahmed Naîm el-Kurrâin (İskenderiye: Dârü’l-Ma’rife’l-Cami’iyye, 1985), 258, 259.

⁷⁵⁶ ‘Avâdî, *el-‘İlelû’n-nahviyye fi kitabi Sîbeveyhi*, 277.

⁷⁵⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/224.

Dilde temel gaye sağlıklı bir iletişim olduğundan “el-lebsu mahzurun” genel ilkesi tahfîf illeti için de geçerlidir. Dolayısıyla dilde gerçekleşecek olan bir tahfîf iltibasa sebebiyet vermemelidir.⁷⁵⁸ Başta Sîbeveyhi olmak üzere pek çok dilci tahfife vesile olsa bile iltibasa neden olacak bir haziften kaçınılması gerektiğini,⁷⁵⁹ istihfafen gerçekleşen hazifte cümleden veya kelimedenden atılana dair bir karînenin bulunması gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁶⁰ Bu bağlamda emnü’l-lebs sağlandıktan sonra istiğnâ illetine istinaden gerçekleşen haziflerin tamamının tahfîf amacıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz.⁷⁶¹

Tahfîf sıkletten kaçmanın da ötesinde dilde fonetik yönden ahengi amaçlamaktadır. Ancak genel dil kuralları fonetik açıdan ahenge feda edilemez. Bundan dolayı tahfîfin gerçekleşmesi için kelime veya cümlelerin yapısına ichâf derecesinde ihlal vermemek gerekir.⁷⁶²

Tahfîf illeti, hem sarf ilminin hem de nahiv ilminin alanına giren pek çok dilsel olguyu izah için kullanılmıştır.⁷⁶³ Bu açıdan bu başlık altında daha çok sarf ilminin alanına giren tahfîfler kelime düzeyinde, nahiv ilminin alanına giren tahfîfler de cümle düzeyinde incelenecektir. Öte yandan ilerde verilecek örneklerden de anlaşılabacağı üzere Arap dilinde tahfîfin gerçekleşmesi için hazif, imâle, i’lâl, ihtisâr ve istitâr gibi pek çok enstrüman kullanılmıştır.

3.1.7.1. Kelime Düzeyinde Tahfîf

Daha önce de belirtildiği üzere Sîbeveyhi Arap dilinde bazı kelimelerin diğerlerine göre daha ağır olduğunu belirtmiştir. Buna göre fiil isme nazaran daha ağır bir kelime olduğundan fiilde tahfîfe yönelik pek çok işlemin gerçekleştiği görülmektedir.⁷⁶⁴ Fiilin hem lafız hem de anlam açısından isimden daha ağır olduğunu bildiren dilciler, lafzî açıdan fiilin ağır olmasını başta fâil olmak üzere başka kelimelere gereksinim duyması ve bazı ekler alması ile açıklamışlardır. Fiilin anlam açısından ağırlığını ise isimin tek bir anlam ifade etmesi, fiilin hades (eylem), zaman ve nisbet (bağ) olmak üzere üç anlam ifade etmesiyle izah

⁷⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/366.

⁷⁵⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/157.

⁷⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/560; Müberred, *el-Muktedab*, 383.

⁷⁶¹ ‘Afiî, *Zahiretü’t-tahfîfi’n-nahvi’l-‘arabî*, 97.

⁷⁶² ‘Afiî, *Zahiretü’t-tahfîfi’n-nahvi’l-‘arabî*, 140.

⁷⁶³ ‘Afiî, *Zahiretü’t-tahfîfi’n-nahvi’l-‘arabî*, 18.

⁷⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

etmişlerdir.⁷⁶⁵ Çünkü insan zihnini meşgul etmesi ve yorması bakımından birden fazla anlamı olan kelime, tek bir anlamı olan kelimeye nazaran daha ağırdır.⁷⁶⁶

İsmi hafif, fiilin ise sakil addedilmesinin doğal sonucu olarak i‘lâl konusunda fiil asıl, isim fer‘ kabul edilmiştir. Öte yandan isim tenvin alırken fiil tenvin alamaz. Cezim ve sükûn gibi tahfîfe matuf olgular fiile özgü olup fiillerde asli humâsi yapı yoktur.⁷⁶⁷ Diğer bir sonucu da Arap dilinde kelime düzeyinde tahfîfin daha çok fiilde gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca i‘râb ve binâ olgusunun kendi içerisinde farklı illetleri bulunsun da netice itibari ile hıffet ve sıklet ile sebep sonuç ilişkisi içerisinde olduğu görülmektedir. Fiillerde binânın isimlerde ise i‘râbın asıl olması bunun bir göstergesidir. Çünkü ek bir dilsel çaba olan i‘râba gerek duyulmayan kelimelerde binâ tercih edilmiş, binâda da sükûn asıl kabul edilmiştir.

Fiilin ağır, ismin hafif görülmesinin bir diğer sonucu da fiile benzeyen gayri munsarif isimlerden tenvin ve kesre almamalarıdır. Çünkü bunda da tahfîf amacı gözetilmiştir. Bundan dolayı gayri munsarif olma şartlarını taşıyalar bile yapıları itibari ile hafif olan kelimeler bu hükmün dışında tutulmuştur. Örneğin نُوح ve هِنْد gibi üç harfli olup ortası harekesiz gayri munsarif isimler, sahip oldukları hıffetten dolayı munsarif muamelesi görmüşlerdir.⁷⁶⁸ Bu tür örneklerle eserinde yer veren Sîbeveyhi, gayri munsarif olmaları gerektiği hâlde bu tür isimlerin munsarif muamelesi görmesini hıffetle izah etmiştir.⁷⁶⁹

Yukarıda sözü edilenlerin dışında da kelime düzeyinde tahfîfin gerçekleşmesi için enstrümanlar kullanılmıştır. Fiilde gerçekleşen tahfîfin birinci aşaması ağır gelen sesin bir başka ses ile değişim ve dönüşümü (i‘lâl, ibdâl, kalb veya idğâm), ikinci aşaması ise bu sesin ortadan kaldırılması yani hazfî şeklindedir.⁷⁷⁰ Kalb vb. değişimlerle ses, farklı bir şekilde baki kalırken hazifte ise ağırlığa neden olan ses tamamen ortadan kaldırılıyor.⁷⁷¹

Sîbeveyhi i‘lâl diye ifade edilen “yâ” veya “vâv” harflerinin “elif”e kalb edilmesini tahfîf illeti ile açıklamıştır.⁷⁷² Bunun yanı sıra “ifti‘âl” babındaki kalb ve idğâmı tahfîf illeti ile

⁷⁶⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/564-567.

⁷⁶⁶ Abdulfettah el Hamûz, *Zahiretü't-tağlîb fi'l-'arabîyye* (Cami'atu Mûte, 1993), 50.

⁷⁶⁷ 'Afîfî, *Zahiretü't-tahfîf fi'n-nahvi'l-'arabî*, 53.

⁷⁶⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 401.

⁷⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/221.

⁷⁷⁰ Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî er-Radî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nur el-Hasen - Muhammed ez-Zekrâf (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1982), 2/44-46.

⁷⁷¹ 'Afîfî, *Zahiretü't-tahfîf fi'n-nahvi'l-'arabî*, 67.

⁷⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/210.

izah etmiştir.⁷⁷³ Sîbeveyhi idğâm gibi imaleyi de bir tahfîf vesilesi olarak görmüştür.⁷⁷⁴ Morfolojik bir değişim olan imâlenin temel gayesinin tahfîf olduğunu belirten Dîneverî, bu olgunun fiilde daha yaygın olmasını isme nazaran fiilin daha ağır olmasıyla açıklamıştır.⁷⁷⁵ Aynı şekilde o, morfolojik bir değişim olan idğâmın fiilde gerçekleşmesini aynı gerekçeyle açıklamıştır.⁷⁷⁶

Sıklet arttıkça hıffeti sağlamak maksadıyla hazif kaçınılmaz olur.⁷⁷⁷ Arap dilinde istiskâlin başlıca nedenlerinden bir tanesi, birden fazla aynı harfin yan yana gelmesidir. Nitekim “قَالَ” âyetinde olduğu gibi nûnların art arda gelmesi sıklete neden olmuş ve bunun neticesinde nûnlardan bir tanesi (i'râb nûnu) hafzedilmiştir.⁷⁷⁹ Bazı kırâatlere göreyse burdaki sıklet şedde ile giderilmiştir. Öte yandan if'âl babının muzârisinde hemzenin hafzedilmesi de kaçınılması gereken bir sıkletin sonucu olarak tahfîf illeti ile izah edilmiştir. Çünkü birinci şahıs tekil kipinde iki hemzenin art arda gelmesi, telaffuzu zorlaştırmaktadır.⁷⁸⁰

Arap dilinde tahfîf için kullanılan bir enstrüman da birkaç kelimenin yontularak tek bir kelimeye dönüştürülmesi anlamına gelen naht olgusudur. Nitekim Arap dilinde nadir de olsa, حَوْفَلٌ ve حَيْعَلٌ gibi dört veya beş köklü kelimelerin çoğunluğunun naht sonucu ortaya çıktığı görülmektedir.⁷⁸¹

Son olarak tahfîf amacıyla gerçekleşen bu değişimlerde kelimenin aslına dair bir karîne bulunması gerekmektedir. Aksi taktirde anlam karmaşasına neden olacağından değişim gerçekleşemez.⁷⁸² Ayrıca başta hazif olmak üzere tahfîf maksadıyla gerçekleşen değişimler kelimenin yapısını bozacak nitelikte (ichâf) olmamalıdır. Bundan dolayı sonunda “ta” bulunmayan isimlerde terhîm yapılabilmesi için en az dört ve daha fazla harfli olması şartı aranmıştır.⁷⁸³

⁷⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/467.

⁷⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/117.

⁷⁷⁵ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 513.

⁷⁷⁶ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 519.

⁷⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/355.

⁷⁷⁸ el-En'âm 6/80.

⁷⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/519.

⁷⁸⁰ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 531.

⁷⁸¹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/328, 329.

⁷⁸² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/264.

⁷⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/255.

3.1.7.2. Cümle Düzeyinde Tahfif

Cümle düzeyinde tahfif için kullanılan başlıca enstrümanlar, cümle unsurlarından bazılarının atılması (hazif), cümledeki bazı unsurların gizlenmesi (istitâr), cümlemin minimum düzeyde unsurla inşası (ihtisâr) ve farklı iki kelimenin birleştirilmesi (terkîb) olduğunu söyleyebiliriz.

Cümle düzeyinde tahfifin gerçekleşmesi için en sık başvurulanan enstrüman haziftir. Bu da cümledeki bazı unsurların veya komple bir cümlemin hazfî şeklindedir. Bunun dilde pek çok örneği bulunmakla birlikte burada birkaç örnekle yetinilecektir. Arap dilinde münâdâyâ özgü bir hazif olan terhîmin temel amacı tahfiftir.⁷⁸⁴ Çünkü çağrı bir araç olup esas amaç çağrıdan sonra muhataba aktarılacak olan mesaj olduğundan nidâ, tahfifin arandığı bir yerdir.⁷⁸⁵

Sîbeveyhi لَيْسَ إِلَّا veya لَيْسَ غَيْرَ şeklinde bazen müstesnânın tahfif amacıyla hazfedildiğini belirtmiştir. Ancak bu tür durumlarda muhatabın bilgisine vurgu yapmak suretiyle tahfif amacını gerçekleştirse de anlam karmaşasıyla sonuçlanacak bir hazfin doğru olmayacağını belirtmiştir.⁷⁸⁶ Aynı şekilde kasein cümlesinde bazen tahfif amacıyla kasein edatı hazfedilebileceğini belirten Sîbeveyhi لَا أُبَوِّكُ gibi örneklerde yaygın kullanıma vurgu yapmak suretiyle muhatabın bilgisine, bu vesileyle anlam karmaşasına muhal verilmemesi gerektiğine işaret etmiştir.⁷⁸⁷ O, Câr ve mecrûr tek bir kelime hükmünde olduklarından cer harfinin tek başına hazfî normal şartlarda câiz olmasa da لَقِيْتُهُ أَمْسٍ gibi zarflarda cer harfinin hazfini yaygın kullanımdan dolayı tahfif illeti ile izah etmiştir.⁷⁸⁸ Öte yandan ta'vîz illeti başlığı altında yer verilen جِيئَكَ vb. örneklerde olduğu gibi anlam karmaşasına sebep olmadığı durumlarda bazen komple cümle atılıp yerine tenvinin ivaz olarak getirilmesi tahfifi amaçlamaktadır.

Cümle düzeyinde tahfif amacıyla kullanılan bir diğer enstrüman ise iki kelimenin birleştirilmesi yani terkîbdir. Arap dilinde terkîbin başlıca türleri sayıların birleşimi (ta'dadî), iki ayrı ismin birleşimi (mezcî) ve muzâf-muzâfun ileyhin birleşimi (izâfî) şeklindedir. Bu bağlamda on birden on dokuza kadar olan sayıların yapısı tahfif içindir. Çünkü bu sayılarda iki sayı tenvinli ve birbiri üzerine 'atıf edilmeyip mürekkebin hâlde tek bir

⁷⁸⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/239.

⁷⁸⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/248.

⁷⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/344.

⁷⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/498.

⁷⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/162,163.

kelime gibi fetha üzere mebnî yapılmıştır.⁷⁸⁹ Bunun yanı sıra Arap dilinde terkîb-i mezci olgusu tahfif amacıyla gerçekleşir. Örneğin مَوْتٌ, حَضْرٌ, مَيْتٌ, مَسَاءٌ gibi iki zarf veya özel isimin bitiştirilerek mebnî bir şekilde bir arada kullanımı tahfif amaçlıdır. Çünkü bu sayede atıf edatı ve tenvin düşerken, kelimelerin mebnî olması ayrı bir hıffet sağlamıştır.⁷⁹⁰

Arap dilinde isim tamlaması (terkîb-i izâfî) her iki kısmıyla tahfif vesilesidir. Nitekim Türkçe veya İngilizce gibi dillerde tamlama birtakım eklerle yapılırken Arapçada isim tamlaması cümlede var olan bazı eklerin (cer harfî, “el” takısı, tenvin veya nûn) atılmasıyla gerçekleşir. İsm-i fâil veya sıfat-ı müşebbehe gibi müştak isimlerin mamûlüne izâfesi herhangi bir tarif faydası sağlamamaktadır. Bundan dolayı tenvinin olup olmaması anlam açısından bir fark oluşturmaz. Bu yüzden bu isimlerin izâfe edilmeleri tercih edilmiştir. Çünkü izâfe sayesinde tenvinin düşmesi sonucu tahfif meydana gelir.⁷⁹¹

Cümle düzeyinde tahfifin gerçekleşmesine vesile olan diğer bir enstrüman da istitâr yani merfû zamirin cümlede gizlenmesidir. Nitekim temel kuruluş gayeleri ihtisâr için olan zamirin bazı durumlarda vücûbî (ikinci şahıs tekil eril zamiri, birinci şahıs zamirleri) bazı yerlerde de câizi (üçüncü şahıs tekil zamirleri) olarak müstetir gelmektedir. Bu durum da cümlede tahfife vesile olmaktadır.⁷⁹² Ayrıca ihtisâr başlığı altında yer verilen ve cümlede ihtisâra vesile olan unsurların tamamının altında tahfif illetinin yattığı söylenebilir.

Cümle düzeyinde gerçekleşen tahfif, anlam karmaşasına veya cümle yapısını tamamen bozmaya neden olmamalıdır. Bundan dolayı normal şartlarda mef’ûl cümlelerin asli unsuru olmadığından cümleden atılabilirken kendisi de bir mef’ûl türü olan münâdânın hazfî câiz görülmemiştir. Çünkü münâdânın hazfî durumunda anlamda belirsizlik meydana gelir. Bunun yanı sıra cümlelerin asli yapısı da bozulur. Çünkü cümlelerin asli unsurları (fiil+fâil) hazfedilip yerine nidâ edatı getirilmiştir. Münâdânın hazfî ile birlikte geride cümleye ait hiçbir unsur kalmamış olur. Ancak belirleyici bir karînenin bulunduğu nadir durumlarda münâdânın hazfine cevaz verilmiştir.⁷⁹³ Öte yandan Tahfif maksadıyla cümleden veya kelimedenden atılan unsurlar var hükmünde değerlendirilir. Bundan dolayı terhîm konusunda لَعْنَةُ مَنْ يَنْتَظِرُ tercih edilmiştir.⁷⁹⁴

⁷⁸⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/206.

⁷⁹⁰ ‘Afîfî, *Zahiretü’t-tahfîfi’n-nahvi’l-‘arabî*, 331, 332.

⁷⁹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/164-166.

⁷⁹² ‘Afîfî, *Zahiretü’t-tahfîfi’n-nahvi’l-‘arabî*, 344, 345.

⁷⁹³ İbn Ya‘îş, *Şerhü’l-Mufasssal*, 2/40.

⁷⁹⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/587.

Sonuç olarak dilin gelişim evrelerinde, henüz dil gramerine dair teorik kuramların ortaya çıkmadığı dönemlerde bile tahfîf illetinin dili konuşanlar tarafından göz önünde bulundurulduğu bir vakıadır. Bu yönüyle bu illet dilciler tarafından sonradan uydurulmuş salt nazari bir illet değildir. Tahfîf illetinin istiskâl, ihtisâr, asıl-fer', istiğnâ, kesretü'l-isti'mâl, ta'vîz ve mücâvere gibi diğer pek çok nahiv illetinin gâî illeti olması, dilin her alanıyla ilgili kapsamlı bir illet olduğunun göstergesidir. Öte yandan hemen hemen bütün beşeri dillerde tezahürleri olması hasebiyle evrensel bir illet olduğu söylenebilir.

Dilin maksimum düzeyde ekonomik bir şekilde kullanımı anlamına gelen istihfaf, Arap dilinin pek çok sarfi ve nahvî konusunun temelini teşkil etmektedir. Bu bağlamda hem sarf hem de nahiv ilminin alanına giren pek çok dilsel olgu tahfîf illeti ile izah edilmiştir. Dilde gerçekleşen fonetik düzeyde tahfîf, dile ağır gelen sesin bir başka ses ile değişimi, yakınındaki bir sesle uyum sağlaması için öykünmesi veya dönüşümü veya komple kelimeden atılması şeklinde gerçekleşmiştir. Cümle düzeyinde ise cümlede yer alması bile yokluğu hissedilmeyecek unsurların lafız düzeyinde atılması (hazif), gizlenmesi (istitar) veya cümlenin asgari düzeyde bir lafız yapısıyla inşası (ihtisar) şeklinde gerçekleşmiştir.

Lafız odaklı bir illet olsa bile tahfîf illetinde dilin temel gayesi olan sağlıklı iletişim göz ardı edilmemiş, tahfîf amacıyla gerçekleşen dilsel olgularda muhatabın bilgisi diğer bir ifadeyle *emnü'l-lebs* temel kriter olarak alınmıştır. Öte yandan tahfîfe vesile olsa bile ichafa, yani dilin sözcük veya cümle düzeyinde tahrif edilmesine neden olacak hazif veya değişimlere müsaade edilmemiştir. Bu bağlamda günümüz yerel lehçelerin oluşumuna neden olduğu iddia edilen tahfîfin daha çok ichâf şeklinde gerçekleştiği ve Arap dilinin geleceği için ciddi bir tehdit olduğu söylenebilir. Çünkü ichaf sonucu ortaya çıkan bir dil ile iletişim evrensel olmaktan öte yerelle sınırlı kalacaktır.

3.1.8. Semâ İleti

Semâ illeti Dîneverî'nin illet taksiminde ilk sırada yer almaktadır.⁷⁹⁵ Semâ, nahiv ilminin delilleri arasında sayılır.⁷⁹⁶ Sözlükte işitme anlamına gelen bu kelime⁷⁹⁷ bir kavram olarak

⁷⁹⁵ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

⁷⁹⁶ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 81.

⁷⁹⁷ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf* (Kahire: Mecma'ü'l-Luğa'l-Arabiyye, 2004), "sm'a", 449.

kıyâsın zıddı, Araplardan işitilip üzerine kıyâs edilmeyen anlamında kullanılmıştır. Bu anlamıyla dilde üzerine kıyâs edilemeyip, semâ ile sınırlı olanlara semâî denmiştir.⁷⁹⁸

Dildeki bazı hususlar hem akıl hem de nakille ispatlanabilir. Nitekim kelime isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılmasının⁷⁹⁹ temel illeti semâdır. Çünkü tümevarım yöntemiyle Arap dilinde cümleyi oluşturan unsurlar tek tek incelenmiş, bu inceleme sonucu isim fiil ve harfin dışında dördüncü bir kelime türü tespit edilememiştir.⁸⁰⁰ Dildeki bu temel ilke aklî bir gerekçeyle de şu şekilde izah edilmiştir: Deyişler/sözcükler, karşılıklarına yani ifade ettikleri anlamlara göre tasnif edilir. Dildeki bir sözcüğün karşılığı ya isimde olduğu gibi bir zat (kişi/nesne), ya fiilde olduğu gibi zata ait bir eylem veya harfte olduğu gibi zat ile eylem arası bir vasıtaadır. Bundan dolayı kelimenin dördüncü bir türü yoktur.⁸⁰¹ Öte yandan dilciler bazen farklı bir nahiv illeti ile temellendirdikleri bir konuda kendi görüşlerini destekleme mahiyetinde semâ illetini ek bir delil olarak kullanmışlardır. Örneğin tenâzu‘ konusunda ikinci âmilin amel etmesini uygun gören Basra dil ekolü kendi görüşünü hem kurb ve mücâvere illeti ile temellendirmiş, hem de semâ illete dayandırmıştır. Nitekim hem Kur’ân âyetlerinde hem de Arap şiirindeki uygulama, çoğunlukla ikinci fiilin amel etmesi şeklindedir.⁸⁰²

Dildeki bazı hususlar ise semâa gerek duymadan kıyâsla bilinebilir. Bu tür konularda semâ illete ihtiyaç duyulmaz. Örneğin “Sülâsî mücerred bir fiilin mâzisi فَعَّلَ kipinde ise muzârî kipi يَفْعُلُ şeklinde gelmelidir.” önermesini semâ ile test etmek gerekmez. Buradan hareketle يَكْرُمُ, كَرَّمَ şeklinde bir kipin olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu tür durumlarda semâ sadece ek bir hüccet olarak öne sürülebilir.⁸⁰³

Bazı dil kullanımları ise sadece semâ ile bilinebilir ve semâ ile sınırlıdır. Bunlarda ise kıyâsın yeri yoktur.⁸⁰⁴ İbn Mektûm’un semâ illete verdiği örnekten anlaşıldığı üzere bu illet, herhangi bir aklî açıklamasının yapılamadığı ve sadece Arap kullanımına bağlı olan dilsel

⁷⁹⁸ Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Mu‘cemü’t-ta‘rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Dârü’l-Fazla), 105.

⁷⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

⁸⁰⁰ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 138.

⁸⁰¹ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 138.

⁸⁰² Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 281.

⁸⁰³ Ebü’l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Munsif şerhu kitâbi’t-Tasrif li Ebî ‘Osmân el-Mâzinî*, thk. İbrahim Mustafa-Abdullah Emin (Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Kadîm, 1373/1954), 1/2, 3.

⁸⁰⁴ İbn Cinnî, *el-Munsif*, 1/2, 3.

olgular için öne sürülmüştür. Nitekim o, semâ illetini açıklamak için Arap dilinde رَجُلٌ أَتَى şeklinde bir kullanımın câiz olmamasının tek gerekçesinin semâ olduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁵ Aynı şekilde belli bazı zarf kalıplarının (إِلَيْكَ, عَلَيْكَ, vb.) emir fiilin yerine kullanılmasıyla ortaya çıkan iğrâ, bazı dilcilere göre semâ ile sabit ve semâ ile sınırlıdır. Çünkü bu kullanım, söz konusu zarfları asıl istimalin dışına çıkarmaya neden olduğundan semâ ile sınırlı kalmalıdır.⁸⁰⁶ Öte yandan normal şartlarda müzekker ile müennes arasındaki ayrım kapalı tânın müennes isimde yer alıp müzekker isimde yer almamasıyla gerçekleşir. Bazı dilcilere göre üçten ona kadar sayılarda bu durumun tersi bir uygulamanın olması ancak semâ illeti ile izah edilebilir. Bundan dolayı Sîbeveyhi söz konusu sayıların durumunu açıklarken herhangi bir aklî izahata girmeksizin sadece nakille iktifa etmiştir.⁸⁰⁷

Dildeki bazı hususların sadece semâ ile izah edilebilir olması, Arap dilinde semâî, âmil, semâî mastar veya semâî müennes gibi kelime grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim başta Abdulkahir Cürçânî olmak üzere nahiv ilminin temel ilkelerini âmil-mamûl ekseninde ele alan dilciler, lafzî âmilleri semâî ve kıyâsî şeklinde ikiye ayırmıştır. Bu taksimde semâî âmil, semâ ile bilinen ve semâ ile sınırlı olup üzerine kıyâs edilemeyen âmiller, kıyâsî âmiller ise belli bir kural çerçevesinde üzerine kıyâs edilebilen âmiller şeklinde açıklanmıştır.⁸⁰⁸ Söz gelimi fiil kıyâsî bir âmil iken harf, semâî bir âmildir. Çünkü fiil için, “Her fiil âmildir. X kelimesi fiildir. O vakit x kelimesi âmildir.” şeklinde bir kıyâs kurmak mümkün iken, harf için böyle bir kıyâs kurulamamaktadır. Cer harfleri, hurûf-i müşebbehe, nasb ve cezim edatı gibi harf grubunda yer alıp âmil olanlar olsa da bu durum sözü edilen harflerle sınırlı olup bütün harflere teşmil edilemez. Harfi cer ve hurûf-i müşebhenin ameli teşbîh ve ihtisas gibi aklî illetlerle izah edilse de temelinde semâ yatmaktadır.

3.1.8.1. Kural Belirlemede Naklin (Semâ) Yeri

Birincil referansı vahiy olan şerî hükümlerde bile nâsın (insanların) istimali kendisiyle amel edilen bir delil olarak görüldüğüne göre⁸⁰⁹ dilci, herhangi bir dilin gramerini belirlerken

⁸⁰⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, 98.

⁸⁰⁶ İbn Usfûr, Ebü'l-Hasen Ali b. Mü'mîn el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli ez-Zeccâcî*, thk. Fevvâz eş-Şa'âr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419-1998), 2/429, 430.

⁸⁰⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/557.

⁸⁰⁸ Şeyh Halid el Ezherî, *Şerhü'l-Avâmili'l-mie en-nahviye*, thk. Zehran el-Bedrâvî (Kahire: Dârü'l-Me'ârif), 85.

⁸⁰⁹ Gazzî, *el-Vecîz*, 392.

öncelikli olarak dilin kendisini referans almalıdır. Aksi taktirde dili eksenine almayan herhangi bir dil çalışması afakî ve farazî olmaktan öteye gidemez. Bu bağlamda Arap dil gramerini belirlemeyi amaçlayan nahiv ilminin başlangıç referansının Arap dilinin kendisi olduğu görülmektedir. Nitekim Farâbî'nin de belirttiğine göre Hicrî doksan yılından başlayıp iki yüze kadar geçen süreçte belli kriterlere göre hem kelime düzeyinde (sözlükler aracılığıyla) hem de cümle düzeyinde (divanlar, hitabeler vb. aracılığıyla) yeterli dil verisi toplandıktan sonra dilciler bu dil verilerini analiz etmiş, birbirine benzer olgular arasında ortak noktalar tespit etmiş, bu sayede dil öğretimini mümkün kılacak tümel ilkeler belirlemişlerdir.⁸¹⁰

Naklî, mütevâtir ve ahâd diye ikiye ayıran İbnü'l-Enbârî, Kur'ân, mütevâtir sünnet ve tevatür yoluyla gelen Arap kelâmını mütevâtir nakil grubunda değerlendirmiş ve bunların kesin delil hükmünde olduğunu belirtmiştir.⁸¹¹ Kur'ân, Arap dil belâgatının zirvesinde olduğundan dilde istişhâd olabilirliği konusunda ittifak olsa da mâna ile rivayet ihtimalinden dolayı dilciler hadislere temkinli yaklaşmış, bazı dilciler hadisle istişhâd ederken bazı dilciler istişhâd etmemiştir.⁸¹²

Dilciler mütevâtir grubun dışında kalan dil verisini elde etmek için iki ana yola başvurmuşlardır. Birincisi şiir râvîleri, ikincisi ise fesahatine güvendikleri Araplar. Bunu da bazı dilciler bizzat saha araştırması yaparak ve yerinde dinleyerek, bazıları da herhangi bir iş için şehir merkezine gelen bedevilerle görüşerek yapmıştır.⁸¹³

Arap dilcilerin dil çalışmalarında semâ verisine yaklaşımları hadis ve fıkıh ilimlerinin semâ verisine yaklaşımıyla benzerlik arz eder. Nitekim hadis ve fıkıh, naklin esas alındığı ilimlerdir. Hadisçiler sadece veriyi sağlıklı yollarla aktarmakla ilgilenirken, fıkıhçılar ise belli istinbât metotları kullanmak suretiyle bu veriden hareketle hüküm ortaya koymuşlardır. Dil alanında da lugavî diye tabir edilen dil verisi nakilleri, dile dair verileri sağlıklı bir şekilde aktarmakla ilgilenirken nahiv uleması ise fıkıhçılar gibi elde ettikleri bu verilerden hareketle hüküm (gramer kuralı) çıkartmışlar.⁸¹⁴ Nahiv usûlcülerin naklî mütevâtir-ahâd şeklinde taksim etmeleri, mütevâtir ve ahâd rivayetin kabulü için veya râvî ile ilgili belirledikleri

⁸¹⁰ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan el-Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, thk. Mühsin Mehdi (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1990), 145-147.

⁸¹¹ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 83.

⁸¹² Fehd Sâlim Halil er-Raşid, "es-Semâ fî Kitâbi Sîbeveyhi", *Mecetül-Adâb* 16 (2010), 13.

⁸¹³ Muhammed Hammâse Abdullatif, *Luğatü's-şi'r* (Kahire: Dârü's-Şürûk, 1416-1996), 13.

⁸¹⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, thk. Muhammed Câd el-Mevlâ (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriye), 1/59.

şartlar, nahiv usulü ile hadis usulü arasındaki benzerliğin sonucudur.⁸¹⁵ Bu durum dini ilimler arasındaki etkileşimin bariz bir göstergesidir. Ayrıca ilerde de belirtileceği üzere nahiv alanındaki çalışmalar esnasında Arap dili sıradan bir dil olarak görülmemiş, din dili olduğundan bütün bir İslam ümmetinin ortak dili olarak görülmüştür.

Dil alanında ilk derli toplu çalışmasıyla öne çıkan Sîbeveyhi, doğrudan Araplardan nakilde bulunduğu gibi hocaları aracılığıyla da nakilde bulunmuştur.⁸¹⁶ O, “Arapların kullandığı şeklin dışına çıkamaz, onların kastettiği anlamın dışında bir başka anlam kastedemezsin.”⁸¹⁷ ifadesiyle dile dair kural belirlemede dili konuşanları esas alan bir yaklaşım sergilemiştir. Sîbeveyhi eserinde 1050 şiir, 350 deyim ve ata sözü, 447 âyet ve 8 tane hadisle istişhâda bulunmuştur. Günlük konuşma dilinden doğrudan veya dolaylı aktarım verileri ile yapılan istişhâd örnekleri ise çok daha fazladır. Buradan hareketle edebî türde değerlendirilebilecek Kur’ân, şiir, deyim ve atasözleri istişhâda kullanıldığı gibi hücciyet kriterlerine haiz gündelik konuşma dilinin de istişhâda kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸¹⁸ Sîbeveyhi bu verileri kural inşasında kullanırken hangi gruptan olduğuna bakmamıştır. Bundan dolayı o, bazı yerlerde Kur’ân âyetini önce zikrederken, bazı yerlerde şiiri veya günlük konuşmadan örnekleri önce zikretmiştir. Dolayısıyla Sîbeveyhi’nin Kur’ân âyetlerine i’câz yönüyle yaklaşmadığını daha çok kural belirlemede kullanılacak sağlam bir dil verisi şeklinde yaklaştığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra şiire özgü kullanımların olduğu gibi Kurana özgü bazı kullanımların olduğunu kabul etmiş,⁸¹⁹ “الْقِرَاءَةُ سُنَّةٌ مُتَّبَعَةٌ”⁸²⁰ ifadesiyle Ku’ân’ın kurala göre şekillenen olmayıp kendisine göre kuralın belirlendiği bir kaynak olduğunu ifade etmiştir.

Sîbeveyhi semâ verisini nitelik ve nicelik açısından farklı türlere ayırmıştır. Nitel açıdan كَثِيرٌ veya أَكْثَرٌ diye nitelendirdiği semâ verisi en üst seviyede dil verisi olup hüccet kabul etmiştir. O, نَادِرٌ, قَلِيلٌ vb. ifadelerle nitelendirdiği semâ verisini ise kıyâs için hüccet kabul etmemiştir.⁸²¹ Sîbeveyhi’nin semâ verisi hakkında kullandığı bir diğer ifade ise şâz

⁸¹⁵ Enbârî, *Luma ‘ü l-edille*, 83-92.

⁸¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/388; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/233; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/133; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/63.

⁸¹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/218.

⁸¹⁸ Muhammed Ali Yunus Rebbâ‘, *es-Semâ ve ehemmiyetühü fi t-tak‘idi n-nahvî inde Sîbeveyhi* (Ürdün: Cami‘atu Yermük, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 257, 258.

⁸¹⁹ Rebbâ‘, *es-Semâ ve ehemmiyetühü*, 269.

⁸²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/148.

⁸²¹ Rebbâ‘, *es-Semâ ve ehemmiyetühü*, 83-100.

ifadesidir. Bu ifade semâ verisi hakkında nitel veya nicel bir değerlendirme olmayıp, cumhura muhalafeti ifade etmektedir.⁸²²

Kıyâsa aykırı şâz bir kullanım dilde hüccet kabul edilemez ve üzerine kıyâs edilemez.⁸²³ Bununla birlikte Arap dilinde kıyâs açısından şâz olup semâ açısından muttarid olan kullanımlar vardır. Örneğin üç yüzden dokuz yüze kadar olan sayılar, تِسْعِمِائٍ-ثَلَاثِمِائٍ şeklinde kullanılırlar. Oysa bu sayılar kıyâsa göre sayı ile sayılan arasındaki uyumdan dolayı ثَلَاثِمِائٍ-تِسْعِمِائٍ şeklinde kullanılmalıydılar.⁸²⁴ Aynı şekilde fiile izâfe kıyâsa aykırı bir durum olmakla beraber zaman zarflarının fiile izâfesi Arap dilinde yaygın bir kullanımdır.⁸²⁵ Bunun dışında kesretü'l-isti'mâl illetine istinaden dilde gerçekleşen yaygın bazı kural dışı hazif vb. olgular kıyâsen şâz semâen muttarid grubunda değerlendirilmiştir.⁸²⁶

Bazı dilcilere göre bu tür dilde yaygın kural dışı olgular için kullanılan şâz ifadesi şiir için kullanılan zaruret ifadesine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla dilciler şiir alanında gerçekleşen yaygın kural dışılıkları zaruretle izah ederken, nesirdekileri de şâz kavramıyla izah etmişlerdir.⁸²⁷

3.1.8.2. Semân Hücciyet Kriterleri

Dil kurallarını belirlemede kullanılacak dil verisinde dört temel şart aranmaktadır.⁸²⁸ Arapça olması, fasih olması, sağlam bir kanalla ulaşması ve yaygın olması. Nitekim nahiv ilminin delillerinden biri olan nakil, sağlıklı bir kanalla ulaşan, yaygın ve fasih Arap kelâmı şeklinde tanımlanmıştır.⁸²⁹ Dolayısıyla bir dilci için hüccet olan semâ, fesahatinde şüphe olmayan Araplardan dilciye sağlam bir yolla ulaşan dil verisidir. Bu bağlamda başta Kur'ân, müvelledûn dönemine kadarki sürece ait Arap şiiri ve yaygınlık kazanmış fasih dil verisi, hüccet olarak kabul görmüştür.⁸³⁰

Arapça olması, sahih bir nakille gelmesi ve fasih olması şartları bir kullanımın kabul görme şartıdır. Kesretü'l-isti'mâl (yaygınlık) şartı ise bir dil verisinin kıyâsa konu olabilmesi ve

⁸²² Rebbâ', *es-Semâ ve ehemmiyetühü*, 112.

⁸²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/402.

⁸²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/209.

⁸²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/117.

⁸²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/274.

⁸²⁷ Rebbâ', *es-Semâ ve ehemmiyetühü*, 125.

⁸²⁸ Detaylı bilgi için bk. Rebbâ', *es-Semâ ve ehemmiyetühü*.

⁸²⁹ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 81.

⁸³⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 39.

üzerine küllî bir kural inşası için gerekli şarttır. Bundan dolayı dört şarta haiz dil verileri küllî kaidelerin belirlenmesinde esas alınmış, sadece ilk üç şartı barındıran dil verileri ise arşivlense bile kıyâsa konu edilmemiş ve üzerine küllî kural inşa edilmemiştir.⁸³¹

Fesahat: Semâda dil verisinin fesahatine güvenilen Araplara ait olması önemlidir. Çünkü mevsûk olmayan bir rivayete itibar edilmez.⁸³² Bu bağlamda Sîbeveyhi'nin eserinde kaynak gösterdiği kullanımların fesahatine vurgu yaptığı görülmektedir.⁸³³ Nakilin güvenilir olması gerektiği gibi kendisinden nakledilen Arap lehçesinin de fesahat açısından güvenilir olması gerekmektedir. Sîbeveyhi bu hususu da birçok yerde vurgulamıştır.⁸³⁴ Bir yerde de görüşlerine başvurduğu Arap kabilesini *ulviyyûn* (yukarı bölge sakinleri Necid bölgesinin yukarı kesimlerinden Tihâme ve Mekke'nin ötesine kadarki bölge sakinleri) ve Temîm ahalisi şeklinde açıkça belirtmiştir.⁸³⁵

Semâ illetinin temel referansı olan Kur'ân, kural belirleyicidir. Kurala göre belirlenen değildir.⁸³⁶ Şiirle iştişhatta ise zaruret olgusu göz ardı edilmemelidir. Çünkü normal nesirde tolere edilmeyen bazı hususlar zarureten dolayı şiirde tolere edilmiştir.⁸³⁷

Kur'ân gibi mütevâtir deliller grubunda yer alan dil verisi dışında kalanların fesahati için yukarıda belirlenen zaman sınırlamasının yanı sıra bir de mekân sınırlaması yapılmıştır. Nitekim dилciler *ehlü'l-meder* diye tabir ettikleri şehirlilere ait dil verisini çoğunlukla hüccet kabul etmezken *ehlü'l-veber* diye tabir ettikleri taşra Araplarına ait dil verisini hüccet kabul etmişlerdir. İzole bir yaşam sürdüklerinden dillerinin orijinalliği bozulmamış taşra ahalisine ait dil verisinin referans alınıp, farklı dil mensupları ile temaslarından dolayı dilinde tahrif meydana gelen şehirlilere ait dil verisinin referans alınmaması, dилcilerin dilin orijinalliğine odaklanmaları ile ilgili bir durumdur. Bundan dolayı dilinin orijinal olduğu tescillenmiş bir şehirliye ait dil verisi hüccet kabul edilirken, orijinalliği bozulmuş bir taşralıya ait dil verisi hüccet kabul edilmemiştir.⁸³⁸

Farabî ümmetin dili diye nitelendirdiği *Arapçaya dair kurallar belirlenirken kimlerden gelen dil verisini hüccet kabul etmeliyiz?* sorusuna, dil selikasına vurgu yaparak şehirli-taşralı

⁸³¹ Enbârî, *Luma 'ü'l-edille*, 45.

⁸³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/20.

⁸³³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/238.

⁸³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/304.

⁸³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/291.

⁸³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/148.

⁸³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/26.

⁸³⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/5.

ayrımını hem kültürel hem de biyolojik bir yaklaşımla izah etmiştir. Ona göre hüccet olarak kabul edilmesi gereken dil verisi orijinal ve tahrif olmamış olmalıdır. Badiye ehli fitraten kapalı bir toplum olduğundan hem dil hem de kültür açısından daha oturaklıdır. Bu tür toplumlar yapıları itibari ile değişime karşı dirençlidirler. Bu yüzden örf ve ananelerinde esnekliğe yatkın olmadıkları gibi dilde de esnek değildirler. Dolayısıyla bu tür insanların dilinin orijinal hâliyle kaldığından emin olabiliriz. Yerleşik şehir hayatı yaşayan toplumlar ise farklı toplumlarla temasları sonucu esnek bir hâl aldıklarından hem gelenek ve göreneklerinde hem de dillerinde değişim mümkündür. Bundan dolayı Arap yarımadasının orta kesimlerinde hayat süren topluluklar tercih edilmiş, diğer milletlerle teması bulunan sınır boylarında yaşayan Arap toplulukları tercih edilmemiştir.⁸³⁹

Fârâbî'nin ümmet vurgusunun dil verisinde gösterilen hassasiyetin gerekçesi olduğunu söylememiz mümkündür. Çünkü Arap dili üzerinde yapılan çalışmalar, herhangi bir millete ait bir dil gramerini belirlemeye yönelik değildir. Bütün bir İslam ümmetinin ortak dilinin kural ve ilkelerini belirleme çabasıdır.

Yaygınlık (Kesretü'l-isti'mâl): Yaygın olana itibar edilir, ferdi ve bilinmeyene itibar edilmez⁸⁴⁰ usûl kaidesinin iz düşümü olarak dilde de özellikle Basra okulu, yaygın kullanımı esas alıp üzerine hüküm inşa etmiş; diğerini tamamen red etmemekle beraber şâz grubunda değerlendirmiştir. Nitekim Sîbeveyhi hocaları gibi dilde genel üzere kıyâs yapılması gerektiğini, dildeki şâz ve nadir örnekler üzere kıyâs yapılmaktan sakınılması gerektiğini savunmuştur.⁸⁴¹ Bu bağlamda tekil örneklerle sınırlı kalıp üzerine tümel kural inşa edilebilecek seviyede olmayan bazı dilsel olgular semâ illeti ile izah edilmiştir. Örneğin iğrâ makamında kullanılan دُونَكَ، عَلَيْكَ، إِلَيْكَ gibi ifadeler bu yapılarla sınırlı kabul edilmiş, kıyâs yoluyla دُونِي veya عَلَيَّ şeklinde farklı yapıların kullanımı uygun görülmemiştir.⁸⁴²

Dilciler yaygın kullanım için net bir ölçüt belirlemeseler de bundan bir kullanımın kendine özgü bir sınıf oluşturacak seviyeye ulaşmasını kastettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Medih zem vb. amaçlarla sıfatın mevsufundan i'râb açısından katedilip farklı bir i'râba tabi tutulması (قَطْعُ الصِّفَةِ عَنِ الْمُصَوِّفِ) yaygın bir uygulama olsa da genel geçer ve her cümlede

⁸³⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, 145-147.

⁸⁴⁰ Gazzî, *el-Vecîz*, 395.

⁸⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/402.

⁸⁴² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/250.

uygulanması doğru görülmemiş, adres olarak Arapların kullanımı referans gösterilip onun dışına çıkılmaması tavsiye edilmiştir.⁸⁴³

Fasih olsa bile bir Araba ait ferdi kalan yanlış bir kullanım, dilde itibar görmemiştir. Nitekim Sîbeveyhi bir bedevi Arabına ait yanlış bir kullanımı hocası aracılığıyla aktardıktan sonra, “Araplar bu şekilde konuşmaz.” diyerek bu kullanıma hiçbir şekilde itibar edilmeyeceğini belirtmiştir.⁸⁴⁴ Bunun dışında kalan nadir kullanımlar ise semâ dil verisi olarak kabul görmüş, üzerine kıyâs edilmemiştir. Sîbeveyhi, müte‘addî sülâsi mücerred fiillerin mastarının kıyâsî olarak فَعَلَ vezni üzerine geldiğini belirttikten sonra bu fiillerin farklı vezinlerde gelen mastarlarından örneklerle yer vermiş ve bunların semâ ile sınırlı olup üzerine kıyâs edilemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁴⁵

Normal dışı kullanımlarda semâ sınırlayıcıdır. Nitekim أَوْحَدُ, أَوْكَلُ ve أَوْمَرُ fiillerinde tahfîf için hazif uygulanır ve bu fiiller كُنْ, خُذْ ve مَرُ şeklinde kullanılır. Bununla birlikte أَوْمَرُ şeklinde bir kullanımın olması diğerlerinde de aynısının olabileceği anlamına gelmez. Bu tür örneklerde Arapların kullanımıyla sınırlı kalınması gerektiği bildirilmiştir.⁸⁴⁶ Mastarın fiilin yerini alıp fiilin tamamen terkedilmesi de anormal bir durum olup, سَعَفِيًّا, رَعِيًّا ve حَمْدًا gibi Araplar tarafından kullanılan örneklerle sınırlıdır. Dolayısıyla bu tür örneklerle kıyâs edip شَرَابًا لَكَ veya طَعَامًا لَكَ şeklinde bir kullanım doğru görülmemiştir.⁸⁴⁷ Sîbeveyhi bu tür sınırlı kullanımlarda Arapların kullanımı ile sınırlı kalınması gerektiğini, bunun ötesine geçip kıyâs yoluyla başka örnekler türetilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁴⁸

Naklin Sağlam Olması: Naklin güvenilirliğinde mervî ‘anh ve râvinin güvenli olmasına dikkat edilmiştir. Nakil birinci ağızdan olduğu durumlarda mervî ‘anh şahsın güvenilir olması, dolaylı yoldan bir aktarımın olduğu durumlarda ise aracı râvinin güvenilir olmasına dikkat edilmiştir. Sîbeveyhi ikinci ağızdan eriştiği dil verisinde aracı râvinin güvenilir olmasına vurgu yapmış, tanınan dilcilerden bazısını isimle zikrederken ismen zikretmediklerinin de güvenilir olduklarının altını çizmiştir.⁸⁴⁹

⁸⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/69.

⁸⁴⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/411.

⁸⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/5-8.

⁸⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/266.

⁸⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/330.

⁸⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/414.

⁸⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/245.

3.1.8.3. Semâ Kıyâs Çatışması

Temeli semâa dayanan bir kıyâs ile çatışan her semâ aynı zamanda bir başka semâ ile çatışmaktadır. Ancak kıyâs sonucu ulaşılan bir hüküm semâ verisi ile çelişiyorsa ve bu sonucu destekleyecek başka bir semâ verisi yoksa bu durumda bu hükmü terk edip semâ esas alınmalıdır.⁸⁵⁰ Bu durum usûlcülerin “Nassa aykırı olduğu fark edilen bir ictihâd nakz olur.”⁸⁵¹ şeklindeki genel ilkenin bir iz düşümüdür.

İbn Cinnî, semâ-kıyâs çatışmasında hücciyet değeri bulunan semân daima öncelenmesi gerektiğini ancak üzerine külli bir kural inşa edilemeyeceğini belirtmiştir. Örneğin ona göre “إِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ”⁸⁵² âyetinde اسْتَحْوَذَ kelimesinin kullanımı, “Vâv veya yâ harfleri harekeli olup öncelerindeki harfin harekesi fetha olursa elife kalb edilirler.” i’lâl ilkesine aykırıdır. Bununla birlikte o, bu kırâatin reddedilemeyeceğini, ancak üzerine bir başka fiilin de kıyâs edilemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁵³

Semâ verisi ile genel dil kaidesi arasında uzlaşmazlık olduğu durumlarda Sîbeveyhi şu metotları uygulamıştır:

- a) İkisi arasındaki uzlaşma yoluna gitmiştir (te’lîf).
- b) Genel kurala uydurmak için semâ verisini yorumlamıştır (te’vîl).
- c) Semâ verisi ile arasında ilişki kurulan dil kuralı arasında farklılığa işaret etmek suretiyle söz konusu dil verisinin bu kural çerçevesinde değerlendirilmemesi gerektiğine vurgu yapmıştır.⁸⁵⁴

Aklî bir çıkarım sonucu ulaşılan bir hüküm, semâ açısından doğru olmadığı durumlarda ise Sîbeveyhi semâ önclemiştir. Örneğin أُعْطَاكَ cümlesinde olduğu gibi iki mef’ûl alan fiillerin her iki mef’ûlu zamir geldiğinde bitişik gelmesi câizdir. Bazı dilciler kıyâs açısından zamirler arasında herhangi bir fark gözetilmeksizin bu bitişmenin câiz olduğunu iddia ederken, Sîbeveyhi bu durumu mütekellim zamirin önce, muhatap zamirin sonra gelmesi durumuyla kayıtlar. Çünkü ona göre her ne kadar kıyâs açısından أُعْطَاكَ şeklinde bir cümle câiz görülse

⁸⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/125.

⁸⁵¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 161.

⁸⁵² el-Mücâdele 58/19.

⁸⁵³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/117.

⁸⁵⁴ Rebbâ‘, *es-Semâ ve ehemmiyetühü*, 64.

de bu, Araplar tarafından asla kullanılmamıştır. Dolayısıyla bu tür durumlarda öncelikli olduğu hâlde sona alınan zamir munfasıl getirilip cümle, *أَعْطَاكَ إِنِّي* şeklinde okunmalıdır.⁸⁵⁵

Birbiri ile çelişen iki farklı semâ verisi birbirini nakzedemez. Örneğin “mâ”nın hem amel etmesine hem de amel etmemesine dair semâ vardır. Hicâz lehçesini esas alıp kesin bir yargıyla amel eder denemediği gibi Temîm lehçesini esas alıp kesin bir yargıyla amel edemeyeceği söylenemez. Bu durumda her ikisi de doğru kabul edilir ve dilci sadece bu iki lehçe arasında tercihte bulunabilir.⁸⁵⁶

Sonuç olarak semâ, evvel emirde gramatik ilkelerin belirlenmesinde birinci sırada yer alan bir referanstır. Bu bağlamda dilcilerin bütün dil verisini itibare almayıp birtakım kriterler belirledikleri görülmüştür. Semâ, dilcilerin belirlediği zaman, mekân ve kabul koşulları gözetilerek Kur’ân, Arap şiiri veya nesir gibi kaynaklardan dil verisinin alınmasıdır. Bu yönüyle semâ dile dair kural belirlemenin birincil kaynağıdır.

Belirlenen bu ilkeler dışında kalan ve reddi mümkün olan kullanımlar itibare alınmamıştır. Reddedilemeyen kullanımlar üzerine genel bir ilke inşa edilmemiş olsa da reddedilmemiş, buna gerekçe olarak semâ illeti öne sürülmüştür. Bu bağlamda zaruret illeti başlığı altında değerlendirilen bütün kural dışı kullanımların zaruretin yanı sıra semâ illeti ile temellendirildiğini söylememiz mümkündür.

Taknîn (ilkelerinin belirlenmesi) sürecinde ve sonrasında semâ bir illet olarak yeri geldiğinde kurala takviye amacıyla, yeri geldiğinde de aklî bir delille ispatlayamadıkları veya belirledikleri genel kurala aykırı görünen örneklerin izahında kullanmışlardır. Daha çok usûl kitaplarında bir referans olarak görülen semân Dîneverî tarafından bir illet türü olarak ele alınmasının nedeni, bu tür dilsel olguların tek izahının semâ olmasıdır.

3.1.9. Ta‘vîz (Telafi) İleti

Nhiv ilminde yaygın bir şekilde kullanılan bir diğer illet, ta‘vîz illetidir.⁸⁵⁷ Arap dilinde zikir asıl olsa da bazen hazif gerçekleşir ve bu durumda hazfedilen unsurun yerine başka bir unsur ‘ivaz olarak getirilir.⁸⁵⁸ Kelimedede veya cümlede hazif sonucu oluşan boşluğu başka bir şeyle doldurmak anlamına gelen ta‘vîz kelimesi, etimolojik açıdan zaman anlamına gelen ‘avz

⁸⁵⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/363.

⁸⁵⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/10.

⁸⁵⁷ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 135.

⁸⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/24.

(عَوْض) kökeni ile birleşmektedir. Çünkü zaman döngüsünde, geçip giden zaman birimi ile onun yerini alan zaman birimi farklı olduğu gibi, ta‘vîz olayında da giden unsur ile onun yerini alan unsur birbirinden farklıdır.⁸⁵⁹

Tavizden maksad kelime veya cümledeki eksikliği bir şekilde gidermek olduğundan, ‘ivazın bizzat mu‘avvazu ‘anhın yerinde gelmesi gerekmemektedir. Nitekim bazen, يَا أَبَتِ örneğinde olduğu gibi, ‘ivaz mu‘avvazu ‘anhın yerinde gelebildiği gibi bazen kelimenin başında veya ortasından hazfedilen bir unsurun yerine kelimenin sonunda ‘ivaz getirilebilmektedir.⁸⁶⁰ Bu açıdan ‘ivaz, bedelden farklıdır. Çünkü bedel ile mübdel minh arasında daha sıkı bir yakınlık bulunmaktadır. Örneğin mu‘tel fiilde “vâv” veya “yâ” illet harflerinin yerini alan “elif”, bedel olarak nitelenirken ‘ivaz olarak nitelenemez. Öte yandan bedel harf sadece mübdel minh harfin olduğu konumda gelebilirken ‘ivazda bu, şart değildir. Bundan dolayı عِدَّة kelimesinin başında hazfedilen “vâv”ın yerine kelimenin sonunda gelen tâ, ‘ivaz olarak nitelenebilir ama bedel olarak nitelenemez.⁸⁶¹ Aynı şekilde nisbet “yâ”sı kelimenin sonuna bitişen şeddeli bir “yâ”dır. Bununla birlikte, هَامِي ve بِمَائِي gibi kelimelerde “yâ” şeddesizdir. Bu kelimelerin ortasında yer alan ilave elifin hazfedilen nisbet “yâ”sından ‘ivaz olduğu belirtilmiştir.⁸⁶² Aralarındaki farka rağmen dilciler bazen ‘ivaz ifadesi yerine bedel ifadesi kullanmışlardır.⁸⁶³

Arap dilinde ta‘vîzin başlıca amaçları, tahfîf, hazîf sonucu ortaya çıkan eksikliğin giderilmesi, ihtisâr ve lafzın islahıdır. Örneğin aslı سَنَوَ olan سَنَة kelimesindeki “vâv” harfinin hazfedilip yerine “tâ” harfinin ‘ivaz getirilmesindeki amaç, tahfîf; altı ismin i‘râbının harflerle olmasındaki amaç, bu kelimelerin lâmü’l-fiillerinin hazfî ile ortaya çıkan eksikliğin giderilmesi; رَنَادِيقِ kelimesindeki “yâ”nın hazfedilip yerine “tâ” getirilmesindeki amaç, lafzın islahı; âmili vacibü’l-hazîf olan أَهْلًا، سَهْلًا ve مَرْحَبًا gibi mastarların âmilin yerine ‘ivaz olmalarındaki amaç da ihtisârdır.⁸⁶⁴

⁸⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/265.

⁸⁶⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/264-266.

⁸⁶¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/265.

⁸⁶² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/337.

⁸⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/38.

⁸⁶⁴ Mustafa Ahmed Abdul‘alîm, “Fi’l-mekâsidi’l-‘âmme li’n-nahvi’l-‘arabî”, *Külliyetü’l-Adâb* 3 (2005), 100, 101.

Ta'vîz, cümlede veya kelimedede gerçekleşen eksikliğin telafisi için yerine bir başka şeyin getirilmesi olduğundan bu illetin temel hareket noktası, kendisine konu olan kelime veya cümlelerin mevcut durumundan önce bir başka yapıya sahip oldukları varsayımıdır.⁸⁶⁵ Bu yönüyle ta'vîz illetinin hem hazif hem de asıl-fer' illetleri ile münasebeti bulunmaktadır.

İlerde verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere Arap dilinde ta'vîz, hazfedilen bir harekenin, harfin, kelimenin veya cümlenin yerine olmak üzere pek çok şekilde gerçekleşir. Nitekim tesniyelerdeki harfle i'râb, harekeden; جَوَارٍ ve غَوَاشٍ gibi kelimelerdeki tenvin ,harften; المُنَادَى münâdâ isminin sonundaki şeddeli “mîm”, “yâ” kelimesinden; كُلُّ ve بَعْضٌ gibi lazimü'l-izâfe kelimelerin sonundaki tenvin, muzâfun ileyhten 'ivaz olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde جَيْدٌ gibi cümleye lazimü'l-izâfe olan kelimelerin sonundaki tenvin, mahzûf olan cümle muzâfun ileyhten 'ivaz olarak kabul edilmiştir.⁸⁶⁶

Ta'vîz gerçekleştikten sonra 'ivaz unsur, mu'avvazu 'anh unsurun yerini alıp onun fonksiyonlarını üstlendiğinden 'ivazın hazfî doğru olmadığı gibi ikisinin bir arada bulunması da doğru değildir.⁸⁶⁷ 'İvaz ile mu'avvzu 'anh, sadece zaruret-i şiiirde bir arada bulunabilir.⁸⁶⁸ Nitekim Sîbeveyhi, مُفَاعَلَةٌ fiilinin مُفَاعَلَةٌ şeklindeki mastarını yapısal açıdan analiz ederken mastardaki “mîm” harfinin fiildeki ilave elif harfinden ivaz olduğunu iddia etmiştir.⁸⁶⁹ Ancak Sîrafî gibi bazı yorumcuları, Sîbeveyhi'nin burada hata yaptığını belirtmiş, fiildeki “elif”in aynısının mastarda da var olmasından dolayı “mîm”in 'ivaz olduğu iddiasının doğru olmadığını; çünkü 'ivaz ile mu'avvazu 'anhın bir arada bulanamayacağını belirtmiştir.⁸⁷⁰

Ta'vîz, en nadir hâliyle kelimededen düşen harekenin yerine harfin 'ivaz olarak getirilmesiyle gerçekleşir. Örneğin أَطَاعَ fiilinde i'lâl sonucu hazfedilen 'aynü'l-fiil harekesinden 'ivaz olarak fiile سِيرٌ harfi ilave edilmiş ve أُسْطَاعَ şeklinde okunmuştur.⁸⁷¹ Aynı şekilde tesniye ve cemin sonuna getirilen “nûn”ların müfretteki harekeden 'ivaz olduğu iddia edilmiştir.⁸⁷²

⁸⁶⁵ 'Abîdî, *et-Ta'îl fî Kitabi Sîbeveyhi*, 270.

⁸⁶⁶ Abdul'alîm, “Fi'l-mekâsidi'l-'âmme”, 3/101, 102.

⁸⁶⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/271; Abdul'alîm, “Fi'l-mekâsidi'l-'âmme”, 3/102.

⁸⁶⁸ Sîrafî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/185.

⁸⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/80.

⁸⁷⁰ Sîrafî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 4/455.

⁸⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/25.

⁸⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/18.

Arap dilinde ta‘vîzin en yaygın şekli, hazfedilen bir harfin yerine bir başka harfin getirilmesi ile gerçekleşir. Kelimden atılan asli harfin yerine ‘ivaz getirildiği gibi, hazfedilen zâid harfin yerine de ‘ivaz getirilir.⁸⁷³ Örneğin فَرَّازَةً-فَرَّازِينَ kelimelerinde “yâ” atılıp yerine “tâ” getirilmiştir.⁸⁷⁴ Bu konuyla ilgili sarf ilminin alanına giren pek çok örnek bulunmaktadır.

Sîbeveyhi’nin hocası Halîl, istigâse veya taaccub kastıyla yapılan münâdâların sonundaki birtakım ilaveleri birbirlerine alternatif olarak görmektedir. Buna göre bu tip münâdâlar birinci tekil şahıs zamirine izâfe edildiklerinde sonlarına “hâ” ilave edildiği gibi izâfesiz durumlarında ise buna alternatif olarak başlarında bir “lâm” ilave edilmektedir.⁸⁷⁵

Arap dilinde اِنَّ tahfîf edilip zamiruşşen ismi hazfedildiğinde yerine “lâ” ‘ivaz olarak gelir. Örneğin اَفَلَا يَرَوْنَ اَلَّا يَرْجِعُ اِلَيْهِمْ قَوْلًا”⁸⁷⁶ âyetinde “lâm” edatının mahzûf isimden ‘ivaz olduğu bildirilmiştir.⁸⁷⁷

İşaret isimlerinden ذَاكَ yakın için ذَلِكَ ise uzak için kullanılır. İkincisindeki “lâm” tenbîh “hâ”sından ivaz olarak getirilmiştir. Bundan dolayı هَذَاكَ denebilirken هَذَالِكَ denilemez.⁸⁷⁸

İzâfe terkîbinde muzâfun ileyh muzâfta düşen tenvin ve benzeri eklerden ‘ivazdır. Bir arada bulunmamalarının nedeni de budur. Çünkü ‘ivaz ile mu‘avvazu ‘anh bir arada bulunamaz.⁸⁷⁹

Ta‘vîz, bazen cümlede düşen bir kelimededen doğan boşluğun bir harfle giderilmesi şeklinde gerçekleşir. Örneğin يَا اَبِي يَا اُمِّي gibi birinci tekil şahıs zamirine izâfe edilen münâdâ isimin sonundaki “yâ” bazen düşer. Düşen bu kelimenin yerine bazen يَا اُمَّتِ يَا اُمَّتِ örneklerindeki gibi tâ, bazen de يَا اَبَةَ يَا اُمَّه örneklerindeki gibi “hâ” ‘ivaz olarak getirilir.⁸⁸⁰ Aynı şekilde اَللّٰهُمَّ kelimesinin sonundaki şeddeli “mîm”, hazfedilen nidâ edatının yerine ‘ivaz olarak getirilmiştir. Çünkü bu ifadenin aslı يَا اللّٰه idi.⁸⁸¹

⁸⁷³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/285-302.

⁸⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/25; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/196.

⁸⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/218.

⁸⁷⁶ Tahâ 20/89.

⁸⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/74.

⁸⁷⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/100.

⁸⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/190.

⁸⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/211.

⁸⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/25; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/196.

Ta'vîz, bazen düşen bir harf veya bir cümleden doğan boşluğun bir başka kelimeyle doldurulması sonucu gerçekleşir. Nitekim Arap dilinde temel fonksiyonlarından bir tanesi kelime veya cümledeki eksikliği telafi etmek olan ve tenvinü'l-ivaz diye bilinen bir tenvin türü bulunmaktadır.⁸⁸² Bu tenvin, جَوَارٍ ve مَعَارٍ gibi kelimelerde olduğu gibi hazfedilen harfin (vâv/yâ) yerine 'ivaz olabildiği gibi,⁸⁸³ حَيْنِيذٍ, سَاعَتِيذٍ gibi sürekli cümleye izâfe edilen zarfların, hazfedilen muzâfun ileyh cümleden 'ivaz olabilir.⁸⁸⁴

Arap dilcilerine göre اِنَّا اَمَّا اَنْتَ ذَا نَفَرٍ olup bu cümlede ما, ismi ile birlikte hazfedilen nâkıs fiilin yerine 'ivaz olarak ziyade edilmiştir. Buradaki ta'vîzin cümlelerin ıslahı maksadıyla gerçekleştiğine işaret eden Sîbeveyhi, cümle yapısının hepten bozulmasını engellemek maksadıyla bu gibi örneklerde ما'nın 'ivaz olarak getirilmesinin, zorunlu olduğunu belirtmiştir.⁸⁸⁵

Bazen cümlelerin bir yerinde atılan bir unsurun yerine cümlelerin başka bir konumunda ivaz getirilebilir. Örneğin,⁸⁸⁶

اِنَّ الْكَرِيْمَ وَاَيُّكَ يَغْتَمِلُ اِنْ لَمْ يَجِدْ يَوْمًا عَلٰى مَنْ يَّتَكَلَّمُ

(Cömert insan infak edecek birilerini bulamasa bile o, mutlaka bir çaresini bulur/Cömert insan infak edecek birilerini bulamadı mı huzursuz olur.)

bu beyitte cümlelerin orijinal hâli اِنَّ لَمْ يَجِدْ يَوْمًا عَلٰى مَنْ يَّتَكَلَّمُ şeklindeyken fiilden sonra hazfedilen عَلَيْهِ yerine, fiilden önce عَلٰى getirilmiştir.⁸⁸⁷

Son olarak ta'vîz, cümlede yer alan bazı unsurların hazfî sonucu oluşan boşluğun diğer bazı cümle unsurları ile dengelenmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Örneğin مَا اَنَا بِالَّذِي مُنْطَلِقٌ şeklinde bir sıra cümlesi Arap dil grameri açısından sorunlu görülmüştür. Çünkü bu cümlede sadru's-sıla (sıra cümlesinin başı "هو") hazfedilmiştir. Ancak, مَا اَنَا بِالَّذِي فَاقِلٌ لَكَ شَيْئًا şeklindeki uzun bir sıra cümlesinde sadru's-sıla olan zamirin hazfinde herhangi bir beis görülmemiştir. Halil b.

⁸⁸² Zeccâcî, *el-Îzâh*, 107.

⁸⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/308.

⁸⁸⁴ Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 8/84.

⁸⁸⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293.

⁸⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/81.

⁸⁸⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/305.

Ahmed bu cümlelerin diğerinden farkını, cümledeki uzunlukla açıklamıştır. Buna göre ikinci örnekteki cümlede yer alan ilave unsurlar, hazfedilen sadru's-sılaya 'ivaz olarak değerlendirilmiştir.⁸⁸⁸ Nitekim öğrencisi Sîbeveyhi de cümle uzadıkça hazfın daha uygun olacağını, cümledeki uzamanın bir nevi hazfedilen öğelerden 'ivaz olduğunu belirtmiştir.⁸⁸⁹

Sonuç olarak başta tahfîf, hazif sonucu ortaya çıkan eksikliğin giderilmesi, ihtisâr ve lafzın islahı gibi amaçlarla gerçekleşen tâ'vîz, "Tabiat boşluk kabul etmez." ilkesinin dildeki tezahürü olarak, fonksiyonel dil unsurlarının belirli gayeler sonucu atılması sonucu ortaya çıkan boşluğun birtakım alternatiflerle doldurulduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan bu illet, dilsel öğeler arasındaki görev değişimini ve birbirlerine alternatif olarak kullanımını da ortaya koymaktadır.

3.1.10. Zaruret İleti

Dîneverî'nin illet taksiminde yer almasa da dilciler tarafından sıkça kullanılan illetlerden bir tanesi de zaruret illetidir. Bu illet, "zaruretler mahzurâtı mübah kılar (anormal koşullarda kurallar esnetilir)"⁸⁹⁰ usul kaidesinin dildeki iz düşümüdür. Kavram olarak zaruret, zorunluluk ve çaresizliği çağrıştırırsa da dilcilerin kahir ekseriyetine göre bu kavram, kategorik olarak şiir dilinde tanınan ruhsatı ifade eder. Bu bağlamda mecburiyet olsun veya olmasın şiir dili, nesirden farklı bir alan olarak değerlendirilmiştir. Nitekim şiir, Arap diline dair normlar belirlenirken başvuru başlıca semâ verisi olmuştur. Ancak dilciler şiirin vezin ve kafiyeyle bağlı olmasını göz önünde bulundurarak, şiir alanında esnek davranmış, şairin bu alanda belirlenen dil normlarının dışına çıkmasını zaruret illeti ile izah etmişlerdir.

Halil b. Ahmed, sözün sultanları şeklinde nitelendirdiği şairlerin, sözde istedikleri gibi tasarruf yetkisine sahip olduklarını, pek çok hususta başkalarına tanınmayan ruhsatın şairlere tanındığını ifade etmiştir.⁸⁹¹ Bir semâ verisi olarak şiir, Sîbeveyhi'nin de başlıca istişhâd kaynaklarından. Normal nesirde tolere edilmeyen bazı hususlar zarureten dolayı şiirde tolere edilebileceğini ifade eden Sîbeveyhi,⁸⁹² hem genel dil kurallarını hem de zaruret kapsamında gerçekleşen anormal dilsel olguları belirlemede Arap şiirine başvurmuştur. Sîbeveyhi'nin, şiirle normal bir kullanım için mi yoksa zaruret kapsamındaki bir kullanım

⁸⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/404.

⁸⁸⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/38.

⁸⁹⁰ Gazzî, *el-Vecîz*, 334.

⁸⁹¹ Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Kayrevânî, *Zehrû'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1372/1953), 2/633.

⁸⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/26.

için mi istiṣhâd ettiğini ayırt etmek mümkündür. Çünkü o, şiiri normal bir kullanım için istiṣhâd ettiğinde daha çok isim vererek şairin kendisine, zaruret kapsamında bir kullanım için istiṣhâd ettiğinde de şiir ve zarurete vurgu yapmıştır.⁸⁹³

Eserinin pek çok yerinde şiir ile nesir arasındaki farka işaret eden Sîbeveyhi'nin, normlara bağlılık açısından şiir alanının nesir alanına göre daha serbest olduğunu göstermek için kullandığı başlıca ifadeler şu şekildedir:

-Nesirde zayıf, şiirde câiz.⁸⁹⁴

-Nesirde az, şiirde yaygın.⁸⁹⁵

-Nesirde kabih, şiirde câiz.⁸⁹⁶

-Nesirde zayıf, şiirde hasen.⁸⁹⁷

-Nesirde yok, şiirde var.⁸⁹⁸

-Nesirde yok şiirde sayılmayacak kadar çok.⁸⁹⁹

-Şiire özgü bir durum olmakla beraber kabihtir.⁹⁰⁰

-Sadece şiirde câizdir.⁹⁰¹

-Nesirde de gerçekleşebilen şâz olguların şiirde örnekleri daha fazladır.⁹⁰²

-Hata konusunda şiir ile nesir arasında ayırım yoktur.⁹⁰³

Şiir alanındaki esnekliğe vurgu yapan bu ifadelerin bağlamına bakıldığında hem fonetik düzeyde hem de gramatik düzeyde nesirden farklı olarak gerçekleşen bazı norm ihlallerinin şiirde normal karşılandığı görülmektedir. Ancak şiir alanındaki bu esnekliğin zaruret bağlamında normal karşılanması, dil dairesinin tamamen dışına taşmaması koşuluyla. Aksi taktirde tamamen dil dairesinin dışına taşan bir kullanım hem nesirde hem de şiirde dilsel hata olarak değerlendirilir. Nitekim normal şartlarda gerçekleşmesi câiz olmayan,

⁸⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/114.

⁸⁹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/85.

⁸⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/196.

⁸⁹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/135.

⁸⁹⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/448.

⁸⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/209.

⁸⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/45.

⁹⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/278.

⁹⁰¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/99.

⁹⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/191.

⁹⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/385.

hazif, ziyade, takdim ve tehir gibi bazı dilsel olguların zarureti şiirden dolayı gerçekleşebileceğini belirten İbnü's-Serrâc, bunun gelişi güzel yapılamayacağını, belli ilkeler çerçevesinde yapılabileceğini ifade etmiştir.⁹⁰⁴ Dolayısıyla zaruret, şairin dilin bütün kurallarından azade olduğu anlamına gelmez. Şaire tanınan genişlik yine dilin kendi dairesinde geçişkenlik şeklinde gerçekleşmelidir.⁹⁰⁵

Zaruret konusu geniş çaplı bir konu olup üzerinde pek çok müstakil çalışma yapılmıştır.⁹⁰⁶ Dolayısıyla bu hususu teferruatlı ele almak çalışmanın sınırlarını aşacağından bu başlık altında sadece zaruretin sınırı, zaruretle ilgili temel bazı ilkeler ve zaruret illetine bağlı dilde tolere edilen bazı örneklerle yer verilecektir.

3.1.10.1. Zaruretin Sınırı

Zaruretin kapsamı hakkında dilciler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Nitekim bazı dilcilere göre zaruret şairin vezin veya kafiyeyle dolaylı olarak naçar kalması iken, bazılarınınna göre naçar kalsın veya kalmasın sadece şiir alanında şaire verilen ruhsatı ifade eder. Öte yandan bazı dilciler zarureti hem şiir hem de nesir alanında şaire verilen ruhsat şeklinde yorumlamışlardır. Zaruret olgusu hakkında bu ihtilâfların ortaya çıkmasının sebebi dil bilginlerin belirledikleri normları uygulamada şiir dili ile nesir dilini farklı düşünmemeleridir. Nitekim dilciler nesir için ortaya koydukları dil kaidelerini şiire de uygulamaya çalıştıklarında bu normlara uymayan şiirdeki kullanımları, zaruret olgusuyla izah etmişlerdir.⁹⁰⁷

Başını İbn Cinnî'nin çektiği çoğunluk dilciler (cumhûr), kategorik olarak şiiri zaruret alanı olarak görmüştür.⁹⁰⁸ Buna göre vezin veya kafiyeyle dolaylı olarak şair naçar kalsın veya kalmasın şiir, kategorik şekilde bir zaruret alanı addedilmiştir. İbn Cinnî, şairlerin dil konusunda pervasızca davranmalarını zırhsız bir şekilde savaş meydanına dalan bir cengavere veya serkeş bir ata gemsiz binen bir süvariye benzetir. Ona göre bu türden davranışlar her ne kadar kınansa da öbür taraftan şahsın cesaretine ve maharetine delalet etmektedir. Aynı şekilde şairlerin de dil konusundaki bu pervasızlıkları bir yönüyle onların dildeki ustalık ve

⁹⁰⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 3/435.

⁹⁰⁵ Hasan İbrahim İbrahim, *Sîbeveyhi ve 'z-zarûre 'ş-şî'riyye* (Kahire: Matbu'âtü Hassân, 1403/1983), 6.

⁹⁰⁶ Zaruret olgusu hakkında yapılan müstakil çalışmalar için bk. Muhammed Meşhud Hakçıoğlu, "Arap Dil Bilginlerinin Zarûret Olgusu Hakkındaki Yaklaşımları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2021), 209-10.

⁹⁰⁷ Hakçıoğlu, "Arap Dil Bilginlerinin Zarûret Olgusu Hakkındaki Yaklaşımları", 207.

⁹⁰⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/188.

maharetlerine delalet etmektedir.⁹⁰⁹ Hocası Ebû Ali de şiir alanının kendine özgü bir dilinin/jargonun olduğu görüşündedir. Nitekim İbn Cinnî kendisine, “Mensûr bir kelâmı Arapların mensûr bir kelâmına hamledebildiğimiz gibi inşa ettiğimiz bir şiirde de onların şiirini esas alabilir miyiz?” diye sorduğunda Ebû Ali, “Edilebilir.” cevabını vermiş ve şiirde Araplar için tolere edilen hususların herkes için geçerli olduğunu belirtmiştir.⁹¹⁰ Dolayısıyla nesirde nesir esas alındığı gibi şiirde de şiir esas alınır. Şiir dilinin nesir dilinden farklı olarak kendine özgü bir jargonunun olduğunu belirten Süyûtî de zaruretin şairin naçar kalması anlamına gelmediğini belirtmiştir.⁹¹¹

Eserinde zaruret illetine sıklıkla başvuran ve konuyla ilgili birkaç müstakil başlık⁹¹² açan Sîbeveyhi’nin zaruret anlayışı hakkında takipçilerinin farklı yorumları olmuştur. Bunun başlıca nedeni Sîbeveyhi’nin zaruret hakkında net bir tanım yapmamasıdır. Takipçilerinin çoğunluğuna göre Sîbeveyhi’nin zaruret anlayışı cumhur dilcilerle aynıdır. Dolayısıyla şair naçar kalsın veya kalmasın şiir alanı kendi başına bir zaruret alanıdır.⁹¹³

Bazı Sîbeveyhi yorumcularına göre ise onun zaruret anlayışı, dil dairesinin dışına taşmamak koşuluyla şairin naçar kaldığı durumlarla sınırlıdır.⁹¹⁴ Nitekim Sîbeveyhi söz konusu başlıklar altında yer yer verdiği zaruret örneklerinin bazısını “asla benzetme”⁹¹⁵ bazısını da “asla rücû” bağlamında yorumlamıştır.⁹¹⁶ “Onlar zarurette kaldıkları her hususta mutlaka bir vecih bulurlar” şeklindeki ifadesi de bazı yorumcuları tarafından, zaruretin tamamen dil dairesinin dışına çıkış demek olmadığı, zaruret bağlamında gerçekleşen her türlü şâz olgunun mutlaka dil dairesinde değerlendirilecek bir yorumunun bulunduğu şeklinde anlaşılmıştır.⁹¹⁷

İbn Mâlik ise bu konuda cumhûr dilcilerden farklı düşünmektedir. Ona göre zaruret şairin naçar kalması demektir. Dolayısıyla vezin veya kafiyeyle hâlel getirmeden farklı

⁹⁰⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/392.

⁹¹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/323.

⁹¹¹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/484.

⁹¹² Sîbeveyhi’nin konuyla ilgili attığı başlıklar şu şekildedir: “هذا باب ما يحتمل الشعر” (şiirde göz ardı edilebilen hususlar) bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/26., “هذا باب ما رخصت الشعراء في غير النداء اضطرابا” (nidâ dışında zarurettten dolayı şairlerin terhîm yapması) bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/269, “هذا باب ما يجوز في الشعر من ايا ولا يجوز في الكلام” (iyyâ zamiri ile ilgili nesirde caiz olmayıp şiirde caiz olan hususlar) bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/362.

⁹¹³ İbrahim, *Sîbeveyhi ve 'z-zarûre 'ş-şi 'riyye*, 35.

⁹¹⁴ Abdullatif, *Luğatü 'ş-şi 'r*, 92.

⁹¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/26.

⁹¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/29.

⁹¹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/32.

alternatiflerin bulunduğu durumlarda zarureten söz edilemez.⁹¹⁸ İbn Malik'in zaruret anlayışına karşı çıkan Ebû Hayyan, İbn Mâlik'in zarureti yanlış anladığını, dilcilerin zarureti bu şekilde yorumlamadığını iddia etmiştir. Nitekim İbn Mâlik'in zaruret anlayışına göre zarureten söz edilemez. Çünkü şairin tıkaandığı her yerde başka bir alternatif imkânı mutlaka vardır.⁹¹⁹

Ahfeş gibi bazı dilcilere göreyse zaruret kavramı şiirden ziyade, şaire tanınan ruhsatı ifade eder. Buna göre dili ruhsata alışık olduğundan hem şiirde hem de nesirde şaire ruhsat tanınmıştır.⁹²⁰

Burada şu hususu belirtmek gerekir ki, zaruret adı altında şiir alanına veya şaire tanınan bu ayrıcalık şairin dil kurallarından tamamen azade olduğu, dil dairesinin dışına çıkıp istediği şekilde davranabileceği anlamına gelmemektedir. Çünkü bu açıdan nesir ile şiir alanı arasında fark yoktur ve her ikisinde de bu tür kullanımlar lahn/hata olarak değerlendirilir. Dolayısıyla şairlerin sözün sultanı olarak görülmeleri genel kıyâsın dışına çıkan uygulamalar hakkındadır. Aksi taktirde şiir, tamamen kuralların göz ardı edildiği bir alan olarak görülseydi Arap şiiri hüccet kabul edilemezdi. Nitekim Sîbeveyhi şiirde yer alsa bile tamamen dil dairesi dışına çıkan kullanımları dilsel hata olarak değerlendirmiştir.⁹²¹ Aynı şekilde İbn Fâris, şairlerin sözün sultanı olmalarının, her türlü hatadan muaf oldukları anlamına gelmediğini, lahn kapsamına giren hataların bu bağlamda değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir.⁹²² O, *Zemmü'l-hatai fiş-şi'r* adlı küçük bir risalede zaruret adı altında şairlerin dil yanlışlarından muaf olmadıklarını, yaptıkları dilsel yanlışların lahn/hata kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹²³ Dolayısıyla İbn Fâris zaruret olgusuna kökten karşı değildir. O, şairlerin zaruret kılıfı altında dil dairesinin dışına çıkamayacağını ifade etmiştir.

3.1.10.2. Zaruret ile İlgili Temel İlkeler

Zaruret illeti ile ilgili başlıca ilkeler şu şekildedir:

⁹¹⁸ İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü't-Teshîl*, 1/202.

⁹¹⁹ Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 2/243, 244.

⁹²⁰ İbn Usfûr, Ebû'l-Hasen Ali b. Mü'mîn el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli ez-Zeccâcî*, 3/148.

⁹²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/385.

⁹²² İbn Fâris, *e-Sâhibî*, 213.

⁹²³ Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Zemmü'l-hatai fiş-şi'r*, thk. Ramazan Abdu't-Tevvâb (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1400/1980), 17-24.

- Zaruret durumunda ruhsat tanınan dilsel olgular o alanla sınırlı olduğundan üzerine külli kaide inşa edilemez.⁹²⁴
- Nesirde mümkün mertebe şâz olana haml tercih edilmediği gibi, şiirde de yer alan bir kullanım, normal kuralla bağdaştırma imkânı olduğu müddetçe zarurete hamledilmez.⁹²⁵
- Zaruret için tolere edilen husus zaruret miktarıyla sınırlıdır. Bundan dolayı bazı dilcilere göre zaruretin telafisi için munsarif ismin gayri munsarif yapılması durumunda sadece tenvinin atılması yeterli ise kesre baki kalmalıdır.⁹²⁶
- Zarurette ehveni şerreyn tercih edilir. Dolayısıyla iki farklı zaruret arasında tercih yapma durumunda kalındığında genel ilkelere en yakın olanı tercih edilmelidir.⁹²⁷
- Zaruret, lahni câiz kılamaz. Buradan hareketle ilk dönem dilciler, zaruret kapsamında değerlendirilen bazı kural dışlıkların temelden dil kuralı dışına çıkış olarak gerçekleşmemesi gerektiğini, kurallar arası bir geçiş olarak görülmesi gerektiğini iddia etmiştir. Nitekim Basra dilcileri gayri munsarif bir ismin zarurettten dolayı munsarif olmasını câiz görürken munsarif bir ismin gayri munsarif olmasını câiz görmemişlerdir. Çünkü ilkinde asla rüçû, ikincisinde ise aslın dışına çıkış gerçekleşir.⁹²⁸

3.1.10.3. Zaruret İleti ile İzah Edilen Bazı Şâz Olgular

Zaruret çerçevesinde gerçekleşen başlıca şâz olgular, naks (hareke, harf veya kelime düzeyinde hazif), ziyade (harf, hareke veya kelimenin ilavesi), takdim-tehir (kelime veya cümle düzeyinde) ve ibdâl (harfin harfle, kelimenin kelimeyle veya hükmün değişimi) şeklindedir.⁹²⁹ Bunların yanı sıra normal şartlarda aralarına fasılanın girmediği iki dil unsuru arasında şiirde fasıla girebilmektedir. Zarurettten kaynaklı istisnâlar dilin neredeyse bütün alanlarıyla ilgili olduğundan geniş bir örnek yelpazesine sahiptir.⁹³⁰ Burada konuya açıklık getirmesi açısından bazı örneklerle yetinilecektir.

Sîbeveyhi konuyla ilgili açtığı özel başlıkların birinde şu beyti örnek vermiştir:

وَالْقَاطِنَاتِ الْبَيْتِ غَيْرِ الرَّيِّمِ قَوَاطِنًا مَكَّةَ مِنْ وَرَقِ الْحَمِي

⁹²⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 498.

⁹²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/164; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/486, 487.

⁹²⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/485.

⁹²⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/212.

⁹²⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 3/354.

⁹²⁹ İbrahim, *Sîbeveyhi ve'z-zarûre 'ş-şi 'riyye*, 55.

⁹³⁰ Detaylı örnek için bk. İbrahim, *Sîbeveyhi ve'z-zarûre 'ş-şi 'riyye*, 59-340.

(Mekke'de beytullahaya yerleşip ayrılmayan gri güvercinlerin Rabbine an dolsun)

Söz konusu beyitte zarureti şiirden dolayı hem gayri munsarif isim (فَوَاطِنًا) tenvin almış hem de normal şartlarda gerçekleşmemesi gereken bir hazif gerçekleşmiştir. Çünkü الحَمِي kelimesinin aslı الحَمَام idi. Öte yandan burada harfin (l) harfe (ي) ibdali de gerçekleşmiştir.⁹³¹

Terhîm münâdâyâ özgü bir hazif olmakla beraber şiirde münâdâ dışında sıklıkla gerçekleşmiştir. Sîbeveyhi konuyla ilgili açtığı özel başlık altında buna dair pek çok şiir örneğine yer vermiştir.⁹³²

Cümle haberde bulunması gereken râbıt âidin hazfı, nesirde zayıf görülse de şiirde normal bir durum olarak karşılanmaktadır. Nitekim,

قَدْ أَصْبَحْتُ أُمُّ الْخِيَارِ تَدَّعِي عَلَيَّ ذَنْبًا كُلَّهُ لَمْ أَصْنَعِ

(Ümmü'l-Hiyâr sabaha kadar işlemediğim suçları sayıp durdu)

beytinde أَمْ cümlesinde bulunması gereken ve mübtedâyâ (كُلُّ) dönen âid zamir hazfedilmiştir.⁹³³

Normal koşullarda muzaaf fiilde aynı cinsten iki harfin harekeli olduğu durumlarda idğâm kaçınılmazdır. Bunun la birlikte,

مَهْلًا أَعَاذِلُ قَدْ جَرَنْتَ مِنْ خُلُقِي أَنِّي أَحْوَدُ لِأَقْوَامٍ وَإِنْ صَبَّحُوا

(Kınayıcı, biraz sakın olur musun! İyi biliyorsun ki ben benden esirgeyenlere bile cömertlik yapmış biriyim.)

beytinde idğâm vücûb şartları olduğu hâlde zarureti şiirden dolayı idğâm yapılmamıştır.⁹³⁴

Sîbeveyhi'ye göre mukârebe fiillerinin haberlerinin başında اَنْ gelemez. Çünkü اَنْ istikbâl anlamı taşır. Bununla birlikte o, şiirde كِدْتُ اَنْ اَفْعَلُ (yapa yazdım) şeklinde bir cümle kurulabileceğini belirtmiştir.⁹³⁵

Sîbeveyhi, فُلْمَا, فُلْمَا gibi edatlardan sonra fiil gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte,

⁹³¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/26.

⁹³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/269.

⁹³³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/85.

⁹³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/535.

⁹³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/12.

صَدَدْتُ فَأَطُولُ الصُّدُودَ وَقَلَّمَا وَصَالَ عَلَى طُولِ الصُّدُودِ يَدُومُ

(Yüz çevirdin benden ve bu durumu çok uzattın. Oysa uzun ayrılıkların ardından vuslat pek nadirdir.)

beytinde yer aldığı gibi şiirde bu edatlardan sonra isim gelebilir. Cümlelerin aslının وَقَلَّمَا يَدُومُ şeklinde olduğunu belirten Sîbeveyhi, zarureti şiirden dolayı takdim-tehir gerçekleştğini ifade etmiştir.⁹³⁶ Aynı şekilde Arap dilinde هَلْ زَيْدٌ قَامَ şeklinde bir cümle nesirde kabih görülürken şiirde câiz görülmüştür.⁹³⁷

Normal koşullarda muzâf ile muzâfun ileyh arasına fasıla girmemelidir. Bununla birlikte,

كَأَنَّ أَصْوَاتَ مَنْ يُغَالِيَنَّ بِنَا أَوَاجِرَ الْمَيْسِ أَصْوَاتَ الْفَرَارِيخِ

(Bizimle uzunca yol almaları sonucu çitlembik ağacından yapılma deve mahfillerinin arka tarafından çıkan sesler, civciv sesini andırmaktadır.)

beytinde zarureten dolayı muzâf (أَصْوَاتَ) ile muzâfun ileyh (أَوَاجِرَ) arasına fasıla girmiştir.⁹³⁸

‘İvaz ile mu‘avvazu ‘anhın bir arada bulunması doğru değildir. Ancak şiirde buna ruhsat tanınmıştır. Örneğin tarif konusunda “yâ”, “el” takısına ‘ivaz olarak kabul edildiğinden ikisinin bir arada bulunması doğru olmasa da

فَبَا الْعُلَامَانَ اللَّذَانِ فَرَا إِيَّاكُمَا أَنْ تُخْدِثَانِ شَرًّا

(Kaçan iki genç, sakın ola başıma bir iş açmayasınız!)

beytinde ‘ivaz (فَرَا) ile mu‘avvazu ‘anh (إِذَا) bir arada gelmiştir.⁹³⁹

Normal şartlarda mübtedâ ma‘rife olmalıdır. Sadece belli koşullarda nekre gelmesi câiz görülmüştür. Bununla birlikte şiirde mübtedânın nekre gelmesi câiz görülmüştür.⁹⁴⁰ Aynı şekilde hâl nekre, zü'l-hâl ma‘rife olması gerekirken Sîbeveyhi, zarureten dolayı tersi bir durumun şiirde söz konusu olabileceğini ifade etmiştir.⁹⁴¹

Sonuç olarak zaruret illeti Dîneverî’nin illet taksiminde yer almasa da dilciler tarafından sıklıkla kullanılan bir dil illetidir. Dilciler dil kurallarını belirlemede şiir ile nesir alanını birbirinden ayırmadıklarından Arap şiirinde nahiv açısından olağan dışı gerçekleşen hazif,

⁹³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/115.

⁹³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/101.

⁹³⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/280.

⁹³⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/185.

⁹⁴⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/48.

⁹⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/361.

fasıl, takdim ve tehir gibi pek çok anormal olgu, zaruret illeti ile izah edilmiştir. Bu yönüyle zaruret illeti daha çok bir mazeret olarak öne çıkar.

Şairler sözün sultanı olarak görüldüklerinden onların sözleri, söze dair genel kriterleri belirlemede ölçüt kabul edildiği gibi kural dışına çıkma konusunda da şairlere ruhsat tanınmıştır. Bunun nedeni sadece sözün sultanı olmaları değil, nesirden farklı olarak şiir alanının vezin ve kafiye ile bağlı olmasıdır.

Şiir alanının tamamı mı zaruret yoksa sadece şairin naçar kaldığı durumlar mı olduğu konusu dilciler arasında tartışmalıdır. Zaruret, kategorik olarak şiir diline tanınan ruhsat olarak değerlendirilse bile şiirin tamamının zaruret bağlamında değerlendirilmesi doğru değildir. Aksi taktirde bir semâ verisi olarak şiirin hücciyeti sorun teşkil edecektir. Dolayısıyla her zaruret şiirdir ancak her şiir zaruret değildir. Öte yandan zaruret adı altında şairlerin istedikleri gibi at koşturmalarına müsaade edilmemiştir. Kendilerine tanınan esneklik dil dairesi içerisinde kalan geçişgenliklerle sınırlıdır. Dolayısıyla zaruret kapsamında tolere edilen hususlar, dilin temel ilkelerini görmezden gelen türden dil hataları değildir. Bu tür hatalar nesirde de şiirde de kabul görülmemiştir.

3.2. Anlam Odaklı İlet Türleri

Daha önce de belirtildiği üzere dilin lafız ve anlam olmak üzere iki veçhesi bulunmaktadır. Bu ikisi birbirinden ayrı tasavvur edilemez. Dolayısıyla lafız odaklı gerçekleşen düzenlemelerde anlam göz ardı edilmediği gibi anlam odaklı gerçekleşen düzenlemelerde de lafız ve lafzın bağlı bulunması gereken kurallar tamamen göz ardı edilmemiştir. Öte yandan bu başlık altında yer verilen illetlerin zemin hazırladığı gramatik hükümlerin tezahür alanı, lafzın kendisidir.

3.2.1. Anlam Üzerine Haml

Anlama haml illeti, genelde dilsel olgular ile gramer kuralları arasında çelişki olduğunda bu çelişkiyi gidermek için başvurulmuş bir illettir. Anlama haml bir te'vîl türü olduğundan son çare olarak başvurulmuştur.⁹⁴² Nitekim Hitâm el-Müşâci'î'ye ait olan şu beyitte, وَصَالِيَاتٍ كَكَمَا (ve üzerinde kazanların kaynadığı günkü gibi duran, ateşten kararmış ocak taşları)

⁹⁴² Anlam üzerine haml hakkında detaylı bilgi için bk. 'Anbekî, Ali Abdullah Hüseyin el-, *el-Hamlu 'ala'l-ma'nâ fi'l-'arabiyye* (Bağdat: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslamiyye, 1433-2012).

cer harfi olan “kef” harfinin kendisinin aynısı bir cer harfi ile birlikte gelmesi gramatik açıdan sorunludur. Sîbeveyhi bu sorunu, ikinci “kef” harfinin misl (مثل) anlamında bir isimle yorumlayarak çözmüş ve dilcilerin zorda kaldıkları her hususta mutlaka bir çözüm yoluna gittiklerini belirtmiştir.⁹⁴³ Aynı şekilde o, haberin başında “fâ” gelmemesi gerektiği halde o, “الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ *Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarfedenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır.*”⁹⁴⁴ âyeti vb. yerlerde haberin başına “fâ” gelmesini mübtedânın şart anlamını taşıması ile izah etmiştir.⁹⁴⁵

Arap dilinin netameli konularından olan bu konu, başta Kur’ân-ı Kerîm olmak üzere fasîh Arap kelâmında istimal edilmiştir. Nitekim ileride verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere müzekker bir lafzın müennes muamelesi görmesi veya tam tersi; müfredin cemi muamelesi görmesi veya tam tersi şeklinde gerçekleşen dilsel olguların altında yatan gerekçe, anlama haml etmektir.⁹⁴⁶

Arap dilinde pek çok örneği bulunan ve bir fiilin başka bir fiil anlamını taşımasından dolayı o fiilin harfi cerri ile kullanılması şeklinde bir izahla fiil-harfi cer uyumsuzluğunu ortadan kaldırmayı amaçlayan tazmîn olgusu anlama haml etmenin bir türüdür.⁹⁴⁷

Anlama hamledilebilmesi için cümlelerin tamamlanmış olması⁹⁴⁸ ve hamille ortaya çıkan cümle yapısının muhatap tarafından anlaşılır düzeyde olması gerekir. Aksi taktirde cümle, anlaşılabilir bir bilmeceye dönüşür.⁹⁴⁹ Aynı durum lafza hamil için de geçerlidir. Nitekim lafza hamilde iltibas söz konusu olarsa anlama hamletmek zorunlu olur. Örneğin üçüncü şahıs bayan kastedildiğinde anlam esas alınıp أُعْطِيَ مَنْ سَأَلَكَ denmesi zorunludur.⁹⁵⁰

Lafız ve anlam ikilemine sahip şart, soru ve mevsûl edatları gibi isimlerde lafza haml mümkün olduğu gibi anlam üzerine haml etmek de mümkündür. Örneğin “وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ”⁹⁵¹

⁹⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/32.

⁹⁴⁴ el-Bakara 2/274.

⁹⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/140.

⁹⁴⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/411.

⁹⁴⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/308.

⁹⁴⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 3/281.

⁹⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/308.

⁹⁵⁰ İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü't-Teshîl*, 1/213.

⁹⁵¹ Yunus 10/42.

âyetinde fiilin cemi olarak getirilmesi مَنْ edatının anlamını; ⁹⁵²”وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا“
âyetinde ise fiilin ilkin müzekker ardından müennes olarak gelmesi مَنْ şart edatının hem lafzı
hem de anlamının riayet edilmesinden kaynaklanmaktadır.⁹⁵³ Aynı şekilde “بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ”
⁹⁵⁴”وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ“ âyetinde yer alan مَنْ kelimesi lafız itibariyle müfred,
anlam itibarı ile cemi olduğundan birinci zamirde lafza hamledilerek müfred, ikinci ve
sonrası zamirlerde ise anlama hamledilerek cemi getirilmiştir.⁹⁵⁵ Söz konusu örneklerden de
anlaşıldığı üzere hem lafız hem de anlamın itibare alınabileceği durumlarda öncelikle lafza
ardından anlama itibar edilmesi esastır.

Bu durum sadece mevsul veya şart isimlerle sınırlı olmayıp lafzı ve anlamı sayısal veya
cinsiyet açısından farklılık gösteren bütün kelimeler için geçerlidir.⁹⁵⁶ Örneğin Yusuf suresi
otuzuncu âyetinde, وَقَالَ نِسْوَةٌ şeklinde fiilin müzekker; Hucurât 14. âyetinde ise قَالَتِ الْأَعْرَابُ şeklinde
fiilin müennes getirilmesi kırık çoğulların hem müzekker hem de müennes muamelesi
görmeleriyle gerekçelendirilmiştir. Nitekim bu yapılardan cemi (الجمع) kastedildiğinde
müzekker, cemaat (الجماعة) kastedildiğinde ise müennes olarak değerlendirilirler.⁹⁵⁷

Münkati‘ müstesnâ olumsuz cümlede Temim lehçesine göre merfû olur. Hicaz lehçesine
göre ise mansûb olur. Bu lehçeye göre istisnâ edatı لَا’nın münkati‘ müstesnâyı nasb etmesi
لَكِنَّ ile aynı anlamı taşımasına bağlanmıştır⁹⁵⁸

Anlama haml mahmûlün mahmul ‘aleyh ile aynı işlevi görmesine neden olur. Nitekim
زَمَن kelimesi geçmiş bir süreyi ifade ediyorsa إِذْ ile aynı mânaya geldiğinden onun gibi hem
fiil hem de isim cümlesine izâfe edilebilir. Bu kelime gelecek zamanı ifade ettiğinde ise إِذَا
ile aynı anlama geldiğinden kendisi gibi sadece fiil cümlesine izâfe edilebilmektedir⁹⁵⁹

⁹⁵² el-Ahzâb 33/13.

⁹⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/415; İbn Usfûr, Ebü’l-Hasen Ali b. Mü’mîn el-İşbîlî, *Şerhu Cümeli ez-Zeccâcî*, 1/134-136.

⁹⁵⁴ el-Bakara 2/112.

⁹⁵⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/65.

⁹⁵⁶ İbn Usfûr, *Şerhu Cümeli ez-Zeccâcî*, 1/139. Arap dilinde hem lafza hem mânaya hamli mümkün edat ve isimler hakkında detaylı bilgi için bk. ‘Anbekî, Ali Abdullah Hüseyin el-, *el-Hamlu ‘ala’l-ma’nâ*, 135.

⁹⁵⁷ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 269.

⁹⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/319.

⁹⁵⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/119.

Nahiv kurallarına göre mübtedâ, ya ma‘rife veya muhassas nekre olmalıdır. Salt bir nekrenin mübtedâ olması doğru değildir. شَرُّ أَهَرِّ ذَا نَابٍ (Köpeğin bu şekil havlaması pek hayra alamet değil) gibi örneklerde mübtedânın tarifine veya tahsisine dair zâhir bir emare görünmese de, anlama hamilden dolayı bu cümle doğrudur. Çünkü mâna açısından (مَا أَهَرُّ ذَا نَابٍ إِلَّا شَرُّ) bir tahsis söz konusudur.⁹⁶⁰

Söz dizim açısından cümle içerisindeki unsurların gramer açısından konumları dilciler tarafından anlam illeti ile gerekçelendirilmiştir. Örneğin fâilin söz dizimde mef‘ûle olan önceliği (takdim) anlamının esas alınmasıyla izah edilmiştir. Çünkü lafzî fâilin anlamı, yani varlık alanındaki fâil mef‘ûle takaddüm eder.⁹⁶¹ Aynı şekilde kalbi fiiller dışında iki mef‘ûl alan fiillerin birinci mef‘ûlleri anlam itibari ile fâil olduklarından lafzî öncelik açısından fâil hükmündedir. Çünkü أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا gibi bir örnekte birinci mef‘ûl أَخَذَ (alan) olması hasebiyle fâildir.⁹⁶²

Şart cümlelerinde إِنْ فَعَلْتُ فَعَلْتُ ile إِنْ تَفْعَلْ أَفْعَلْ örneklerinde olduğu gibi şart fiil ile cevap fiil arasında zamansal bir uyum olması gerekir. Bu husus, taraflardan bir tanesinin olumsuz olduğu durumlarda da geçerlidir. Bu bağlamda إِنْ أَتَيْتَنِي لَمْ أَتِكَ şeklinde bir şart cümlesi zâhiren bu ilkeye uymasa da Sîbeveyhi’ye göre gayet uygun bir cümle yapısıdır. Çünkü لَمْ أَفْعَلْ yapısı فَعَلْ yapısının olumsuz kipi olduğundan söz konusu cümlelerde cevap lafzen muzâri fiil olsa da anlam itibari ile mâzidir.⁹⁶³

3.2.2. İş‘âr (Bildirim) İleti

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illetlerden biri de iş‘âr illetidir.⁹⁶⁴ Sözlükte bildirmek, farkına vardırırmak anlamlarına gelen bu kelime,⁹⁶⁵ bir kavram olarak konuşan şahsın meramına delalet etmesi maksadıyla lafzî birtakım değişiklikler yapmasını ifade eder.⁹⁶⁶ Dilciler bu illet vesilesi ile bazı dil unsurlarının cümledeki fonksiyonlarının

⁹⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/329.

⁹⁶¹ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 274.

⁹⁶² Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 279.

⁹⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/91.

⁹⁶⁴ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 135.

⁹⁶⁵ İbnü’l-Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mülkrim, *Lisânü’l-‘Arab*, “ş‘ar”, 4/409.

⁹⁶⁶ Esîr Târik Numan - Abdullah Humeyd Hüseyin, “İletü’l-iş‘âr fi’n-navi’l-‘arabî”, *Mecelletu Cami’ati’l-Enbâr* (2018), 56.

muhabata yönelik bir takım anlamsal bildirim olduğunu ortaya koymuşlardır.⁹⁶⁷ Nitekim Arap dilinde bazı hareketler, kelime türleri, hazif veya takdim şeklinde söz dizimde gerçekleşen bir takım değişiklikler, iş‘âr amacıyla yapılmaktadır.⁹⁶⁸

İş‘âr fonksiyonu ifa eden dilin en küçük bileşenleri hareketlerdir. Sözel veya bağlamsal karîneler cümlede hazfedilen unsurları iş‘âr etme faksiyonu icra ettiği gibi bazı hareketler de lafızdan atılan unsurları iş‘âr etme fonksiyonu icra ederler.⁹⁶⁹ Hareketlerdeki alışılmadık bazı değişiklikler daha çok kelimenin kökenine işaret amacıyla yapılır. Bu tip dilsel olguların izahında kullanılan iş‘âr illeti daha çok asıl illeti ile ilintili olup, kelimenin kökenine işaret etmektedir. Nitekim Sîbeveyhi’ye göre أُخْتُ ve بِنْتُ kelimelerindeki açık “ta” (ت) dişilik belirtisi olmayıp kelimenin asli harfi gibidir.⁹⁷⁰ Çünkü isimlere bitişen te’nîs “tâ” sı, vakıf durumunda “ha”ya dönüştüğü gibi öncesi de daima fetha olur. أُخْتُ ve بِنْتُ kelimelerinde ise böyle bir durum söz konusu değildir.⁹⁷¹ Buradan hareketle bazı dilciler, bu kelimelerde gerçekleşen anormal hareke değişiminin hazfedilen “vâv” ve “yâ” harfini iş‘âr görevi gördüğünü belirtmiştir. Çünkü أُخْتُ kelimesinde hemzenin zammelenmesi kelimedeki “vâv” harfinin hazfedildiğini, بِنْتُ kelimesinde ilk harfin kesrelenmesi ise kelimedeki “yâ” harfinin hazfedildiğini iş‘âr etmek içindir.⁹⁷² Aynı şekilde normal şartlarda cemi müzekkeri salim, مُسْلِمُونَ şeklinde olup “vâv”ın öncesi zammeli olur. Ancak, مُصْطَفَى ve مُوسَى gibi maksûr isimler cem edildiğinde sondaki elif düştüğünden, hazfedilen elife delalet etmesi için vâvın öncesi fethalanır ve bu isimler, مُصْطَفَوْنَ ve مُوسَوْنَ şeklinde cem edilirler. Dolayısıyla bu tür isimlerde elif hazfedilmeden önce var olan fetha, elifin hazfinden sonra da baki kalmak suretiyle kelimedeki mahzûf bir elif olduğunu göstermektedir.⁹⁷³

Bazen de harekedeki anormallik, yapıdaki anormalliği iş‘âr vazifesi görür. Nitekim bir ismin cemi müzekker (sonuna vâv/yâ ve nûn bitiştirilerek) kipinde cem edilebilmesi için kelimenin müzekker ve akıllı bir varlığı ifade etmesi gerekir. Hem müennes hem de akılsız bir varlığı

⁹⁶⁷ ‘Avâdî, *el-‘İlelû’n-nahviyye fî kitabi Sîbeveyhi*, 275.

⁹⁶⁸ Numan - Abdullah Humeyd Hüseyin, “‘İlletü’l-iş‘âr fî n-navi’l-‘arabî”, 54-67.

⁹⁶⁹ İbnü’l-Hâcib el-Kurdî el-Mâlikî İbnü’l-Hâcib, *Emâlî İbni’l-Hâcib*, thk. Fahr Sâlih Suleymân Kadâre (Beyrut, 1409/1989), 1/439.

⁹⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/221.

⁹⁷¹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/487.

⁹⁷² Süheylî, *Netâicü’l-fiker*, 79, 80.

⁹⁷³ Ebû İshâk İbrahim b. Musa eş-Şatîbî, *el-Makâsidü’s-şâfiye fî şerhi’l-hulâseti’l-kâfiye: Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ (Mekke: Cami’atu Ümmi’l-Kurâ, 1438-2007), 6/454; Süyûtî, *el-İktirâh*, 100.

ifade ettiği hâlde اَرْضْ kelimesi, اَرْضُونَ şeklinde bu formatta cem edilmiştir. Arap dilciler “râ” harfindeki harekenin, bu kelimenin bu formatta cem edilmesinin asıl dışı olduğunu iş‘âr etmek için olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim normal şartlarda bu formatta yapılan çoğulda kelimenin sonuna bitişen eklerin dışında herhangi bir değışiklik yapılmaz.⁹⁷⁴

Dilin en küçük birimi hareketler, iş‘âr fonksiyonu üstlendiği gibi dilin temel yapı taşları olan kelimeler de bu görevi ifa için kullanılmıştır. Nitekim Halîl b. Ahmed’e göre zamirü’l-faslın, cümleye anlamsal vurgu katmanın dışında asli bir işlevi daha bulunmaktadır. Bu işlev, konuşan şahsın bu zamir vasıtasıyla muhataba, zamirden sonra gelecek olan unsurun müsnedu ileyhe (özneye) bağlı sıfat olmayıp, cümlenin düğümlendiği unsur olan müsned (yüklem) olduğunu bildirmesidir.⁹⁷⁵ Dolayısıyla cümlede alışılmışın dışında gelen bu zamir, muhatabın zihnini alışılmışın dışına yönlendirmektedir.

Arap dilinde zamirin temel fonksiyonu ihtisâr olduğundan ve müttasıl zamirler münfasıl zamirlerden daha kısa olduğundan, müttasıl zamir imkânı oluğu sürece münfasıl zamirin getirilmesi imkânsızdır. Buna rağmen müttasıl zamir getirildiğinde muhataba meramın doğru aktarımında sorun yaşanacaksa münfasıl zamir tercih edilir. Bu yüzden ism-i fâil, ism-i mef‘ûl gibi müştak isimler cümlede kendilerinin hemen öncesine değil de bir öncesine isnâd edildiklerinde, muhataba bu durumun iş‘ârı için zamirin münfasıl getirilmesi zorunludur. Örneğın زيدٌ عَمَرُو ضَارِبُهُ هُوَ cümlesinde zamir münfasıl olarak getirilmeseydi, dövme eyleminin kimin tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmayacaktır. Hatta zamirin yakın olana dönme ihtimalinin yüksek olmasından dolayı eylemin عَمَرُو tarafından gerçekleştirildiği şeklindeki yanlış olasılık daha güçlü olacaktır. Dolayısıyla burada alışılmışın dışında zamirin münfasıl getirilmesindeki amaç, muhataba bu eylemin öznesinin cümlede yer alan olağanın dışında bir unsur olduğunu bildirmektir. Çünkü zamirin olağan dışı bir şekilde gelmesi, merca‘ının da olağan dışı olduğunun göstergesidir.⁹⁷⁶

Zamirlerin yanı sıra cümlede olağan dışı ilave edilen birtakım kelimeler de iş‘âr fonksiyonunu icra ederler. Nitekim normal koşullarda مَا أَفْعَلْ ta‘accub kipinde مَا ve fiil arasına fasıl girmez. Ayrıca bu ta‘accub kipi mâzi fiil görünümünde olsa bile inşâ ifade ettiğinden, geçmiş zaman anlamından soyutlanmıştır. Ancak mütekellim, hayretinin geçmişe yönelik

⁹⁷⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/38.

⁹⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/389.

⁹⁷⁶ Câmi, *el-Fevâid*, 2/32, 33.

olduğunu iş‘âr etmek istediğinde, ikisinin arasına, cümlelerin anlamını dili geçmiş zamana çevirmeye yarayan كَاَنَّ fiilini getirip, مَاكَانَ أَحْسَنَ زَيْدًا (Zeyd, ne kadar güzel idi) şeklinde okur.⁹⁷⁷

Bazı Arap dilcilere göre tenvinü’t-terennüm diye bilinen ve kafiyelelerin sonuna bitişen tenvinin temel fonksiyonu iş‘ârdır. Buna göre,

أَفَلَيْ الْيَوْمِ غَاذِلٌ وَالْعِتَابُ
وَقُولِي إِنَّ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابْتُ

(Yetti artık azarlamaların ve sitelelerin! Bir kere olsun yaptığım doğruya da doğru de!) örneğinde olduğu gibi bu tenvin türünün, olağan dışı bir şekilde fiilin veya “el” takılı isimlerin bile sonuna bitişmesi, beytin tamamlandığını iş‘âr etmek içindir.⁹⁷⁸

Sonuç olarak dil, en gelişmiş bir bildirişim aracı olduğundan dilde yanlış anlaşılmaya mahal vermemek gerekir. Bu bağlamda dildeki her bir unsur, muhataba aktarilmek istenen meramı aktarmada bir tür bildirim vazifesi görmektedir. Dilciler bir nahiv illeti olarak iş‘ârı, daha çok olağanın dışındaki meramların lafızda yapılan olağan dışı değişikliklerle bildirim bağlamında kullanmıştır. Bu bağlamda lafız boyutunda bir takım rutin dışına çıkışların, bazen kelimenin kökenine bazen de meramın rutin dışı oluşuna delalet maksadıyla gerçekleştirildiği vurgulanmıştır.

3.2.3. Te’kîd (Pekiştirme) İlleti

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illet türlerinden biri de te’kîd illetidir. Bu illet,⁹⁷⁹ te’kîd (التَّكْيِيد) veya tevkîd (التَّوَكِيد) şeklinde iki okunuşa sahip olup,⁹⁸⁰ genelde cümlede yer alan bazı ilave, tekrar veya cümlelerin olağanın dışında inşasındaki amaç ve gayeyi, açıklamak için kullanılmıştır.

Arap dilinde tabi grubundan lafzî ve mânevî te’kîd, söz dizimdeki bir takım olağan dışı değişiklikler, اِنَّ, اَنَّ, te’kîd nûnları ve te’kîd lâmi gibi sırf bu amaçla vazedilen edatlar, başta مِنْ ve بَا olmak üzere cümleye te’kid anlamı katmak için getirilen zâid harfi cerler gibi pek çok te’kîd vasıtası bulunmaktadır.

⁹⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/73.

⁹⁷⁸ Süheyli, *Netâicü’l-fiker*, 151.

⁹⁷⁹ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 135.

⁹⁸⁰ İbn Cinnî, *el-Munsîf*, 1/230, 231.

Özellikle tabi grubundan te'kîd'in temel gayesi ihtiyat, yani olası bir yanlış anlamamanın önüne geçmektir.⁹⁸¹ Söz dizim veya edatlarla yapılan te'kîd ise daha çok münkir konumunda olduğu durumda muhatabı ikna maksadıyla yapılmaktadır. Özellikle bu amaçla yapılan te'kîdlerde muhatabın inkâr seviyesi esas alınarak ihtiyaca göre ilave te'kîd enstrümanları kullanılmıştır.⁹⁸²

Cümlede te'kîd için getirilen unsurlarla ilgili genel ilke, bu unsurlar cümleden atıldığında cümlelerin aslı anlamının bozulmamasıdır.⁹⁸³ Ayrıca cümlede te'kîd işlevi gören öğelerin hazfı uygun değildir. Çünkü hazîf ve te'kîd birbirine zıttır.⁹⁸⁴

Yukarıda belirtildiği üzere cümlede ihtiyaca göre birden fazla te'kîd edatının kullanılması câiz olsa da bu edatların birbiri ardına gelmeleri hoş karşılanmamıştır.⁹⁸⁵ إِنَّ ve اِنَّ gibi âmil te'kîd edatlarının bir arada bulunamamasını Sîbeveyhi amel çatışmasıyla açıklarken,⁹⁸⁶ yorumcularından Sîrâfî ise istiğnâ illeti ile açıklamıştır. Buna göre iki te'kîd edatının yan yana gelememesinin nedeni anlamsal açıdan aynı işlevi görmeleridir.⁹⁸⁷ Bunula birlikte aralarında amel çatışması olmayan iki te'kîd edatının birbiri ardına geldiği örnekler de bulunmaktadır. Örneğin وَمَا اِنْ لَا تُحَاكُ لَهُمْ ثِيَابٌ cümlesinde اِنْ ve لَا edatları, مَا edatının ifade ettiği nefiy anlamını pekiştirmek için birbiri ardına gelmiştir.⁹⁸⁸ Aynı şekilde كُلُّ, te'kîd edatından sonra gelen أَجْمَعُ, أَكْثَرُ, أَكْثَرُ gibi te'kîd edatları ardı sıra gelebilmektedir. Bu lafızlara özgü durum, söz konusu te'kîd lafızları arasında var olan nüans farkından dolayı birebir tekrarın olmamasıyla izah edilmiştir.⁹⁸⁹

Cümlede sırf te'kîd için ilave edilen edatlar, âmil ile mamûl arasında gelseler bile amelin iptaline neden olmazlar. Nitekim “فِيمَا نَقُضُهُمْ مِيثَاقَهُمْ”⁹⁹⁰ âyetinde ب ve mamûlu arasına مَا ziyade

⁹⁸¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/101.

⁹⁸² Cürcânî, *Delâilü 'l-i 'câz*, 2/327.

⁹⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/245.

⁹⁸⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/378.

⁹⁸⁵ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 1/243.

⁹⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/124.

⁹⁸⁷ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/341.

⁹⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/109.

⁹⁸⁹ Verrâk, *İlelü'n-nahv*, 259.

⁹⁹⁰ en-Nisâ 4/155.

edilmesine rağmen b amel etmiştir.⁹⁹¹ Aynı şekilde cümlede sırf te'kîd için ziyade edilen cer harfleri, zâid olmadıkları durumda olduğu gibi amel ederler.⁹⁹²

Yukarıda belirtildiği üzere Arap dilinde kullanılan başlıca te'kîd enstrümanları, lafzî ve mânevî şeklinde iki kısma ayrılan tabi grubundan te'kîdlerdir. Lafzî te'kîd, harf, fiil, isim veya cümlelerin birebir tekrarı şeklinde gerçekleşir.⁹⁹³ Mânevî te'kîd ise كَلِّ ve نَفْسُ gibi lafızlarla gerçekleşir.⁹⁹⁴

Arap dilinde te'kîd, işlevi sadece anlamsal pekiştirmeyi sağlamak olan ve te'kîd diye bilinen bir tabi türü ile sağlandığı gibi, hâl, mef'ûl-u mutlak, ve kasem gibi cümlelerin yan unsurları ile de sağlanmaktadır. Bunun yanı sıra جَ، اَنَّ، اِنَّ، tenbîh harfleri, te'kîd nûnları، با، مِّنْ، gibi zâid harfler، فَاَنَّ، فَاَنَّ، şart edatı olan اَمَّا ve zamirü'l-fasl gibi edat ve bağlaçlarla da te'kîd gerçekleşmektedir.⁹⁹⁵

Dilciler, cümlede mübdelu minhi yok hükmünde sayarlar. Gramatik açıdan bu doğru bir yaklaşım olmakla beraber, Sîbeveyhi'ye göre bedelin türleri arasında bedelü'l-kül ile bedelü'l-cüzün temel işlevi te'kîddir. Çünkü رَأَيْتُ عَبْدَ اللَّهِ شَخْصًا yerine، رَأَيْتُ ثُلَّةً قَوْمًا رَأَيْتُ عَبْدَ اللَّهِ شَخْصًا yerine، رَأَيْتُ ثُلَّةً قَوْمًا رَأَيْتُ قَوْمًا ثُلَّةً şeklinde cümlelerin ibdâl üzerine kurulmasındaki gaye, gerçekleşen tekrar sonucu anlamın pekiştirilmesidir.⁹⁹⁶

Arap dilinde yeminin temel fonksiyonu te'kîddir. Bundan dolayı vurgu yapılmak istenen cümleler yeminle başlar.⁹⁹⁷ Bununla birlikte anlama daha fazla vurgu yapmak maksadıyla اِنَّ vb. te'kîd edatlarıyla başlayan cümlelerde olduğu gibi kasem cümlesinde de bazen ek te'kîd edatı olarak “lâm” getirilir.⁹⁹⁸ Özellikle وَاللَّهِ لَا فَعَلَنْ örneğinde olduğu gibi henüz gerçekleştirmediğin bir eylemi gerçekleştireceğine şiddetle vurgu yapmak istediğinde, kasemin “lâm” ile takviyesi zorunlu bir hâl alır.⁹⁹⁹

⁹⁹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/221.

⁹⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/225.

⁹⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/125, 126.

⁹⁹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/387.

⁹⁹⁵ Abdul'alîm, “Fî'l-mekâsidi'l-âmmeh”, 3/87.

⁹⁹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/150.

⁹⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/497.

⁹⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/109.

⁹⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/104.

Arap dilinde “¹⁰⁰⁰وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ” ve “¹⁰⁰¹فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ” âyetlerinde olduğu gibi cümlelerin yan unsurlarından olan sıfat bazen te’kîd işlevi görür.¹⁰⁰² Aynı şekilde Arap dilinde “¹⁰⁰³سِيرَ عَلَيْهِ سِرًّا” ve “¹⁰⁰⁴ضَرَبَ بِهِ ضَرْبًا” örneklerinde olduğu gibi sırf te’kîd için gelen mef’ûl-u mutlak türü bulunmaktadır.

Arap dilinde te’kîd için sıklıkla kullanılan enstrümanlardan biri de zâid harflerdir. Nitekim “¹⁰⁰⁵مِنْ كَفَى بِالشَّيْبِ” ve “¹⁰⁰⁶لِلَّهِ دَرَّةٌ مِنْ رَجُلٍ وَحُسْبُكَ بِهِ مِنْ رَجُلٍ، مَا أَتَانِي مِنْ أَحَدٍ” gibi örneklerde ¹⁰⁰⁵مِنْ ve ¹⁰⁰⁶بِ harflerinin ziyade edilmesi, te’kîd içindir. Aynı şekilde “¹⁰⁰⁷هَلُمَّ لَكَ” ve “¹⁰⁰⁸رُوَيْدَكَ” gibi örneklerde yer alan mecrûr zamir te’kîd işlevi görmektedir. Çünkü bu zamir olmadan da cümlelerin asli anlamı tamdır.¹⁰⁰⁹

Öte yandan “¹⁰¹⁰لَيْلًا يَغْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ” ile “¹⁰¹¹أَمَّا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ” âyetinde ziyade edilen ¹⁰¹⁰لَيْلًا ve ¹⁰¹¹ذَا harfleri te’kîd işlevini görmektedir. Cümleye ziyade edilen bu tür unsurların te’kîd işlevi gördüklerinin göstergesi bu edatlar cümleden atıldığı takdirde esas anlamın bozulmamasıdır.¹⁰¹²

Nidâ edatı ile tarif edatı (“el” takısı) bir arada bulunamadığından “¹⁰¹³يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ” örneğinde olduğu gibi, “el” takılı ismin münâdâ yapılabilmesi için bu isim ile nidâ edatı arasına ¹⁰¹⁴أَيُّ getirmek suretiyle bir ara formül bulunmuştur. Buradaki ¹⁰¹⁵أَيُّ görünürdeki münâdâ, ¹⁰¹⁶أَيُّ edatına bitişen ¹⁰¹⁷هـ ise nidâ edatındaki vurguyu pekiştirmek içindir. Çünkü bu durum münâdâyâ özgüdür.¹⁰¹⁸

Bazen dilde te’kîd fonksiyonu için getirilen ekler, ilave edildikleri dil unsurunun bir parçası hâline gelirler. Nitekim “¹⁰¹⁹وَكَايْنُ مِنْ قَرْيَةٍ” âyetinde olduğu gibi ¹⁰²⁰كَأَيَّ edatından sonra genellikle te’kîd için ¹⁰²¹مِنْ ziyade edilir. Aynı şekilde “¹⁰²²لَا سِيَمَا”daki “mâ” te’kîd için ziyade dilmiştir.

¹⁰⁰⁰ en-Nahl 16/51.

¹⁰⁰¹ el-Hâkka 69/13.

¹⁰⁰² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/105.

¹⁰⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/231. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/378-384

¹⁰⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/315, 316; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/174.

¹⁰⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/246.

¹⁰⁰⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293.

¹⁰⁰⁷ el-Hadîd 57/29.

¹⁰⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/222.

¹⁰⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/225.

¹⁰¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/212.

¹⁰¹¹ et-Talâk 65/11.

Sîbeveyhi, dildeki yaygınlığından hareketle bu tür örneklerde ilave edilen مِنْ ve لَ edatlarının kelimenin ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini bildirmiştir.¹⁰¹²

Te'kîd için kelimeye bitişen eklerde genel ilke, *sözün yapısındaki artış, anlamdaki artışa etki eder* şeklindedir. Nitekim dilcilere göre hem şeddeli (ض) hem de şeddesiz te'kîd “nûn”u (ض) anlamsal pekiştirmeyi sağlamasına rağmen, şeddeli te'kîd “nûn”undaki vurgu, şeddesiz te'kîd “nûn”undaki vurgudan daha fazladır.¹⁰¹³ Ayrıca bazı te'kîd edatları sadece te'kîd işlevi görmekle kalmayıp cümleye kattıkları başka anlamlar da bulunmaktadır. Örneğin اُنْ sadece cümleyi mastarlaştırma ve donuklaştırma fonksiyonu icra ederken اُنْ bu fonksiyonun yanı sıra cümleye te'kîd anlamı da katmaktadır.¹⁰¹⁴

Arap dilinde te'kîd için kullanılan enstrümanlardan biri de söz diziminde olağan dışı değişiklikler. Nitekim cümledeki bazı öğelerdeki dizilim sonucu anlama vurgu sağlanmıştır. Örneğin اُنْ اِسْتَعْلَ شَيْبَ رَاسِي veya فَجَرْنَا اِسْتَعْلَ اَلْأَرْضَ عُيُونًا¹⁰¹⁵ ve اِسْتَعْلَ اَلرَّأْسَ شَيْبًا¹⁰¹⁶ âyetlerinde, cümlelerin اِسْتَعْلَ شَيْبَ رَاسِي veya فَجَرْنَا اِسْتَعْلَ اَلْأَرْضَ عُيُونًا şeklinde daha basit bir şekilde inşa edilmemesi, anlama vurgu amacını içermektedir.¹⁰¹⁷

Bunun yanı sıra اِسْتَعْلَ اَلرَّأْسَ شَيْبًا¹⁰¹⁸ ve اِسْتَعْلَ اَلْأَرْضَ عُيُونًا¹⁰¹⁹ âyeti ile اِسْتَعْلَ اَلرَّأْسَ شَيْبًا¹⁰²⁰ âyetinde söz dizimdeki değişiklik, anlama vurgu yapmak içindir. Çünkü bu cümlelerin daha basit bir düzeyle kurulumu mümkündür. Örneğin birinci âyet, اِسْتَعْلَ اَلرَّأْسَ شَيْبًا şeklinde; ikinci âyet de اِسْتَعْلَ اَلرَّأْسَ شَيْبًا şeklinde daha basit bir düzeyde inşa edilebilirken mevcut dizilim, te'kîd amacı taşımaktadır.¹⁰²⁰ Burada ikinci âyetten hareketle fiil cümlesinden isim cümlesine geçişin te'kîd ifade ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü haberi fiil cümlesi sayesinde isnatta tekrar gerçekleşmektedir.

¹⁰¹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/170, 171.

¹⁰¹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/509.

¹⁰¹⁴ Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 970.

¹⁰¹⁵ Meryem 19/4.

¹⁰¹⁶ el-Kamer 54/12.

¹⁰¹⁷ Cürcânî, *Delâilü 'l-i 'câz*, 2/100-102.

¹⁰¹⁸ el-Mâide 5/38.

¹⁰¹⁹ el-A'râf 7/58.

¹⁰²⁰ Vafik Mustafa eş Şu'aybî, *Esâlibü 't-tevkîd fi 'l-Kurâni 'l-Kerîm* (Ürdün: Dâru'l-Felâh), 176.

Sonuç olarak te'kîd illetinin temel iki çıkış noktasının olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, başta tabi türünde yer alan lafzî ve mânevî te'kîdlerde olduğu gibi bu tür tekrarların gereksiz olmayıp, dilde yanlış anlaşılmanın önüne geçtiğini vurgulamak. İkincisi ise temel işlevi te'kîd olan edatlar, te'kîd işlevi gören zâid edatlar veya söz diziminde yapılan bir takım olağan dışı değişikliklerle gerçekleşen te'kîdde olduğu gibi, dilde hiçbir şeyin boşuna olmadığı, zâid bile olsa her bir dil unsurunun anlama hizmet eden bir fonksiyonun olduğu vurgulanmıştır. Bu da illiyet fikri ile dildeki hikmet düşüncesinin paralelliğini göstermektedir.

3.2.4. Tezâd (Karşıtlık) İlleti

Tezâd, ak-kara gibi bir arada bulunması imkânsız iki zıt¹⁰²¹ arasındaki kavramsal ilişkiyi ifade eder. Tezâd, kavramlar arasındaki karşıtlığı ifade eder ve çelişik kavramlardan farklı olarak karşıtlıkta üçüncü hâlin imkânsızlığı diye bir şey yoktur. Çünkü çelişikte bir orta kavrama yer yokken karşıt kavramlarda bir orta kavrama yer vardır.¹⁰²² Bu bağlamda ma'rifelik-nekrelik, müzekkerlik-müenneslik, i'râb-binâ, ref'-nasb-cer vb. kavramlar çelişik kavramlar olmayıp karşıt kavramlardır. Çünkü her ne kadar kelime türlerinden ismi esas aldığımızda bu kavramlar arasında üçüncü bir kavramın ihtimali yoksa da bu göreceli bir husus olduğundan çelişikliği gerektirmez.

Nahiv ilminde sıklıkla kullanılan¹⁰²³ tezâd illetinin, Arap dilciler tarafından hem olgular bağlamında hem de amaç ve gaye bağlamında kullanıldığı görülmektedir. Nitekim ma'rifelik ve nekrelik arasındaki karşıtlıktan dolayı bir kelimedede bir anda her iki olguya dair alametin bir arada bulunamayacağını belirten dilciler, sözün uzatılmasının amaçlandığı bir bağlamda kısaltmanın bu amaca ters düşeceğinden dolayı hazfe gidilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Dildeki tezaadın kelâmdaki tezâd gibi olduğunu ifade eden İbn Cinnî, hareketin hareketsizliği, beyazın siyahı, aydınlığın karanlığı izale ettiği gibi dilde de bir arada bulunamayan zıt unsurlardan en sonda gelenin, öncekini ortadan kaldıracağını belirtmiştir. Örneğin tenvinli bir ismin başına tarif edatı geldiğinde tenvin düşecektir.¹⁰²⁴ Aynı şekilde izâfe ve tenvin arasında zıtlık bulunduğundan, izâfe geldiğinde tenvin düşecektir.¹⁰²⁵

¹⁰²¹ Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn*, “ddd” 3/11.

¹⁰²² İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2007), 62.

¹⁰²³ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹⁰²⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/62.

¹⁰²⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/65.

Dilciler tezâd illetini, daha çok bir arada bulunması imkânsız karşıtların itişmesi bağlamında kullanmışlardır. Nitekim ال takısı ile tenvin bir arada bulunamadığı gibi. Bitişik zamir ittisal alameti, tenvin ve nûn infisal alameti olduğundan bir arada bulunmaları imkânsızdır. Bundan dolayı Arap dilinde الرَّجُلُ şeklinde bir yapı doğru olmadığı gibi ضَارِبُكَ veya مُحْتَضِرُونَ şeklinde bir yapı da doğru değildir.¹⁰²⁶ Aynı şekilde izâfe belirliliği, tenvin belirsizliği; izâfe anlamsal yoksunluğu ve eksikliği tenvin ise doygunluk ve yeterliliği ifade ettiğinden ikisinin bir arada bulunması doğru değildir.¹⁰²⁷

Arap dilinde hâl nekre olması gerektiğinden ma‘rife ve nekrelilik arasındaki teztattan dolayı hâl ma‘rife olarak geldiği yerlerde nekre ile te‘vîl edilmiştir.¹⁰²⁸

Normal şartlarda aynı türden iki farklı isme tek bir sıfat getirilebilirken biri ma‘rife diğeri nekre olan iki isme tezâd illetinden dolayı tek bir sıfat getirilemez. Dolayısıyla هَذِهِ نَافَةٌ وَفَصِيلُهَا şeklinde bir cümle, Arap dili açısından doğru bir cümle olarak görülmemiştir.¹⁰²⁹ Aynı şekilde soru bir şeyin belirsizliğini, sıfat ise bilinirliğini ortaya koyduğundan مَنْ عَبْدُ اللَّهِ وَهَذَا زَيْدٌ (iki salih adam olan Abdullah ve bu Zeyd kimdirler?) şeklinde bir cümle yapısı Arap dili açısından saçma bir cümle kabul edilmiştir.¹⁰³⁰

Karşıtlık ilkesine göre mu‘reb bir kelimedede aynı anda iki farklı i‘râb bulunamaz.¹⁰³¹ Bundan dolayı Arap dilinde tenâzu‘ denen bir konuya yer verilmektedir. Nitekim tenâzu‘ konusunun temel problemi, iki farklı âmilin bir mâmûle yönelmesidir ki bu durumda her ikisine birden âmel vermek imkânsındır. Çünkü iki âmilin aynı ameli (ref‘-ref‘) talep etmesi durumunda iki müessirin bir eserde ictimâ sorunu ortaya çıkarken, farklı âmeller (ref‘-nasb) talep ettiklerinde ise iki zıt i‘râbın bir kelimedede toplanması sorunu ile karşı karşıya kalınacaktır.¹⁰³²

Zaman zaman tezâd illetinin çelişki anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim ‘alemiyetin müessir şart olduğu gayri munsarif isimler, nekrelendiğinde mutlaka munsarif olurlar. Çünkü ‘alemiyet, bir arada bulunduğu men-‘i sarf illetlerinin aynı zamanda tesir

¹⁰²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/187.

¹⁰²⁷ Enbârî, *el-İnsâf*, 395; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/240.

¹⁰²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/231.

¹⁰²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/59.

¹⁰³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/60.

¹⁰³¹ Verrâk, *İlelü'n-nahv*, 504.

¹⁰³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/74.

şartıdır. Dolayısıyla alemiyet olmazsa geride kalan illetler işlevsizdir. Bunun bir tek istisnâsı ‘adl ve veznü’l-fiildir. Çünkü bu iki illette ‘alemiyet şartı aranmaz. ‘Alemiyet, ucme ve veznü’l-fiil için müessir bir şart olmasa da bu iki sebep, aralarındaki tezattan dolayı bir arada bulunamazlar. Çünkü ucme Arap dili dışından ithal edilen lafızları ifade eden bir kavramken veznü’l-fiil, Arap diline özgü fiil kiplerini ifade eden bir kavramdır. Dolayısıyla ikisinin bir arada bulunması imkânsızdır.¹⁰³³

Mütekelim “yâ”sına izâfe edilen ismin durumu dilciler arasında tartışma konusudur. Bu tartışmanın pratik açıdan hiçbir faydası olmasa da bu tür isimler, bazılarına göre takdîr i ‘râb ile mu‘reb, bazılarına göre mebnî, bazılarına göre ise ne mu‘reb ne de mebnîdir. İsimde binâ ve i ‘râb arasında üçüncü bir durum söz konusu olmadığından hareketle üçüncü görüş, bu ismin mebnî olması için herhangi bir binâ gerekçesi olmamasından hareketle de ikinci görüş eleştirilmiştir. Üçüncü görüşü savunan ve isimlerde binâ-i ‘râb arası orta bir hâlin mümkün olduğunu savunan bazı dilciler, dil realitesinden uzaklaşarak, varlık alanında erillik-dişilik arası bir orta kategori (hunsâ) bulunabildiği gibi, isimlerde de bir orta kategorinin bulunmasının mümkün olduğunu iddia etmiştir.¹⁰³⁴

Tezâd illeti iki dilsel olgunun karşıtlığı bağlamında da kullanılmıştır. Nitekim normal münâdânın aksine mendûb münâdâda sözün uzatılması amaçlandığından dolayı bu isimde yapılacak bir kısaltma amaçla çalışmaktadır. Bu yüzden mendûb münâdâda terhîm gerçekleşmez.¹⁰³⁵ Aynı şekilde fiil, sürekli hazif ve cezimle ihtisara maruz kalan bir kelime türü olduğundan fiile tenvin bitişmesi buna ters düşer.¹⁰³⁶ Öte yandan ilgâ (âmelin lafzen ve manen iptali sonucu fiilin işlevsiz kılınması) edilmeye elverişli fiiller cümle başında gelip herhangi bir pekiştirme unsuruyla pekiştirildiklerinde bu fiillerde ilgâ yapılamaz. Çünkü fiilin pekiştirilmesi (te’kîd) ile ilgâsı arasında tezâd vardır.¹⁰³⁷

Tezâd illeti, cümlelerin ifade ettiği anlamın gerçeklikle bağdaşmaması bağlamında da kullanılmıştır. Nitekim olumlu cümlede müstesnâ müferrağın (müstesnâ minhin mahzûf olduğu müstesnâ türü) olmaması, bu anlamda tezâd illeti ile izah edilmiştir. Örneğin أَتَانِي إِلَّا جُزْءُ cümlesindeki mahzûf müstesnâ minh إِلَّا جُزْءُ cümlesinde olduğu gibi kapsamlı bir nekre

¹⁰³³ İbnü’l-Hâcib, Cemâlüddîn Osman b. Ömer, *el-Kâfiye fî ilmi’n-nahv*, thk. Salih Abdulazîm (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1431-2010), 13.

¹⁰³⁴ ‘Ukberî, Ebü’l-Bekâ’ Muhibbuddin ‘Abdullâh el-, *et-Tebyîn*, 150, 151.

¹⁰³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/240.

¹⁰³⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/240.

¹⁰³⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, 100.

isim أَحَدٌ (herkes/her kimse) olmak zorundadır. Bu durumda cümlelerin anlamı, “Zeyd hariç yer yüzündeki her kes yanıma geldi” şeklinde olacaktır ki bunun gerçeklikle bağdaştığı söylenemez.¹⁰³⁸

Nahiv alimleri, inşâî cümlelerinin mübtedâyâ haber olamamalarını da karşıtlık ilkesi ile açıklamışlar. Nitekim mübtedânın haberi, doğrulanabilme veya yanılabilme ihtimali olan haberî bir cümle olmalıdır. İnşâî cümlelerde ise tersi bir durum söz konusudur.¹⁰³⁹

Sonuç olarak ma‘rife-nekre, inşâ-ihbâr, tatvîl/te’kîd-hazif, i‘râb-binâ gibi kavramlar birbirine karşıt kavramlar olduğundan, bu kavramlara karşılık gelen dilsel öğelerin bir arada bulunması imkânsızdır. Buna istinaden dilcilerin bir takım gramer ilkeleri belirlediği görülmektedir. ‘Adem mufaraka illeti, dil öğeleri arasındaki çekimi ortaya çıkarttığı gibi, tezâd illeti de dil öğeleri arasındaki itimi ortaya çıkartmıştır.

3.3. Hem Lafız Hem Anlam Odaklı İlet Türleri

Yaygın illet türleri arasında lafza veya anlama bakan yönü ağır basan illetler bulunmakla birlikte hem lafza hem de anlam odaklı illetlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Nitekim yaygın illet türlerinden on üç tanesi bu başlık altında değerlendirilecektir.

3.3.1. Asıl İleti

Asıl-fer‘ olgusu anlambilimden, sesbilime, sarftan nahive, arûz ilminden belâgata kadar Arap dilbiliminin her alanının ilgilendiği bir konudur.¹⁰⁴⁰ Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan asıl illeti,¹⁰⁴¹ kelimenin yapısından, maruz kaldığı fonetik dönüşümlere, i‘râb-binâ konusundan cümle içerisindeki söz dizime kadar dilin pek çok kuralının belirlenmesinde dilcilerin başvurduğu başlıca ölçüt olmuştur. Asıl illeti kuralları belirlemede dilciler için bir mihenk taşı vazifesi görmüştür. Bu illet, gerekçelendirilecekler ile gerekçelendirilmeyecekleri birbirinden ayırt etmenin başlıca kriteridir. Teşbîh ve haml gibi fer‘e bağlı birçok temel nahvî illetin de belirleyicisidir.

Nahiv ilminde asıl, olması gereken, genel kaide, ek almamış, yaygın olan, kronolojik olarak daha önce olan vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Bunların zıddına da fer‘ denir. Dilciler kural

¹⁰³⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 3/54.

¹⁰³⁹ Şatîbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa eş-, *el-Makâsidü’ş-şâfiye*, 4/448.

¹⁰⁴⁰ Hasan Hamîs el Mîlh, *Nazariyetü’l-asl ve’l-fer‘ fi’n-nahvi’l-‘arabî* (Umman: Dârü’ş-Şürûk, 2001), 17.

¹⁰⁴¹ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 135.

belirlemede yaygın kullanımı esas almış, bu kullanımlardan hareketle soyutlama yoluyla küllî kaideler belirlemişlerdir. Bu yönüyle asıl-fer[‘] meselesi dilbilimleri arasında nahiv ilminin en önemli konuları arasında yer almaktadır.¹⁰⁴²

Asıl illeti, kelimelerin kökenini, fonetik özelliklerini, i'râbî hükümlerini, işlevsel özelliklerini ve cümle içerisindeki konumlarını belirlemede başvurulmuş başlıca illettir. Nahivciler, usûlcülerin, *الأصل بقاء ما كان على ما كان* (eşyada aslolan olanın olması gerektiği gibi olmasıdır) ilkesi¹⁰⁴³ ile örtüşen asıl illetine istinaden birçok dil kuralı belirlemişlerdir. Arap dilinde asıl-fer[‘] ayrımı, gramatik açıdan pek çok hükmün ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Örneğin te'nîs,¹⁰⁴⁴ 'adl¹⁰⁴⁵ gibi ismi gayri munsarif kılan bütün sebeplerde bir nevi fer[‘]iyet söz konusudur.

Asıl illeti dilcilerin sadece zâhirî lafza takılmayıp anlamı esas aldıklarını göstermektedir. Nitekim *أَجْعُ, أَكْتَعُ, أَبْصَعُ* gibi te'kîd edatlarında zâhiren izâfe bulunmadığı hâlde, *نَفْسُهُ, عَيْنُهُ* vb. diğer edatlar gibi aslı itibari ile izâfeli sayılmış ve ma'rife muamelesi görüp ma'rife isimlere tabi edilmişlerdir.¹⁰⁴⁶ Bu bağlamda asıl illeti, dilcilerin derin yapıları ortaya çıkartmak için başvurdukları bir illet olduğu söylenebilir. Nitekim Arap dil gramerine göre muzâri fiili emir, nehiy, istifhâm, temennî ve 'arz (nazik teklif) gibi yapıların cevabında meczûm olur. Bunun nedeni olarak ilk dönem dilciler bu cümlelerin aslı itibari ile birer şart cümlesi olduğu illetini öne sürmüştür. Örneğin, *إِنِّي آتِيكَ* (Bana gel, sana geleylim) cümlesi, *إِن تَأْتِيَنِي آتِكَ* (Bana gelirsen sana gelirim); *أَيْنَ يَبْتَئِكَ أَزْرُكَ* (Evin nerede? Seni ziyaret edeyim) cümlesi, *إِن أَعْلَمَ مَكَانَ بَيْتِكَ* (Evinin yerini bilirsem seni ziyaret ederim); *لَيْتَهُ عِنْدَنَا يُحَدِّثُنَا* (Keşke yanımızda olsa da bizimle konuşsa) cümlesi, *إِن يَكُنْ عِنْدَنَا يُحَدِّثُنَا* (Yanımızda olsa bizimle konuşur) anlamındadır.¹⁰⁴⁷

Nahivcilerin asıl illetine bağlı olarak yaptıkları bu tür te'villerin benzeri örneklerini modern dönem dilbiliminde dönüşümlülük ilkesinde görmek mümkündür. Nitekim ÜDD'ye göre,

¹⁰⁴² Detaylı bilgi için bk. Milh, *Nazariyetü'l-asl ve'l-fer'*, 25; Temmâm Hassân, *el-Usûl dirâse epistemolojiye li'l-fikri'l-lugavî 'indel-'arab* (Kahire: 'Alemlü'l-Kütüb, 1420-2000); Osman Aktaş, *Arapçada Asıl Fer' Nazariyesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016); Hassânî, 'Adil Nezâr, el-, "'İlletü'l-asl fî kitabi et-Tekmile lî Ebî Ali el-Fârisî", *Mecelletü el-Bahis* 16 (2015).

¹⁰⁴³ Gazzî, *el-Vecîz*, 272.

¹⁰⁴⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/221.

¹⁰⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/283.

¹⁰⁴⁶ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 457.

¹⁰⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/93, 94.

“Help him and John will be thankfull (Ona yardım et John sana teşekkür edecektir)” cümlesinin aslı, “If you help John, John will be thankfull (John’a yardım edersen John sana yardım edecektir)” cümlesi; aynı şekilde “Help him, or John will hate you (Ona yardım et yoksa John senden nefret eder)” cümlesinin de aslı “If you do not help John, John will hate you (John’a yardım etmezsen John senden nefret eder)” cümlesidir.¹⁰⁴⁸

Asıl illeti, dilcilerin iki seçenektan birini tercih etmek durumunda kaldıklarında başvurdukları önemli bir illettir. Söz gelimi iştigâl konusunda رَزِيداً إِصْرِيَّةً/لَا تُصْرِيَّةً gibi örneklerde (müştegalu ‘anh isimden sonra emir veya nehiy fiilleri geldiği durumlarda) mukaddem ismin mukadder bir fiille mansûb okunması, mübtedâ yapılp merfû okunmasına tercih edilmiştir. Çünkü emir ve nehiyde asıl olan, isme taalluk etmesidir; isme haber olmak suretiyle isim üzerine hamledilmesi değildir.¹⁰⁴⁹

Son olarak asıl illeti, sarf ilminde özellikle kelimelerde i‘lâl konusunda dilcilerin başvurduğu başlıca illet olmakla birlikte konu dışında kaldığı için burada bu türden örneklerle nadiren yer verilecektir.

3.3.1.1. Aslın Tespiti ve Ölçütleri

Dil, bir iletişim aracı olduğundan dildeki asıl amaç anlaşılmaktır. Dolayısıyla bütün dillerde cümleler, herkesin anlayabileceği ortak bir sistem ve düzene uygun bir şekilde kurulmalıdır. Aksi taktirde dildeki asıl amaç olan iletişimin sağlanması zordur. Örneğin جَلَسَ رَزِيدٌ عَلَى الْكُرْسِيِّ cümlesi, dil sistemine aykırı biçimde, رَزِيدٌ عَلَى الْكُرْسِيِّ şeklinde kurulduğunda ortaya anlamsız kelimeler öbeği çıkar.¹⁰⁵⁰ Yaygın kullanımın esas alınması dilin anlaşılır olmasında önemli bir etken olduğundan yaygın kullanım ve ona bağlı olarak muhataba fayda sağlaması aslı belirleyen başlıca ölçütlerdir. Çünkü İbnü’s-Serrâc’ın da belirttiği üzere, sözün ana kuruluş gayesi ifadedir. Yani muhataba anlamlı bir şeyler aktarmaktır.¹⁰⁵¹

Normal koşullarda bilinen biri hakkında belli bir yargıda bulunulur. Muhataba bilmediği tanımadığı biri hakkında belli bir yargıda bulunmak doğru değildir. Bundan dolayı ma‘rife+nekre birleşiminden bir cümle kurulacaksa ma‘rifenin mübtedâ, nekrenin de haber

¹⁰⁴⁸ Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, 17.; Şaban ‘Avd el-‘Abidî, *et-Ta‘lîl fî Kitabi Sîbeveyhi* (Bingazi: Cami‘atu Bingazi, 1999), 267.

¹⁰⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/137.

¹⁰⁵⁰ Hassân, *el-Usûl*, 130.

¹⁰⁵¹ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/66.

olması asıl kabul edilip mübtedânın nekre, haberin de ma‘rife olduğu bir cümle yapısı gramer açısından doğru değildir.¹⁰⁵² Aynı durum nâkıs fiillerin isim ve haberleri için de geçerlidir. Nitekim Sîbeveyhi, كَانْ gibi nâkıs fiillerin isim ve haberlerini takdim-tehir açısından fâil ve mef‘ûle benzetse de ma‘rifelik-nekrelik açısından asılları olan mübtedâ ve haberi esas almıştır. Bundan dolayı o, ma‘rife+nekreden oluşan bir yapının başına nâkıs fiil getirilerek cümle kurulacağında ma‘rifenin isim, nekrenin haber olması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü bunlar asıl itibarı ile mübtedâ ve haberdirlere. Fâil ve mef‘ûl değildirler. Fâil ve mef‘ûl farklı varlıkları ifade ederken nâkıs fiillerin isim ve haberleri aynı varlığı ifade etmesi, bunun açık bir göstergesidir.¹⁰⁵³

İleride ele alınacak olan *kesretü’l-isti‘mâl* (yaygın kullanım) illeti, aslı belirleyen başlıca ölçütlerdendir. Örneğin كَانْ edatının anlamları arasında istifhâmın asıl olduğu, bu edatın istifhâmda yaygın biçimde kullanımıyla izah edilmiştir.¹⁰⁵⁴ Aynı şekilde belli bir fonksiyona sahip kelime grupları arasında aslolanın tespiti, ilgili edatın kullanım alanının genişliği ile bilinir. Nitekim hemzenin istifhâm edatları arasında aslolanın kullanımı, kullanım alanının genişliği ile ilgili bir durumdur. Çünkü كَانْ ile sadece akıllı varlıklardan, كَانْ ile sadece sayılardan soru sorulabilirken hemze ile hem isim hem de fiillerden soru edilebilmektedir.¹⁰⁵⁵

Dilciler aslı belirlerken *kesretü’l-isti‘mâl* esas almış, asıl çerçevenin dışına gerçekleşen nadir çıkışları itibare almamışlardır. Ancak asıl dairenin dışına çıkışta orantısız bir yaygınlık olduğu durumlarda bunu itibara alıp üzerine yeni bir kural inşa etmişlerdir. Bu bağlamda *kesretü’l-isti‘mâl*in, mutlak ve nisbî olarak ikiye ayrıldığını söylemek mümkündür.¹⁰⁵⁶

Asıl illeti ile doğrudan ilişkili olan bir diğer kavram, *temekkün* kavramıdır. Temekkün kavramı asılla olan münasebeti belirleyen bir kavramdır. Nitekim diğer kelime gruplarında olduğu gibi isimde de aslolan fiile veya harfe benzemeyip aslî dairesinde kalmasıdır. Asıl dairenin içerisinde kalan öğeler, asla özgü bütün ayrıcalıklara sahip iken bu dairenin dışına çıkanlar bundan mahrum bırakılmıştır. Örneğin fiile benzemek suretiyle temekkün dairesinin dışına çıkan gayri munsarif isimler, isme özgü cer ve tenvini alamıyor.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/48.

¹⁰⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/45-47.

¹⁰⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/411.

¹⁰⁵⁵ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/407.

¹⁰⁵⁶ Mîlh, *Nazariyetü’l-asl ve’l-fer‘*, 76, 77.

¹⁰⁵⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/23.

Temekkûnün kelimenin dildeki dolaşımıyla ilgili yönü de bulunmaktadır. Nitekim Sîbeveyhi, كُنْ kelimesinin عِنْدَ kelimesi gibi fetha üzere değil de كُنْ kelimesi gibi sükûn üzere mebnî olmasını bu esasa bağlamıştır.¹⁰⁵⁸

Dilde yaygın olan kullanım hem dile uygunluğu hem de aşinalığından dolayı hafiftir ve ek bir alamete ihtiyaç duymaz. Nitekim nekrenin asıl, ma‘rifenin fer‘; müfredin asıl, tesniye ve cemin fer‘; müzekkerin asıl müennesin fer‘ olduğunu belirten Sîbeveyhi ölçüt olarak أَشَدُّ تَكْنُ ismiyette kökeninin güçlü olmasını göstermiştir. Çünkü asıl, yapısal olarak yalın ve hafif iken fer‘ genelde eklemeli ve dile daha ağır gelir.¹⁰⁵⁹

Nahiv ilminde yer alan tanımlar, herhangi bir konuda yer alan aslî hükümlere dair fikir verir. Nitekim fâil, mübtedâ veya nâibü’l-fâilin tanımında yer alan kayıtların her biri asla işaret etmektedir. Bu asılları belirleyen şey de istisnâî durumlar hariç söz konusu dilsel olgunun semâ ve kıyâs açısından muttarid (genel geçer) olmasıdır. Çünkü dil, dilciden ziyade dili konuşanların malı olduğundan dilci, dile ait temel ilkeleri belirlerken konuşulan dili esas alma gayreti içerisinde olur.¹⁰⁶⁰ Bu bağlamda klasik bir nahiv eserinde yer alan, “Fâil kendisinden önce binâ-i malûm (etken) bir fiilin geçtiği merfû bir isimdir.” şeklindeki bir tanımdan fâilde şu hususların asıl olduğu sonucu ortaya çıkar:

- a) Fâilde aslolan isim olmasıdır.
- b) Fâilde aslolan merfû olmasıdır.
- c) Fâilde aslolan fiilden sonra gelmesidir.
- d) Fâilde aslolan fiilinin binâ-i malûm olmasıdır.¹⁰⁶¹

3.3.1.2. Asıl-Fer‘ ile İlgili Bazı Genel Hükümler

Nahivciler asıl illeti ile ilgili belirledikleri pek çok dil kuralının yanı sıra küllîbazı kaidelerde belirlemişlerdir. Bunlardan bazıları illetin bizzat kendisi ile ilişkili, bazıları da illetin icra alanı olan dil ve dilin unsurları olan sözcük ve cümle ile ilgilidir. Nahiv usulü kaynakları, eşbâh ve nazâir literatüründe bunlar genişçe yer almaktadır. Burada bu küllî ilkelerden bazılarına yer verilmiştir.

¹⁰⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/286.

¹⁰⁵⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22.

¹⁰⁶⁰ Hassân, *el-Usûl*, 134.

¹⁰⁶¹ Hassân, *el-Usûl*, 124.

Aslın İlleti Sorgulanmaz: İbnü'l-Enbârî bu ilkeyi, “Asla bağlı kalan, delil getirme sorumluluğundan kurtulur; aslın dışına çıkan ise delil getirmek zorunda kalır” şeklinde formüle etmiştir.¹⁰⁶² Nitekim isimlerde i'râb, fiil ve harflerde ise binâ asıldır. Dolayısıyla mu'reb isimlerin niçin mu'reb olduğu sorgulanmaz. Ancak mebnî isimler aslın dışına çıktıklarından neden mebnî oldukları sorgulanır ve bunun illeti tespit edilir. Aynı şekilde mebnî bir fiilin de neden mebnî olduğu sorgulanmazken mu'reb bir fiil aslın dışına çıktığından neden mu'reb olduğu sorgulanır ve i'râb illeti tespit edilir. Harflerde ise aslın dışına çıkıp mu'reb olanlar olmadığı için böyle bir durum söz konusu değildir.¹⁰⁶³

Binâda aslolan, sükûn üzere olmasıdır. Aynı şekilde i'râbta aslolan, hareke üzere olmasıdır. Dolayısıyla sükûn üzere mebnî olan fiil ve harflerde herhangi bir gerekçe aranmazken, sükûn üzere mebnî olan isimler, sadece “Neden mebnî oldu?” şeklinde tek bir yönden sorgulanır. Sükûn dışında hareke üzere mebnî olan isimler ise “Neden mebnî oldu?”, “Neden hareke üzere mebnî oldu” ve “Neden x harekesi üzerine mebnî oldu?” şeklinde üç yönden sorgulanır. Hareke üzere mebnî fiil veya harfler ise, “Neden hareke üzere mebnî oldu?” ve “Neden x harekesi üzerine mebnî oldu?” şeklinde iki yönden sorgulanır.¹⁰⁶⁴

Asıl Yalın, Fer' Eklemelidir: Basra dil okuluna göre Arap dilinde fiil, bir isim türü olan mastardan türemiştir.¹⁰⁶⁵ Dolayısıyla varoluşsal açıdan isim asıl, fiil fer' kabul edilmiştir. Çünkü hem lafız açısından hem de anlam açısından mastar yalın iken fiiller ilavelidir. Nitekim mastar harf ve hareke sayısı açısından fiilden daha yalındır. Ayrıca fiil, zaman+hades (eylem)+nisbet anlamlarını taşıırken mastarda sadece hades anlamı var.¹⁰⁶⁶

Fer', Asla İhtiyaç Duyar: İştikâk açısından ismin asıl fiilin de fer' kabul edilmesini nahivciler, cümle kurmada fiilin isme ihtiyaç duymasına bağlamıştır. Nitekim iki isim ile cümle kurulabilirken iki fiil ile cümle kurulamaz.¹⁰⁶⁷

Asıl Alamete İhtiyaç Duymaz: Aslolanın herhangi bir ek belirtece ihtiyacı yoktur. Örneğin muzâri fiilde şimdiki zaman aslolduğundan şimdiki zaman ifadesi için herhangi bir belirtece gerek duyulmaz. Ancak muzâri fiilin gelecek zaman ifadesi için سَيُف ve سَوْف gibi belirteçlere

¹⁰⁶² Enbârî, *el-İnsâf*, 257, 258.

¹⁰⁶³ Abdurrahman b. İshak Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî, *el-Cümel fi'n-nahv*, thk. Ali Tefvik el-Hamd (Mısır: Dârü'l-Emel, 1404-1984), 260, 261.

¹⁰⁶⁴ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 193.

¹⁰⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

¹⁰⁶⁶ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 172.

¹⁰⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

gerek duyulmaktadır.¹⁰⁶⁸ Aynı şekilde asıl olan müfred kelimeye herhangi bir ilave bulunmazken onun fer‘i olan tesniye ve cemilerde ilave bulunur. Öte yandan asıl olan nekrede herhangi bir ilave bulunmazken ma‘rife isimlerde “el” takısı bulunur.¹⁰⁶⁹ Arap dilinde müzekker ismin asıl, müennes ismin fer‘ olması da müzekkerin yalın müennes ismin ise alamete ihtiyaç duymasıyla izah edilmiştir.¹⁰⁷⁰

Aksini Gerektiren Bir Durum Olmadıkça Fer‘ Asla Tabidir: Aksini gerektiren bir durum söz konusu olmadığı sürece fer‘ aslın hükmüne tabidir. Nitekim nâkıs fiillerin isim ve haberleri asıl itibari ile mübtedâ ve haber olduklarından ma‘rifelik-nekrelik, müfred-cümle vb. şekilde gelme konusunda mübtedâ ve haberin hükümlerine tabidirler.¹⁰⁷¹ Aynı durum iki mef‘ûl alan efâl-i kulûb için de geçerlidir. Çünkü onların mef‘ûlleri asıl itibari ile mübtedâ ve haberdirler. Cümledeki asıl isnâd birinci ve ikinci mef‘ûl arasında cereyan etmektedir. Söz konusu filleri ise bu isnâdın zannî mi, yakînî mi yoksa şüpheli mi olduğunu belirtmek için getirilmişlerdir.¹⁰⁷²

Ancak fer‘in aslın hükmüne tabi olmamasını gerektiren arızı bir etken varsa bu durumda aslın hükmü fer‘e uygulanmaz. Örneğin بِأَنَّ cümlesindeki gibi müfred ve ma‘rife olan münâdâ, aslı itibari ile mef‘ûl olduğundan mansûb olması gerekir. Ancak arızı bir durumdan (harfe benzemesi) dolayı mebnî olmuştur.¹⁰⁷³

Asıl Fer‘ten Üstündür: Bundan dolayı amelde asıl olan fiil, herhangi bir edata ihtiyaç duymaksızın amel ederken onun fer‘i olan ism-i fâil kipi amel etmek için nefiy, nehiy veya istifhâm gibi edatlara ihtiyaç duyar.¹⁰⁷⁴

Fer‘ Asıldan Üstün olamaz: Dilciler, اِنَّ edatını amel açısından asıl, اِنَّ edatını ise fer‘ kabul ettiklerinden اِنَّ edatının mahzûf olarak amel etmesini uygun görmemişlerdir. Çünkü aslı olan اِنَّ mahzûf olarak amel edemez.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁶⁸ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 163.

¹⁰⁶⁹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/558.

¹⁰⁷⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/556.

¹⁰⁷¹ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 333.

¹⁰⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/40.

¹⁰⁷³ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 349.

¹⁰⁷⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/549.

¹⁰⁷⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 449, 450.

Asıl Fer‘te Bulunmayan Bazı Özelliklere Sahiptir: Fer‘te bulunmayan bazı özellikler aslında bulunabilir. Örneğin şart edatları arasında asıl olan ۞ ile soru edatları arasında asıl olan “hemze”, diğer edatların sahip olamadığı birtakım özelliklere sahiptirler.¹⁰⁷⁶ Aynı şekilde “bâ” cer harfî olduğundan kasem harfleri arasında asıl sayılmıştır. Bundan dolayı “bâ”; kasem fiilinin zikredilmesi, cevabında ۞ edatının gelmesi ve zamir ile kullanılması gibi diğer kasem edatlarında bulunmayan bazı ek özelliklere sahiptir.¹⁰⁷⁷ Filler amel konusunda asıl olduklarından diğer kelime türünden âmillere tanınmayan bazı esneklikler tanınmıştır. Örneğin fiillerin mansûb ve merfû mamûlleri arasında tertip bozulabilmekte ve fiillere hem mansûb hem de merfû zamirler bitişebilmektedir.¹⁰⁷⁸ Hurûf-i müşebbehin amel konusunda fiilin feri olduğunu belirten Sîbeveyhi, fâil-mef‘ûl arasındaki takdim tehirin aynısının nasih edatların isim ve haberleri arasında gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁷⁹

İsimlerde İ‘râb, Fiil ve Harflerde İse Binâ Asıldır: İsimlerde i‘râb asıl, binâ ise arızî bir durumdur. Fiil ve harflerde ise binâ asıldır.¹⁰⁸⁰ Öte yandan i‘râb alametleri arasında da harekeler asıl, harfler fer‘ sayılır. Çünkü i‘râbî anlamları belirlemede harekeler yeterli ve minimum yapıya sahipken, harfler sadece hareketin yeterli olmadığı durumlarda alternatif olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁸¹

Amelde Fiil Asıl, İsim Fer‘tir: Dilcilerin âmil fikrinin İslam tevhid düşüncesiyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Nitekim İslam inanç düşüncesindeki “Her eserin bir müessiri vardır.” ontolojik ilkesi, Allah’ın varlığını ve birliğini ispatlamak için kullanılan delillerin başında gelir.¹⁰⁸² Bu bağlamda nahiv alimleri de dildeki her bir i‘râbî etkiyi bir âmile bağlamıştır. İştikâkta isim asıl kabul edilse de amel konusunda fiil asıl, isim fer‘ kabul edilmiştir.¹⁰⁸³ Çünkü fiil grubuna dahil olan bütün öğeler âmil iken isim ve harf grubuna dahil olan unsurlardan sadece bazıları amel edebilmektedir. Buradan hareketle dilcilere göre fiiller grubundan âmil olanların amel gerekçesi sorulmaz. Çünkü asla uygundur. Ancak isim veya harf grubundan âmil olanların amel gerekçesi sorulur.¹⁰⁸⁴ Amel konusunda fiili asıl kabul

¹⁰⁷⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 491; Enbârî, *el-İnsâf*.

¹⁰⁷⁷ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 378.

¹⁰⁷⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/141.

¹⁰⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/59.

¹⁰⁸⁰ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 192.

¹⁰⁸¹ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 55.

¹⁰⁸² Mîlh, *Nazariyetü’l-asl ve’l-fer’*, 83.

¹⁰⁸³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/33.

¹⁰⁸⁴ İbn Uşfûr, *Şerhu Cümeli ez-Zeccâcî*, 1/415.

eden dildiler mastar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl ve sıfat-ı müşebbehe gibi isimlerin amel etmesini fiille olan münasebetlerine bağlamışlardır.¹⁰⁸⁵

Âmil Edatlarda İhtisas Asıldır: Âmil edatlarda aslolan amel ettiği kelime grubuna has olup diğer kelime türüyle birlikte kullanılmamasıdır. Bundan dolayı fiilde amel eden edatlar isimde amel edemediği gibi isimde amel eden edatlar fiilde amel edemez.¹⁰⁸⁶ Aynı şekilde bu gerekçeden dolayı Sîbeveyhi, isim ve fiil arasında müşterek olan ۛ edatına isimde amel vermeyen Beni Temîm lehçesinin kıyâsa daha uygun görmüştür.¹⁰⁸⁷

Cümlede Aslolan Bağımsız olmasıdır (İstiklâl): Yapı itibari ile isnâdın temel unsurlarını (müsned-müsnedu ileyh) barındırdığından ve tām bir yargı ifade ettiğinden dolayı cümlede aslolan bağımsız olmasıdır. Ancak bununla birlikte Arap dilinde haber, sıfat, sıla ve hâl cümleleri gibi bağımlı cümleler bulunmaktadır. Cümlede istiklal asıl olduğundan bağımsız olmayan cümlelerde râbıt âid gereklidir.¹⁰⁸⁸

Cümlelerin Olumlu Bir Anlam İfade Etmesi Asıldır (İcâb): İfade ettiği anlam açısından cümlede aslolan icâbtır. Nefiy ve İstifhâm gibi anlamlar ise fer'tir. Bundan dolayı soru ve olumsuz cümlelerde yer alan fâil, eylemi gerçekleştiren şahıs anlamında gerçek fâil olmamasına rağmen fâil olarak isimlendirilmesi, bu tür cümlelerin asıl olan mûceb cümleye hamliyle izah edilmiştir.¹⁰⁸⁹

3.3.1.3. Aslın Dışına Çıkış

Aslın dışına çıkış iki türlü gerçekleşir: Birincisi muttarid olandır. Bu durumda söz konusu olgu aslın dışına çıkmış olsa da yaygın bir kullanıma sahip olduğundan, üzerine kıyâs edilebilecek potansiyele sahip olur. İkincisi muttarid olmayıp belli bir kullanımla sınırlı kalınan ve üzerine kıyâs edilemeyen durumlardır. Örneğin genel geçer dil kurallarına aykırı olarak gelen şâz kırâatler bu kategoride değerlendirilir. Çünkü fasih Arap dil kaynaklarının zirvesi kabul edildiğinden, Kur'ân'da yer alan bir kırâat genel ilkeye aykırı olsa da dildiler tarafından hüccet kabul edilmiştir. Ancak bu tür kırâatlerin hücciyeti genel anlamda üzerine dil kuralı inşa edilecek seviyede olmayıp, sınırlıdır.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/514.

¹⁰⁸⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 478.

¹⁰⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/57.

¹⁰⁸⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 258.

¹⁰⁸⁹ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 268.

¹⁰⁹⁰ Hassân, *el-Usûl*, 134, 135.

Dil sisteminde gramatik aslın dışına çıkmaya iten belli başlı etkenler şunlardır:

- a) Anlam karmaşasının önüne geçmek: Örneğin isim cümlesinin diziminde aslolan mübtedânın önce, haberin sonra gelmesidir. Ancak, *فِي الدَّارِ صَاحِبُهَا* gibi bir cümlede bu aslı uyguladığımız taktirde zamir hem lafzen hem de rütbeten kendisinden sonra gelen bir merca' a dönmüş olacak ki bu da anlam karmaşasına neden olacaktır.
- b) İki aslın teâruzu durumunda bir başka aslın esas alınması: Örneğin *أَيْنَ أَبُوكَ* gibi bir cümlede mübtedânın öne alınması aslı, soru edatların cümle başında olması aslı ile teâruz etmiş ve sonuçta ikinci asıl tercih edilmiştir.¹⁰⁹¹

Burada yer verilen bilgilerden hareketle kıyâsî bir şekilde aslın dışına çıkışın şu üç koşulla gerçekleşebildiğini söylememiz mümkündür: ¹⁰⁹²

- 1) Fayda sağlayıp anlam karmaşasına sebebiyet vermemesi.
- 2) Belli bir kural çerçevesinde gerçekleşmesi.
- 3) Genel gramer çerçevesinin dışına çıkmaması.

Bu koşullardan ötürü aslın dışına çıkış bir delile dayanmak zorundadır. Herhangi bir delil olmaksızın aslın dışına çıkışlara itibar edilmez.¹⁰⁹³ Aslın dışına çıkartan etken muteber ve kalıcı olmalıdır. Geçici faktörler ise aslın dışına çıkartmaya elverişli değildir. Örneğin *أَدْهَمُ* (pranga) gibi genelde isme özgü bir anlama sahip olan bir kelime, belli bazı örneklerde vasfî bir anlamda (kara) kullanıldığında bu anlam itibare alınarak gayri munsarif yapılmaz.¹⁰⁹⁴ Sîbeveyhi, Arapların dört ve daha fazla harfli müzekker bir adı müennes için kullandıklarında gayri munsarif yaptıklarını iddia etmiştir. Bunun gerekçesi olarak bu kelimenin aslına uygun (erkeğe ad olarak kullanımı) olarak kullanılmamasını öne sürmüştür.¹⁰⁹⁵ Dolayısıyla buradaki te'nîs, asla uygun olmadığı için itibar edilmemiştir.

3.3.1.4. Asla Rücû

Bazı dilcilere göre nahiv ilmindeki asla irca etme ilkesi ile te'vîl aynı şeydir.¹⁰⁹⁶ Ancak asla irca etme ilkesi ile te'vîlin birbirinden farklı olduğunu; te'vîldeki asıl amacın kural dairesi

¹⁰⁹¹ Hassân, *el-Usûl*, 135, 136.

¹⁰⁹² Hassân, *el-Usûl*, 130, 131.

¹⁰⁹³ Enbârî, *el-Însâf*, 613.

¹⁰⁹⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/541.

¹⁰⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/236.

¹⁰⁹⁶ Hassân, *el-Usûl*, 138.

dışına çıkan unsurları kural dairesi içerisine çekmek suretiyle kuralı korumak olduğunu iddia eden dilciler de bulunmaktadır.¹⁰⁹⁷

Asıl çerçevesinin dışına çıkmak için birden fazla faktöre ihtiyaç duyulurken asla dönüşte tek bir faktör yeterli olabilmektedir. Nitekim birden fazla yönüyle isme olan benzerliğinden dolayı mu‘reb olan muzâri fiil, cemi müennes nûnu gibi tek bir etkenle aslına dönüp mebnî olmaktadır.¹⁰⁹⁸ Aynı şekilde herhangi bir ismin aslın dışına çıkıp gayri munsarif olması için en az iki etken illet gerekli iken asla dönüp munsarif olabilmesi için izâfe veya “el” takısı gibi tek bir etken yeterli olabilmektedir.¹⁰⁹⁹ Öte yandan asla ait herhangi bir emare asla irca için yeterlidir. Nitekim soru edatlarında aslolan fiille kullanılmalarıdır. Bununla birlikte هَلْ gibi örneklerde olduğu gibi bazı durumlarda aslın dışına çıkılarak, isimle birlikte kullanılmıştır. Ancak، هَلْ زَيْدٌ ذَهَبَ gibi cümlede fiilin de yer aldığı bir örnekte, soru edatının isimle kullanılması doğru görülmemiştir. Çünkü cümlede fiil yer aldığında soru edatı, aslına rücu edip fiille kullanılması gerekir.¹¹⁰⁰

Aslın dışına çıkartan etken ortadan kalkınca asla dönülür. Normal koşullarda açık ismin başında gelen lââm-ı cerrin harekesi kesredir. Ancak بِالزَّيْدِ örneğindeki gibi müstegâs ismin başındaki lââmın harekesi fetha olur. Bu durumu müstegâs ismin بِ edatı ile birlikte gelmesine bağlayan Sîbeveyh، بِالزَّيْدِ وَلِعَمْرٍو örneğinde matûf ismin başında “yâ” edatı tekrarlanmadığında asla uygun bir şekilde “lâm”ın kesreleneceğini belirtmiştir.¹¹⁰¹

Aslın dışına çıkıldığında yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bazı durumlarda asla rücu mümkünken bazen mümkün değildir. Bunun daha çok kelimelerdeki fonetik değişikliklerde söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin قَالَ ve بَاعَ gibi üç harfli ecvef fiillerde asla rücu gerçekleşmez.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁷ Ali Abdullah Hüseyin, *el-‘Anbekî, er-Redd ilâ ‘l-asl fi ‘n-nahv ve ‘s-sarf* (Bağdat: Külliyyetü ‘l-Adâb, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 52.

¹⁰⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

¹⁰⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/22, 23.; Enbârî, *el-İnsâf*, 405; Süyûtî, *el-Eşbâh ve ‘n-nezâir*, 1/447, 448.

¹¹⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/98, 99.

¹¹⁰¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/220.

¹¹⁰² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/347, 348.

3.3.1.5. Asla İrcâ Faktörleri

Kelimeyi gramatik açıdan aslına döndüren etkenlerden bir tanesi izâfedir. Nitekim قَبْلُ, بَعْدُ, أَيُّ gibi aslın dışına çıkıp mebnî olan isimler izâfe edildiklerinde asla dönüp mu‘reb olurlar.¹¹⁰³ Aynı şekilde harfe benzediği için mebnî olan أَيُّ kelimesi izâfe edildiğinde asla rücû edip mu‘reb olur.¹¹⁰⁴

Asla ircâ eden diğer bir faktör de tesniyedir. Nitekim beş isimden olan دُو kelimesinde hazfedilen üçüncü harfin vâv olduğunu, ذَوَاتَا şeklinde tesniye edilmesinden anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁵ İsmin tesniye edilmesi kelimeyi hem fonetik açıdan hem de gramatik açıdan aslına döndürür. Nitekim mebnî olan mevsûl isimlerin ikil kipleri mu‘reb kabul edilir. Aynı şekilde son harfleri hazfedilmiş olan أَخ, أَب ve فَم gibi kelimeler asla dönderilip أَبَوَانِ, أَخَوَانِ şeklinde tesniye edilirler.¹¹⁰⁶

Fonetik açıdan kelimenin aslını ortaya çıkaran faktörlerden bir tanesi de küçültme kipidir (tasgîr). Tasgîr vezni özellikle semâî müenneslerin aslını belirlemede önemlidir. Nitekim عَقْرَب ve قَدْر gibi semâî müenneslerin aslı, عَقْرِبَة ve قُدْرَة şeklinde tasgîr edildiğinde ortaya çıkar.¹¹⁰⁷

Sonuç olarak asıl illeti diğer illet türleri arasında kapsam olarak en geniş illet olduğu söylenebilir. Bu illet diğer pek çok illet türüne zemin hazırlamış ve onlarla yakın ilişkisi içerisinde. Sözcüklerin kökenini, gramatik durumunu, fonksiyonunu ve konumunu belirlemede asıl illete başvurulduğu gibi, cümlelerin yapısı ve anlamını belirlemede de bu illete başvurulmuş, asıl illete istinaden pek çok nahvî kural ve küllî kaide belirlenmiştir.

Özellikle ilk dönem dilciler, semâ ve kıyâsa uygun pek çok dilsel olguyu felsefî illetlerle izah yerine asıl illeti ile izah etmeyi tercih etmişlerdir. Asıl illeti bir bakıma nedensizliğin gerekçesi olduğundan, “Asla uygun olan sorgulanmaz.” ilkesi bu bağlamda dilcilerin belirlediği başlıca ilkedir. Ancak bununla birlikte bu ilkenin bizzat dilciler tarafından çiğnendiği ve asla uygun pek çok hükmün illetlendirildiği görülmektedir.

¹¹⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/199; Enbârî, *el-İnsâf*, 574.

¹¹⁰⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/155.

¹¹⁰⁵ Dîneverî, *Simâru 's-sina 'a*, 213.

¹¹⁰⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/203.

¹¹⁰⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*, 1/218.

3.3.2. ‘Ademü’l-Müfaraka İlleti (Sözcükler Arası Çekim)

İbni Cinnî, aralarına fasılanın girmesinin uygun olmadığı cümle öğeleri bahsinde, dilde iki unsur arasındaki anlamsal bağ ne denli güçlüyse bu unsurların birbirlerinden ayrılmasının da o denli zor olacağını belirtmiştir.¹¹⁰⁸ İki unsurun birbirinden ayrılamaması anlamına gelen bu illet, fiil cümlesindeki fiil+fâil, isim tamlamasındaki muzâf+muzâfun ileyh, câr+mecrûr, soru, şart vb. edatlar ile fiil gibi farklı cümle unsurlarının tek bir unsurmuş gibi muamele görmesini ifade etmektedir. Dilciler bu tür unsurların birbirinden ayrılmaz bir bütün muamelesi görmesine istinaden birden fazla dil kuralı belirlemişlerdir. Belli dil unsurları arasındaki çekim kuvvetini aksettiren bu illet, burada yer verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere nahiv ilmindeki dil-varlık ilişkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ontolojik boyutta herhangi bir eylem onu meydana getiren müessir fâilden varestе düşünülemediği gibi dilsel boyutta da durum aynıdır. Çünkü dilcilere göre herhangi bir fiil cümlesinde fiil ile fâil ayrılmaz bütündür.¹¹⁰⁹ Fiil-fâil arasındaki bu bağ, istisnai durumlar dışında fâil açık isim iken fiilin bulunduğu bir cümlede mutlaka bir fâilin yer alması şeklinde tezahür eder. Ancak söz konusu zamir fâil olduğunda bu ilişki daha da güçlü bir hâl alır ve söz dizimde de mutlaka bitişik gelmeleri gerekmektedir. Özellikle de fâil müttasıl zamir olduğunda fiilin bir parçası gibi değerlendirilmiş, araya bir fasıla giremediği gibi bu zamir üzerine doğrudan atıf da doğru görülmemiştir. Nitekim dilciler, “قَادُھَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَعَاتِلَا”¹¹¹⁰ vb. örneklerde olduğu gibi, fülle fâilin gerçek anlamda tek bir parça olmayıp farklı iki unsur olduklarını işar edecek te’kîd veya benzeri bir fasılanın cümlede yer alması koşuluyla merfû muttasıl zamire ‘atfedilebileceğini belirtmişlerdir.¹¹¹¹

Fiil ile fâilin ayrılmaz oluşu beraberinde dilde rütbê takaddum olgusunu da getirmiştir. Nitekim Arap dilinde üçüncü şahıs zamirler, cümlede önceden geçen açık bir isme dönmesi gerekir. Bununla beraber ضَرَبَ غُلَامَهُ زَيْدٌ gibi örneklerde sonradan gelen fâile dönmesi câiz görülmüştür. Buna gerekçe olarak lafzen muahher olsa da fâilin rütbeten mukaddem olması öne sürülmüştür.¹¹¹²

¹¹⁰⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/390.

¹¹⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/79.

¹¹¹⁰ *el-Mâide* 5/24.

¹¹¹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/278.

¹¹¹² Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 277.

Arap dilinde birbirlerinden ayrılmayan unsurlardan biri de cer harfleri ile mecûrlardır.¹¹¹³ Bu yüzden câr ve mecrûrun arasına herhangi bir fasıla girmemelidir.¹¹¹⁴ Hatta câr ile mecûrun birbirinden ayrılması muzâf ile muzâfun ileyhin birbirlerinden ayrılmasından daha çirkin addedilmiştir.¹¹¹⁵ Bundan dolayı mecrûr muttasıl zamire atfetmek câiz görülmemiştir. Çünkü bu durumda kelimenin bir parçasına atfetmiş gibi olur ki bu doğru değildir.¹¹¹⁶ Aynı şekilde bu gerekçeden dolayı cer harfinin tek başına hazfî veya takdîri doğru görülmemiştir. Nitekim tahzîr babında حَلٍ veya اِحْدَرْ gibi fiiller takdir edilirken تَنَحَّ fiilinin takdîri doğru görülmemiştir. Çünkü bu fiili عَن harfi cerri ile kullanıldığından cer harfi de taktir edilmiş olur ki câr ve mecrûr ayrılmaz bütün olduklarından cer harfinin tek başına takdiri doğru değildir.¹¹¹⁷ Bunula birlikte (لَهُ أَبُوكَ) لَهِ أَبُوكَ gibi özel örneklerde veya رَأَيْتُهُ أَفْسِي (رَأَيْتُهُ فِي أَفْسِي) gibi zarf isimlerde cer harfinin hazfedilmesi yaygın kullanımdan dolayı tahfif illeti ile izah etmiştir.¹¹¹⁸

Cer harfleri arasında da bazıları belli bir isim türüne mahsustur ve ondan ayrılamaz. Örneğin çokluk ve belirsizlik arasındaki sebep sonuç ilişkisinden dolayı çokluk ifade eden رَبِّ harfi cerri sadece nekre isimlerle kullanılmıştır. Bundan dolayı غَابِطْنَا يا رَبِّ gibi örneklerde muzâf isimlerin nekre olduğu belirtilmiştir.¹¹¹⁹

Arap dilinde birbirlerinden ayrılmayan unsurlardan biri de muzâf ile muzâfun ileyhtir.¹¹²⁰ Anlam itibari ile birbirlerini tamamlayan bu iki unsur arasındaki bağı Sîbeveyhi, muzâfun ileyhin tenvinin yerine geçmesiyle izah etmiştir.¹¹²¹ Muzâf ismin muzâfun ileyh aracılığıyla ma'rife olması veya tahsis kesp etmesi, aralarındaki bu ilişki ile izah edilmiştir.¹¹²² Aynı şekilde aralarındaki bu ilişkiden dolayı وَأَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ örneğinde olduğu gibi nüdbe elifi (mendûb münâdânın sonuna sesin uzatılması için bitişen elif) muzâfun ileyhin sonuna bitleştirilmiştir. Oysa sıfat almış bir münâdâda bu durum gerçekleşemez. Örneğin وَزَيْدٌ الظَّرِيفُ gibi bir cümlede

¹¹¹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/175.

¹¹¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/124.

¹¹¹⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/390.

¹¹¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/381.

¹¹¹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/254.

¹¹¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/162,163.

¹¹¹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/427.

¹¹²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/176.

¹¹²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/226.

¹¹²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/204.

nüdbe elifi sıfata değil, mevsufa bitişmektedir.¹¹²³ Öte yandan münâdâya özgü bir durum olan terhîmin muzâf münâdâ türünde gerçekleşmemesi de bununla izah edilmiştir. Çünkü terhîm, münâdânın sonunda gerçekleşir. İzâfet terkibinde ise yapının sonu muzâfun ileyhtir. Muzâfun ileyhte gerçekleşen bir terhîm münâdada gerçekleşmiş sayılmaz. Çünkü asıl münâdâ kendisi değildir.¹¹²⁴

Soru, daha çok eyleme yönelik bir şey olduğundan soru edatlarının fiille kullanımı uygundur. Bununla birlikte هَلْ زَيْدٌ أَخَوَكَ vb. örneklerde olduğu gibi tamamen isim cümlesi ile kullanımları da vakidir. Ancak içerisinde fiilin yer aldığı bir cümlede fiil ile soru edatı arasında ismin fasıla olarak girmesi uygun görülmemiştir. Bu bağlamda gramer açısından هَلْ زَيْدٌ قَامَ şeklinde bir cümle, sorunlu bir cümledir.¹¹²⁵ Hemze dışındaki soru edatları ile fiil arasındaki bu bağ, ilk dönem dilciler tarafından lafız-anlam ilişkisi bağlamında sorunun eyleme yönelik bir husus olmasıyla izah edilirken,¹¹²⁶ sonraki dönem bazı dilciler ise bu ilişkiyi aşk metaforuyla açıklamıştır. Soru edatlarıyla fiili birbirlerini seven iki insana benzeten bu dilcilere göre soru edatının içerisinde fiilin hiç yer almadığı bir isim cümlesinin başında gelmesinde bir sakınca bulunmamaktadır. Çünkü “Gözden ırak olan gönülden de ırak olur.” misali, soru edatı bu tür bir cümlede fiili unutmuştur artık. Ancak cümlede fiil bulunduğu taktirde kavuşmaya hasret duyan iki sevgili misali ayrı durmamaları gerekir.¹¹²⁷ Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki bu tür değerlendirmeler, dil-varlık ilişkisini ortaya koymaya yönelik değerlendirmeler olmayıp dil öğretiminde somutlaştırma yöntemini kullanmak suretiyle zihinde kalıcılığı amaçlamaktadır.

Arap dilinde birbirinden ayrılmayan unsurlardan bazısı da إِنْ، لَوْ vb. şart edatlarıdır.¹¹²⁸ Buna bağlı olarak bu edatlardan sonra isim gelse bile gizli bir fiilin mamûlu olduğuna hükmedilir.¹¹²⁹ İştigâl babında bu edatlardan sonra gelen müştegalu ‘anh ismin zorunlu olarak mansûb olması bununla gerekçelendirilmiştir. Öte yandan nasb, cezim,¹¹³⁰ قَدْ، سَيِّئٌ ve

¹¹²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/226.

¹¹²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/240.

¹¹²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/99.

¹¹²⁶ Müberred, *el-Muktedab*, 2/70, 71.

¹¹²⁷ Ebû'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed el-Üşmûnî, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî), 1/17.

¹¹²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/263.

¹¹²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/269.

¹¹³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/110, 112.

سَوْفَ gibi edatlar hem işlev hem de anlam açısından fiille bütünleşen ve fiilden ayrılamayan edatlardır.¹¹³¹

Normal koşullarda nidâ edatı ile başında “el” takısı bulunan bir isim bir arada bulunmazken lafzatullah (الله) bundan müstesnâ tutulmuştur. Buna gerekçe olarak “el” takısı lafzatullahtan hiç ayrılmadığından kelimenin bir parçası olarak değerlendirilmesi öne sürülmüştür. Aslının الله olduğunu iddia eden Sîbeveyhi, “el” takısının gelmesi ile birlikte kelimedeki hemzenin düşmesini bu edatın kelimeyle bütünleştiğinin bir göstergesi olarak olduğunu belirtmiştir.¹¹³²

Sonuç olarak ‘ademü’l-müfaraka illeti, birden fazla dil olgusunun izahı ve buna bağlı olarak dil kuralının belirlenmesinde ilk dönemden itibaren dilciler tarafından başvurulmuş bir illettir. Bu illet ilk dönem dilcilerde daha çok lafız-anlam ilişkisi bağlamında kullanılırken sonraki dönem dilcilerin konuyla ilgili söylemleri göz önünde bulundurulduğunda bu illetin daha çok dil-varlık ilişkisi bağlamında ele alındığı görülmektedir.

3.3.3. Bağlam İleti

Dîneverî’nin illet türleri arasında delâletü’l-hâl illeti şeklinde bir nahiv illeti yer almaktadır.¹¹³³ Bu illet türü biraz daha genişlettilip, diğer ilgili konularla birlikte bağlam illeti başlığı altında incelenecektir. Bağlam başta belâgat ve nahiv olmak üzere pek çok dilbiliminin yakından ilgilendiği önemli bir konudur. Anlamanın doğru anlaşılmasında etkili karîneler bütününe bağlam denir. Bağlam sözün siyak ve sibakını, konuşan özneyi, muhatabı ve içinde bulundukları eylemsel zamansal, ve mekânsal şartları kapsayan dil ve dil dışı faktörlerdir.

Daha önce de belirtildiği üzere dildeki asıl amaç anlaşmaktır. Dolayısıyla asli unsur olsalar bile belli bağlam karînesine istinaden cümleden atılmaları anlamın doğru anlaşılmasına menfi bir etki etmeyecekse bu öğelere cümlede gerek duyulmaz. Bununla birlikte anlamı pekiştirmek maksadıyla bu öğelere cümlede yer verilebilir. Mübtedâ, haber, fiil, fâil, mef’ûl gibi cümlenin hem asli hem de yan unsurlarının hazfî, bağlam karînesine istinaden gerçekleşebilmektedir.¹¹³⁴

¹¹³¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/114, 115.

¹¹³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/195.

¹¹³³ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 135.

¹¹³⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/572.

Cümlenin doğru anlaşılmasının yanı sıra ilk dönemden itibaren dilciler dildeki birçok eksiltiyi (hazfi) bağlam illeti ile izah etmiştir. Bu yönüyle bağlam, illetin illetidir. Nitekim ilerde hazif ve takdir illetleri başlığı altında yer verilecek olan örneklerde de görüleceği üzere dilciler, dildeki pek çok eksiltiyi hazif illeti ile izah etmiş, bağlamın delaletini de hazife gerekçe olarak öne sürmüşlerdir. Bağlam illeti hem istiğnâ hem de kesretü'l-isti'mâl illeti ile yakın ilişki içerisinde. Çünkü bağlam, istiğnâ illetinin sebebi, kesretü'l-isti'mâl illetinin de sonucu hükmündedir.

Geoffrey Lecch'in (ö. 2014) belirttiği gibi dilsel bir olguya dair yapılacak açıklama ve yorumlar dil sınırlarının dışına taşmamalıdır. Aksi taktirde çıkışı olmayan bir odadan çıkmak için beyhude bir çıkış yolu aramaya benzer. Dolayısıyla dilsel olgular yine bizzat dilin sınırları içerisinde kalarak incelenmelidir.¹¹³⁵ Buradan hareketle Arap dilcilerin özellikle dil dışı bağlamı (zamansal-mekansal) esas aldıkları durumlarda bu hususu göz önünde bulundurdıkları, hayali izahatlar yaparak beyhude bir çabanın içerisine gitmedikleri görülmektedir. Nitekim Sîbeveyhi Arap dilindeki hazif ve takdir ile ilgili bazı örnekler verdikten sonra bu te'vîllerin aslında Arapların bizzat kendilerinden de rivayet edildiğini ifade ederek şu örneği vermiştir: Araplardan biri bir başkasının koyunlarına **اللَّهُمَّ ضَبْعًا وَذُبَابًا** şeklinde beddua edince ona, “Ne demek istedin?” diye sormuşlar. Bunun üzerine o da **اللَّهُمَّ اجْمَعْ ضَبْعًا وَذُبَابًا** (Allah'ım kurtları ve sırtlanları başlarına topla!) demek istedim diye cevap vermiştir. Sîbeveyhi verdiği bu örnekten sonra Arapların bu tür eksiltili cümlelerde ne demek istedikleri sorulduğu taktirde anında zorlanmadan cevap verebilmelerini de cümlede atılan öğelerin tam bir şekilde kullanımının mevcut olmasına bağlamıştır.¹¹³⁶

Bu başlık altında nahiv alanı ile ilgisinden dolayı daha çok cümledeki haziflerin bağlam karînesi ile temellendirildiği örnekler üzerine durulacaktır. Bunun yanı sıra bağlamın anlam üzerindeki etkisini ortaya koyan örneklerle de yer verilecektir. Söz konusu örnekler incelendiğinde Sîbeveyhi'nin bazı dil olgularını dilsel, durumsal, ve zamansal olmak üzere üç farklı bağlam karînesiyle gerekçelendirdiği anlaşılmaktadır.

¹¹³⁵ Ahmet Muhtar Ömer, “Bağlam Teorisi”, *Bilimname* XX (2011), 202.

¹¹³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/255.

3.3.3.1. Durumsal Bağlam İleti

Durumsal bağlam karînesi iletişimde iletinin doğru anlaşılmasında verici (konuşan özne) ve alıcının (alıcı muhatap) durumlarının göz önünde bulundurulması ve buna göre cümlenin tahlil edilmesi anlamına gelir. Çünkü iletişimde dilsel göstergeler (sözcükler) kadar olmasa bile durum göstergesinin katkısı çoktur. Diğer bağlam karînelerinde olduğu gibi durumsal bağlam karînesi de cümledeki eksik öğelerin tespitinde belirleyici rol oynamaktadır.

Arap dilinde yan unsurların cümleden atılması alışıldık bir durum olsa da fiil-fâil, mübtedâ-haber gibi asli unsurların atılması, belli koşullara ve karînelere bağlıdır. Bununla birlikte şartlar sağlandığında bu asli unsurların hazfı gerekli görülmüştür. Örneğin hacca niyetlenen birine, أَتَقْصِدُ مَكَّةَ yerine, مَكَّةَ؟ (Mekke'ye mi gidiyorsun?) şeklinde bir cümleyle soru sorulduğunda, yahut oku fırlatıp hedefi tutturan atıcıya, أَصَبْتَ الْقِرْطَاسَ yerine, الْقِرْطَاسَ (hedefi tutturdu) şeklinde bir cümleyle cevap verildiğinde karîne-i hâlden dolayı asli unsur fiil ve fâil düşecektir. Sibeveyhi konuşan ve muhatap arasında cereyan eden bu tür konuşmalarda sözü edilen eksiltelerin hâl karînesine istinaden gerçekleştiğini belirtmiştir.¹¹³⁷ Aynı şekilde yolculuktan dönen birine, حَيَّرَ مَقْدِمَ yerine, bu cümleyi kısaltılarak حَيَّرَ مَقْدِمَ (hoş geldin) şeklinde kurulan bir cümlede asli unsurların atılması hâl karînesinin delaletiyle izah edilmiştir.¹¹³⁸

Bazı durumlarda hâl karînesinin delaletiyle hazfedilen âmilin yerini mamûlu alır. Bu tür durumlarda mahzûf âmil artık cümlede yer alamaz. Örneğin herkesin ayağa kalktığı bir durumda oturan birini, أَقَاعِدْ وَأَقَامَ النَّاسُ (insanlar ayaklanmışken sen oturuyor musun!) şeklinde azarladığında bu cümleden تَقْعُدُ fiilini atıp yerine de mamûlu olan قَاعِدًا kelimesini getirdiğinden dolayı cümleyi, أَتَقْعُدُ قَاعِدًا وَأَقَامَ النَّاسُ şeklinde kurman doğru olmaz.¹¹³⁹

Zaman zaman cümlenin asli unsurlarından olan mübtedânın düşmesi de durum bağlamı karînesi ile açıklanmıştır. Örneğin suretini gördüğün bir şahsın Abdullah adındaki şahıs olduğuna kanaat getirdikten sonra, عَبْدُ اللَّهِ وَرَبِّي şeklinde kurduğun cümle, ذَاكَ عَبْدُ اللَّهِ demenle eşdeğerdir. Dolayısıyla burada hâl karînesine istinaden mübtedânın hazfı gerçekleşmiştir.¹¹⁴⁰

¹¹³⁷ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/257, 258.

¹¹³⁸ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/270.

¹¹³⁹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 1/340.

¹¹⁴⁰ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 2/130.

Durumsal bağlam bazen diyalog esnasında verici (konuşan özne) veya alıcının (muhatap) bulunduğu mekanla ilgili bir durumdur. Nitekim tanıdığın birinin, *أَنَا عَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقاً فِي حَاجَتِكَ* (Ben işine koşturacak olan Abdullah'ım) şeklinde bir cümle kurması doğru olmaz. Çünkü o kişinin Abdullah olduğu bilindiğinden yargının *أَنَا* ile *عَبْدُ اللَّهِ* arasında gerçekleşmesi anlamsızdır. Burada esas yargı, özne (*أَنَا*) ile onun gerçekleştireceği eylem (*مُنْطَلِقاً*) arasında gerçekleşmesi gerekir ve cümlelerin *أَنَا مُنْطَلِقٌ فِي حَاجَتِكَ* (Ben işine koşturacağım) şeklinde kurulması icap eder. Ancak söz konusu kişi duvarın arkasında veya onu göremeyeceğin bir yerde bulunduğu ve senin, *مَنْ أَنْتَ* (kimsin?) şeklindeki soruna, *أَنَا عَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقاً فِي حَاجَتِكَ* (Ben işine koşturacak olan Abdullah'ım) şeklinde bir cevap vermesi uygundur. Çünkü bu durumda esas bilinmek istenen şahsın kimliği olduğundan kurulan cümle bu ihtiyaca uygun kurulmakla kalmayıp ek bir bilgi de verilmiş olur.¹¹⁴¹

Son olarak yukarıda geçen örneklerden de anlaşıldığı üzere durum bağlamının delaleti ile hazfedilen unsur, var hükmündedir. Örneğin herhangi bir işe başlayan birinin, *بِسْمِ اللَّهِ* demesi, *أُبْتَدِئُ بِاسْمِ اللَّهِ* demesi ile eş değerdir.¹¹⁴²

3.3.3.2. Dilsel Bağlam İleti

Dilsel bağlam cümle içerisinde yer alan kelimelerin birbirleri ile olan ilişkilerini göz önünde bulundurmaktır. Dilsel bağlam karinesi, cümlede yer alan sözcüklerin anlamını belirlemede ve cümledeki pek çok eksiltinin açıklamasında başvurulacak bir gerekçe olmuştur. Dilsel bağlam sadece cümledeki asli unsurların hazfine gerekçe olarak gösterilmemiş, evet veya hayır şeklinde verilen cevap cümlelerinde olduğu gibi bazen komple bir cümlelerin düşmesine gerekçe olarak gösterilmiştir.

Dilsel bağlam karînesi siyak veya sibaktaki lafızlar olabildiği gibi dolaylı olarak cümleden anlaşılan bir anlam da olabilir. Nitekim, *وَقَالُوا كُونُوا هُوداً أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ خَنِيفاً وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ* “Onlar, “Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız” dediler. Sen de şöyle de: “Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhîm’in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi.”¹¹⁴³ âyetinde *مِلَّةَ*

¹¹⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/80, 81.

¹¹⁴² Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 359.

¹¹⁴³ el-Bakara 2/135.

kelimesinin âmili olan fiilin (نَتَّبِعْ) hazif gerekçesi, dilsel bağlam karînesidir. Çünkü bir önceki cümlede yer alan كُونُوا هُوداً أَوْ نَصَارَى ifadesinden “bu dinlere tabi olun” anlamı çıkar. Bu cümlede (فُلٌ بَلَّ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا) ise buna karşılık olarak “Aksine biz hanîf olan İbrahim’in dinine tabi oluruz.” denmiştir.¹¹⁴⁴

Dilsel bağlam karînesi tek bir cümle ile sınırlı olmayıp bir bütün olarak konuşmanın akışı ile ilgili bir durumdur. Nitekim Sîbeveyhi,

دِيَارَ مَيَّةَ إِذْ مَيٌّ مُسَاعِفَةٌ وَلَا يَرَى مِثْلَهَا عُجْمٌ وَلَا عَرَبٌ

(Bize yakın iken Meyye’nin yurdunu anımsarım.

Görmemiştir onun gibisini ne Arabı ne de Acemi)

beytinde دِيَارَ kelimesinin mansûb olmasını dilsel bağlam karînesinden dolayı hazfedilmiş olan أَذْكُرُ fiiline bağlamıştır. Çünkü önceki beyitlerde şair üzüntüsünün olası nedenlerini sıraladıktan sonra bu beyitte üzüntüsünün esas nedeninin sevgilisinin yurdunu hatırlaması olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴⁵

Dilsel bağlam karînesi, karşılıklı diyaloglarda karşı tarafın kurduğu cümleyi de kapsayan bir durumdur. Söz gelimi, أَضْرِبُ شَرَّ النَّاسِ (insanların en kötüsünü vuracağım) diyen birine, زَيْدًا yerine زَيْدًا (Zeydi vur) şeklinde eksiltili bir cümle kurduğunda,¹¹⁴⁶ yahut sana rüyasını anlatan birisine, خَيْرًا لَنَا وَشَرًّا لِأَعْدَائِنَا yerine خَيْرًا لَنَا وَشَرًّا لِأَعْدَائِنَا (hayrolsun inşallah) ifadesini kullandığında karşı tarafın sarf ettiği sözün bağlamına istinaden hazif yapmış olursun.¹¹⁴⁷

Arap dilinde pek çok yerde harfi cerlerin mute‘allakının hazfedilmesi dilsel bağlam karînesinin delaleti ile gerekçelendirilmiştir.¹¹⁴⁸ Özellikle kasem harflerinin mute‘allaklarının (أَقْسِمُ) yaygın biçimde hazfedilmesi dilsel bağlam karînesi ile gerekçelendirilmiştir.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/257.

¹¹⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/280.

¹¹⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/253.

¹¹⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/270.

¹¹⁴⁸ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 370.

¹¹⁴⁹ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 378.

Dilsel bağlam karînesi cümledeki asli unsurların düşme gerekçesi olabildiği gibi bir ekin düşme gerekçesi olabilmektedir. Nitekim, وَاللّٰهُ أَفْعَلُ ذَاكَ أَبَدًا cümlesinde yer alan أَبَدًا lafzından, bu cümlelerin aslının, وَاللّٰهُ لَا أَفْعَلُ ذَاكَ أَبَدًا (Andolsun ki bunu asla yapmayacağım) şeklinde olduğu ve nefiy edatının cümleden atıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁰

Dilsel bağlam karînesi edatların anlamlarında belirleyici rol oynar. Nitekim ‘atıf edatı’ أو, “o veya bu” (ibaha), “ya o ya da bu” (tahyîr), “ne o ne de bu” gibi anlamlardan birini ifade eder. Bu edatın cümleye bu anlamlardan hangisini kattığını belirleyen şey, dilsel bağlamdır. Çünkü أو edatı, جَالِسٌ زَيْدًا أَوْ عَمْرًا أَوْ خَالِدًا (Zeyd, Amr veya Halid’den biri ile otur) gibi olumlu veya emir cümlelerde kullanılıp seçeneklerin bir arada bulunabildiği durumlarda ibaha; تَرْوِجُ زَيْنَبًا أَوْ (Zeynep veya kız kardeşi ile evlen) gibi seçeneklerin bir arada bulunmasının imkânsız olduğu durumlarda tahyîr anlamını ifade eder. Bu edat فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ إِمًّا أَوْ كَفُورًا “Öyleyse rabbinin hükmüne sabret; onlardan hiçbir günahkâra yahut nanköre boyun eğme.”¹¹⁵¹ âyetinde olduğu gibi nehiy cümlesinde kullanıldığında ise “ne o ne de bu” anlamını ifade eder.¹¹⁵²

3.3.3.3. Zamansal Bağlam İleti

Bağlam karînesi bazen de zamansaldır. Sözün kurulduğu zamanı esas almak demektir. Zamansal bağlam karînesi gramerden ziyade anlamın belirlenmesinde kullanılmıştır. Nitekim bazı dilciler, وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا “Rahmân’ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, “selâm” deyip geçen kullardır.”¹¹⁵³ âyetinde geçen سَلَامًا kelimesini zamansal bağlam karînesi ile normal selamlama yerine “Benden beri ol!” anlamını vermiştir. Çünkü bu âyet Mekke’de nazil olduğundan ve o dönem selamlaşma ile ilgili hüküm gelmediğinden bu kelimedenden normal selamlama anlamı kastedilmemiştir.¹¹⁵⁴

¹¹⁵⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/105.

¹¹⁵¹ el-İnsan 76/24.

¹¹⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/184-187.

¹¹⁵³ el-Furkân 25/63.

¹¹⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/325.

3.3.4. Evlâ (Öncelikli Olma) İlleti

Nahiv ilminin yaygın illet türleri arasında yer alan evlâ illeti,¹¹⁵⁵ temelde dilsel bir olgunun bir başka olguya nazaran Arap dili açısından daha uygun olduğunu, hâliyle ona verilen hükmün burada da uygulanabileceğini ortaya koymak için öne sürülen bir delildir.¹¹⁵⁶ Uygun veya daha uygunu belirleyen ölçüt asla riayet olduğundan evlâ illetinin asıl illeti ile yakın ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra evlâ illeti, dilciler tarafından bazı hükümlerde belli bazı dil unsurlarına tanınan önceliği veya Arap dili açısından daha uygun olanı ifade etmek için de kullanılmıştır.

Evlâ illetinin birinci kullanıldığı bağlamın dildeki kıyâs-ı evlâ olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim nahvî kıyâs türleri arasında kıyâs-ı evlâyâ yer veren Süyûtî, bu kıyâsın aslın fer' e hamli sonucu gerçekleştiğini belirtmiştir.¹¹⁵⁷ Arap dilcileri bazen dilsel bir olguya dair gramatik bir hükmü belirlerken, kendisinden daha aşağı seviyede bir başka dilsel olguyu referans almışlardır. Bu bağlamda temel söylem şu şekildedir: X, y olgusundan bu hükme daha layıktır. Söz konusu hüküm y için geçerli olduğuna göre x için de geçerli olması gayet tabiidir. Sonuç olarak burada her ne kadar iki olgu arasında bir mukayese söz konusu ise de, Arap dilcilerin x olgusunu asıl, y olgusunu da fer' olarak kabul ettiklerini iddia edemeyiz.

Nidâ, normal koşullarda gerçekleşmeyen haziflerin bile gerçekleştiği bir makam olduğundan dolayı normal şartlarda gerçekleşebilen haziflerin nidâ makamında gerçekleşmesi gayet doğaldır.¹¹⁵⁸ Dolayısıyla münâdâ isimde değişim harflerinden olan mütekellim “yâ”sının düşmesi gayet doğaldır.¹¹⁵⁹ Ayrıca terhîm esnasında عَمَّار ve مَنْصُور gibi kelimelerde iki tane harf atılır. Bunun nedeni terhîmden dolayı sahih ve asli bir harf hazfedilmişken zâid ve illetli bir harfin kalmasının uygun görülmemiş olmasıdır. Çünkü hem sahih hem de asli bir harfin hazfedildiği bir durumda zâid ve illetli bir harfin hazfi evladır.¹¹⁶⁰ Aynı şekilde normal şartlarda gerçekleşen bir hazfın zarureti şiiir durumunda gerçekleşmesi gayet doğaldır.¹¹⁶¹

Arap dilinde beş isimden olan أَب, أَخ, أُم ve حَمَّ gibi kelimeler, أَحْوِي, أَبْوِي ve حَمْوِي şeklinde nisbe edilip bu kelimelerde mahzûf harf iade edilir. Çünkü bu isimlerin mahzûf harfi, tesniyede de iade

¹¹⁵⁵ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹¹⁵⁶ 'Abîdî, *et-Ta'lîl fî Kitabi Sibeveyhi*, 268.

¹¹⁵⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, 85.

¹¹⁵⁸ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/184.

¹¹⁵⁹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 2/209.

¹¹⁶⁰ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 2/259.

¹¹⁶¹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 4/190.

olunur. Nisbe formu kelimeyi özüne döndürme konusunda tesniyeden daha güçlü bir forumdur. Bundan dolayı mahzûf asli harf tesniye formunda geri gelebiliyorsa nisbede de gelmesi gerekir.¹¹⁶² Aynı şekilde *حَضَرَ مَوْتَ* ve *مَعْدِي كَرَبَ* gibi bileşik isimlerde ikinci parça kelimenin sonuna bitişen te'nîs "tâ"sı gibi değerlendirildiği için bu tür isimlerin nisbesinde ikinci cüz hazfedilmektedir. Nisbetteki bu duruma kıyâsen terhîmde bileşik isimlerden bu ikinci parçanın düşmesinin evlâ olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü terhîm, normal şartlarda hazfedilmeyen unsurların bile hazfedildiği bir alandır.¹¹⁶³

Arap dilinde *أَنَا أَنْتَ* gibi yapılarda mastar edatı olan *أَنْ*'den sonra gelen fiil bazen hazfedilir ve onun yerine *مَا* ivaz olarak getirilir. Buradaki amaç *أَنْ* edatının isimle birleşmesini önlemek olduğunu belirten Sîbeveyhi, mastar edatında bu durum gözetiliyorsa *إِنَّمَا* gibi yapılarda şart edatı olan *إِنْ*'den sonra *مَا* 'nın 'ivaz olarak getirilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.¹¹⁶⁴

Kurb ve mücâvere illeti başlığı altında yer verileceği üzere, *يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا* "O, dilediğini rahmetine dahil eder. Zalimlere gelince, onlar için elem verici bir azap hazırlamıştır."¹¹⁶⁵ âyetindeki gibi iştigâl örneklerinde iştigâl cümlesi kendisinden önce geçen bir fiil cümlesine atfedildiğinde, müştegalün 'anh ismin mansûb okunması tercih edilir. Çünkü bu durumda matûf ile matûf 'aleyh cümleleri arasında tür açısından uyum sağlanmış olur. Sîbeveyhi iki cümle arasındaki uyuma riayetin önemini, tenâzu' konusunda yakınlıktan dolayı amelin ikinci âmile verilmesi ile açıklamıştır. Ona göre tenâzu' konusunda *الْإِضْمَارُ قَبْلَ الذِّكْرِ* (kendisinden önce geçen bir isme dönmesi gereken üçüncü şahıs zamirinin kendisinden sonra gelen bir isme dönmesi) gerçekleşmesi gibi bir dil sorunsalını göze alma pahasına bu uyum gözetildiyse burada böyle bir risk yokken uyumun gözetilmesi, daha uygundur.¹¹⁶⁶

Normal şartlarda sıra cümlesi hazfedilmez. Ancak nadirde olsa belli bir karîne ile bilindiği durumlarda hazfi câiz görülmüştür. Dilciler buradan hareketle sıfatın da hazfedilebileceği

¹¹⁶² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/359.

¹¹⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/267.

¹¹⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293, 294.

¹¹⁶⁵ el-İnsan 76/31.

¹¹⁶⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/88,99.

sonucuna varmışlardır. Çünkü mevsûlün sılaya olan ihtiyacı mevsûfün sıfata olan ihtiyacından daha güçlüdür. Dolayısıyla sıra hazfedilebiliyorsa sıfat da hazfedilebilmelidir.¹¹⁶⁷

Arap dildilerin evlâ illetini kullandığı ikinci bağlam ise belli bazı dil unsurlarına verilen ayrıcalıklar; herhangi bir dil olgusu veya cümle yapısında Arap dili açısından daha uygun olanın gözetilmesi şeklindedir. Burada iki olgu arası bir mukayese olmayıp, tek bir olguda dil açısından en uygun olanın gözetilmesi söz konusudur.

Ref' i'râbının fâil ve türevlerine, nasb i'râbının mef'ûl ve türevlerine verilmesi için birçok gerekçe öne sürülmüştür. Bunlardan bir tanesi de i'râb hareketleri arasındaki kuvvet sıralamasıyla mu'reb isimler arasındaki kuvvet sıralamasının gözetilmesidir. Nitekim bu sayede en güçlü hareke en güçlü mu'rebe, en zayıf hareke de en zayıf mu'reb türüne verilmiştir.¹¹⁶⁸

Üç şahıs türüne ait zamirlerin yer aldığı bir diyalog, birinci şahsın üçüncü şahıs hakkında ikinci şahsa bilgi aktarımından ibarettir. Böyle bir diyalogda birinci şahıs olayın öznesi, ikinci şahıs diyalogun muhatabı ve nesnesi, üçüncü şahıs ise diyalogun konusudur. Dolayısıyla zamirlerin fiile bitişme hiyerarşisinde şahıs sıralaması göz önünde bulundurulur. Buna göre *أَعْطَيْتُكَ* ve *أَنْزَلْتُكُمْ هَا*¹¹⁶⁹ örneklerinde olduğu gibi üç şahsa ait zamirin bitişmesi durumunda konuşanı ifade ettiğinden dolayı öncelik birinci şahıs zahirine aittir. Bu hiyerarşide ikinci sırada ise birinci şahıs ile olan münasebeti ve konunun muhatabı olmasından dolayı ikinci şahıs zamiri (muhatap) yer alması daha uygun görülmüştür.¹¹⁷⁰

Soru, eyleme dönük bir şey olduğundan soru edatlarından sonra fiil gelmesi daha uygun görülmüştür.¹¹⁷¹ Fiilin mamûlleri arasında fâil önceliklidir ve fiilden hemen sonra gelmesi tercih edilir.¹¹⁷² Mübtedâ olma hususunda öncelik ma'rife isme aittir.¹¹⁷³ Müzekker asıl kabul edildiğinden dolayı pek çok hususta müzekker ismin öncelenmesi ve müennes ismin müzekkere hamli evladır.¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁷ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/355.

¹¹⁶⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 273.

¹¹⁶⁹ Hûd 11/28.

¹¹⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/264.

¹¹⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/137.

¹¹⁷² Süyûtî, *el-İktirâh*, 100.

¹¹⁷³ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/154.

¹¹⁷⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/113.

Varlığına delil olan bir ekin hazfı, varlığına delil bulunmayan bir ekin hazfine, herhangi bir anlam ifade etmeyen eklerin hazfı, tenvin gibi belli bir anlamı ifade etmek için getirilen eklerin hazfine tercih edilmiştir.¹¹⁷⁵ Aynı şekilde zâid ve işlevsiz harflerin hazfı, asli veya işlevsel harflerin hazfine,¹¹⁷⁶ harekesiz bir harfin hazfı harekeli bir harfin hazfine tercih edilmiştir.¹¹⁷⁷ Hazif yoluyla gerçekleşecek bir mecazın da cümleinin sonunda olması, cümleinin başında olmasından evla görülmüştür.¹¹⁷⁸ İ‘lâlin kaçınılmaz olduğu durumlarda zâid harfin i‘lâle tabi tutulması daha uygundur. Çünkü zâid harfler asli harflere nazaran daha az saygınlığa sahip olup her türlü değişim ve dönüşüme açıktır.¹¹⁷⁹

Arap dilinde asla uygunluk evleviyetin gerekçesi olduğu gibi evleviyyet (önce gelmek) de evleviyetin gerekçesi olarak görülmüştür. Nitekim Kûfe dilcilerine göre tenâzu‘ konusunda önce geldiğinden dolayı birinci fiile âmel ettirmek evlâdır.¹¹⁸⁰

Yaygın kullanımı esas almak nadiri kullanımı esas almaktan, zayıfı esas almak da şâz esas almaktan evlâdır. Şâz ve zayıf iki ihtimal arasında kalındığında ise zayıf olanı şâz olana tercih etmek evlâdır.¹¹⁸¹

3.3.5. Fark (Ayrım) İleti

Yaygın illet türlerinden bir tanesi de fark illetidir.¹¹⁸² Fark illetinin temelinde, “Dilde iltibas sakıncalıdır. Dolayısıyla iltibas endişesi söz konusu olduğunda mutlaka giderilmelidir.”¹¹⁸³ şeklindeki ilke yatmaktadır. Cümle unsurların anlamsal veya fonksiyonel yönden birbiri ile karışmasını önlemek, böylece herhangi bir anlam belirsizliğine mahal vermemek için dilde pek çok ilke belirlenmiştir. Fark illetindeki esas gaye iltibastan kaynaklı bir anlam karmaşasının önüne geçmektir. İltibasın ortadan kaldırılmasıyla dilin temel gayesi olan fayda yani sağlıklı bir iletişimin kurulması amaçlanmıştır.

Fark illeti iltibas olasılığını ortadan kaldırdığından aslın dışına çıkarmaya neden olacak kadar güçlü bir illettir. Çünkü anlam karmaşasına mahal verecekse asıl kural terk

¹¹⁷⁵ Enbârî, *Esrârü'l-‘arabîyye*, 38.

¹¹⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/434-446.

¹¹⁷⁷ İbnü’s-Serrâc, *el-Uşûl*, 3/48.

¹¹⁷⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/372.

¹¹⁷⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/68.

¹¹⁸⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 130.

¹¹⁸¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 146.

¹¹⁸² Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 135.

¹¹⁸³ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/580.

edilmelidir.¹¹⁸⁴ Bunun yanı sıra emnü'l-lebs hazif, takdim ve tehir gibi birçok dilsel olgunun gerçekleşebilmesinin başlıca koşuludur. Bu koşul sağlanmadığı taktirde bu olgular gerçekleşemez.¹¹⁸⁵ Örneğin normal münâdâda nidâ edatının hazfî olağan bir durumken, müstegâs münâdâda “yâ”nın düşmesi doğru değildir. Çünkü bu durumda normal münâdâ ile müstegâs münâdâ birbiri ile karışır.¹¹⁸⁶

Fâil ve mef'ûlun i'râbının değişik olması, mütekellim, muhatap (eril) ve muhataba (dişil) bitişik zamirinin (ت، ت، ت) farklı hareketler üzere mebnî olması, müzekker sayılara “tâ”nın bitişmesi, edilgen fiilin yapısının değişmesi gibi pek çok dil olgusu, fark illeti ile izah edilmiştir.¹¹⁸⁷ Hatta mübtedânın ma'rife olması da nekre isimdeki iltibas yani anlam belirsizliği ile gerekçelendirilmiştir. Nitekim كَانَ إِنْسَانٌ حَلِيمًا (adamın biri halim idi) şeklindeki bir cümle, öznesi açısından belirsizlik içermektedir.¹¹⁸⁸ Öte yandan bu cümle muhatap açısından anlamsızdır. Çünkü herhangi bir insanda hilm sıfatının varlığı bilinen bir şeydir. Dolayısıyla bu cümle herhangi bir fayda içermemektedir.

İltibasın kaçınılmaz olduğu durumlarda *ehven-i şerreyn tercih olunur* ilkesine binaen asgari düzey iltibas tercih edilmiştir. Nitekim dilciler tesniye isimlerin ref' alametinin vâv yerine elifle olmasını pek çok farklı illetle izah etmişlerdir. Bunlardan bir tanesi de tesniye ismin ref' alametinin “vâv” ile olması hâlinde maksûr isimlerin cemi ile üç i'râb hâlinde karışmasıdır. Çünkü bu varsayıma göre مُسْلِمِينَ - مُصْطَفَيْنَ، مُصْطَفَوْنَ - مُسْلِمُونَ örneklerinde olduğu gibi tesniye ile maksûr ismin çoğulu hem ref', hem nasb, hem de cer hâlinde birbiri ile karışacaktır. Tesniye ismin ref' alametisi olarak elifin belirlenmesi bu karışıklığı asgari düzeye indirmek maksadıyladır.¹¹⁸⁹

Bazı durumlarda iltibas kaçınılmaz olur ve belirsizliğin ortadan kalkması bağlam karînesine bırakılır. Nitekim nâkıs muzârî fiillerin vâvlı olanında üçüncü şahıs çoğul eril ile çoğul dişil (أَنْتُمْ تَعْرُونَ=أَنْتِ تَعْرُونَ) aynı şekilde ikinci şahıs çoğul eril ile çoğul dişil (هُمْ يَعْزُونَ-هُنَّ يَعْزُونَ) kalıpları aynı forma dönüşür. Yâlı olanında ise ikinci şahıs çoğul dişil ile tekil dişil kalıpları (أَنْتِ

¹¹⁸⁴ Hassân, *el-Usûl*, 135.

¹¹⁸⁵ Ezher 'Abd Ali Hasan, “el-Karinetü'l-'akliyye ve devruha fi'l-i'râb”, *Havliyyetü'l-Müntedâ* 1 (2019), 189.

¹¹⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/218.

¹¹⁸⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/559-5561.

¹¹⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/48.

¹¹⁸⁹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/131.

(تَرْمِين=أَنْتَن تَرْمِين) aynı forma dönüşür. Bu kiplerde aynileşme, zorunlu olarak i'lâl sonucu gerçekleşmiştir. Ancak cümle içerisinde kullanımlarından ve ilişkili oldukları sözcüklerin bağlamından genelde hangi kalıp olduğu anlaşılabilmektedir.¹¹⁹⁰ Söz konusu örnekler Arap dilinde tahfif illetinin fark illetine öncelendiği izlenimi verse de anlam belirsizliğini ortadan kaldırmayı amaçlayan fark illeti en kuvvetli illetlerden biridir. Bu tür örneklerde bağlam karînesine güvenilerek meydana gelen iltibas, hoş görülebilir bir iltibas olarak addedildiğinden tahfife öncelik verilmiştir.

Başka bir alternatif olduğu sürece iltibasa neden olacak tasarruflardan kaçınmak gerekir. Örneğin tesniye isim mütekellim “yâ”sına izâfe edildiğinde (مُسْلِمَاي) maksûr isimde olduğu gibi (عَصَاي) elifinde herhangi bir dönüşüm gerçekleşmemelidir. Dolayısıyla tesniye elifinin yâya dönüştürüp mütekellim “yâ”sında idğâm edilmesi şeklinde bir dönüşüm (مُسْلِمَاي) zorunlu olmadığı gibi her üç i' râb hâlinin birbiri ile karışmasına neden olacağından doğru bir tasarruf değildir.¹¹⁹¹

3.3.5.1. Fark İletinin Başlıca Yöntemleri

Hareke vb. birtakım imgeler kullanmak, cümleye belli bazı edat ve kelimeler ilave etmek, söz dizimdeki hiyerarşiye riayet etmek, normal şartlarda hazfi câiz olan öğeleri hazfetmemek veya kelimelerde formel değişiklik yapmak Arap dilinde iltibas önlemeyi hedefleyen fark illetinin başlıca yöntemleridir.

Göstergeler Yöntemi: Cümlede yer alan fâil, mef'ûl vb. unsurların farklı lafzî göstergelere (hareke/harf) sahip olmasını ifade eden ve nahiv ilminde önemli bir konuma sahip olan i' râb konusunun temeli fark illetine dayanmaktadır.¹¹⁹² Çünkü i' râb cümlede yer alan öğelerin fâiliyet, mef'ûliyet ve izâfet gibi gramatik anlamların birbiri ile karışmasını önler.¹¹⁹³

Harfi cer olan lââm (ل), aslı itibari ile fetha üzere mebnî olmasına rağmen tekit lââmı ile karışmaması için açık isimlerin başında geldiğinde kesrelenmiştir. Zamir isimlerde ise böyle bir iltibas söz konusu olmadığından aslına uygun bir şekilde fetha üzere mebnî olmuştur.¹¹⁹⁴

¹¹⁹⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/140.

¹¹⁹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/414.

¹¹⁹² Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 274.

¹¹⁹³ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/580.

¹¹⁹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/376,377.

Ancak bazen bu hareke de iltibası önlemede yetersiz kalmıştır. Söz gelimi يَالْزَيْدِ لِعَمْرٍو örneğinde müstegâsu minh (kendisinden yardım istenen) ile müstegâsu leh (kendisi için yardım istenen) arasında ayırım yapmak için müstegâsu minhteki lâmin fetha, müstegâsu lehteki lâmin da kesrelenmesi gerekir.¹¹⁹⁵

Normal şartlarda muzâri fiil isme olan benzerliğinden dolayı mu‘reb, emir fiil ise sükûn üzere mebnîdir. Ancak te‘kîd nûnları bittiğinde hem emir fiil hem de muzâri fiil bazı değişimlere maruz kalır. Te‘kîd nûnlarının bittiği sonucunda meydana gelen bu değişim ve dönüşümler fark illeti ile temellendirilmiştir. Nitekim لا تُكْرِمُنَّ ve اِغْلَمَنَّ fiillerinde iki sakinin bir araya gelmesinden sakınmak için fiil, hareke üzere mebnî olmuştur. Harekenin fetha olması ise tesadüf olmayıp fark illetine dayanmaktadır. Çünkü bu hareke kesre olduğunda müzekker yapı ile müennes yapı; zamme olduğunda ise tekil yapı ile çoğul yapı birbiri ile karışacaktı.¹¹⁹⁶ Aynı şekilde te‘kîd nûnları ikinci şahıs tekil dişil (اِضْرِبَنَّ يَا هُنْدُ) ve ikinci şahıs çoğul eril kiplerine bittiğinde (اِضْرِبَنَّ يَا قَوْمُ) “vâv” ve “yâ” zamirleri düşmektedir. Çünkü bu kiplerin tekil kiplerle karışma ihtimali yoktur. Çünkü çoğul kipteki zamme “vâv”ın, tekil dişil kipteki kesre de “yâ”nın karînesidir. Ancak اِضْرِبَنَّ يَا هُنْدُ, اِضْرِبَنَّ يَا قَوْمُ örneklerinde olduğu gibi belli dönüşümler sonrası hem vâv hem de yânın öncesi fetha kalacaksa bu durumda bu zamirler atılmaz. Bu yapıların tekil yapı ile karışmasını önlemek için her iki zaminin de harekelenmesi zorunludur.¹¹⁹⁷

Tesniye isimlerin ref‘ i‘râbı elif, nasb ve cer i‘râbı öncesi meftûh sonrası meksûr bir “yâ” ile; cemi müzekkeri salimin ise ref‘ i‘râbı “vâv” nasb ve cer i‘râbı öncesi meksûr sonrası meftûh bir “yâ” ile olması da fark illetine dayanmaktadır. Çünkü söz konusu hareketlerle ayrıma gidilmeseydi nasb ve cer durumunda ikil ve çoğul yapılar birbirleri ile karışacaktı.¹¹⁹⁸

Tertip Yöntemi: Arap dilinde cümle unsurları arasında söz dizim açısından belli bir hiyerarşi olmasına rağmen birtakım karînelerle anlam belirsizliği ortaya çıkmayacaksa bu hiyerarşi bozulabilmekte, takdim ve tehir gerçekleşebilmektedir. Nitekim, نَصَرَتْ مُوسَى سَلَمَى ile نَصَرَ زَيْدًا عَمْرُو, كَسَرَ الرَّجَاجَ الْحَجَرُ örneğinde olduğu gibi sadece lafzî veya

¹¹⁹⁵ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, 1/351.

¹¹⁹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/519.

¹¹⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/520, 521.

¹¹⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/17.

mânevî karînenin bulunduğu durumlarda cümledeki unsurlar arasında takdim-tehir gerçekleşebilmektedir. Ancak نَصَرَ مُوسَى عِيسَى veya نَصَرَ هَذَا هَذَا gibi ne lafzî ne de mânevî bir karînenin bulunmadığı durumlarda anlamda belirsizliğe neden olacağından her öge, olması gerektiği yerde durmalıdır. Bu tür durumlarda iltibasî önleyen ve farkı sağlayan şey tertiptir. Dolayısıyla normal şartlarda mef'ûlun fâile takdimi câizse de bu tür durumlarda tertip tek belirleyici etken olduğundan bozulmamalıdır.¹¹⁹⁹

İlave Yöntemi: Fark illetinde başvurulmuş başlıca yöntemlerden birisi cümlede birtakım eklerin ilavesi ile iltibasî giderme yöntemidir. Öyle ki Arap dilinde sırf bu amaca hizmet eden ek bir kelime bulunmaktadır. Nitekim وَبَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَبَعَثْنَا إِلَى صِرَاطٍ “Kendilerine bilgi verilenler, rabbinden sana indirilenin, gerçeğin ta kendisi olduğunu ve çok güçlü, her türlü övgüye lâyık olan Allah’ın yoluna ilettiğini çok iyi bilirler.”¹²⁰⁰ âyetinde yer alan هُوَ zamiri kendilerinden sonra gelen ismin sıfat ile karışmasını önlemek için getirilmiştir.¹²⁰¹ Bu tür örneklerde zaminin öncesi ve sonrasında ma’rife bir isim bulunması durumunda zaminin sonrası sıfat ile karışma ihtimaline karşı fasıl zaminine ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla كَانَ زَيْدٌ هُوَ مُنْطَلِقًا gibi bir örnekte fasıl zaminine ihtiyaç duyulmaz.¹²⁰² Getirilse de sadece anlama vurgu yapmak için getirilir. Üstlendiği fonksiyondan ötürü fasıl zamiri (ayrım) diye adlandırılan bu zamir, i’râb açısından işlevsiz olup sonrasında gelen isim, fasıl zamiri gelmeden önce nasıl idiye geldikten sonra da aynı hâl üzere kalır.¹²⁰³ Nitekim yukarıdaki örnekte zamirden sonra gelen الْحَقُّ kelimesi بَرَى fiilinin ikinci mef'ûlü olduğundan mansûb olmuştur.

Cümlenin devamında iltibasî önleyecek birtakım unsurlar yer alsa da evvel emirde iltibasa mahal vermemek yeğdir. Nitekim fâil müennes olduğunda fiile te’nîs tâsının (ت) bitişmesi müzekker özne ile müennes özneyi birbirinden ayırt edebilmek içindir.¹²⁰⁴ Fiile bitişen te’nîs tâsı sadece evvel emirde fâilin cinsiyetini belirtme fonksiyonu üstlenmez. Aynı zamanda

¹¹⁹⁹ Müberred, *el-Muktedab*, 3/118; Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 276; Hasan, “el-Karinetü’l-akliyye ve devruha fi’l-i’râb”, 1/201, 202.

¹²⁰⁰ es-Sebe’ 34/6.

¹²⁰¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/387-392.

¹²⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/392.

¹²⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/390.

¹²⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/37.

yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi bazı durumlarda fâil ve mef'ûlu ayırt etmekte de önemli bir karîne rolünü üstlenmektedir.

Dilsel iltibası gidermek için getirilen eklerden bir tanesi de tahfîf edilen اِنَّ edatının haberinin başında getirilen te'kîd lâmasıdır (ل). Nitekim اِنَّ edatı tahfîf edilip ameli iptal olduğunda nefîy edatı olan اِنْ ile karışmaması için haberin başında lâm getirilir. Söz gelimi اِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ 1205 âyetlerinde اِنَّ edatı tahfîf edildiğinden nefîy edatı ile karışmaması için haberin başında lâm (ل) ilave edilmiştir.¹²⁰⁷

İltibası gidermek için başvuru ilave yönteminden birisi de normal şartlarda iade edilmeyen bir harfin iadesi şeklindedir. Nitekim Arap dil gramerine göre mecrûr muttasıl zamir üzerine direk atfedilmediğinden cer harfinin iadesi veya herhangi bir fasılın bulunması gerekmektedir.¹²⁰⁸ Mecrûr açık isim üzerine atfedildiğinde ise herhangi bir şey gerekmemektedir. Ancak مَرَرْتُ بِالْقَوْمِ حَتَّى يَرَوْدَ gibi örneklerde anlam belirsizliğini gidermek için cer harfinin iadesi zorunludur. Çünkü حَتَّى hem atıf edatı hem de cer harfi olarak kullanılmaktadır. Söz konusu örnekte cer harfi olduğunda, kendisinden sonraki isim hükmün dışındadır (Zeyd'e kadar). Atıf edatı olduğunda ise kendisinden sonraki isim hükme dahildir (Zeyd dahil). Sözü edilen edattaki fonksiyon farklılığı anlam farklılığına da neden olduğundan cer harfinin iadesi ile bu belirsizliğin giderilmesi gerekmektedir.¹²⁰⁹

Formel Değişiklik Yöntemi: Dilsel iltibaslar bazen de formel değişikliklere gidilmek suretiyle giderilmiştir. Bu durumda aynı kökten gelseler bile farklı anlamları ifade eden sözcükler farklı formlara bürünürler. Örneğin, بِنَاءٌ حَصِينٌ (kendisine sığınanı koruyan yapı) ile, اِمْرَأَةٌ حَصَانٌ (iffetini muhafaza eden kadın); اِمْرَأَةٌ رَزَانٌ (Ağır başlı kadın); عَدْلٌ (yük vb. nesnelerde bir şeyin dengi) ile عَدِيلٌ (bacanak vb. insanlarda denk) örneklerinde yer alan ortak sözcükler (حَصِين-حَصَان, رَزَان-رَزِين, عَدْل-عَدِيل) aynı kökten türemelerine rağmen anlam farklılıklarından dolayı farklı formlara bürünmüşlerdir.¹²¹⁰

¹²⁰⁵ el-A'râf 7/102.

¹²⁰⁶ eş-Şuarâ 26/186.

¹²⁰⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/139.

¹²⁰⁸ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/79.

¹²⁰⁹ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/425.

¹²¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/102.

Sonuç olarak dilde asıl gaye sağlıklı bir iletişim olduğundan dili konuşanlar bu hususu azami düzeyde riayet etmiş ve dilde herhangi bir anlam karmaşasına mahal vermemek için pek çok tasarrufta bulunmuşlardır. Bunun neticesinde ortaya çıkan dilsel olgular, kurallara bağlanırken fark illeti ile temellendirilmiştir.

3.3.6. Haml İleti

Arap dilinde yaygın biçimde kullanılan illet türlerinden biri de haml illetidir. Dîneverî'nin illet taksiminde, *nakîz* ve *nazîr* şeklinde iki farklı nahiv illeti yer almaktadır.¹²¹¹ Haml ortak noktasında buluştuklarından bu iki illet türü, haml illeti başlığı altında incelenmiştir.

Süyûtî dilde haml olgusunu dilin zenginliğinden kaynaklanan ihtiyaca bağlamıştır.¹²¹² Dolayısıyla Arap dili gibi zengin bir dil için haml bir zorunluluktur. İlk dönem dilcilerin çalışmalarından anlaşıldığı üzere dilsel olgular kendi arasında gruplandırılmış, birbirlerine yakın olanlar arasında genellikle az olan çok olana hamledilmek suretiyle birliktelik sağlanmaya çalışılmıştır.¹²¹³ Ancak bir olgunun mahmûl aleyh olabilmesi için yaygın olması mutlak anlamda şart değildir. Çünkü dilde yaygınlık kazanmasa bile bazı üzerine başka tikel olgular hamledilebilmektedir.¹²¹⁴

Dilsel bir olgunun doğruluğunu semâ ile ispatladıktan sonra benzer olgulara ek bir izah gereği duymaksızın ona hamledilmesi sonucu formlar ve olgular arası meydana gelen haml, konuşanın çoğu zaman farkında bile olmadan gerçekleşen zihni bir işlemdir.¹²¹⁵

İlk dönemden itibaren nahiv ilmi büyük oranda olguların birbirine kıyâsı sonucu belirlenen ilkelerden ibaret olarak görülmüştür.¹²¹⁶ Bu bağlamda Arap dilinde sıkça yer alan ve farklı şekillerde gerçekleşen haml türleri arasında fer'ın asla, aslın fer'e nazîrin nazîre ve nakîzin nakîze hamilleri dilde şebahi kıyâs çerçevesinde gerçekleşen hamillerdir. Bunun dışında da mânaya veya mahalle haml gibi kıyâstan bağımsız gerçekleşen haml çeşitleri de bulunmaktadır.¹²¹⁷

İlerde yer verilecek olan örneklerden de anlaşılabacağı üzere haml illeti, Sîbeveyhi'nin hem dilsel olguları izah, hem de gramer kurallarını temellendirmek için en sık baş vurduğu illettir.

¹²¹¹ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹²¹² Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/398.

¹²¹³ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/400.

¹²¹⁴ Süyûtî, *el-İktirâh*, 84.

¹²¹⁵ 'Abîdî, *et-Ta'lîl fî Kitabi Sîbeveyhi*.

¹²¹⁶ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 95.

¹²¹⁷ Bk. 'Anbekî, *el-Hamlu 'ala'l-ma'nâ*, 14.

Nitekim o, *إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ* ile *نَعَرَ زَيْدًا عَشْرًا* cümlelerini *نَعَرَ زَيْدًا عَشْرًا* cümlesine hamletmiştir.¹²¹⁸ Onun birbirine hamlettiği bu üç yapı arasında ilk bakışta münasebet yokmuş gibi gelebilir. Nitekim birinci cümle, mef'ûlu fâiline takaddüm etmiş sıradan bir fiil cümlesidir. İkinci cümle, nâsih edatla (*إِنَّ*) başlayan bir isim cümlesidir. Üçüncü cümle ise kendine özgü bir yapıya sahip medih fiilden oluşan bir cümledir. Ancak, âmil+mansûb mamûl+merfû mamûl dizilimi açısından bakıldığında bu yapıların birbirlerine benzediği görülmektedir.

Aynı şekilde Sîbeveyhi için mansûb temyiz konusunda on birden doksan dokuza kadar olan sayı temyizleri mihenk taşıdır. Çünkü sayı dilde sıklıkla kullanılan bir şeydir. Bundan dolayı Sîbeveyhi bu sayıları temsilen *عَشْرُونَ دَرَاهِمًا* formunu, müstesnâ ismin mansûb olması,¹²¹⁹ soru edatı *كَمْ* 'in temyizi,¹²²⁰ ölçü birimlerinin temyizi¹²²¹ ve *مِلْهُ عَسَلًا* gibi örneklerde yer alan cümle temyizlerin mansûb olması gibi pek çok olgunun izahında bir mihenk taşı gibi kullanmıştır.¹²²² Fakat Sîbeveyhi'nin bu formel yaklaşımı cümlelerin kök yapısını tamamen göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim ona göre *أَعْطَيْتُ زَيْدًا دَرَاهِمًا* ile *عَلِمْتُ زَيْدًا قَائِمًا* cümle yapıları zâhir görünüşte birbirine benzese de o, birinci cümleyi aslını esas alarak *كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا* cümlesine hamletmiştir.¹²²³ Sîbeveyhi'nin cümle yapıları arasındaki bu formel yaklaşımında hocası Halil b. Ahmed'in arûzcu yönünün etkisi bariz bir şekilde görülmektedir.

3.3.6.1. Nazîre Haml

Nazîre haml, dilcilerin birbirlerine benzeyen olguları birbirine hamli şeklinde kullandıkları bir nahiv illetidir. Konu teşbîh ile içi çe olduğundan ve teşbîh illeti başlığı altında yeterli örneklere yer verileceğinden konunun vuzuhiyeti için burada birkaç örnekle yetinilecektir.

Sîbeveyhi'nin sayı temyizi konusunda, “Burada yer verdiklerimiz dışında kalanlar ancak semâ ile bilinebilir. Semâdan bir delille örnekleri bulduktan sonra bu örneklerin benzerlerini araştırırsın” şeklindeki ifadeleri, nazîrin nazîre hamli konusundaki metodolojisini net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹²²⁴

¹²¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/175.

¹²¹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/330.

¹²²⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/157.

¹²²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/157.

¹²²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/172.

¹²²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/366.

¹²²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/568.

Muzâri fiilin beş kipinde (ikiller, çoğul eriller, ikinci şahıs tekil dişil) nasb hâlinin cezim hâline hamledilmesi bazı isim türlerinde nasb hâlinin cer hâline hamledilmesiyle izah edilmiştir. Çünkü isimde cer ne ise fiilde de cezim aynısıdır.¹²²⁵ Aynı şeklide cer edatlarının hazfedilemediği gibi cezim edatlarının da hazfedilememesinin gerekçesi olarak cezimin cerre olan hamli ile izah edilmiştir.¹²²⁶ Yine aynı gerekçeden dolayı câr ile mecrûr arasına herhangi bir fasıla giremediği gibi cezim edatları ile meczûm arasına herhangi bir fasıla giremiyor.¹²²⁷

Sadece iki farklı i' râb alameti alabilen tesniye ve cemi gibi isimlerde nasb hâlinin cer hâline hamledilmesi aralarındaki benzerlikten kaynaklanmaktadır. Çünkü نَظَرْتُ إِلَى زَيْدٍ ile أَبْصَرْتُ زَيْدًا gibi örneklerde olduğu gibi birçok yerde isim, nasb ve cer hâlinde aynı gramatik anlama sahiptir. Ayrıca mansûb isim mecrûr isim gibi cümlelerin temel bileşenlerinden değildir.¹²²⁸

Daha öncede belirtildiği üzere mansûb temyiz konusunda Sîbeveyhi, on birden doksan dokuza kadar olan sayıları temsilen عِشْرُونَ دِرْهَمًا formunu mihenk taşı olarak almış, cümle ve ölçü temyizleri gibi diğer temyizlerin mansûb oluşunu bu yapıya hamletmekle izah etmiştir.¹²²⁹

İsm-i fâilin amel etmesi fiilden türeyişi ile ilgili ve fiile fer' olmasından dolayıdır. Fakat mübalağa kiplerinin amel gerekçesi nazîrleri olan ism-i fâil kiplerine hamledilmeleri ile ilgilidir.¹²³⁰

Bilindiği üzere hurûf-i müşebbehinin amel etme gerekçesi fiile olan benzerlikleridir. Fiildeki herhangi bir harf eksikliği fiilin ameline etki etmediğinden dolayı kimi dilcilere göre كَأَنَّ, أَنَّ, إِنَّ gibi edatlar tahfîf edildiklerinde amelleri bakidir. Çünkü fiildeki herhangi bir harf eksikliği fiilin amelinde etki etmediği gibi bu edatlardaki bir harf eksikliği de amel açısından bir etki etmemesi gerekir.¹²³¹ Aynı gerekçeden dolayı bu edatlara مَا bitiştiğinde ilgâ edilen kalbî fiillere hamlinden dolayı amelleri iptal olunur.¹²³²

¹²²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/19.

¹²²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/9.

¹²²⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/111.

¹²²⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 223.

¹²²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/417.

¹²³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/110.

¹²³¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/140.

¹²³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/138.

Sîbeveyhi'ye göre, haberiye edatı كَمْ'in hem mebnî olması hem de kendisinden sonra nekre bir ismi cer etmesinin nedeni nazîri olan رَبَّ edatına hamledilmesidir. Ona göre ikisi de aynı anlamı ifade etmektedir.¹²³³

3.3.6.2. Fer'in Aslına veya Aslın Fer'ine Hamli

Daha önce asıl illeti başlığı altında konu teferruatıyla açıklandığından bu başlık altında daha çok aslın fer'e hamledildiği örnekler üzerinde durulacaktır. Sîbeveyhi, salim müennes ceminin nasb ve cer i'râbının aynı olmasını aslın fer'e hamli yerine nazîrin nazîre hamli ile izah etmiştir. İbn Cinnî'ye göre sâlim müennes ceminin müfred munsarif isimler gibi üç farklı harekeyle i'râblanması için herhangi bir engel yoktur. Buna rağmen cemi müennes sâlim, müzekker cemi müzekker sâlim gibi nasb ve cer durumlarının aynı i'râbı alması, fer'in (müennes) asla (müzekker) hamlinin bir sonucudur.¹²³⁴

Aynı şekilde i'lâl veya sıhhat açısından cemin müfrede tabi olması, fer'in asla hamlidir. Nitekim قِيَمَة kelimesinde i'lâl olduğu için onun çoğulu قِيَمَ kelimesinde i'lâl olmuş, زَوْج kelimesinde i'lâl olmadığından onun çoğulu ola زَوْجَة kelimesinde de olmamıştır.¹²³⁵

Amel konusunda sıfat-ı müşebbehe fer' ism-i fâil ise asıldır. Bununla birlikte الضَّارِبُ الرَّجُلُ gibi örneklerde başında “el” takısı bulunan ismi fâilin izâfesi الْحَسَنُ الْوَجْهُ gibi örneklere hamletmekle izah edilmiştir.¹²³⁶ Aynı şekilde müfred isim olan beş isim (أَب, أَخ, حَم, قَم, دُو) ve كَلَّا ve كَلْنَا gibi isimlerin belli koşullarda hareke yerine tesniye ve cemi gibi harfle i'râb alması aslın fer'e hamli ile izah edilmiştir.¹²³⁷

İbn Cinnî, aslın fer'e hamlini aralarındaki benzerlikten dolayı iki dil unsurunun karşılıklı alışverişi ilerletmesi olarak değerlendirmiştir. Örneğin Arap dilinde muzâri fiil isme benzemesinden dolayı mu'reb olurken karşı taraftan isim de (ism-i fâil vb.) muzâri fiile olan benzerliğinden dolayı amel etmiştir. Aynı şekilde if'âl babında fiilden atılan bir harfe niyabeten mastara ilave bir harfin getirilmesi, kökteş kelimeler arasında bir bütünlük ve

¹²³³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/156-161.

¹²³⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/111.

¹²³⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/112.

¹²³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/182.

¹²³⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/309.

birbirini tamamlama olarak görülmüştür.¹²³⁸ Dolayısıyla Arap dilinde hamli genelde fer‘in asla hamli şeklinde gerçekleşse de tek taraflı olmayıp karşılıklı gerçekleşen bir durumdur. Nitekim tesniye ve cemilerde nasb cerre hamledilirken, gayri munsarif isimlerde ise cer hâli nasb hâline hamledilmiştir.¹²³⁹

Amel konusunda, fiilden türeyen müştak isimler, fiil anlamı taşıyan işaret isimleri, fiilin yerini alan zarf isimler ve dizgesinde harf mukadder olan muzâf isimler gibi isim türlerinin amel etmesi, aslın fer‘e hamli ile izah edilmiştir.¹²⁴⁰ Aslın fer‘a hamli kategorisinde değerlendirilen bu tür uygulamaların kaynağı bizzat dili konuşan Araplardır. Dilciler de dile dair ilkeleri belirlemede dili konuşanları esas aldığından dilcilerin bu tür dilsel olguları aslın fer‘e hamli şeklinde bir ilke ile izah etmeleri gayet doğaldır. Dolayısıyla dilciler bu hususta dilin doğasından uzak bir ilke belirlemiş sayılmazlar.¹²⁴¹

3.3.6.3. Zıddın Zıdda Hamli

Sibeveyhi ك edatının ج edatına hamlini, nazîrin nazîre hamli şeklinde değerlendirse de Dineverî’ye göre bu, nakîzin nakîze hamlidir. Bir isim olan haberiye edatı kem ifade ettiği anlamın zıddı bir anlam olan azlığı ifade eden ج üzerine hamledildiğinden dolayı mebnî olmuştur.¹²⁴² Nefiy cins “lâs”ı (ل) ل gibi ismini nasb haberini ref‘ eder. “Lâ” edatının bu ameli işlemesi Sibeveyhi tarafından nazîri olan ل’ye hamledilmesi ile gerekçelendirilirken,¹²⁴³ Dîneverî tarafından nakîzin nakîze hamli ile gerekçelendirilmiştir.¹²⁴⁴

Tarif edatının “hemze” mi, “lâm” mı yoksa “el” mi olduğu konusu tartışmalıdır.¹²⁴⁵ Süyûtî’nin aktardığı bilgiye göre Sibeveyhi tarif edatının sadece lâm olduğu görüşünü benimsemiş ve bu görüşünü fonksiyonel nakîzi olan tenvin üzerine hamletmekle gerekçelendirmiştir. Ona göre belirsizlik eki olan tenvin tek bir harften oluştuğu gibi onun zıddı fonksiyona sahip tarif edatı da tek harften oluşmalıdır.¹²⁴⁶

¹²³⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/304.

¹²³⁹ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/431.

¹²⁴⁰ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 243.

¹²⁴¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/308.

¹²⁴² Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 370.

¹²⁴³ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 2/274.

¹²⁴⁴ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 346.

¹²⁴⁵ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 3/324, 325.

¹²⁴⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/420.

Yapı itibari ile müennes olan نَسَاءة, عَلَامَة kelimelerinin müzekkerler için kullanılması aynı şekilde yapısal açıdan müzekker olan حَصْم, ضَيْف, عَدَل gibi kelimelerin müennesler için de kullanılması, nakîzin nakîze hamli ile izah edilmiştir.¹²⁴⁷

3.3.6.4. Mahalle Haml

Mahal üzerine haml illeti ile genel bir kural inşa etme gayesi yoktur. Genellikle genel ilkelerin dışında gerçekleşen dilsel olgulara gerekçe olarak öne sürülmüştür. Örneğin مَا أَتَانِي örneğinde genel kural gereği mecrûr olması gerekirken matûfun merfû okunması, dilciler tarafından mahalle haml illeti ile açıklanmıştır.¹²⁴⁸ Aynı şekilde لَيْسَ زَيْدٌ بِجَبَانٍ وَلَا بَحِيلاً ve مَا زَيْدٌ مِثْلُكَ gibi örneklerde mansûb olması mahalle hamletmekle izah edilmiştir. Özellikle âmilin zaid bir harf olduğu bu gibi örneklerde mecrûr isimlerin mahallî i 'râbına tabi etmek yaygındır.¹²⁴⁹

Mahal üzerine hamilde anlam, önemli bir faktördür. Nitekim yukarıdaki kurala göre مَا زَيْدٌ كَعَمْرٍو örneğinde matûf ismin mansûb veya mecrûr okunmasında belirleyici unsur anlamdır. Çünkü bu cümleden maksat, “Zeyd ne Amr gibidir ne de onun benzeri gibidir” anlamı kastedilirse mecrûr; “Zeyd ne Amr gibidir ne de onun benzeridir” anlamı kastedilirse mansûb okunur.¹²⁵⁰

Nahiv ilminin doğuşuna zemin hazırlayan örnekler arasında gösterilen اِنَّ اللّٰهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ وَرَسُولُهُ¹²⁵¹ âyeti vb. örneklerde olduğu gibi اِنَّ edatları ile başlayan cümle tamamlandıktan sonra isim üzerine atfedildiğinde merfû okunması, mahalle haml ile izah edilmiştir. Çünkü اِنَّ aslı itibari ile mübtedâ ve haberden oluşan bir isim cümlesinin başına sadece anlamı pekiştirmek için getirilen bir edattır. Dolayısıyla onun ismi, mahallî bir ref' i 'râbına sahiptir.¹²⁵² Bundan dolayı لَكِنَّ, لَعَلَّ ve كَيْت gibi edatlarda bu doğru değildir. Çünkü اِنَّ edatıyla başlayan bir cümle normal bir isim

¹²⁴⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/201-204.

¹²⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/344.

¹²⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/66.

¹²⁵⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/79.

¹²⁵¹ et-Tevbe 9/3.

¹²⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/144.

cümlesinin sadece pekiştirilmiş hâli iken diğer edatlar anlam açısından cümleyi değiştirmişlerdir.¹²⁵³

Mahalle hamlin zorunlu olduğu yerler de vardır. Örneğin مَا رَأَيْتُ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا زَيْدًا, مَا أَتَانِي مِنْ أَحَدٍ إِلَّا زَيْدٌ gibi örneklerde lafzî i' râb üzerine hamledilmez. Çünkü lafzî i' râbın âmili sadece menfide ziyade edilen مِنْ edatıdır. إِلَّا edatından sonra anlam müsbete dönüştüğü için zâid مَنْ'nin burada etkisi söz konusu olamaz.¹²⁵⁴

Sonuç olarak haml illeti, pek çok gramer kuralının temelini teşkil etmektedir. Pek çok türü bulunan ve teşbih, asıl gibi birden fazla nahiv illetleri ile mütedahil olan ham illeti ile tümel dil kuralları belirlendiği gibi genel bazı dil kurallarına aykırı pek çok tikel dil olgusu da izah edilmiştir. Öte yandan haml illeti bir yönüyle dil unsurlarının birbirine öykünmesini ortaya koymaktadır.

3.3.7. İstiğnâ (Yetinme) İlleti

Sözlükte yetinme, başkasına ihtiyaç duymama anlamına gelen bu kelime,¹²⁵⁵ dilde hafiflik, ihtisâr ve anlamsal birtakım gayelerle en küçük birim olan hareketlerden kelimelere kadar dil unsurlarının yetinimini, ifade etmektedir.¹²⁵⁶ Ancak bu yetinim bir öz yetinim anlamına gelmeyip, غَنِيَتْ بِجَمَالِهَا عَنِ الزَّيْنَةِ (güzelliğinden süse ne hacet!)¹²⁵⁷ cümlesiyle ifade edilmek istendiği gibi, daha iyi bir alternatifin olması sonucu gerçekleşen bir yetinimdir.

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan istiğnâ illeti,¹²⁵⁸ Arap dilindeki belâgatın temelini oluşturan icâz olgusu ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü Arap dilinde gereksiz fazlalıklara yer yoktur.¹²⁵⁹ Ayrıca istiğnâda temel gaye daha güzele ulaşmaktır. Dolayısıyla istiğnâ vasıtasıyla normal bir yapıdan fasih bir yapıya veya fasih bir yapıdan daha fasih bir yapıya geçiş sağlamak amaçlanır.¹²⁶⁰ Bu bağlamda istiğnâ, Arap dilinde hem sözel açıdan daha güzel hem de anlamsal açıdan daha işlevsel olanın tercih edilmesini ifade etmektedir.

¹²⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/146.

¹²⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/315, 316.

¹²⁵⁵ Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn*, "ğny", 3/294.

¹²⁵⁶ İstiğnâ hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/266-271; Zeyn Kâmil el Haviskî, *Zahiretü'l-istiğnâ fî kadaya'n-nahvi ve's-sarf* (Mısır: Dârü'l-Ma'rife'l-Cami'iyye, 1996).

¹²⁵⁷ Ferâhîdî, *Kitabü'l-'ayn*, "ğny", 3/294.

¹²⁵⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹²⁵⁹ Haviskî, *Zahiretü'l-istiğnâ*, 233.

¹²⁶⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/281.

İstiğnâ, cümleden gelişi güzel bazı unsurların atılması ve kalanla yetinilmesi demek değildir. Aksine istiğnânın gerçekleşebilmesi için sözün kalan bölümünde atılan bölüme dair bir karîne bulunmalıdır.¹²⁶¹ İstiğnâ şartları oluşuktan sonra ise musteğnâ ‘anh artık işlevini yitirmiştir.¹²⁶² Cürcânî’nin ifadesiyle bu tür durumlarda zikrin terki (hazif), zikirden daha fasih olur.¹²⁶³ İstiğnâ, niyabet illeti ile desteklendiği durumlarda ise müsteğnâ ‘anhın zikredilmesi imkânsız olur. Örneğin tahzîr olgusunda hem harici karîne hem de نَفْسَكَ ve إِيَّاكَ gibi fiile niyabet eden mef‘ûllerden dolayı fiilin zikredilmesi artık imkânsızdır.¹²⁶⁴ Aynı şekilde زَيْدًا ضَرَبْتُهُ vb. iştiğâl örneklerinde fiilin zorunlu olarak hazfî, istiğnâ illeti ile izah edilmiştir. Çünkü bu tür yerlerde müştegalu ‘anh isimden sonra gelen fiil, mahzûf fiilin hem nâibi hem de karînesi konumunda olduğundan fiilin hazfî zorunludur.¹²⁶⁵

Bir maksadın farklı yapılarla ifadesine olanak sağlaması açısından dildeki zenginliği ifade eden¹²⁶⁶ istiğnâ illeti ile bir şeyin atılıp yerine bir başka şeyin getirilmesi anlamındaki ta‘vîz illeti arasında sebep sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü ta‘vîz olayında ‘ivaz mu‘avvazu ‘anhın işlevini gördüğünden ondan istiğnâ eder.¹²⁶⁷

Arap dilinde başta hazif gelmek üzere, bazı durumlarda haberin zorunlu olarak düşüp yerini hâl alması, حَمْدًا لَكَ gibi vacibi olarak hazfedilen bazı fiillerin yerine mef‘ûl-u mutlakın geçmesi istiğnâ illeti ile açıklanmıştır. Aynı şekilde كَانَ vb. bazı nâkıs fiillerin bazı durumlarda haber almayıp merfû mamûlü ile yetinmesi, edilgen fiillerin fâil almayıp naibül-fâil ile yetinmesi gibi anormal sayılabilecek pek çok gramer konusu, istiğnâ illeti ile açıklanmış ve bu tür anormal dilsel olgular ana kural çerçevesinde tutulmaya çalışılmıştır.¹²⁶⁸

Normal şartlarda tek bir atıf edatıyla iki farklı âmilin mamûlune atfedilemez. Çünkü bu durumda atıf edatının iki farklı âmilin yerine ikamesi söz konusu olur ki bu doğru değildir. Bazı dalciler, مَا كُلُّ بَيْضَاءٍ شَحْمَةٌ وَلَا سَوْدَاءٌ ثَمَرَةٌ ile,

¹²⁶¹ Enbârî, *el-İnsâf*, 84.

¹²⁶² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/121.

¹²⁶³ Cürcânî, *Delâilü 'l-i'câz*, 2/172.

¹²⁶⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/176.

¹²⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/81, 82.

¹²⁶⁶ Haviskî, *Zahiretü 'l-istiğnâ*, 233, 234.

¹²⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/24, 25.

¹²⁶⁸ Haviskî, *Zahiretü 'l-istiğnâ*, 236, 237.

أَكُلْ أَمْرِي تَحْسِبِينَ أَمْرًا وَنَارٍ تُوقَدُ بِاللَّيْلِ نَارًا

(Her gördüğünü adam mı, gece her yanan ateşi ateş mi sanırsın?)

beyti gibi örnekleri delil göstererek söz konusu şüzûzun gerçekleştiğini iddia etmiştir.¹²⁶⁹ Ancak Sîbeveyhi'ye göre böyle bir şey söz konusu olmayıp, bu tür örneklerde mâtûf ismin başında gelmesi gereken ikinci كُلُّ mâtûf aleyh ismin başındakinin istiğnâsından dolayı hazfedilmiştir.¹²⁷⁰

Gramatik fiil, kelâmcıların arazı, fâil ise cevher gibi değerlendirilir. Nasıl ki varlık alanında araz kendisi ile kaim olabilecek bir cevher olmaksızın düşünülemiyorsa aynı şekilde gramatik alanda da fâilsiz bir fiil düşünülemez. Buradan hareketle fiil cümlesinde yer alan unsurlar ile ilgili الْعُمْدَةُ ve الْفُضْلَةُ şeklinde iki kavram ortaya çıkmıştır. Fiilin kendisinden istiğnâ edemeyeceği unsur olan fâile umde, diğer unsurlara da fudle denmiştir.¹²⁷¹

Tenâzü' konusunda mef'ûl vb. fudle unsurların düşmesi istiğnâ illetine dayanmaktadır. Örneğin وَخُلِعَ وَتَزَكَّى مَنْ يَنْجُرُكُ cümlesinde birinci fiilin mef'ûlunun düşmesi istiğnâ illeti ile açıklanmıştır. Aynı şekilde,

إِنِّي صَمِئْتُ لَمَنْ أَتَانِي مَا جَنَى وَأَبِي فَكَأَنَّ وَكُنْتُ غَيْرَ غَدُورٍ

(Ben ve babam kapımıza gelenin diyetine kefil olduk. Ne o, ne de ben ihanet etmedik.)

gibi tenâzü' örneklerinde birinci كَانَ fiilinin haberinin düşmesi istiğnâ illeti ile izah edilmiştir.

Bu tür örneklerde istiğnâ gerçekleşmesinin nedeninin muhatabın bilgisi olduğu belirtilmiştir.¹²⁷² Daha açık bir ifadeyle tenâzü' konusunda cümlede yer alan mamûllerden biri, diğerinin karînesidir ve zikrine ihtiyaç bırakmaz. Bununla birlikte tenâzü' konusundaki istiğnâ, cümlede 'umde konumunda olan fâilin düşmesine yetecek güçte değildir. Bundan dolayı fâil hazfedilmeyip zamir formunda da olsa cümlede yer almalıdır.¹²⁷³

Tenâzü' konusunda sonradan gelen mamûlün delaletiyle önceki mamûl hazfedilmekteydi. Dolayısıyla orada sonradan gelenin önceden gelenden istiğnâsı söz konusuydu. Bazen tersi

¹²⁶⁹ Sîrâfî, Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi, 1/344.

¹²⁷⁰ Sîbeveyhi, el-Kitâb, 1/66.

¹²⁷¹ Dîneverî, Simâru's-sina'a, 268.

¹²⁷² Sîbeveyhi, el-Kitâb, 1/74-176.

¹²⁷³ Sîbeveyhi, el-Kitâb, 1/79.

de olabilmektedir. Nitekim, “وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ”¹²⁷⁴ gibi örneklerde ikinci âmillerin mef’ûlleri, birinci âmillerin mef’ûllerinin istiğnâsıyla cümleden düşmüştür.¹²⁷⁵

İstiğnâ illetine istinaden gramerin birçok alanını ilgilendiren, “aynı işlev veya anlama sahip iki edat bir arada bulunamaz” şeklinde bir ilke belirlenmiştir. Bundan dolayı aynı işleve sahip olan “el” takısı ile izâfe veya nidâ edatı, “hemze” ile ta’diye “bâ”sı bir arada bulunamaz.¹²⁷⁶ Münâdâ isimde “el” takısının bulunmama gerekçesi nidâ edatının tarif edatı fonksiyonu üstlenmesinden dolayı “el” takısından istiğnâ etmesi olarak öne sürülmüştür. Nitekim يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ ve يَا أَيُّهَا السَّيِّئُ gibi örnekler يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ ve يَا أَيُّهَا السَّيِّئُ ile eşdeğerdir.¹²⁷⁷ Aynı şekilde nidâ edatı ile hitap zamirinin bir arada bulunamaması birbirlerinden istiğnâ etmeleri ile gerekçelendirilmiştir.¹²⁷⁸ Ayrıca eş fonksiyonlu iki alametnin de bir arada bulunması anlamsızdır. Nitekim مُمَرَّةٌ, مُمَسَلِمَةٌ gibi sonunda kapalı “tâ” bulunan isimler sonuna “elif+tâ” (ت) getirilerek müennes salim kipinde cemedileceklerinde müfretteki “tâ” düşer.¹²⁷⁹

Öte yandan Yûnus, İbn Keysân, Zeccâcî ve Fârisî gibi pek çok dilcinin atıf harfleri ile birlikte kullanımından dolayı اِنَّا edatını ‘atıf edatlarından saymadıkları bildirilmiştir. Çünkü iki ‘atıf edatı bir arada bulunamaz.¹²⁸⁰ İbn Cinnî te’kîd edatlarını bu konunun dışında tutsa da¹²⁸¹ اِنَّا edatının haberinde gelen te’kîd “lâm”ının, ibtidâ “lâm”ı olduğundan cümle başında gelmesi gerektiği hâlde birbirinden istiğnâ eden iki edatın yan yana gelmesi uygun görünmediği için haberin başına ötelendiğini belirtmiştir.¹²⁸² Aynı şekilde nefiy cins “lâm”ının ma’rife isimle gelmemesi de istiğnâ illeti ile izah edilmiştir. Çünkü nefiy cins “lâm”ı, “el” takısı gibi istiğrak ifade etmektedir. Bundan dolayı ikisinin bir arada gelmesi uygun olmaz.¹²⁸³

İstiğnâ illeti Arap dilinde bazı sözcüklerin eş anlamlılarıyla yetinilip bu sözcüklerin kökten terkine neden olmuştur. Örneğin Arap dilinde يَدْعُ muzâri fiili kullanılırken onun mâzisi olan

¹²⁷⁴ El-Ahzâb 33/35.

¹²⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/74.

¹²⁷⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/673.

¹²⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/197.

¹²⁷⁸ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/681.

¹²⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/393.

¹²⁸⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/675.

¹²⁸¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/109.

¹²⁸² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/314.

¹²⁸³ İbn İyyâz, Cemâleddîn Hüseyin b. Bedr, *el-Mahsûl fî şerhi’l-Fusûl*, thk. Muhammed Safvet Muhammed Ali (Kahire: Cami’atü’l-Ezher, 1970), 2/475.

وَءَ fiili hiçbir zaman kullanılmamıştır. Gerekçe olarak تَرَ fiilinin kendisinden istiğnâ etmesi öne sürülmüştür.¹²⁸⁴

İstiğnâ eş fonksiyonel sözcüklerin birbirlerinden rol çalması şeklinde de gerçekleşmektedir. Örneğin mevsûl edatı olan مَنْ ve أَيُّ, anlam itibari ile tasgîr edilmeye elverişli olmalarına rağmen tasgîr edilmemeleri, eş fonksiyonları olan الَّذِي edatındaki tasgîrin bu edatların tasgîrine gerek bırakmamasıyla izah edilmiştir.¹²⁸⁵ Aynı şekilde yirmi, kırk vb. çift ondalık sayılar, katı oldukları alt sayıların ikil yapılmasına gerek bırakmamıştır. Dolayısıyla yirmi sayısının onun tesniyesi şeklinde veya kırk sayısının yirmi sayısının tesniyesi şeklinde ifadesi söz konusu değildir.¹²⁸⁶

Zamir açık ismin kısaltılmış hâli olduğundan ve muttasıl zamirler minimum düzeyde harf sayısı bu işlevi yerine getirdiklerinden, muttasıl zamir imkânı olduğu müddetçe munfasıl zamir getirilmez.¹²⁸⁷ Ancak arızı bazı durumlardan dolayı muttasıl zaminin getirilmesi imkânsız olduğunda munfasıl zamir getirilebilir.¹²⁸⁸ Bu durum mansûb zamirler için de aynıdır.¹²⁸⁹ Fiil veya türevleri açık isme isnâd edildiklerinde ikil veya çoğul alametinin bitişmemesi açık ismin buna gerek bırakmaması yani istiğnâ illeti ile açıklanmıştır.¹²⁹⁰ Çünkü fiile bitişen ikil veya çoğul alamenti aynı zamanda zamirdirler. Açık isim fâil alan bir fiile bu zamirler bitştirildiğinde fiilin iki tane fâili olmuş olur.

Son olarak istiğnâ, bazen bir harekenin bir kelimededen istiğnâsı şeklinde gerçekleşebilir. Nitekim, “يَا عِبَادِ فَأَتَقُونَ”¹²⁹¹ vb. örneklerde olduğu gibi birinci tekil şahıs yasına izâfe edilen münâdâ isimlerde kesre, yâ zamirinden istiğnâ etmiştir.¹²⁹²

Sonuç olarak Arap dilciler, hazif, ihtisâr, tahfîf ve ta'vîz gibi pek çok illet türü ile sebep sonuç ilişkisi bulunan istiğnâ illetine istinaden birçok gramer kuralı belirledikleri gibi, genel gramer ilkelerine aykırı bazı şâz olgulara da bu illet çerçevesinde açıklık getirmişlerdir. İstiğnâ illeti Arap dilindeki ifade zenginliğinin yanı sıra cümlede gereksiz ifadelerden

¹²⁸⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/25.

¹²⁸⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/489.

¹²⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/393.

¹²⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/350-252.

¹²⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/352.

¹²⁸⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/355, 356.

¹²⁹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/36.

¹²⁹¹ ez-Zümer 39/16.

¹²⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/209.

sakınılması ve alternatifler arasında en iyinin tercih edilmesi gerektiğini de ortaya koyması açısından ilk dönemden itibaren pek çok dilcinin baş vurduğu bir illettir.

3.3.8. İttisâ‘ İleti

Sözlükte genişlik, bolluk ve zenginlik anlamına gelen ittisâ‘ kelimesi,¹²⁹³ literal anlamda dilde genişlik ve toleransı gösteren pek çok şâz olgunun izahı için dilcilerin başvurduğu bir nahiv illetidir. Bu illet Dîneverî’nin tasnifinde yer almasa da başta Sîbeveyhi olmak üzere pek çok dilci tarafından *ittisâ*¹²⁹⁴, *tevessu*¹²⁹⁵ ve *sia ‘tü’l-kelâm*¹²⁹⁶ şeklinde farklı master kipleri ile kullanılmıştır.

İbnü’s-Serrâc’a göre ittisâ‘, hazfin özel bir türü olup normal hazifden farkı, ittisâ‘da hazfedilenin yerine geçen unsurun, başta i‘râb olmak üzere mahzûf olan unsurun bütün haklarını almasıdır.¹²⁹⁷ İbn Cinnî ittisâ‘ı hakiki anlamdan mecazî anlama geçiş nedenleri arasında saymıştır.¹²⁹⁸ Her iki dilcinin tanımlarının, nisbet ve isnâdda gerçekleşen ittisâ‘ türü için olduğu söylenebilir.

Özellikle zarf ve câr-mecrûrlarda, haberde, mastarlarda, fiilde ve cümle yapısında gerçekleşen pek çok anormal durumu izah için kullanılan ittisâ‘,¹²⁹⁹ dilde genişliği ve zenginliği ifade etmektedir. Nitekim bazı dilciler dilde müterâdif ve ezdâdın varlığını dahi bir nevi ittisâ‘ addetmiştir. Çünkü dildeki bu zenginlik, özellikle zarureti şiiirde farklı alternatiflerin kullanımına imkân sağlamıştır.¹³⁰⁰

İttisâ‘ illetinden bahsederken onunla çok yakın ilişki içerisinde bulunan *tasarruf* kavramından söz etmek gerekmektedir. Çünkü Sîbeveyhi’nin sıklıkla kullandığı ve sözcüklerin dildeki farklı varyantlarda serbest dolaşımını ifade eden tasarruf, ittisâ‘ın başlıca şartlarından bir tanesidir. Sîbeveyhi’ye göre bir kelimenin mutasarrıf olması demek, tek bir forma veya i‘râb şablonuna hapsolmayıp, dilde farklı form ve i‘râb şablonlarına bürünebilmesi demektir. Dolayısıyla cümlede hem merfû hem mansûb hem de mecrûr

¹²⁹³ Ferâhîdî, *Kitabü’l-‘ayn*, "vs'a", 4/370.

¹²⁹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/212.

¹²⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/492.

¹²⁹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/229.

¹²⁹⁷ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, 2/255.

¹²⁹⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/444.

¹²⁹⁹ Abdul‘alîm, “Fi’l-mekâsidi’l-‘âmme”, 3/104.

¹³⁰⁰ Kutrub, Ebu Ali Muhammed b. el-Müstenîr, *Kitâbü’l-ezdâd*, thk. Hanna Haddâd (Riyad: Dâru’l-‘Ulûm, 1405/1984), 69; İbn Sîde, Ebû el-Hasan ‘Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrâhîm Ceffâl (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâssi’l-‘Arabî, 1417/1996), 4/174.

olabilen veya “el” takısız geldiği gibi “el” takılı bir şekilde gelebilen mastar türleri mutasarrıf, bu şekilde olmayıp tek bir forma hapsolanlar ise gayri mutasarrıftır.¹³⁰¹ Bu açıdan ittisâ‘ ve tasarruf kavramları, belli dil unsurlarının dilde serbest dolaşımını ifade etmeleri ortak noktasında buluşmaktadır. Buradan hareketle, سُبْحَانَ gibi sadece mef‘ûl-u mutlak olarak mansûb olabilen mastarlarda ittisâ‘ gerçekleşmediği gibi,¹³⁰² إِذَا مَسَاءَ عَشِيَّةٍ, صَبَاحاً gibi sadece mef‘ûl-u fîh olarak mansûb olabilen gayri mutasarrıf zarflarda ittisâ‘ gerçekleşmez.¹³⁰³

Tasarruf bazen bir kelimenin farklı varyantlarında da farklılık arz edebilmektedir. Nitekim س ح ر harflerinden mürekkep zaman zarfı السَّحَرِ şeklinde başında “el” takısı bulunduğu mutasarrıf, سَحَرِ şeklinde “el” takısız olduğunda ise gayri mutasarrıf kabul edilir.¹³⁰⁴

Bir lafızda bir sefer tevessü‘ yapıldıysa ikinci kez yapılmaz. Örneğin cümlede muzâfun ileyh olmaması gereken bir ögeyi tevessu‘an muzâfun ileyh yaptıktan sonra aynı ögeyi ikinci kez tevessü‘an mansûb yapıp mef‘ûl konumuna getirmek uygun değildir.¹³⁰⁵ Aynı şekilde normal şartlarda دَخَلَ fiiline özgü olarak kendisinden sonra gelen mekân zarflarında tevessu‘an fî harfî cerri cümleden atılır. Ancak دَخَلْتُ فِي الْأَمْرِ cümlesinde fiilin anlamında da tevessu‘ gerçekleştiğinden ikinci bir tevessu‘a gidilip cer harfî atılmamıştır.¹³⁰⁶

İttisâ‘ın pek çok farklı türü bulunmakla birlikte konunun anlaşılması açısından burada sadece en yaygın olan iki türüne temas edilecektir.

3.3.8.1. Zarf ve Câr-Mecûrda İttisâ‘

İttisâ‘a en çok konu olan dil unsurları zarflar ve câr-mecrûrlardır. Bunlara, fiil veya kendisine izâfe edilen ism-i fâile mef‘ûl-u bih gibi olma yönünden genişlik tanınmıştır. Aynı şekilde mastara muzâfun ileyh olmak suretiyle fâil muamelesi görme, nâibü’l-fâil olma ve diğer cümle unsurlarında gerçekleşemeyen takdim ve tehir gibi bu dil unsurlarına birçok yönden genişlik sağlanmıştır.¹³⁰⁷ Arap dilciler bu durumu يَتَوَسَّعُ فِي الظُّرُوفِ وَالْمَجْرُورَاتِ مَا لَا يَتَوَسَّعُ فِي غَيْرِهَا (Zarflara ve mecrûrlara, diğer cümle unsurlarına tanınmayan ayrıcalıklar tanınmıştır.) şeklinde ifade

¹³⁰¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/322.

¹³⁰² Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl*, 8/84.

¹³⁰³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/225.

¹³⁰⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/226.

¹³⁰⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/38.

¹³⁰⁶ Süyûtî, *Hem‘ü’l-hevâmi*, 2/125.

¹³⁰⁷ Abdul‘alîm, “Fî’l-mekâsidi’l-‘âmme”, 3/105.

etmişlerdir.¹³⁰⁸ İttisâ‘ konusunda zaman zarfları kadar geniş bir kullanım yelpazesine sahip olmasalar da mekân zarflarında da durum aynıdır.¹³⁰⁹

Zarflar ve mecrûrlarda görülen en yaygın ittisâ‘, takdim-tehir şeklindedir. Çünkü takdim ve tehir konusunda diğer dil unsurlarına tanınmayan birçok genişlik zarflara tanınmıştır.¹³¹⁰ Nitekim fiilin biri asıl, diğeri fer‘ olmak üzere iki tür ameli bulunmaktadır. Asli amel, merfûun önce, mansûbun sonra gelmesi, fer‘î amel ise mansûbun önce merfûun sonra gelmesi şeklindedir. إِنَّ ve grubundaki edatlar, fiile olan benzerliklerinden dolayı fiilin fer‘î amelini almışlardır. Dolayısıyla bu edatların haberlerinin isimlerinden önce gelmesi doğru değildir. Ancak, إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا,¹³¹¹ ve إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً,¹³¹² âyetlerinde olduğu gibi zarf veya câr-mecrûr haber bundan müstesnâdır.¹³¹³ Bunun dışında da diğer dil unsurlarının takdim edilemeyeceği pek çok yerde zarflar ve câr-mecrûr isimler kuraldan istisnâ tutulmuştur. Bu durum zarf ve câr-mecrûrlere tanınan genişlik ile yani ittisâ‘ illeti ile izah edilmiştir.¹³¹⁴

İleride verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere bu durum zarf ve mecrûr isimlere özgü olmasa da isnâd veya nisbette mecaz şeklinde meydana gelen ittisâ‘ türü, zarf ve mecrûr isimlerde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Örneğin, صَبَدَ عَلَيْهِ يَوْمَانِ cümlesinde zaman zarfının esas nâibü’l-fâilin yerine geçmesi ittisâ‘ illeti ile açıklanmıştır. Çünkü cümlemin orijinal hâli صَبَدَ عَلَيْهِ الْوَحْشُ يَوْمَيْنِ şeklindedir.¹³¹⁵ بَنَ مَكْرَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ¹³¹⁶ örneğinde olduğu gibi mastarın esas fâil yerine zaman zarfına izâfe edilmesi,¹³¹⁷ يَاسَارِقُ اللَّيْلَةَ vb. örneklerde ism-i fâilin mef‘ûl yerine zarfa izâfesi bir tür ittisâ‘dır.¹³¹⁸ Çünkü “gecenin hilesi” isim tamlamasında gece, fâil olmadığı gibi “gece hırsızı” isim tamlamasında gece mef‘ûl olmayıp her iki tamlamada da gece, eylemin gerçekleştiği zamanı ifade etmektedir. Burada asıl anlam “gece vakti gerçekleşen hile” ve “gece vakti hırsızlık yapan” şeklindedir.

¹³⁰⁸ Şemsuddîn Muhammed b. ‘Abdilmun‘im el-Cevcerî, *Şerhu Şuzûri‘z-zeheb fî ma‘rifeti kelâmi‘l-‘Arab*, thk. Nevâf b. Cezâ‘ el-Hârisî (‘Amâdetü’l-Bahsi’l-‘İlmî, 1423/2004), 1/378.

¹³⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/219.

¹³¹⁰ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 423.

¹³¹¹ el-Müzzemmil 73/12.

¹³¹² eş-Şu‘arâ 26/8.

¹³¹³ Enbârî, *el-İnsâf*, 154, 155.

¹³¹⁴ Câmî, *el-Fevâid*, 1/218.

¹³¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/211.

¹³¹⁶ es-Sebe’ 34/33.

¹³¹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/212.

¹³¹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/176.

Arap dilinde pek çok örneği bulunan ve bir fiilin başka bir fiil anlamını taşımasından dolayı o fiilin harfî cerri ile kullanılması şeklinde bir izahla fiil-harfî cer uyumsuzluğunu ortadan kaldırmayı amaçlayan tazmîn olgusunun anlama haml etmenin bir türü olduğu belirtilmiştir.¹³¹⁹ Dilcilerin bu olguya başvurmaları, cer harfleri ve mute'allekleri ile ilgili belirledikleri kuralların dışına çıkılmasıyla açıklanabilir. Buradan hareketle tazmin ve anlam üzere hamletmenin birbiri ile ilişkisi net bir şekilde görülmektedir.

Aynı şekilde normal şartlarda fiile izâfe edilemezken, “هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ”¹³²⁰ vb. örneklerde olduğu gibi zaman zarfının fiile izâfesi, ittisâ' illeti ile izah edilmiştir.¹³²¹ Bu tür örneklerde, mastar edatı bulunmadığı hâlde fiilin müevvel mastar olması şeklinde bir ittisâ' gerçekleştiği görülmektedir.

3.3.8.2. Isnâd veya Nisbette İttisâ'

Cümledeki unsurların arasındaki ilişkiyi ifade etmek için *isnâd/nisbet-i tâmm*e ve *nisbet-i mukayyede* diye temel iki kavram kullanılır. Söz konusu ilişki, fiil-fâil, mübtedâ-haber gibi cümle bileşenlerinin arasındaki gibi güçlü ve tam yargıyı ifade ediyorsa isnâd/tâm nisbet; muzâf-muzâfun ileyh, sıfat mevsuf vb. arasındaki gibi eksik yargı ifade ediyorsa bu ilişki nisbet/mukayyed nisbet kavramı ile ifade edilmiştir.¹³²²

Bir hükmün veya nesnenin ait olmadığı bir şeye nisbeti veya isnâdı dilciler tarafından ittisâ' ile izah edilmiştir. Hazif sonucu gerçekleşen bu tür ittisâ', bir tür mecazdır. لَيْلُكَ قَائِمٌ، هَذَاكَ صَائِمٌ gibi örneklerde zaman zarfları mübtedâ olmuş ve kendilerine ait olmayan bir hüküm (oruçlu olmak/ibadet etmek) ittisâ' yoluyla isnâd edilmiştir.¹³²³ Aynı şekilde, “وَسَلِّ الْقَرْيَةَ”¹³²⁴ âyetinde,¹³²⁵ جَاءَتْ الْقَرْيَةُ cümlesinde veya kâğıda yazılı bir isme işareten, هَذَا عَمْرُو dendiğinde ittisâ' oluyor. Çünkü birinci cümlelerin orijinal hâli, وَسَلِّ أَهْلَ الْقَرْيَةِ ikinci cümlelerin, جَاءَ أَهْلُ الْقَرْيَةِ, üçüncü cümlelerin ise هَذَا إِسْمُ عَمْرُو şeklindedir.¹³²⁶ (Altmış sene boyunca çocuğu

¹³¹⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/308.

¹³²⁰ el-Mâide 5/119.

¹³²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/117.

¹³²² Hâzimî, Ahmed b. Ömer el-, *Fethu Rabbi'l-beriyye fî şerhi Nazmi'l-Ecrûmiyye* (Mekke: Mektebetü'l-Esedî, 2010), 631.

¹³²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/337.

¹³²⁴ Yusuf 12/82.

¹³²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/212.

¹³²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/269.

oldu) örneğinde de sayı esas nâibü'l-fâilin yerine geçmiştir. Çünkü cümlelerin tam hâli وَلَدَ لَهُ şeklinde ¹³²⁷ Genel anlamda sayının nâibü'l-fâil olması kural açısından sorun teşkil etmese de bu örnekte temyizden hareketle sayı bir zaman zarfından ibarettir. ضَرَبَ بِهِ gibi örneklerde mastarın nâibü'l-fâil olması ittisâ' bağlamında değerlendirilmiştir. Çünkü bu tür örneklerde gerçek nâibü'l-fâil, fiile maruz kalan mef'ûl-u bih olmalıdır. Nitekim söz konusu örneklerde dövülen veya kendisiyle yürütülen şey yürütmenin veya dövmenin kendisi değildir. ¹³²⁸

İsnâd veya nisbet ittisâ' ı bazen zaman zarfının düşüp, muzâfun ileyhın yerini alması şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim أَتَيْتُ مَقْدَمَ الْحَاجِّ (Hacıların gelişinde geldim), أَتَيْتُ صَلَاةَ الْعَصْرِ (İkinci namazında geldim), أَتَيْتُ حُقُوقَ النَّجْمِ (Yıldızların batışında geldim), vb. örneklerde زَمَنٌ veya وَقْتُ zaman zarfları düşmüş yerini muzâfun ileyh almıştır. ¹³²⁹ Aynı şekilde اللَّيْلَةُ الْهَلَالُ (Bu gece dolunaydır) cümlesinin orijinal hâli اللَّيْلَةُ لَيْلَةُ الْهَلَالِ (Bu gece dolunay gecesidir) şeklindedir. Dolayısıyla bu tür cümlelerde muzâfın hafzedilip yerine muzâfun ileyhın geçirilmesi bir tür itisâ'tır. ¹³³⁰ Bu örneklerde yer alan isnâd veya nisbette mecaz vardır. Bu mecaz, hakiki mûsnebu ileyh veya mensûbu ileyhın düşmesi sonucu gerçekleşmiştir.

Son olarak normal şartlarda haber cümlesi, doğrulanma veya yanılma ihtimali olan haberi bir cümle olmalıdır. Bununla birlikte bazı durumlarda soru, nehiy veya emir gibi inşâî yapıların haber olarak gelmeleri ittisâ' ile izah edilmiştir. ¹³³¹

Sonuç olarak ilk dönemden itibaren Arap dilciler, geneli esas almak suretiyle dile dair birtakım ölçütler belirlerken bu normların dışında kalan dil olgularından yaygın olmayanları şâz diye itibar dışı bırakmış, yaygın olanları ise ittisâ' illeti ile açıklamışlardır. İttisâ' illeti belli ölçüde dildeki esnekliği ortaya koymaktadır. Bu illet, genel bir gramer ilkesi belirlemeden ziyade, bazen isnat veya nisbetteki mecaz şeklinde bazen dil unsurlarının genel kurala aykırı i'râba veya rütbeyle dayalı konumlandırmaları şeklinde ortaya çıkan anormal durumları izah için kullanılmıştır. Bu konuda dil unsurları arasında en çok zarf ve câr-

¹³²⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/211.

¹³²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/229.

¹³²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/222.

¹³³⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/216.

¹³³¹ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/171, 172.

mecrûlar kural tanımazlıkları ile öne çıkmıştır. Onların bu kural tanımazlıkları, ittisâ‘ illeti çerçevesinde dilciler tarafından, “evin haylaz çocuğudur, ne yapsa yeridir” yaklaşımını andıran bir yaklaşımla açıklanmıştır. Dil-varlık ilişkisi açısından bu yaklaşımın izahı ise, bu unsurların ifade ettikleri anlam itibarı ile diğer cümle unsurları ile olan ilişkisinden kaynaklanan yaygın kullanımları olduğu görülmektedir. Çünkü dildeki her bir yargı doğrudan veya dolaylı yoldan bir eylem barındırır. Hiçbir eylem, zaman veya mekândan vareste düşünülemez.

3.3.9. Kesretü’l-İsti‘ mâl (Yaygın Kullanım) İleti

Kesretü’l-isti‘ mâl illeti, Dîneverî’nin tasnifinde¹³³² yer almasa da başta Sîbeveyhi olmak üzere dilciler tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Normal koşullarda gerçekleşmeyen bazı değişimlerin gerçekleşmesine neden olan bu illete istinaden başta hazif olmak üzere dilde pek çok değişim gerçekleşebilmiştir.¹³³³ Nitekim Arapların dilde yaygın şekilde kullandıkları unsurları hafifletmeye daha çok ihtiyaç duyduklarını belirten Sîbeveyhi, normal koşullarda kabih addedilen bazı haziflerin kesretü’l-isti‘ mâl durumunda normal karşılandığını ifade etmiştir.¹³³⁴

Eserinin birden fazla yerinde Arapların dilde yaygın kullandıkları unsurlara ayrıcalık tanıdığını ve hafifletme yönünden diğerlerinden farklı bazı işlemlere tabi tuttuklarını belirten Sîbeveyhi, bunu şöyle bir örnekle izah etmiştir: مَ أَكُنْ kelimesinin مَ أَكْ şeklinde kısaltılabilmesi yaygın kullanımından dolayıdır. Bundan dolayı Araplar, aynı derecede yaygın kullanıma sahip olmayan مَ أَقُلْ kelimesini مَ أَقْ şeklinde kısaltmamışlardır.¹³³⁵ Öte yandan günlük konuşmada en sık kullanılan أَيُّ شَيْءٍ soru kipinin أَيُّش (ne?) şeklinde kısaltılması da yaygın kullanımın kelimelere tahfif yönünden bazı ayrıcalıklar sağladığının göstergesidir.¹³³⁶

Kesretü’l-isti‘ mâl illetinin dilde asgari çaba yasası ve diğer birçok dil illeti ile münasebeti bulunmaktadır. Nitekim bu illet, tahfife vesile olması hasebiyle dilin ekonomik kullanımı yasası ile ilintilidir. Çünkü bir ifadenin dilde yaygın bir şekilde tedavülü onu bilinir kılar. Kesretten kaynaklı bu bilinirliğe itimaden konuşma esnasında lafızda tasarruf yapmak daha

¹³³² Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 135.

¹³³³ ‘Avâdî, *el-‘İleü’n-nahviyye fî kitabi Sîbeveyhi*, 285.

¹³³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/163.

¹³³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/196.

¹³³⁶ İbn Ya‘îş, *Şerhü’l-Mufasssal*, 4/102.

uygundur.¹³³⁷ Öte yandan kesretü'l-isti'mâl illeti tahfîf illeti ile sıkı ilişki içerisindedir. Çünkü bir sözcüğün veya ifadenin dilde yaygın kullanımı onun hafifletilmesine müktezidir.¹³³⁸ İstiğnâ ve kesretü'l-isti'mâl illetleri arasında da sebep sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim bazı dil unsurlarının diğerlerinden istiğnâ etmesinin temel nedenlerinden biri kesretü'l-isti'mâldir.¹³³⁹ Kesretü'l-isti'mâlin yakından ilişkili olduğu diğer bir nahiv illeti de ittisâ' illetidir. Çünkü kesretü'l-isti'mâl ittisâ'ın da başlıca nedenlerinden biridir. Örneğin zarflara tanınan ittisâ'ın temelinde dilde yaygın kullanımları yer almaktadır.¹³⁴⁰

Her yaygın kullanımın değişime neden olmadığını belirten Sîbeveyhi bunun için herhangi bir ölçüt tayin etmemiştir.¹³⁴¹ Bazı dilciler, lafızda gerçekleşecek tahfîfin kesretü'l-isti'mâl ile orantılı olduğunu, yaygınlık derecesi arttıkça tahfîf oranının da arttığını belirtmiştir. Nitekim dilde yaygınlığı görece fazla olan yemin ifadesinde birden fazla yönden tahfîfe gidilmiştir.¹³⁴²

Yukarıda da belirtildiği üzere yaygın kullanımdan dolayı tanınan ayrıcalık genellikle yaygın olan sözcük veya ifadenin hafifletilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Terhîm gibi tahfîfe yönelik bir hazfin nidâyâ özgü bir durum olması, nidâ ifadesinin dilde yaygın kullanımı ile izah edilmiştir.¹³⁴³

İltikâ-i sakineynden dolayı harekesiz bir harfin hareke alması gerektiği durumlarda aksini gerektirecek bir durum olmadıkça harfin kesre ile harekelenmesi esastır. Buna rağmen اِ، اُ، اُ ve اُ gibi kelimelerin fetha üzere mebnî olması yaygın kullanımlarından dolayıdır. Çünkü fetha kesreden daha hafiftir.¹³⁴⁴

Özel isim+İbn+özel isim (هَذَا زَيْدُ بْنُ عُمَرَ) diziliminde, ilk özel isimdeki tenvinin hazfi ile ibn kelimesindeki hemzenin hazfi bu tür ifadelerin yaygın kullanımı ile izah edilmiştir.¹³⁴⁵ Aynı şekilde müzekker isim+imrûn sıfatı; müennes isim+imreetün sıfatı yaygın olduğundan

¹³³⁷ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-'arabî*, 115.

¹³³⁸ Ali Hüseyin, "Mezâhirü't-ta'lîl fi kitâbi Sîbeveyhi", 18/105.

¹³³⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/274.

¹³⁴⁰ İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*, 1/103.

¹³⁴¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/213.

¹³⁴² Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/577.

¹³⁴³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/239.

¹³⁴⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/576.

¹³⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/504.

dolayı bu tür isimlerde de tenvin atılır. Ancak زَيْدٌ الطَّوِيلُ gibi bir ifadede böyle bir durum söz konusu değildir.¹³⁴⁶

Normal mâzi fiilden farklı olarak medih (نَعَمْ) ve zem (يُسْ) fiillerine zamirin bitişmemesi ve bu fiillerin ortalarının harekesiz olması yaygın kullanımlarından dolayıdır.¹³⁴⁷

Yaygın kullanım illetinden dolayı bazen cümleden yan unsurlar atılmıştır. Nitekim tafdîl cümlelerinde mufaddalu ‘aleyh, âm ise hazfedilir. Örneğin اللَّهُ أَكْبَرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ ve أَنْتَ أَفْضَلُ مِنْ غَيْرِكَ gibi cümlelerde mufaddalu aleyh atılır ve اللَّهُ أَكْبَرُ, أَنْتَ أَفْضَلُ şeklinde kullanılır. Bunun gerekçesi de yaygın kullanımdan ötürü biliniyor olmasıdır.¹³⁴⁸

Yaygın kullanım bazen fiil, mübtedâ ve haber gibi cümlelerin asli unsurlarının da hazfine neden olabilmektedir. Nitekim Sîbeveyhi kesretü’l-isti‘mâl ile ilgili açtığı bir başlık (هَذَا بَابٌ (يُجْذَفُ مِنْهُ الْفِعْلُ لِكَثَرَتِهِ فِي كَلَامِهِمْ) altında mef‘ûl-u bih, münâdâ ve hâl gibi pek çok cümle unsurunun âmili olan fiilin hazif örneklerine yer vermiştir.¹³⁴⁹ Bunun yanı sıra âmil fiilin vücûben hazfine ayırdığı başlık altında zikrettiği örneklerin pek çoğunda kesretü’l-isti‘mâl illetine vurgu yapmıştır.¹³⁵⁰ Örneği o إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ (aslandan sakın!) gibi tahzîr konusunda âmilin hazfini kesretü’l-isti‘mâl bağlamıştır.¹³⁵¹

Yaygın kullanım mübtedâ ve haber gibi cümle unsurlarından birinin hazfine de neden olabilir. Örneğin لَا بَأْسَ عَلَيْكَ (sakıncası yok) cümlesinin aslı لَا بَأْسَ عَلَيْكَ şeklinde olup öznenin düşmesinin nedeni yaygın kullanımıdır.¹³⁵² Öte yandan yaygın kullanımdan dolayı cümlelerin diğer asli unsuru olan yüklemde hazfî gerçekleşir. Nitekim Sîbeveyhi, لَا edatından sonra haberin hazfini kesretü’l-isti‘mâl illeti ile izah etmiştir.¹³⁵³

¹³⁴⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/505.

¹³⁴⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/179.

¹³⁴⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/288.

¹³⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/280-290.

¹³⁵⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/290-297.

¹³⁵¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/274.

¹³⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/295.

¹³⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/129.

Bu illete istinaden bazen cümlelerin tamamı hazfedilmiştir. Nitekim Halîl b. Ahmed, *إِنْ كُنْتُ لَا* Bu illete istinaden bazen cümlelerin tamamı hazfedilmiştir. Nitekim Halîl b. Ahmed, *إِنْ كُنْتُ لَا* cümlesinin (...yapmayacaksan...) şeklinde kısaltılmasının nedeni olarak bu illeti öne sürmüştür.¹³⁵⁴

Sîbeveyhi kesretü'l-isti'mâle dayalı hazfın gerçekleştiği pek çok yerde muhatabın bilgisine vurgu yapmıştır.¹³⁵⁵ Nitekim o, yaygın kullanımın muhatap tarafından bilinir olmasına vesile olduğundan bu tür unsurların cümlede gereksinim duyulmadığını belirtmiştir. Sonuç olarak bu tür unsurların hazfinde tahfîf meydana gelir.¹³⁵⁶ Dolayısıyla ne sebeple olursa olsun muhatap, konuşan şahsın meramını net anlamayacaksa hazif gerçekleşemez

Sonuç olarak tahfîf illeti başlığı altında yer verildiği gibi dilde asgari çaba ilkesi bağlamında mümkün mertebe lafızda tasarrufa gidildiği bir vakıadır. Dilde yaygın kullanılan sözcük veya ifadelerin diğerlerine nazaran görece daha fazla tahfîf ve tasarrufa gereksinim duyduklarından bunlara ayrıcalık tanınmıştır. Örneğin münâdâ, kasem, zarflar, medih veya zem fiilleri gibi dilde yaygın olarak kullanılan pek çok unsurun diğerlerinden farklı bir muameleye tabi olduğu görülmüştür. Bu yapıların dilde tedavülünün yaygın olması bilinir olmalarını sağladığından bu illet bağlamında tanınan ayrıcalıklar, ilmü'l-muhâtab veya diğer bir ifadeyle emnü'l-lebs ile sınırlı olup, anlamın doğru anlaşılması tahfife feda edilmemiştir.

3.3.10. Sadâret İlleti¹³⁵⁷

Sadâret, Dîneverî'nin taksiminde yer almasa da¹³⁵⁸ ilk dönemden itibaren dilciler tarafından yaygın bir şekilde kullanılmış bir nahiv illetidir. Söz diziminde bazı dil unsurlarına tanınan öncelik hakkı anlamına gelen illet, ilk dönemlerde "ibtidâ" şeklinde ifade edilirken sonraki dönemlerde daha çok "sadâret" şeklinde ifade edilmiştir.¹³⁵⁹

Arap dilcilerin konuyla ilgili ifadelerine bakıldığında sadâret hakkının anlamla ilişkili bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre cümleye anlam açısından ek bir katkı sağlayan

¹³⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/129.

¹³⁵⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/224.

¹³⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/294.

¹³⁵⁷ Nahiv ilminde sadâret konusu hakkında detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Mahmud Muhtâr eş-Şankîti, *es-Sadare fi'n-nahvi'l-'arabî* (Suudi Arabistan: Cami'atu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'l-Luğa'l-'Arabîyye, Yüksek Lisans Tezi, 1417/1997); Azmî Muhammed 'Ayyâl Selman, *Hakku's-sadâre fi'n-nahvi'l-'arabî beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk* (Ürdün: Cami'atu Mûte, el-Luga'l-'Arabîyye ve Âdâbuhâ, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

¹³⁵⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹³⁵⁹ Selman, *Hakku's-sadâre*, 4.

unsurlar, sadâret hakkına sahiptirler.¹³⁶⁰ Nitekim herhangi bir ek vurgunun yer almadığı sıradan ihbârî cümleler, yaygın cümle tipleri olduğundan kurulan herhangi bir cümlede muhatabın aklına ilk olarak ihbârî cümle gelir. Bu yüzden Araplar, yalın ihbârî cümleler dışında şart, soru, nefiy, nehiy, vb. farklı bir cümle tipinin oluşumuna katkı sağlayan unsurlara sadâret hakkı tanımışlardır. Çünkü bu sayede cümlelerin sıradan ihbârî bir cümle olmadığı ve hangi tür cümle olduğu evvel emirde anlaşılmış olur.¹³⁶¹ Sadâret hakkı anlamdan neşet eden bir hak olsa da bunun lafza yönelik pek çok yansıması olmuştur.

Sadâret hakkı sözün tamamı için olmayıp sadece ilgili dil unsurunun ait olduğu cümle için verilen bir öncelik hakkıdır. Dolayısıyla sadâret hakkına sahip unsurların konuşmanın tamamının başında gelmeleri gerekmemektedir. Örneğin رَجَدَ هَلْ قَامَ cümlesinde soru edatının sadâret hakkına hâlel getirilmemiştir. Çünkü soru edatı, cümlelerin tamamen başında gelmesi de ait olduğu haber cümlesinin başında gelmiştir.¹³⁶² Ayrıca takdim hakkı ile sadâret hakkı birbirlerinden farklıdır. Çünkü ilerde verilecek bilgilerden de anlaşılacağı üzere sadâret hakkına sahip bir unsur, öncesi ve sonrası arasında bir perde görevi görürken, takdim hakkına sahip bir unsurda böyle bir durum söz konusu değildir.

3.3.10.1. Arap Dilinde Sadâret Hakkına Sahip Unsurlar

Arap dilinde hem isim hem fiil hem de harf grubundan sadâret hakkına sahip unsurlar bulunmaktadır.¹³⁶³ Ancak harflerin sadâreti asli iken isim veya fiilin ki asli değildir. Çünkü ilerde verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere isim ve fiillerde sadâret hakkına sahip olanlar bu hakkı, lafzî veya mânevî olarak ilintili oldukları harf sayesinde kazanmışlardır. Söz gelimi soru veya şart isminin sadâret hakkı, soru veya şart edatının anlamını taşımasından kaynaklanır. Aynı şekilde مَاذَا gibi fiillerin sadâret hakkı, başındaki مَا edatından kaynaklanır.

Arap dilinde edatlar, kelimenin başında gelen edatlar ve cümlelerin başında gelen edatlar olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Nasih grubundan edatlar, nefiy, nehiy, istifhâm, temenni terecci, arz, tahdîd, kasem, şart, taaccüb ve nidâ gibi cümle başında gelen edatlar sadâret hakkına sahiptirler. Cer, istisnâ, atıf, nasb ve cezim gibi kelimeye gelen edatlar ise takdim

¹³⁶⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/481-484.

¹³⁶¹ İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, 2/855.

¹³⁶² Temîmî, *el-İntisâr lî Sibeveyhi 'ala'l-Müberred*, 181.

¹³⁶³ Detaylı bilgi için bk. Selman, *Hakku's-sadâre*, 19-128.

hakkına sahiptirler.¹³⁶⁴ Nitekim cer harfi mecrûr isimden önce, istisnâ edatı müstesnâdan önce, ‘atıf harfî matûf isimden önce gelmek zorundadır.

Sîbeveyhi زَيْدًا هَلْ رَأَيْتَ şeklinde bir cümleinin doğru olmadığını belirtmiş, buna gerekçe olarak da araya istifhâm edatının girmesini göstermiştir.¹³⁶⁵ Sîrâfî bu durumu sadâret illeti ile izah etmiştir. Çünkü soru edatından sonra gelen bir âmil öncesinde geçen bir isimde amel ettiğinde sadâreti bozulur.¹³⁶⁶ Aynı şekilde Sîbeveyhi, soru edatı كَمْ’in cümlede sabit bir konumu olduğunu belirtmiştir.¹³⁶⁷ Onun bu ifadeleri Sîrâfî tarafından كَمْ’in hakkı olan sadâret şeklinde yorumlamıştır.¹³⁶⁸

Sîbeveyhi ibtidâ lamının da sadâret hakkına sahip olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “Soru edatı ‘hemze’, amele mâni olduğu gibi عِلِمْتُ لَعَبْدُ اللَّهِ خَيْرٌ مِنْكَ vb. cümlelerde yer alan ‘lâm’ amele manidir. Çünkü bu edatlar, cümlelerin başında gelmek için gelmiştir. Dolayısıyla cümle esas onlarla başlar. Cümlede yer alan عِلِمَ fiili, sadece anlama vurgu ve cümlelerin içeriğinin yakînî bilgi olduğunu belirtmek için getirilmiştir.”¹³⁶⁹

İbtidâ “lâm”ı sadâret hakkına sahip olsa da إِنَّ cümlesinde genellikle haberin başına tehir edilmektedir. Bunun nedeni olarak kendisi gibi sadâret hakkına sahip olan ve aynı anlamsal işleve (te’kîd) sahip إِنَّ ile yan yana gelmesini önlemektir. Bununla birlikte bazı dilciler zorlama bir yorumla إِنَّ cümlesinde “lâm”ın anlam açısından mukaddem olduğunu aksi taktirde إِنَّ’nin amel etmesinin imkânsız olacağını belirtmiştir.¹³⁷⁰

Sîbeveyhi بَرَّ cer harfinin diğerlerinden anlamsal açıdan farklı olmasının lafzî yönden de diğer cer harflerinden farklılık göstermesine neden olduğunu belirtmiştir.¹³⁷¹ Yorumcuları بَرَّ’nin anlamsal farkını, azlık anlamı ifade etmesi yönünden nefiy edatlarına benzemesi

¹³⁶⁴ Temmâm Hassân, *el-Luga ‘l-‘arabîyye mânâhâ ve mebnâhâ* (Fas: Dârü’s-Sekkâfe, 1994), 224.

¹³⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/127, 128.

¹³⁶⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/467.

¹³⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/156.

¹³⁶⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/490.

¹³⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/236, 237.

¹³⁷⁰ Fârisî, *et-Ta’lîk*, 1/18, 19.

¹³⁷¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/274.

şeklinde yorumlarken, kendisine tanınan ayrıcalığın da nefiy edatlarına tanınan sadâret hakkının رُبُّ cer harfine tanınması olduğunu belirtmişlerdir.¹³⁷²

Soru veya şart gibi edatlar, sadâret hakkına sahip oldukları gibi soru veya şart isimleri de sadâret hakkına sahiptirler. Çünkü bu isimler sadâret gerektiren bir anlam taşımaktadırlar.¹³⁷³ Dolayısıyla isimler, sadâret hakkını barındırdıkları harfi anlamdan kazanmaktadırlar. Bunun en bariz örneği, bazen ismi anlamın yanı sıra harfi anlam barındıran, bazen de sadece ismi anlamı ifade eden bazı kelime türleridir. Örneğin أَرْوُكَ مَتَى أَهْلًا (Ramazan ayı geldiği vakit seni ziyaret edeceğim) cümlesinde مَتَى sadece zarf olarak kullanıldığından cümle başında gelmemiştir. Ancak aynı kelime مَتَى أَهْلًا رَمَضَانَ أَرْوُكَ (Ramazan ayı ne zaman gelirse, seni o vakit ziyaret edeceğim) cümlesinde zarfiyetin yanı sıra şart anlamı barındırdığından cümlenin başında gelmiştir.¹³⁷⁴

Haber, normal şartlarda mübtedâdan sonra gelse de aksini gerektirecek bir durum olmadıkça mübtedâ ile aralarında takdim ve tehir câizdir. Ancak haber soru ismi gibi sadâret hakkına sahip bir kelime olduğunda mübtedâyâ takaddümü zorunlu hâle gelir. Bundan dolayı، رَيْدُ أَيِّنَ، كَيْفَ، أَيِّنَ رَيْدُ¹³⁷⁵ şeklinde bir cümlelerin gramer açısından doğru olmadığını belirten Sîbeveyhi,¹³⁷⁶ Öte yandan o, aynı gerekçeyle مَنْ أَيْدُكُ cümlesinde olduğu gibi mübtedâ sadâret hakkına sahip olduğunda bu sefer mübtedânın takaddümünün zorunlu olacağını belirtmiştir.¹³⁷⁷

İsimlerde olduğu gibi fiillerde de harici bir etkenden dolayı sadâret hakkına sahip olanlar vardır. Örneğin nâkıs fiillerin haberleri kendilerinden önce gelebilirken مَاكَاَمَ gibi sürekli مَ edatıyla kullanılan fiillerin haberinde buna cevaz verilmemiştir.¹³⁷⁸

¹³⁷² Fârisî, *et-Ta'lika*, 2/21; Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Süleyman 'Alem eş-Şentemerî, *en-Nüket fî tefsîri Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Reşid Bel-Habîb (Fas: Vizaretü'l-Evkâf, 1420-1999), 1/179.

¹³⁷³ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, 3/176.

¹³⁷⁴ Hassân, *el-Luga'l-'arabiyye*, 126.

¹³⁷⁵ İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, 2/570.

¹³⁷⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/128.

¹³⁷⁷ İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, 2/605.

¹³⁷⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 333.

3.3.10.2. Sadâret Hakkının Gramere Yansımaları

Sadâret, anlamdan kaynaklanan bir husus olsa da lafzî açıdan pek çok yansımalarının olduğu görülmektedir. Dilciler bu yansımaları sadâret illeti ile açıklamışlardır. Bu yansımaların başlıcaları şu şekildedir:¹³⁷⁹

- a) Sadâret hakkı, bu hakka sahip dil öğesinin sadece ait olduğu cümleyle ilgili bir haktır. Mutlak anlamda konuşmanın tamamıyla ilgili değildir. Dolayısıyla kendi cümlesinin başında olmak koşuluyla ana cümlelerin arasında yer alabilir.
- b) Sadâret hakkına sahip bir unsur, öncesi ve sonrası arasında güçlü bir sed gibidir. Bundan dolayı bu hakka sahip bir kelimeden sonra gelen bir âmil kendisinden önce geçen bir mamûlda amel edemez.¹³⁸⁰ Nitekim Sîbeveyhi, dil grameri açısından doğru görmediği هَلْ رَأَيْتُ هَلْ رَأَيْتُ şeklindeki cümlelerin هَلْ رَأَيْتُ şeklinde okunduğunda (ismin merfû fiilin zamirle birlikte) doğru olacağını belirtmiştir.¹³⁸¹ Dolayısıyla bu tür örneklerde sadâret hakkına sahip edatların mukaddem mamûl ile âmil arasında yer alması, amele mâni olduğundan iştigâl meselesinde müştegal ismin vacibü'r-ref' olmasının başlıca nedenidir.
- c) Aynı gerekçeden dolayı sadâret hakkına sahip bir unsurdan önce geçen bir âmil kendisinden sonra gelen bir mamûlda amel edemez. Nitekim kalbi fiillere özgü gerçekleşen ve amelin sadece lafzen iptali anlamına gelen ta'lîkin başlıca nedeni âmil ile mamûl arasına sadâret hakkına sahip edatlardan birinin girmesidir. Sîbeveyhi konuyla ilgili özel açtığı başlık altında, ¹³⁸² فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى ve لَيَعْلَمَ أَيُّ الْحَزَيْنِ أَحْصَى ¹³⁸³ طَعَامًا gibi örneklerde ta'lîk olayının gerçekleşme nedeni olarak âmil ile mamûl arasına giren ve sadâret hakkına sahip bu unsurları göstermiştir.¹³⁸⁴
- d) Sadâret hakkına sahip bir unsur, isim olduğu durumlarda kendi âmili de kendisinden önce gelemmez. Çünkü bu durumda sadâret hakkı ihlal edilmiş olur. Dolayısıyla صَرَيْتَ şeklinde bir cümle gramer açısından doğru değildir. Ancak câr ile mecrûr tek bir kelime gibi değerlendirildiğinde cer harflerinin soru isimlerinin başında gelmesi

¹³⁷⁹ Daha fazla bilgi için bk. Şankîti, *es-Sadâre*, 445-452.

¹³⁸⁰ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/10.

¹³⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/127, 128.

¹³⁸² el-Kehf 18/12.

¹³⁸³ el-Kehf 18/19.

¹³⁸⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/235, 236.

sadâret haklarını ihlal olarak görülmemiştir.¹³⁸⁵ Aynı durum muzâf için de geçerlidir .

Çünkü muzâf ile muzâfun ileyh tek bir unsur olarak değerlendirildiğinden غَلَامٌ مِّنْ تَضَرَّبٍ

gibi örneklerde olduğu gibi muzâf âmilin takaddümünde bir beis görülmemiştir.¹³⁸⁶

- e) Âmil dışında da sadâret hakkına sahip bir unsurun ait olduğu cümlede yer alan bir başka unsur, kendisine takaddüm edemez. Örneğin طَعَامَكَ لَزِيدٌ أَكَلَ طَعَامَكَ أَزِيدٌ أَكَلَ veya طَعَامَكَ لَزِيدٌ أَكَلَ şeklinde bir cümle doğru değildir.¹³⁸⁷

- f) Mef'ûl veya muzâfun ileyh gibi müfred isimle müevvel cümleler, sadâret hakkına sahip unsurlarla başlayamaz. Bundan dolayı اَتَذْكُرُ إِذْ مِّنْ يَّاتِنَا نَأْيِهِ şeklinde bir cümle, sadâret hakkını ihlal gerekçesiyle gramer açısından uygun görülmemiş ve zaruretle sınırlı bırakılmıştır.¹³⁸⁸

Sonuç olarak dilin sözel boyutundaki pek çok düzenleme anlama hizmet maksadıyla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda cümleye ekstra bir anlam katan bazı dil unsurlarının ifade ettikleri anlamın evvel emirde anlaşılabilmesi için ait oldukları cümlelerin başında getirilmeleri zorunlu görülmüştür. Soru edat veya isimleri, şart edat veya isimleri gibi bazı dil öğelerine tanınan bu öncelik hakkı, sadâret hakkı şeklinde tanımlanmış, anlamdan kaynaklı bir hak olsa da bunun bir takım lafzî yansımaları olmuştur. Nitekim sadâret hakkına sahip dil unsurları durdukları yerde bir nevi sed görevi görmüşlerdir. Çünkü cümle içerisinde yer alan bir unsurun takaddümüne veya öncesinde yer alan bir başka unsorda amel etmesine imkân tanımadıkları gibi, kendilerinden önce geçen bir unsurun kendilerinden sonra gelen bir dil unsurunda amel etmesine de imkân tanımamıştır. Arap dilinde amelin sadece lafzen iptali diye nitelenen ta'lik olgusu, sadâret hakkının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı ilk dönemden itibaren dilcilerin, ta'lik olgusunu bunun yanı sıra cümlede normal şartlarda câiz iken engellenen takdim ve tehiri, sadâret hakkı illeti ile izah etmişlerdir.

3.3.11. Tağlîb İlleti

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan bir diğer nahiv illeti de tağlîb illetidir.¹³⁸⁹ Tağlîb kavramını, iki bilinenden birinin diğerine tercihi ve onu da kapsayacak şekilde kullanımı şeklinde tanımlayan Cürcânî, tağlîbte her iki unsurun da biliniyor olmasının gerekliliğine

¹³⁸⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/481.

¹³⁸⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/352.

¹³⁸⁷ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 2/234.

¹³⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/322.

¹³⁸⁹ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

işaret etmiştir.¹³⁹⁰ Aksi taktirde dilde bilgi karmaşasına neden olacak şekilde bir tağlîbin gerçekleşmesi düşünülemez.

Dilciler arasında genel kanıya göre tağlîb, lafzın anlamında genişleme sonucu gerçekleşen bir mecaz türüdür. Ancak tağlîbin, hakiki ve mecazî iki anlamı bir arada barındıran özel bir tür olduğunu iddia edenler de vardır.¹³⁹¹

Tağlîbin temel mantığı, ifade düzeyinde bir kavramın başka bir kavrama tabi kılınmasıdır. Bu itibada şöhret, kuvvet veya hıffet gibi etkenler itibare alınmıştır. Sayısal çokluk veya azlık ise tağlîbde etken bir faktör değildir. Tağlîb, gelişi güzel gerçekleşen bir olgu olmayıp aralarında münasebet olan iki unsur arasında gerçekleşebilen kıyâsî bir durumdur. Bu münasebet, çoğunlukla hıffet, birinin diğerine üstünlüğü veya daha meşhur olması gibi etkenlerin bulunmasıdır.¹³⁹² Kemâlpaşazâde'nin de belirttiği üzere, ihtisâr, tağlîb türlerinin tamamında gerçekleşse de tağlîbin gerçekleşebilmesi için ihtisâr, tek başına yeterli olmayıp onun yanı sıra ta'zîm, şöhret, asalet ve kuvvet gibi bir nükte bulunmalıdır.¹³⁹³ Bu tür durumlarda ilerde verilecek örneklerden de anlaşılaacağı üzere genellikle müzekker müennese; daha hafif olan, ağır olana; asıl, fer'e; kuvvetli olan zayıfa tercih edilmiştir.

Arap dilinde yaygın olmasa da ضَيْفٌ, خَصْمٌ, نَسَابَةٌ, عِلَامَةٌ gibi hem müzekker hem de müennes için aynı lafızla kullanılan müşterek lafızlar bulunmaktadır.¹³⁹⁴ Bununla birlikte genelde müzekker ve müennes yapılar birbirlerinden farklıdırlar. Ancak belli bazı amaçlar doğrultusunda her iki türün tek bir lafızla ifade edildiği durumlar da söz konusudur. Arap dili ataerkil bir özelliğe sahip olduğundan müzekker ve müennesin bir arada ifade edilmesi gerektiği durumlarda müzekker yapı, müennes yapıya tercih edilmiştir. Örneğin hem dışı hem de erkeklerden oluşan bir topluluk için kullanılacak bir sayıda müzekker sayısı tercih edilir. Dilciler bu durumu, müzekkerin müennese galebe çalması şeklinde ifade etmişlerdir.¹³⁹⁵

¹³⁹⁰ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 56.

¹³⁹¹ Hamûz, *Zahiretü't-tağlîb fi'l-'arabîyye*, 12-14.

¹³⁹² Ebû'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kullîyyât*, thk. 'Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısrî (Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1419-1998), 281, 282; Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn en-Nevevî, *Tahrîru luğâtî't-tenbîh*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 116, 117; İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, 6/677.

¹³⁹³ Şemseddin Ahmed Kemâlpaşazâde, *Resâilu İbn Kemâlpaşa el-luğavîyye*, thk. Nasır b. Sa'd er-Reşîd (Riyad: en-Nâdi'l-Edebî, 1401-1980), 39, 40; Hamûz, *Zahiretü't-tağlîb fi'l-'arabîyye*, 29.

¹³⁹⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/636, 637.

¹³⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/561.

Dildeki bu ataerkillik, kültürün dil üzerindeki etkisi ile açıklanabilir. Çünkü özellikle İslam öncesi Arap toplumunda kadının ikinci planda olduğu bilinen bir gerçektir. Konuya asalet ve fer'iyet açısından da bakıp, yaratılış itibari ile erkeğin (Adem) asıl, kadının (Havva) fer' olmasından dolayı eril lafızların dişil lafızlara galebe çaldığı söylenebilir.¹³⁹⁶ Örneğin anne ve baba ikilisini ifade eden الأبوين-الوالدين kelimelerinde tağlîb illetinden dolayı müzekker yapı, müennes yapıya tercih edilmiştir.¹³⁹⁷ Aynı şekilde ay ve güneş için الْقَمَرَيْن kullanılmıştır.¹³⁹⁸ Bu durum bazı dilciler tarafından müzekker yapının (الْقَمَر), müennes yapıya (الشَّمْس) tercihi şeklinde değerlendirilmiştir.¹³⁹⁹

Müzekker ve müennes iki isme tek bir sıfat getirildiğinde, müzekker yapı esas alınarak sıfat getirilir. Örneğin هَذَا رَجُلٌ مَعَ امْرَأَةٍ قَائِمِينَ cümlesinde sıfat, müzekker olarak getirilmiştir.¹⁴⁰⁰ Aynı şekilde müzekker ve müennes sayılar birinden farklı olmasına rağmen, ondalık sayılarda müzekkerin müennese galebe çalmasından dolayı hem müzekker hem de müennes ondalık sayılar cemi müzekkere özgü bir yapıda kullanılmıştır.¹⁴⁰¹ Bunun yanı sıra عُنْدِي رَجَالٌ وَنِسَاءٌ سِتَّةٌ örneğinde olduğu gibi hem eril hem de dişil varlıklar tek bir sayıyla ifade edileceğinde, müzekker sayı tercih edilir.¹⁴⁰²

Müzekkerin müennese tağlîbi esas olmakla birlikte tarihlerde kullanılan sayılar bundan istisnâ edilmiştir. Çünkü bu sayılarda tersine tağlîb uygulanır. Örneğin لِثَلَاثِ خَلْوَنَ (Ayın dördüncü günü), لِأَرْبَعِ بَقِيَّةٍ (Ayın bitimine dört gün kala) gibi örneklerde, müennes (الْثَلَاثَةُ) müzekkere (اليَوْمِ) tağlîb edilmiştir. Bir diğer yer de ضُبْعَانِ şeklinde gerçekleşen tesniyedir. Çünkü bu tesniyenin müzekker tekili ضُبْعَانِ, müennes tekili ise ضَبْعِ şeklindedir. Burada da görüldüğü gibi müennes yapı tercih edilmiştir.¹⁴⁰³

İbnü'l-Esîr de, gündüz ve gece bir arada kullanıldığında gündüzün geceye tağlîb ettiğini, ancak ayın günleri tarih verildiğinde gecenin gündüze tağlîb ettiğini ifade etmiştir. İbnü'l-

¹³⁹⁶ Hamûz, *Zahiretü't-tağlîb fi'l-'arabîyye*, 30.

¹³⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/212.

¹³⁹⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/435.

¹³⁹⁹ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luğa ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1417/1997), 1/119.

¹⁴⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/81.

¹⁴⁰¹ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/91.

¹⁴⁰² İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Bedî' fi 'İlmi'l-'arabîyye*, 2/307.

¹⁴⁰³ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 517.

Esîr, kameri ay takviminin geceyle başladığından, صُمْنَا عَشْرًا (on gün oruç tuttuk) gibi örneklerde -orucun büyük çoğunluğu gündüzde geçmesine rağmen- gecenin, gündüze tağlîb edildiğini belirtmiştir.¹⁴⁰⁴

Sîbeveyhi'ye göre ise gündüz geceye tabi ve gecenin bir parçası olarak değerlendirildiğinden dolayı tarihlerde bu kullanım tercih edilmiştir. Buna göre gün kavramı sayıyla ifade edildiğinde bu sayı gündüzü değil geceyi ifade edecek şekilde kullanılır. Çünkü gündüz geceye dahildir.¹⁴⁰⁵ Dolayısıyla burada gündüz hiç itibare alınmadığından gecenin gündüze tağlîbi söz konusu değildir.

Arap dilinde şahıs zamirleri de kişiye özgüdür. Ancak farklı şahısların bir arada tek bir zamirle ifade edilmesi durumunda, müzekker müennese tercih edildiği gibi, birinci şahıs ikinci şahsa, ikinci şahıs da üçüncü şahsa tercih edilir. Örneğin أَنَا وَأَنْتَ فُئِمْنَا cümlesinde olduğu gibi birinci şahıs ile ikinci şahıs bir arada bulunduğu birinci şahıs ikinci şahsa, أَنْتَ وَهُوَ فُئِمْنَا örneğinde olduğu gibi ikinci ve üçüncü şahıs bir arada bulunduğu da ikinci şahıs üçüncü şahsa galebe çalar.¹⁴⁰⁶ Bu durum, bazı dilciler tarafından yakın olanın uzak olana tağlîbi şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁴⁰⁷

Arap dilinde tağlîbin en yaygın görüldüğü yerlerden biri, العُمَرَيْنِ gibi örneklerde olduğu gibi, birbiriyle ilintili iki farklı şahıs veya varlık isminin bir isimle tesniye edildiği durumlardır.¹⁴⁰⁸ Nitekim العُمَرَيْنِ şeklinde yapılan tesniye, ikisi de aynı isimde olan Hz. Ömer ile Ömer b. Abdulaziz için kullanıldığı gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer için de kullanılmıştır. Buna göre Hz. Ömer'in adının tercih edilmesi daha kısa olduğundandır.¹⁴⁰⁹ Bunun gibi, الشَّمْسِ ve دَجَلَةَ ve الثَّرَاتِ; الْمَشْرِقَيْنِ veya الْمَغْرِبَيْنِ kelimelerinin, الْمَشْرِقِ ve الْمَغْرِبِ;¹⁴¹⁰ الْقَمَرَيْنِ kelimelerinin ve الْفُرَاتَيْنِ kelimelerinin الْبَصْرَتَيْنِ şeklinde tesniye edilmeleri gibi pek çok örnek bulunmaktadır.¹⁴¹¹

¹⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *el-Bedî' fi 'İlmi'l-'arabiyye*, 2/307.

¹⁴⁰⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/563; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/289.

¹⁴⁰⁶ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 517.

¹⁴⁰⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 1/290.

¹⁴⁰⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/104.

¹⁴⁰⁹ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1417/1997), 1/119; Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 2/434, 435.

¹⁴¹⁰ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 1/119.

¹⁴¹¹ Abdulvâhid Ali Ebût-Tayyib el-luğavî, *el-Müsennâ*, thk. İzzüddîn et-Tennûhî (Dımaşk: el-Mecma'u'l-İlmîyî'l-'Arabî, 1380-1960), 3-17.

Arap dilinde edat ve zamir düzeyinde akıllı ve akılsız varlık ayrımı vardır. Bu tür durumlarda akıllı ve akılsız varlıklar bir arada ifade edileceğinde, akıllı varlıklar tağlîb edilir. Nitekim ¹⁴¹²“وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ” âyetinde akıllı varlıklar akılsız varlıklara tağlîb edildiğinden, akıllı varlıklara özgü edat olan مَنْ kullanılmıştır.¹⁴¹³ Bu âyette مَنْ edatında tağlîb gerçekleştiği gibi, zamirde de tağlîb gerçekleşmiştir. Çünkü مِنْهُمْ zamirlerinin râcî olduğu varlıklar arasında hem akıllı hem de akılsız varlıklar yer almaktadır. Bununla birlikte, akıllı varlık çoğulu için kullanılan zamir tercih edilmiştir. Çünkü akılsız varlık çoğulu için tekil dişil zamiri (ها) kullanılır.¹⁴¹⁴

Sîbeveyhi هَذَانِ رَجُلَانِ وَعَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقَيْنِ cümlesinde biri nekre diğeri ma‘rife olan iki isme hâl getirilmesini, ma‘rifenin nekreye tağlîbi şeklinde nitelendirmiştir. Çünkü zü’l-hâl, ma‘rife olması gerekir. O, cümlenin هَذَانِ رَجُلَانِ وَعَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقَانِ şeklinde okunup مُنْطَلِقَانِ kelimesinin sıfat yapılmasını da doğru bir ihtimal olarak görür.¹⁴¹⁵ Sîbeveyhi’nin bu açıklamalarından anlaşıldığı üzere nekrenin ma‘rifeye tağlîbi câiz olduğu gibi ma‘rifenin nekreye tağlîbi de câizdir.

Son olarak Arap dilinde tağlîb fonetik düzeyde de sıklıkla gerçekleşmektedir. İdğâm-ı mütekaribeyn diye bilinen, yakın mahreçli iki harfin birbirine idğâmı, fonetik bir açıdan tağlîb olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu vb. ses değişimleri, harflerden birinin diğeri tağlîbi sonu gerçekleşmiştir.¹⁴¹⁶ Aynı şekilde اِفْتِعَال babında ت harfinin fâü’l-fiile uygun bir harfe dönüşmesi sonrası gerçekleşen idğâm, bir tür fonetik tağlîbtir.¹⁴¹⁷

Sonuç olarak dilin temel gayesi iletişim olduğundan bu iletişimin sağlıklı gerçekleşebilmesi için, varlık alanındaki farklılıklar ve ayrılıklar büyük ölçüde söz boyutunda göz önünde bulundurulmuş, her birine karşı gelecek bir sözel ifade belirlenmiştir. Özellikle Arap dili gibi müfredattaki zenginliği ile ön plana çıkan bir dilde, varlıkların erillik-dişillik veya sayısal farkları bile göz önünde bulundurulmuştur. Buna rağmen iki farklı unsurun tek bir lafzî karşılığının olduğu, tesniye veya çoğul yoluyla iki farklı dil unsurunun tek bir çatı

¹⁴¹² en-Nûr 24/45.

¹⁴¹³ İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni’l-lebîb*, 6/680.

¹⁴¹⁴ İbn Fâris, *e-Sâhibî*, 13.

¹⁴¹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/81, 82.

¹⁴¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/445-459.

¹⁴¹⁷ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, 3/270-272.

altında toplanıp tek bir ifadeyle ifade edildiği durumlarla karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum şâz grubunda değerlendirilmeyecek derece yaygın olduğundan dilciler bunu tağlîb illeti ile izah etmişlerdir. Kültürün ve fitratın dile etkisi ile tağlîb yapılırken, eril, dişile; akıllı, akılsıza; hafif, ağıra; güçlü, zayıfa; asıl, fer'e; öncelikli olan, öncelikli olmayana tercih edilmiştir.

3.3.12. Tahlîl (Çözümleme/Analiz) İleti

Nahiv ilminde yaygın olarak kullanılan illetlerden bir tanesi de tahlîl illetidir.¹⁴¹⁸ Tahlîl kelimesi, sözlükte bir düğümü çözmek, bir şeyi bileşenlerine ayırmak ve bir şeyi çözümlemek maksadıyla analiz etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴¹⁹ Dîneverî'nin yer verdiği bu illet, İbnü'l-Enbârî'nin istidlâl çeşidi olarak yer verdiği sebr ve taksim yönteminin ikinci, yani olası ihtimallerin analiz edilmesi sonucu uygun olmayan şıkların elenmesi ve geriye kalan ihtimalin belirlenmesi ile gerçekleşen kısmıyla aynıdır.¹⁴²⁰ Nitekim dilciler, dil öğeleri arasındaki taksimattan, belli dil unsurlarının ait olduğu türün belirlenmesine, bazı dil öğelerinin gramatik konumlarının belirlenmesinden, i'râb ve i'râbın konumu gibi pek çok dilsel olguyu, tahlîl illeti ile açıklamışlardır. Bu bağlamda konu ile ilgili muhtemel olasılıklara yer verdikten sonra geriye tek bir seçenek kalıncaya dek olası seçenekleri gerekçeleriyle birlikte tek tek elemişlerdir.

Tahlil illetinin adı ilk defa Dîneverî tarafından konmuştur. Tahlîl, isimlendirilmemiş ve bir kavram olarak kullanılmamış olsa da ilk dönem dilcilerden itibaren pratikte uygulanmış bir metottur. Nitekim Dîneverî'nin illet türlerini yorumlayan İbn Mektûm, tahlîl illetinin ne demek olduğu konusunda günlerce düşünmesine rağmen bir sonuca ulaşamadığını, İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172) gibi bazı dilcilerin konu hakkındaki açıklamalarının kendisini aydınlattığını ifade etmiştir.¹⁴²¹

Sîbeveyhi, kelimenin, isim fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrıldığını ve dördüncü bir kısmının bulunmadığını bildirmiştir.¹⁴²² Zeccâcî, başta Sîbeveyhi yorumcuları olmak üzere dilcilerin bu tasnifi olduğu gibi kabul edip bu hususta herhangi bir kıyâsî gerekçe ileri sürememelerini eleştirmiştir. Bu taksimin semâ dışında mantıki bir gerekçesinin de

¹⁴¹⁸ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹⁴¹⁹ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, 194.

¹⁴²⁰ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 127, 128.

¹⁴²¹ Süyûtî, *el-Iktirâh*, 100.

¹⁴²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

olduğunu iddia eden Zeccâcî, bunu tahlîl metodu bağlamında burada zikredilen kısımların dışında bir dördüncü kısmın imkânsızlığı ile izah etmiştir. Nitekim konuşma, yalnızca şahıs veya nesne gibi isim grubuna giren varlıkları ifade eden kelime türlerinden, fiil kapsamına giren ve eylem bildiren kelime türlerinden veya ikisi arasında bağlaç görevi gören harflerden oluşmaktadır. Bunların dışında dördüncü bir kelime türü yoktur.¹⁴²³

Aynı şekilde dilciler, tahlîl illeti bağlamında fiildeki taksimin de zaman esas alınarak yapılmış bir taksim olduğunu, mevcut kısımların dışında bir kısmın imkânsız olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴²⁴

Kelime taksiminin temellendirilmesinde tahlil illeti kullanıldığı gibi hangi gruba dahil olduğu net olmayan bazı kelime türlerinin ait olduğu grubun belirlenmesinde de tahlil illetine başvurulmuştur. Örneğin رُوَيْدَكَ örneğinde olduğu gibi isim fiile bitişen “kef”in zamir isim olmadığını, bunun sadece muhatabın durumunu (tekil-ikil-çoğul) belirtmeye yarayan bir harf olduğu belirten Sîbeveyhi’nin, iddiasını ispatlamak için ortaya attığı delillerden biri tahlîl yöntemidir. Buna göre isim fiillere bitişen ك’in isim olduğunu iddia edenler ذَاكَ gibi işaret isimlere bitişen ك kelimesinin de isim olduğunu ve i’râbının da nasb veya cer olduğunu kabul etmeleri gerekir. Böyle bir durum mümkün olmadığından hem işaret isimlerinde hem de isim fiillere bitişen ك’in zamir olmadığı ortaya çıkmaktadır.¹⁴²⁵

İbnü’l-Haşşâb, كَيْفَ gibi hangi grupta yer aldığı net olmayan kelime türlerinde “sebr ve taksîm” usulü uygulanarak bu tür kelimelerinin ait olduğu grubun belirlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Buna göre bu tür kelimelerin hangi kelime grubundan olduğunu belirlemek için öncelikle olası üç türden hangisine dahil olabilir ona bakmamız gerekir. Bu kelime كَيْفَ تَصْنَعُ vb. birçok yerde fiille birlikte arada fasıla olmaksızın kullanıldığından fiil olamaz. Çünkü lafzî veya takdîrî bir fasıla olmaksızın iki fiilin birbiri ardına gelmesi doğru değildir. Aynı şekilde bu kelimenin harf türüne dahil olma olasılığı da yoktur. Çünkü Arap dilinde nidâ haricinde, harf+isim şeklinde, yani harfin isnâdın temel bir unsuru olduğu bir cümle kurulamaz. Hâlbuki كَيْفَ رَيْدُ vb. birçok örnekte olduğu gibi كَيْفَ ve kendisinden sonra gelen

¹⁴²³ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 41, 42.

¹⁴²⁴ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 163.

¹⁴²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/244, 245.

bir isimle cümle inşa edilebilmektedir. Buradan hareketle bunun isim olduğu sonucuna ulaşmaktayız.¹⁴²⁶

Bazı dilciler, istisnâ edatlarından حَاشَا kelimesinin fiil olduğunu tahlil illeti ile açıklamışlardır. Buna göre bu kelimenin isim olarak kullanıldığına dair herhangi bir emare bulunmamaktadır. Bu edatın, “قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ”¹⁴²⁷ âyetinde olduğu gibi bazı yerlerde cer harfi ile birlikte kullanımı, harf olmadığının göstergesidir. Bu kelimeyle bazı durumlarda müstesnânın mansûb olması, fiil olarak kullanılabildiğinin göstergesidir. Dolayısıyla bu kelimenin fiil olduğu konusu kesinlik kazanmaktadır.¹⁴²⁸

Tahlîl illeti cümledeki bazı öğelerin gramatik konumunu belirlemek için de kullanılmıştır. Örneğin مُنْطَلِقِينَ هَذَانِ رَجُلَانِ وَعَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقِينَ cümlesinde yer alan مُنْطَلِقِينَ ögesi ya sıfat veya hâl olabilir. Bu cümlede yer alan رَجُلَانِ kelimesi tesniye ve nekre, عَبْدُ اللَّهِ kelimesi ise mürfed ve ma'rife olduğundan iki farklı tür olan bu isimlere tek bir sıfat getirilemez. Dolayısıyla مُنْطَلِقِينَ kelimesinin sıfat olma ihtimali ortadan kalkınca bu kelimenin hâl olarak mansûb olduğu kesinlik kazanmıştır.¹⁴²⁹

Müstesnâ, müstesnâ minhten önce geldiği zaman, mansûb olmak zorundadır. Çünkü لَا edatıyla yapılan istisnâlarda müferrağ müstesnâ dışında müstesnâ da sadece iki i'râb ihtimali bulunur. Birincisi istisnâ edatıyla mansûb olması, ikincisi ise müstesnâ minhe tabi olmasıdır. Müstesnâ, müstesnâ minh üzerine mukaddem olduğunda tebeiyyet ihtimali ortadan kalkmakta ve geriye tek seçenek kalmaktadır.¹⁴³⁰

Bunun yanı sıra i'râb olgusunun konumu, bazı fonksiyonel hareke veya harflerin kelimedeki konumlandırılması tahlil illeti bağlamında izah edilmiştir. Nitekim i'râbın kelimenin son harfi üzerine verilmesi, hem tebeiyyet hem de tahlîl illeti ile izah edilmiştir. Buna göre kelime, asli anlama, i'râb ise arızı ve tabi bir anlama delalet ettiğinden, tabi de metbûdan sonra gelmesi gerektiğinden i'râb, en sona alınmıştır. Aynı şekilde i'râbın son harfe verilmesi, ilk ve orta harfe verilmesinin imkânsızlığından dolayıdır. Çünkü sakın bir harfle başlamak imkânsız olduğundan i'râb alametlerinden biri olan sükûnün ilk harfte olması

¹⁴²⁶ İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel*, 22.

¹⁴²⁷ Yusuf 12/51

¹⁴²⁸ Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 8/323.

¹⁴²⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/81.

¹⁴³⁰ İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*, 1/79.

düşünülemez. Öte yandan orta harf kelimenin formel yapısını belirlemede belirleyici rol oynadığından i‘râb gibi bir değişken bu yapıyı bozacaktır. Bu durumda geriye kelimenin son harfinden başka seçenek kalmamaktadır.¹⁴³¹

Basra dilcilerine göre münâdâ müfred ma‘rife, hitab kefinin yerine geçtiğinden dolayı mebnîdir. Arızı bir binâ olduğundan hareke üzere mebnî olması gayet doğal olup, bunun için herhangi bir gerekçeye gerek duyulmamıştır. Ancak bu harekenin neden zamme olduğu konusu tahlîl illeti ile izah edilmiştir. Buna göre bu münâdâ türünün fetha üzerine mebnî olması, gayri munsarif isimle karışmasına, kesre üzere mebnî olması ise mütekellim “yâ”sına izâfe edilmiş isimle karışmasına neden olacağından her iki hareke de imkânsızdır. Geriye sadece zamme üzerine mebnî olma seçeneği kalmıştır.¹⁴³²

Te‘kîd nûnu muzâri veya emir fiile bitiştiğinde, müfred kiplerde nûndan önceki harf fetha olmak zorundadır. Çünkü bu harekenin zamme olması durumunda cemi kipi ile karışır. Kesre olması durumunda da müfred müennes kipiyle karışır. Dolayısıyla bu nûndan önceki harfin meftûh olması, başka bir alternatifin olmamasından dolayıdır.¹⁴³³

Muzâra‘at harflerinin kelimenin başında gelmesi, hem alamet olmalarından dolayı başta gelmelerinin uygun olmasıyla izah edilmiş, hem de tahlîl illeti ile de temellendirilmiştir. Buna göre kelimenin sonu i‘râb yeri olduğundan, ortası ise formel yapısının belirlenmesinde etkin olduğundan bu harflerin ne ortada ne de sonda gelmeleri imkânsızdır. Bu durumda bu eklerin kelimenin başında gelmeleri dışında başka bir seçenek bulunmamaktadır.¹⁴³⁴

Sonuç olarak tahlîl bir illetten ziyade, neticesinde nahvî bir hükme varılan zihni bir işlemdir. Bu işlem doğru seçeneğe ulaşmak maksadıyla olası seçeneklerin elenmesi şeklinde gerçekleşir. Bu işlem vesilesiyle hükme ulaşmaya tahlîl illeti denilmiştir. Dilciler, kelimenin üçlü taksimi gibi hakkında icmâ bulunan ve semâ‘a dayalı bazı gramer konularının mantıki alt yapısına yönelik izahatta tahlîl illetine başvurdukları gibi, tartışma konusu olan bazı kelimelerin türlerini belirlemede, i‘râb veya dildeki fonksiyonel bazı eklerin konumunun belirlenmesinde de bu illete başvurmuşlardır.

¹⁴³¹ Dîneverî, *Simâru’s-sina‘a*, 204.

¹⁴³² Enbârî, *el-İnsâf*, 277.

¹⁴³³ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 357.

¹⁴³⁴ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 337.

3.3.13. Teşbîh (Benzetme) İleti

Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illetlerden biri de teşbîh, illetidir.¹⁴³⁵ Teşbîh illeti, belâgat düzeyinde sözcükler arası anlamsal eğretilmeye vesile olduğu gibi gramatik düzeyde lafızlar arası hükmi eğretilmeye vesile olmaktadır.

Teşbîh illeti dile dair temel birtakım öncüller belirlendikten sonra ortaya çıkmış ve erken dönemden itibaren dilciler tarafından yoğun bir şekilde dillendirilmiştir. Nitekim kelime türleri veya dilsel bazı olgular arasında teşbîh illetine dayalı ortaya konan bazı hükümler, bunlara dair birtakım öncüllerin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁴³⁶ İlerde verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere başta Sîbeveyhi olmak üzere ilk dönemden itibaren dilciler, teşbîh illetini daha çok belirlenen genel ilkenin dışına çıkan dil olgularının izahı için kullanmışlardır.¹⁴³⁷ Örneğin Sîbeveyhi ve hocası başta olmak üzere Basra ekolüne göre isimde i' râb, fiil ve harfte ise binâ asıldır. Bununla birlikte bu genel ilkenin dışına çıkan kelimeler bulunmaktadır. Nitekim fiil grubunda yer alıp mu' reb olanlar olduğu gibi isim grubunda yer alıp aslın dışına çıkan ve mebnî olan pek çok kelime bulunmaktadır. Dilciler bu durumu teşbîh illeti ile izah etmişlerdir.¹⁴³⁸

Teşbîh illeti dil unsurlarını gramatik açıdan tasnif etmek için de kullanılmıştır. Örneğin fâil, mübtedâ ve haber gibi ref' ortak noktasında buluşan unsurlar, *merfûât*; mef' ûl, hâl ve temyîz gibi nasb ortak noktasında buluşanlar, *mansûbat*; harfi cer veya izâfe ile mecrûr olan isimler gibi cer ortak noktasında buluşanlar ise *mecrûrât* şeklinde tasnif edilmiştir.¹⁴³⁹ Nitekim kimi dilcilere göre ref', cümlede 'umde (asli unsur) olmanın alameti, nasb fudle (yan unsur) olmanın alameti, cer ise izâfenin alametidir. Bazılarına göre ise ref' fâiliyyetin, nasb mef' ûliyyetin cer ise izâfenin asli alametidir. Buna göre merfûât grubunun asli unsuru fâil, geri kalanı teşbîh illetinden dolayı ona hamledilmiştir. Mansûbat grubunun da asli unsuru mef' ûller olup hâl, müstesnâ ve temyîz gibi diğer mansûb isimler teşbîh illetinden dolayı mef' ûle hamledilmiştir.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁵ Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 135.

¹⁴³⁶ Hayreddîn Fettâh Îsâ el-Kasimî, "Eserü'l-müşâbehe fi'n-nahvi'l-'arabî", *Mecelletu Cami'ati Tikrit* 16/8 (2009), 78.

¹⁴³⁷ 'Abîdî, *et-Ta'lîl fi Kitabi Sibeveyhi*, 279.

¹⁴³⁸ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 77.

¹⁴³⁹ Kasimî, "Eserü'l-müşâbehe fi'n-nahvi'l-'arabî", 16/77, 78.

¹⁴⁴⁰ Radî, *Şerhu'r-Radî*, 331.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, fâil dışındaki diğer bütün merfûatın ref' i 'râbının temel illeti fâile olan benzerliği, mef'ûller dışındaki mansûbat grubundaki isim türlerinin de nasb gerekçesinin mef'ûllere olan benzerliği şeklinde bir iddia anlaşılmamalıdır. Çünkü her birinin kendi içerisinde farklı gerekçeleri bulunmaktadır. Burada kullanılan teşbîh daha çok tasnif amaçlıdır. Nitekim bu sayede gramer kurallarının anlatımı daha kolay bir hâl alır. Çünkü Arap gramerinde önemli bir yekûn tutan bu tür konuların teşbîh illetine istinaden bu şekilde gruplandırılmasının dil öğretiminde kolaylık sağladığı aşikardır.

Teşbîh hem dilde kıyâsın gerçekleşmesinin başlıca şartı hem de belli bir kıyâs türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü illet veya ittirâda dayalı gerçekleşen kıyâs türlerinde teşbih, etken bir faktör olarak karşımıza çıktığı gibi, tamamen teşbîhe dayalı gerçekleşen ve kıyâs-ı şebeh diye bilinen bir kıyâs türü de bulunmaktadır.¹⁴⁴¹ Nitekim fıkıh usulünde olduğu gibi nahiv usulünde de kıyâs, illet, şebeh ve tard olmak üzere üç temele dayanır. İllete dayalı kıyâsa kıyâsü'l-illet, teşbîhe dayalı kıyâsa kıyâsü's-şebeh, ittirada dayalı kıyâsa da kıyâsü't-tard adı verilmiştir.¹⁴⁴²

İllet dışında, asıl ile fer' arasındaki benzer yönler esas alınarak yapılan kıyâs türüne kıyâsü's-şebeh denilir. Örneğin muzâri fiilin hem lafzî hem de mânevî yönden isime benzemesinden¹⁴⁴³ dolayı mu'reb olmasına hükmetmek bir tür kıyâsü's-şebehtir. Çünkü bu meselede mu'reb isim asıl; muzâri fer'; i'râb hüküm; iltibasın giderilmesi ise hükmün illetidir. Muzâri de iltibasın giderilmesi söz konusu olmadığından bunun illete dayalı bir kıyâs olmayıp şebehe dayalı bir kıyâs olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁴

Kıyâsü's-şebeh, zannı galib ifade ettiği için pek çok dilci tarafından kabul görse de¹⁴⁴⁵ şu üç yönden eleştirilmiştir:

- 1) Aralarındaki benzerlikten dolayı x, y üzerine hamledilebiliyorsa y'nin de x üzerine hamli câiz olması gerekir. Örneğin bazı isim türleri harfe olan benzerliklerinden dolayı mebnî olurken bu isim türlerine benzeyen harfler neden mu'reb olmamıştır. Aynı şekilde fiile benzeyen gayri munsarif isimleri tenvin ve kesreden alkoymak yerine neden fiil, kesre ve tenvin almamıştır.

¹⁴⁴¹ Kasımî, "Eserü'l-müşâbehe fî'n-nahvi'l-'arabî", 16/84.

¹⁴⁴² Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 105.

¹⁴⁴³ Muzâri fiilin isme benzerlik yönü hakkında detaylı bilgi için bk. Dîneverî, *Simâru's-sina'a*, 236.

¹⁴⁴⁴ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 107, 109.

¹⁴⁴⁵ Enbârî, *Luma'ü'l-edille*, 109.

- 2) Kıyâsü’ş-şebehte temel faktör, benzerliktir. Aralarında benzerlik bulunan iki unsur arasında mutlaka farklılıklar da mevcuttur. Benzerlik, hüküm aktarımına sebep olduğu gibi farklılıklar da hükmün aktarımına engeldir. Burada neden farklılıklar değil de benzerlikler esas alındı?
- 3) Teşbîh, dil unsurları arasında hüküm aktarımı için etkin bir faktör olduğuna göre iki farklı hükme tabi dil unsurlarına benzerliğin gerçekleştiği durumlarda çelişki meydana gelir. Örneğin mastar edatı ٱ bir yönüyle âmil olmayan mastar edatı ٱ’ya, diğer yönüyle de âmil olan ٱ’ye benzemektedir. Bu da beraberinde tenâküzü getirmektedir. Çünkü birine olan benzerliği amel etmesini gerektirirken diğerine olan benzerliği amel etmemesini gerektirir.¹⁴⁴⁶

Kıyâsü’ş-şebahi kabul eden dilciler tarafından bu itirazlara mantıklı cevaplar verilmiş olsa da¹⁴⁴⁷ söz konusu tartışmanın teorik bir tartışma olduğu, pratiğe yansımalarının olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu kıyâs türünü kabul etmeyenlerin bile dilde nâibü’l-fâil vb merfû isimler, gayri munsarif isimler, ٱ vb. edatlar gibi dildeki konum ve işlevleri kıyâsü’ş-şebah ile izah edilen hususların varlığını inkâr etmemişlerdir.

3.3.13.1. Teşbîh İleti ile İlgili Genel İlkeler

Arap dilciler ilk dönemden itibaren yaygın olarak kullandıkları teşbîh illetine dair bir takım genel ilkeler belirtmişlerdir. Bu ilkelerin bazıları satır arası okumalardan anlaşıldığı gibi bazıları açık bir şekilde altı çizilerek vurgulanmıştır.

Teşbîh İki Şey Arasında Bütün Yönleriyle Gerçekleşen Bir Olgudur: Örneğin “x şahsı Hâtem et-Tâyî gibidir” cümlesinde, x şahsı ile Hâtem arasındaki benzetmede sadece cömertlik yönü esas alınmıştır. Bunun dışında yaşadıkları çağ, fiziki veya karakteristik özellikler başta olmak üzere diğer birçok yönden farklıdırlar.¹⁴⁴⁸

Sîbeveyhi, bu hususu pek çok yerde vurgulamış, bütün yönlerle benzerliğin şart olmadığını, pek çok farklılığa rağmen tek bir yönle benzerliğin yeterli olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁴⁴⁹ Aslında şebekten bahsedebilmek için farklılıkların olması gerekmektedir. Aksi takdirde

¹⁴⁴⁶ Enbârî, *Luma’ü’l-edille*, 100, 101.

¹⁴⁴⁷ Bu itirazlara verilen cevaplar hakkında detaylı bilgi için bk. Enbârî, *Luma’ü’l-edille*, 101-105.

¹⁴⁴⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 2/273.

¹⁴⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/182; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/259; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/320; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/397; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/377; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/278; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/353; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/382; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/195.

müşebbeh, müşebbehün bihin aynısı olacağından bu durumda müşabeheden öte bir mümasele gerçekleşecektir.¹⁴⁵⁰ Bundan dolayı bazen iki dil unsuru arasındaki çok uzak bir ilişki bile hüküm aktarımına gerekçe olarak öne sürülmüştür. Örneğin nasb edatları ile fiil arasına herhangi bir fasılânın giremeyeceğini söyleyen Sîbeveyhi **إِدْ** edatının bundan istisnâ ettikten sonra gerekçe olarak bu edatın **أَرَى** fiili ile olan benzerliğini öne sürmüştür. Sîbeveyhi, aralarında ne lafzî ne de mânevî hiçbir benzerlik bulunmayan bu iki kelime türü arasında tek ortak yönün tasarruf (dilde serbest dolaşım/kullanım) olduğunu iddia etmiştir.¹⁴⁵¹

Müşebbeh İle Müşebbehün Bih Birbirlerinden Farklıdır: Bir önceki ilkenin doğal bir sonucu olarak müşebbeh ile müşebbehün bih hüküm açısından birebir aynı olmayıp aralarında birtakım farklılıklar bulunur. Nitekim muzâri fiil her ne kadar isme olan benzerliğinden dolayı mu‘reb olsa da isim olarak değerlendirilemez ve onun diğer hükümlerine tabi tutulamaz. Bundan dolayı **إِنَّ يَأْتِينَا يَضْرِبُ** şeklinde bir cümle, gramatik açıdan yanlış kabul edilmiştir.¹⁴⁵²

Müşebbeh Müşebbehün Bihten Daha Düşüktür: Bir önceki ilkenin doğal bir sonucu olarak teşbîhte müşebbehün bih asıl, müşebbeh ise fer‘ olduğundan hüküm açısından müşebbehün bih müşebbehten daha kuvvetlidir. Nitekim hurûf-i müşebbehe fiile olan benzerliklerinden dolayı amel etseler de, fiile nazaran amelleri sınırlı olup fiilin amelindeki genişliğe sahip değildirlir.¹⁴⁵³

Teşbîh Dil Unsurları Arasında Hükümün Aktarımına Vesile Olsa da Aslın Dışına Çıkartmaz: Teşbîh, dil unsurları arasında sadece hükmi eğretilmeye vesile olduğundan bir kelimeyi tamamen kökünden koparıp bir başka kelime grubuna dahil etmez. Bundan dolayı amel açısından fiile benzetilen bazı isim ve edatlar isim veya edat olmaktan çıkmadığı gibi i‘râb açısından isme benzetilen muzâri fiil, fiil olmaktan çıkmamıştır.¹⁴⁵⁴ İ‘râbta fiilin isme, amelde de ismin fiile hamledilmesi, karşılıklı benzeşme sonucu hüküm aktarımında bir dengelemenin gözetilmesidir.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵⁰ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/471.

¹⁴⁵¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/12, 13.

¹⁴⁵² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/14.

¹⁴⁵³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/95.

¹⁴⁵⁴ Enbârî, *Esrârü’l-‘arabîyye*, 117.

¹⁴⁵⁵ Dîneverî, *Simâru’s-sina’a*, 315.

Teşbîh Ortadan Kalkar veya Müessir olamayacak Seviyede Zayıflarsa Hüküm de Ortadan Kalkar: Teşbîh, arazi bir durum olduğu için tamamen ortadan kalktığında veya müessir olmayacak derecede zayıfladığında teşbîhin etkisi de ortadan kalkar ve teşbîhe istinaden alan dışına çıkan dil unsuru doğal dairesine geri çekilir.¹⁴⁵⁶ Bu nedenle tafdîl sigası her ne kadar müştak türden bir isim olup fiille benzerlik sağlasa da isme has olan izâfe, “el” takısı veya *min* harfi cerri ile kullanıldığından amel edemez. Tafdîl kipi açık fâilde ise sadece *mes’eletü’l-kühl* diye bilinen ve anlamsal açıdan fiil ile bütünleştiği belli bir cümle yapısında amel edebiliyor.¹⁴⁵⁷ Aynı şekilde ism-i fâilin amel etmesi muzâri fiille olan lafzî ve mânevî benzerliğinden dolayıdır. Bundan dolayı bu benzerlikte bir hâle oluştuğunda ameli iptal olur.¹⁴⁵⁸ Öte yandan bir isim türü olarak mastarın amel etme gerekçesi fiile olan benzerliğidir. Çünkü her mastar=fiil+en/mâ (أَنْ يُفْعَلَ).¹⁴⁵⁹ Bundan dolayı mastar tasgîr formunda olduğunda, sıfat aldığında veya başında “el” takısı bulunduğunda amel etmez. Çünkü bu tür durumlarda fiille olan benzerliği zayıflar.¹⁴⁶⁰ Son olarak ق و ل maddesinin türevleri mefûl olarak tâm bir cümle alırlar. Ancak bu fiilin soru edatından sonra gelen muhatap kipi (أَتَقُولُ (sanır mısın?)), طَرَّ fiili ile olan anlam benzerliğinden dolayı müfred mef’ûl alır. Bununla birlikte benzerlik ortadan kalkınca fiil asli kullanımına döner.¹⁴⁶¹

Muzâri fiile cemi müennes nûn’u bitiştiğinde mâzi fiile olan benzerliğinden dolayı aslına döner ve mebnî olur. Çünkü isimle olan benzerliği onu belli durumlarda aslın dışına çıkartıp mu‘reb yapsa da neticede bir fiildir. İsim değildir.¹⁴⁶²

Cemiyet gayri munsarif olma sebebidir. Bununla birlikte أفعال gibi cemi vezinleri مفاعِل veya مفاعِل şeklinde tekrar cemedildiklerinden müfrede benzemektedirler. Bu durum teşbîh sebebi olan cemiyeti zayıflattığından bu tür cemi kipleri ismi gayri munsarif yapmada etki etmezler.¹⁴⁶³

¹⁴⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/284.

¹⁴⁵⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, 1/514.

¹⁴⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/171.

¹⁴⁵⁹ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 295.

¹⁴⁶⁰ ‘Ukberî, *el-Lübâb*, 294.

¹⁴⁶¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/122.

¹⁴⁶² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/20.

¹⁴⁶³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/229.

Teşbîhte Benzerlik Yönü Kuvvetli Oldukça Etkisi de Artar: Teşbîhte benzerlik yönü ne kadar güçlü ise tesiri de o kadar fazla olur. Nitekim İsm-in fiile benzerliği üç türdür ve kuvvet sıralaması şu şekildedir:

- 1) İsim fiillerde olduğu gibi birebir fiilin anlamını taşıması: Bu durumda hem fiil gibi mebnî olur hem de fiilin amelinin işler.
- 2) İsm-i fâil, ism-i mef'ûl vb. müştak isimlerde olduğu gibi anlamı farklı olmakla beraber kök harflerde fiille birleşmek: Bu durumda sadece fiilin amelinin alır; mebnî olmaz.
- 3) Gayri munsarif isimlerde olduğu gibi ne kök harf ne de anlamda benzemeyip fer'ıyyet gibi tâli bir yönden fiile benzemesi: Bu durumda teşbîh ne binâ ne de amelde etki etmez sadece kesre ve tenvini engeller.¹⁴⁶⁴

Benzerliğin yönü zayıfladıkça etkisi de zayıflar: İsm-i fâil fiile olan benzerliğinden dolayı amel eder. Sıfat-i müşebbehe ile ism-i tafdîl ise ism-i fâile olan benzerliklerinden dolayı amel eder. Bu yüzden sıfat-i müşebbehenin amel dairesi ism-i fâilin amel dairesinden, ism-i tafdîlin amel dairesi de sıfat-i müşebbehenin amel dairesinden daha sınırlıdır.¹⁴⁶⁵ Bundan dolayı muzâri fiil mu'reb olurken isim ile hiçbir benzer yönü olmayan emir fiil aslına uygun bir şekilde sükûn üzere mebnî olmuş, mâzi fiil ise isimle olan benzerliğinden dolayı hareke üzere mebnî olmuştur.¹⁴⁶⁶ Binâda sükûn asıl olmasına rağmen mâzi fiilin sükûn üzere değil de hareke üzere mebnî olması, zayıf da olsa isme olan benzerliğinden dolayıdır.¹⁴⁶⁷

Sıfat-i müşebbehenin sadece sebebî fâili (mevsuf ile ilişkisi bulunan) ref' etmesi, izâfeli ve tenvinli kullanımının yaygın olması, fiille olan benzerlik yönünün ism-i fâile nazaren zayıf olmasıyla izah edilmiştir. Çünkü sıfat-i müşebbehe muzâri fiile direk benzemeyip onun benzeri olan ism-i fâile benzemektedir.¹⁴⁶⁸

Hurûf-i müşebbehenin amel etme gerekçesi fiile olan benzerlikleridir.¹⁴⁶⁹ Bununla birlikte amel daireleri fiil kadar geniş değildir. Çünkü fiilin amelinde mansûb mamûl ile merfû mamûl arasında takdim gerçekleştirilirken bunlarda bu durum söz konusu değildir. Aynı şekilde fiil müstetir zamir alabilirken bu harfler müstetir zamir alamıyor.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁴ Radî, *Şerhu'r-Radî*, 99.

¹⁴⁶⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/103.

¹⁴⁶⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/77.

¹⁴⁶⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/16.

¹⁴⁶⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/194.

¹⁴⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/131.

¹⁴⁷⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/131.

Teşbîh Hüküm Açısından Kıyâsın Yani Doğal Sınırların Dışına Çıkartır: Teşbîh illeti bir kelime türünü kendi türünün dışına çıkartmasa da hüküm açısından kelimelerin doğal sınırlarının dışına çıkmasına neden olabilir. Nitekim kelime türleri arasında hüküm aktarımına neden olabilecek şekilde teşbîh şu üç şekilde gerçekleşir: ¹⁴⁷¹

- 1) İsim, fiile ve harfe benzer.
- 2) Fiil, isme ve harfe benzer.
- 3) Harf, sadece fiile benzer.

İsmi harfe benzemesi ismin mebnî olmasına neden olur. Çünkü binâ harfte asıldır. Nitekim *عِنْدَ, قَطُّ, لَدُنْ, بَعْدُ, قَبْلُ* vb. isimlerin isimde asıl olan i' râb dairesinin dışına çıkıp mebnî olmaları, ademi temekkün yani isim grubunun dışında bir başka kelime grubuna (harfe) benzemesi ile açıklanmıştır. ¹⁴⁷² İsmi fiile benzemesi ise hem ismin gayri munsarif olmasına hem de amel etmesine neden olur. Fiile olan benzerliği ismi mebnî edebilmesi için aralarında güçlü bir benzerlik olması gerekmektedir. Çünkü binâ fiilde asıl olsa da fiil öğeleri arasında bu aslın dışına çıkışlar gerçekleşmiştir. Ancak harf öğeleri bu dairenin dışına hiç çıkmadığından harfe benzerliğin ismi mebnî edebilmesi için en ufak bir benzerlik yeterlidir. ¹⁴⁷³

Fiilin isme benzemesi ise fiilin asıl dışına çıkıp mu' reb olmasına neden olur. Nitekim muzâri fiil isim ile olan benzerliğinden dolayı mu' reb olmuştur. Çünkü *إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَفَاعِلٌ* ile *إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَيَفْعَلُ* cümleleri mukayese edildiğinde hem ifade ettikleri anlam hem cümledeki konumu hem de te'kîd edatından sonra gelmesi açısından muzâri fiilin ism-i fâile benzediği görülecektir. ¹⁴⁷⁴ Muzâri fiilin zaman açısından müşterek anlam ifade etmesi de teşbîh illeti ile izah edilmiştir. Buna göre iştiraki mânevî isimde yaygın bir durum olduğundan bu durum sadece isme benzeyen muzâri fiilde gerçekleşmiştir. ¹⁴⁷⁵ Fiilin harfe benzemesinin de dilsel etkilerinin olduğu görülmektedir. Nitekim taaccub fiilleri ve *عَسَى* gibi camid fiillerde olduğu gibi fiillerin gayri mutasarrif (çekimsiz) olmaları, bu fiillerin harfle olan benzerlikleri ile izah edilmiştir. Çünkü çekimsizlik harfte asıl bir durumdur. ¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷¹ Radî, *Şerhu'r-Radî*, 101.

¹⁴⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/286.

¹⁴⁷³ Radî, *Şerhu'r-Radî*, 101.

¹⁴⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/14.

¹⁴⁷⁵ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 1/19.

¹⁴⁷⁶ Radî, *Şerhu'r-Radî*, 101.

Daha önce de belirtildiği üzere harfin fiile benzemesi ise hurûf-i müşebbehe örneğinde olduğu gibi harfin amel etmesine vesile olur.

Her Teşbîh Hüküm Doğurmaz: Bu durum teşbîh yönünün zayıf veya kuvvetli olması ile ilgilidir. Dar çerçeveden gerçekleşen bir teşbîh daha güçlü, geniş çerçeveden gerçekleşen bir teşbîh ise zayıftır. Örneğin isim ve fiil arasında anlam ifade etme ortak noktası hem isimin hem de fiilin bütün türlerinde var olan geniş bir ortak noktadır. Dolayısıyla bu yüzden bir benzetme herhangi bir sonuç doğurmaz. Ancak bu iki gruba dahil olan kelime türlerinden bazılarının kendilerine özgü bazı durumlarından dolayı birbirine benzetilmesi dar açıdan gerçekleşen kuvvetli bir teşbîh olup hüküm aktarımına vesile olur. Örneğin isim türü olarak gayri munsarif isimlerin barındırdıkları ferîyyet açısından fiile benzetilmesi dar açıdan gerçekleşen bir teşbîhtir.¹⁴⁷⁷

Teşbîh, Lafzen Manen veya Her İki Yönden Gerçekleşir: Teşbîhin hükme mûcib oranı hakkında net sınır belirlenmemiş olsa da benzerliğin ya sadece lafzen ya sadece manen veya hem lafzen hem de manen gerçekleşmesi gerekmektedir.¹⁴⁷⁸ Nitekim Arap dilinde gayri munsariflik olgusunun temelinde fer'îyyet açısından ismin fiile benzemesi yatsa da veznû'l-fiil illetinde doğrudan fiile olan lafzî bir benzerlik söz konusudur.¹⁴⁷⁹ Öte yandan م ve ل edatlarının لَيْسَ gibi amel etmeleri, anlam açısından bu edata benzemelerinden dolayıdır.¹⁴⁸⁰

Genel kaniya göre كَلَّا ve كَلَّا kelimeleri zamire izâfe edildiklerinde tesniye isme mulhak olup tesniye isimlerle aynı i' râbı alırlar. Ancak açık isme izâfe edildiklerinde her üç durumda da sonunda elif olduğundan i' râbın takdîrî olduğu belirtilir. Halîl b. Ahmed ise kelimelerdeki bu farklılığı teşbîh illeti ile izah etmiştir. Ona göre bu kelimeler عَلَى ile benzerliğinden dolayı muzâfun ileyhın açık isim veya zamir isim olmasına göre değişkenlik arz etmektedir. Nitekim عَلَى harfi عَلَيْكَ ve زَيْدٌ عَلَى örneklerinde olduğu gibi, açık isimle birlikte kullanıldığında sonundaki elif, durur. Zamir isimle kullanıldığında ise sonundaki elif, yaya dönüşür.¹⁴⁸¹

Sonuç olarak dil gramerindeki gaye dil öğretimi olduğundan gramer kurallarının dağınık durması öğretimi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı ilk dönem dilcilerden itibaren gramer

¹⁴⁷⁷ İbn Ya'îş, *Şerhü'l-Mufasssal*, 1/58.

¹⁴⁷⁸ İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, 6/627.

¹⁴⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/230; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/21.

¹⁴⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/57.

¹⁴⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/413.

konuları tasnif edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda dil unsurlarına dair hükmi açıdan gruplandırmalar yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte dil, esnek bir alan olup, $2 \times 2 = 4$ şeklinde kesin önermelerin olduğu bir alan olmadığından, hükmi olarak gruplar arasında geçişgenlikler yoğun bir şekilde olmuştur. Muzâri fiile muzâri denmesi, كَيْسٌ ye benzeyen كَيْسٌ ve كَيْسٌ, hurûf-i müşebbeheye veya sıfat-i müşebbeheye bu adın verilmesi bunun açık örnekleri olup, teşbîh illetine binaen bu kelimelerin birtakım fonksiyonları icra ettiğinin göstergesidir.

Teşbîh illeti, dil öğelerinin bu sınırlar arasında geçiş yaptığını, kendi dairesinin dışına çıkıp bir başka daireye geçişini göstermektedir. Ancak bu geçişler, kalıcı ve kökten kopuş şeklinde olmayıp teşbîh yönünün varlığını sürdürmesine bağlı geçici ve hükmi geçişlerdir. Sınır dışına çıkışın illeti olan teşbîh, zayıflar veya ortadan kalkarsa unsur, aslına döner ve kendi sınırlarına geri çekilir. Nitekim fiile benzerliğinden dolayı gayri munsarif olan isim yine isimdir ve bu benzerlik ortadan kalktığında bu isim doğal sınırlarına çekilmektedir.

SONUÇ

Sözlükte birçok anlamı bulunan *illet* kavramı, felsefe, fıkıh, kelâm, mantık gibi ilimlerin yanı sıra Arap dilcilerin de üzerinde önemle durduğu müşterek bir kavramdır. İlet temelde insanoğlunun varlığı sorgulaması sonucu ortaya çıkmıştır. Kavram olarak farklı ilim dallarında kuramlaştırılmış, birbirlerinden etkilenmiş olsalar da her bir ilim dalı bu kavramı kendi alanına uyarlamıştır.

Nahiv ilminde illet kavramının ilk dönem dilciler tarafından efrâdına câmi ağyarına mâni bir şekilde genel bir tanıımı yapılmamıştır. Sonraki dönem dilciler tarafından yapılan tanımların da daha çok illetin alt kısımlarını belirten analitik tanımlar olduğu görülmektedir. Bunda nahiv ilminde kullanılan illetlerin çeşitliliği etkili olmuştur. Bununla birlikte nahiv ilminde ileti, *dilsel olgular için yapılan izahlar* şeklinde tanımlamak mümkündür.

Nahiv usul kaynaklarında fıkıh usulünün de tesiriyle illet konusu, kıyâs başlığı altında incelenmiş ve kıyâs ilinti ele alınmıştır. Ancak nahiv illetlerinin çoğunluğunun kıyâsa konu olmadığı görülmektedir. Kıyâsa konu olabilenler, daha çok birincil derece illetler olup bu illetler, sonraki süreçlerde illetten ziyade gramatik önerme olarak addedilmiştir. Nitekim dilciler bu illetlerden bazısını kıyâs yönteminde kullanıp dile dair genel geçer kuralları tespit ettikleri gibi kıyâstan bağımsız dilsel olguların izahında, gramatik önermelerin temellendirilmesi veya şâz olguların açıklanmasında kullanmışlardır. Yapılan bu izahlardan bir kısmı genel geçer iken, bir kısmı tikel olgularla sınırlı; bazısı gramatik bir hükmü zorunlu kılarken bazısı ise zorunlu kılmaz. Öte yandan bu izahlar büyük ölçüde kesinlik iddiası barındırmamaktadır. Amaç açısından bu illetlerin bir kısmı pedagoji ile ilişkiliyken diğer bir kısmı dildeki hikmet boyutunu ortaya koymaya yöneliktir.

Kur'ân'ın nüzulü ile birlikte İslam ümmetinin ortak dili haline gelen Arapçaya kutsiyet atfedilmesi, Arap dili alanında yürütülen çalışmaları da etkilemiştir. Arap yarımadasını aşır İslam toplumunun ortak dili olan ve bilim dili hâline gelen Arapçanın hem yabancı bireylere öğretilmesi hem de Araplar arasında hızlıca baş gösteren bozulmadan kurtulabilmesi için erken dönemlerde başlayan dilde kanunlaştırma faaliyetleri, öncelikle tümevarım yöntemiyle genel dil kurallarını tespit etmeye yönelik olmuştur. Dilciler bir yandan dile dair kuralları belirlerken diğer yandan dildeki olguların hikmetten hali, tesadüfi olmadığını ve her bir dilsel olgunun mantıki bir izahının bulunduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Pek çok

nahiv illetinin fikri altyapısında dilde hikmet arayışının yer alması da bunun açık bir göstergesidir. Esbap sebep-sonuç ilişkisi sarmalı içerisinde yaşayan insanoğlundaki merak duygusu da dilde ta' lîl hareketinin ortaya çıkışı ve gelişimine katkı sağlayan faktörlerden bir diğeridir.

Ana dili Arapça olmayan din bireylerine Kur'ân dilinin öğretimi esnasında hem dilin mantığını öğretmek hem de öğretimin kalıcı olmasını sağlamak maksadıyla öne sürülen deliller, ta' lîl hareketinin gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim eğitim halkalarında öğrenci ile hoca arasında cereyan eden soru-cevap diyalektikleri veya farklı ekollere mensup dilciler arasında cereyan eden ilmî münazaralar, buna önemli katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra dil alanındaki çalışmaların diğer ilmî çalışmalardan etkilenmesi gibi harici etkenler de dilde ta' lîl faaliyetinin gelişimine ve farklı bir boyut kazanmasına katkı sağlamıştır.

Ebü'l-Esved ed-Dü'elî ile başlayan dil çalışmaları ve buna paralel dilde ta' lîl faaliyeti, aradan bir asır geçmeden kısa bir süre içerisinde fikrî olgunluğa ulaşmıştır. Nitekim Hicri 2. yüzyılda illiyet fikrinin olgunlaştığı, fikrî alt yapısının oluşturulduğu ve nahiv ilminin genelini kapsayacak derecede genişlediği görülmektedir. Bunda illiyet fikrinin kuramsal çerçevesini belirleyen Halîl b. Ahmed ve onun öğrencisi Sîbeveyhi'nin katkısı yadsınamaz. Nitekim Sîbeveyhi sadece sorgulamak ve aktarmakla yetinmemiş, başta hocası Halîl olmak üzere öne çıkan dilcilerden aktardıklarını *el-Kitâb* adlı eserinde kaydetmek suretiyle bu ilmi müktesebatın günümüze ulaşmasına katkı sağlamıştır.

Hicrî 3. yüzyılın sonlarına doğru nahiv illetleri ile ilgili müstakil eserlerin yazıldığı görülmektedir. Günümüze ulaşmamış olsa da Kutrub, Mâzinî ve İbnü'l-Hâik gibi dilciler, bu yüzyılda *el- 'Îlel fi 'n-nahv* adında müstakil eser yazmışlardır. Hicrî 4. Yüzyıldan itibaren illet konusunun kelâm ve fıkıh usulü metotları örnek alınarak teorik açıdan ele alınmaya başlandığı ve illetlerin amaçlarına göre tasnif edildiği görülmektedir. İbnü's-Serrâc, Zeccâcî ve İbn Cinnî gibi dilciler, nahiv illetlerini teorik yönden de ele alıp farklı açılardan tasnife tabi tutan dilcilerdendir. Hicri 5. yüzyılda ise Ebû Abdillâh ed-Dîneverî *Simâru 's-sina 'a fî 'ilmi 'l-'arabiyye* adlı eserinde nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illetleri yirmi üç başlık altında toplamıştır. Usûlcü yaklaşımla yapılan bu tasniflerin tertip ve kolaylık sağlamayı amaçladığı görülmektedir.

İlletleri pratik yönden ele alan eserler çoğunlukla genel konulara yönelik çalışmalar olsa da nahiv ilminin belli konularının illetlerine dair küçük çaplı risâleler de kaleme alınmıştır. Bu

durumun söz konusu konuların tartışmalı konular olduğundan konuyla ilgili öne sürülen illetlerin çokluğundan kaynaklandığı söylenebilir.

İllet kuramı ve nahiv illetleri, ortaya çıktığı ilk dönemden günümüze kadar pek çok dilci tarafından benimsenip nahiv ilminin bir parçası olarak görülse de hem klasik dönemde hem de modern dönemde bu anlayışa karşı çıkanlar olmuştur. Klasik dönemde İbn Hazm el-Endelûsî ile başlayan illet eleştirisi İbn Madâ el-Kurtûbî ile zirveye ulaşmıştır. Klasik dönem dilcilerin bu tepkilerinin arka planında a) dilin tevkiî olması, b) illet kuramının cedelî yönünün pedagojik yönünü gölgede bırakması, c) dil kurallarının uzlaş sonucunda ortaya çıkmasından dolayı semâ'ın esas alınması gerektiği düşüncesi, d) dil illetlerindeki tutarsızlık, e) illetlerin nahiv ilminin anlaşılmasını zorlaştırması gibi gerekçeler yer almaktadır. Eleştirilerin daha çok Endülüs dilcilerinden gelmesi, bu eleştirilerin altında yatan harici etkenin Endülüs ile Doğu İslam bloğu arasındaki siyasi ve entelektüel rekabet olduğu iddialarını desteklemektedir.

Modern dönemde de a) klasik dönem zahiri ekolden etkilenme, b) tarihselci ve betimleyici dilbilim gibi modern dönem dilbilim kuramlarından etkilenme, c) yenilikçi bir yaklaşımla klasik nahiv anlayışına temelden karşı çıkmak vb. nedenlerden ötürü illet kuramına karşı çıkan Arap dilciler mevcuttur.

Hem klasik dönemde hem de modern dönemde nahiv ilminde illet kuramını savunanlar ise a) dil öğretiminde gerekli olduğu, b) illetlerin dili konuşanların zihninin arka planını yansıttığı, c) dilin mantığını anlamaya katkı sağladığı, d) dildeki hikmeti ortaya koyduğu, e) dilde küllî kuralların inşasında gerekli olduğu gibi gerekçelerle savunmuşlardır.

Nahiv ilmine dair müktesebatı amacına göre pedagojik nahiv ve bilimsel nahiv olmak üzere ikiye ayırıp, sadece dil melekelerini öğretmeye yarayan kısmı, pedagojik nahiv; dilin felsefesinin yapıldığı ve dil kurallarının temellendirildiği kısmı da bilimsel nahiv olarak değerlendirmek daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Dolayısıyla illet kuramına kategorik bir yaklaşım doğru değildir.

Osmanlı medreseleri ikinci bir dil olarak Arapça öğretiminin yapıldığı örnek kurumlar olmuştur. Çünkü Osmanlı medreselerinde verilen ileri düzey dil öğretiminin iki temel amacı vardır. Birincisi dil öğretecek müderris yetiştirmek. İkincisi de dini metinleri anlayıp yorumlayabilecek kadı yetiştirmek idi. Medreselerde temel gramer kurallarını içeren basit metinlerle başlayan dil öğretimi, nahiv ilminin cedelî ve felsefi illetlerini de kapsayan

kapsamlı şerh ve haşiyelerle ikmal edilmiştir. Dolayısıyla kuramı çerçevesinde şekillenen bilimsel nahvin bu kurumlarda dil öğretiminin bir parçası olmasında, felsefe ve mantık gibi diğer bazı araç bilgi disiplinlerine ait entelektüel birikimin katkısının yanı sıra, eğitimde hedeflenen amaç ve gayenin de etkili olduğu görülmektedir.

Modern dilbilimin illetlere bakışı, modern bilimle aynı perspektiftedir. Modern bilim anlayışında Aristoteles'in formel mantığı yerini daha çok gözlem ve deneye dayanan tümevarım metoduna bırakmış, bilimsel araştırmada tümevarım mantığı veya deneysel mantık denen bu metot tercih edilmiştir. Dolayısıyla sosyal bir olgu olan dilde de mantiki illetlere ihtiyaç bulunmaz anlayışı hâkim olmuştur. Bu bağlamda illet kuramının 19. yüzyıla damgasını vuran tarihsel dilbilim ile 20. yüzyıla damgasını vuran betimleyici dilbilim anlayışıyla örtüşmediği görülmektedir.

İlet kuramı, dilin zihinden bağımsız incelenemeyeceği ilkesinden hareket eden ve 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp günümüzde de hala gelişmekte olan üretici dönüşümsel dilbilgisi kuramının açıklayıcı yöntemiyle birebir aynı olmasalar da metodolojik açıdan ters düşmemektedir. Ancak geleneksel nahiv ile modern dilbilimin metodolojik açıdan mukayesesi mümkün olsa da özelde inceledikleri dil verisi, coğrafya, zaman, bağlam ve ortaya çıkışını sağlayan koşullar göz önünde bulundurulduğunda birbirinden farklı iki alan olduğu görülmektedir. Dolayısıyla modern dönem bazı Arap dilcilerin yaptığı gibi ikisini birbirine entegre etmeye çalışmak veya birbirleriyle yarıştırmak birini diğerine feda etmek, doğru bir yaklaşım değildir.

Dil öğretimi nahiv ilminin temel gayelerinden biri olduğundan gramer kurallarının dağılık durması öğretimi zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda usûlcü yaklaşımla nahiv ilminin bir parçası olan illetlerin ortak özellikleri göz önünde bulundurularak gruplandırıldığı görülmektedir. İbnü's-Serâc ile başlayan illet taksim geleneğinin sonraki dilciler tarafından da sürdürüldüğü görülmektedir. Örneğin Zeccâcî illetleri amaç odaklı *ta lîmî*, *kıyâsî* ve *cedelî* şeklinde üçe; İbn Cinnî de doğrudukları hükmü esas alarak *mûcib* ve *mücevviz* şeklinde ikiye ayırmıştır.

İletleri *muttarid* ve *hikemî* illetler şeklinde ikiye ayıran Dîneverî bu taksimi yeterli görmemiş olmalı ki *muttarid* grubunda yer alan illet örneklerini de kendi içerisinde tasnife tabi tutmuş ve nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan yirmi üç tür *muttarid* illet bulunduğunu iddia etmiştir. Onun ortaya koyduğu *semâ*, *teşbih*, *istiğnâ*, *istiskâl*, *fark*, *te'kîd*, *ta'vîz*, *nazîr*, *nakîz*, *hamlun 'ala'l-mâna*, *müşâkele*, *mu'adele*, *kurb* ve *mücâvere*, *vücûb*,

tağlîb, ihtisâr, tahfîf, delaletü'l-hâl, asıl, tahlil, iş'âr, tezâd ve *evlâ* illet türlerine *ittirâd, ittisâ, kesretü'l-isti'mâl, zaruret, sadâret* ve *'ademü'l-müfaraka* illetleri ilave edilerek bütün bu illet türleri teorik ve pratik yönden incelenmiştir. Bu taksimde yer alan cevâz illeti hüküm olduğu için ele alınmamıştır.

Yapılan bu taksimler dağınıklığı gidermek ve zihin haritalaması açısından kolaylık sağlasa da illet türlerinin belirgin hatlarla birbirlerinden ayrıştığı söylenemez. Söz gelimi *muttarid* grubunda yer alan bazı illetlerin bazı şâz olguların izahında kullanıldığı gibi, dildeki hikmet boyutunu ortaya koyduğu görülmektedir. Aynı şekilde alt türler arasında da karşılıklı veya sebep-sonuç gibi pek çok ilişki olduğu görülmektedir.

İllet kuramının gramere bakan yönünün yanı sıra dilin iç yapısına bakan yönü de bulunmaktadır. Nitekim *Asıl* illeti ile sözcüklerin kökeni, gramatik durumu, fonksiyonu ve söz dizimdeki konumu; *'ademü'l-müfaraka* illeti ile dil-varlık ilişkisi bağlamında sözcükler arası çekim gücü ortaya konmuştur. *Bağlam* illeti ile dilde gerçekleşen pek çok hazfin izahı; *evlâ* illeti ile de belli bazı dil unsurlarına verilen ayrıcalıklar ve doğurduğu gramatik sonuçlar tespit edilmiştir. *Haml* illeti ile bir bakıma dil unsurlarının birbirine öykünmesini ortaya konurken, *fark* illeti ile anlam karmaşasına mahal verilmediği vurgulanmıştır.

İstiğnâ illeti ile cümlede gereksiz ifadelerden sakınılması ve alternatifler arasında en iyinin tercih edilmesi gerektiği; *ihtisâr* illeti ile sağlıklı iletişime hâle getirmemek koşulu ile faydasız unsurların cümleden atılabileceği veya daha kısa ve daha işlevsel alternatifleri ile değiştirilebileceği ortaya konmuştur. *İstiskâl* illeti ile dilde asgari çabanın gözetildiği ve dile ağır gelen hususlardan kaçınıldığı; *iş'âr* illeti ile de sözel boyutta gerçekleşen bir takım rutin dışına çıkışların, bazen kelimenin kökenine bazen de meramın rutin dışı oluşuna delalet maksadıyla gerçekleştiği vurgulanmıştır.

İttirâd illeti ile Arap dilinde aynı kümede yer alan unsurlar arasında azami düzeyde uyumun arandığı; *ittisâ* ' illeti ile bazı dil unsurlarına tanınan tolerans ve belli ölçüde dildeki esneklik ortaya konmuştur. *Kesretü'l-isti'mâl* illeti ile dilde yaygın kullanılan unsurlara tanınan birtakım ayrıcalıklar tespit edilirken, *kurb* ve *mücâvere* illeti ile de birbirine yakın veya bitişik sözcüklerin hükümî etkileşimine vurgu yapılmıştır. *Mu'âdele* illeti ile sözcükler arasındaki hıffet-sıklet uçurumunu ortadan kaldırma ve dengeleme maksadıyla birtakım işlemlerin yapıldığı; *müşâkele* illeti ile de hem cümle öğeleri arasında uyum ve ahengin

gözetildiği hem de şekli yönden birbirine benzeyen öğeler arasında hüküm aktarımının gerçekleştiği belirtilmiştir.

Sadâret illeti ile soru ve şart edatları gibi cümleye ek bir anlam katan bazı dil unsurlarının ifade ettikleri anlamın evvel emirde anlaşılabilmesi için ait oldukları cümlenin başında getirilmelerinin zorunluluğu vurgulanmış; *semâ* illeti ile hiçbir mantıkî izahı yapılamayan bazı dilsel olgular açıklanmıştır. *Tağlîb* illetinde kültürün ve fitratın dile etkisi gözlemlenirken; *tahfif* illeti ile dilin maksimum düzeyde ekonomik bir şekilde kullanımının esas alındığı gözlemlenmektedir. *Ta'vîz* illeti ile “Tabiat boşluk kabul etmez.” ilkesinin dildeki tezahürü olarak, fonksiyonel dil unsurlarının belirli gayelerle dilden atılması sonucu ortaya çıkan boşluğun birtakım alternatiflerle doldurulduğu; *tahlil* illeti ile de dilcilerin nahvî bir hükme varmak için analitik yöntemlere başvurdıkları ortaya konmuştur.

Tezâd illeti ile bir arada bulunması imkânsız dil unsurlarının bulunduğu vurgulanmıştır. Dilin esnek bir alan olduğu, dilde $2 \times 2 = 4$ şeklinde kesin önermelerinin olmadığı ve hükmî olarak gruplar arasında geçişgenliklerin yoğun bir şekilde yaşandığı *teşbih* illeti ile vurgulanmış, *te'kid* illeti ile dilde hiçbir şeyin boşuna olmadığı, zâid bile olsa her bir dil unsurunun anlama hizmet eden bir yönünün olduğu belirtilmiştir. *Zaruret* illeti ile de sözün sultanı olarak görülen şairlere tanınan ruhsat ve şiir alanı ile nesir alanının birbirinden farkı ortaya konmuştur.

İlet kuramıyla dilin hem söz hem de anlam boyutu göz önünde bulundurulmuş Nahiv ilminde yaygın biçimde kullanılan illet türlerinden bazısının anlama yönelik, bazısının lafza yönelik, çoğunluğun ise hem lafız hem de anlama yönelik olduğu görülmektedir. Bununla birlikte sağlıklı iletişimin sağlanması için anlamın önemsendiği, anlama hâle getirmediği sürece dil ekonomisinin esas alındığı, kural belirlemede daha çok konuşma dilinin esas alındığı anlaşılmaktadır. Bu kuramda muhatap önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmakta, dil kurallarının temelinde konuşanın merâmının muhataba doğru bir şekilde aktarımının esas alındığı görülmektedir.

İllet teorisi hem dilin mantığını çözmeye yaradığından hem de belli bir ölçüde somutlaştırma yöntemini kullandığından dil öğretimine katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra bu kuram çerçevesinde belirlenen temel ilkeler netleştirilip yapay zekâ çeviri uygulamalarının protokollerine eklenebilir. Bu sayede özellikle cümle düzeyinde çevirilerde hataların asgari düzeye indirilmesi sağlanabilir.

Kaynakça

- Abduh, Dâvûd. *Ebhâsün fi 'l-luga 'l-'arabîyye*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1973.
- Abdul'alîm, Mustafa Ahmed. "Fi'l-mekâsidi'l-'âmme li'n-nahvi'l-'arabî". *Külliyetü 'l-Adâb* 3 (2005), 69-123.
- Abdullatif, Muhammed Hammâse. *Luğatü 'ş-şî'r*. Kahire: Dârü's-Şürûk, 1416-1996.
- Abdolvahid, Abdulhamid. "Beyne'n-nahvi'l-'arabî ve'l-lisâniyyâtî'l-hadîse". *Mecelletu Cîl* 4 (2014), 9-20.
- 'Abîdî, Şaban 'Avd el. *et-Ta'lîl fi Kitabi Sîbeveyhi*. Bingazi: Cami'atu Bingazi, 1999.
- 'Afîfî, Ahmed. *Zahiretü't-tahfîf fi'n-nahvi'l-'arabî*. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye el-Lübnaniyye, 1996.
- Ahmed, Derviş. *et-Ta'lîlû'l-lugavî 'inde'l-bağdadiyîn fi dav'i'd-dersi'l-lisânîyi'l-hadîs*. Cezayir: Cami'atü Vehran, Külliyyetü'l-Âdâb, Doktora Tezi, 2012/2013.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Osmanlı Medrese Sistemi: Amaç-Yapı-İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 5. Basım, 1995.
- Aktaş, Osman. *Arapçada Asıl Fer' Nazariyesi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016.
- Âl Yasin, Cafer. *el-Farâbî fi hudûdih ve rusûmih*. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Ali Hüseyin, Senâ. "Mezâhirü't-ta'lîl fi kitâbi Sîbeveyhi". *Mecelletü Düvât* 18 (2018), 97-117.
- Alphan, Mehmet Bahattin. *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Altınörs, Atakan. *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon'dan Chomsky'ye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2. Basım, 2018.
- 'Amayre, İsmail Ahmed. *el-Müsteşrikûn ve'l-menâhicü'l-lugaviyye*. Umman: Dâru Hanîn, 8. Basım, 1992.

- ‘Anbekî, Ali Abdullah Hüseyin. *el-Hamlu ‘ala’l-ma’nâ fi’l-‘arabiyye*. Bağdat: Merkezü’l-Buhûs ve’d-Dirâsâtî’l-İslamiyye, 1433-2012.
- ‘Anbekî, Ali Abdullah Hüseyin,. *er-Redd ilâ’l-asl fi’n-nahv ve’s-sarf*. Bağdat: Külliyyetü’l-Adâb, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Apaydın, Yunus. “Ta’lîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/511–514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- ‘Arefe, Muhammed Ahmed. *en-Nahv ve’n-nuhât beyne’l-Ezher ve’l-cami’a*. Kahire: Matba‘atü’s-Saade, 1937.
- Aristoteles. *Kitabu’t-tabî’a: Tercemetu İshak b. Huneyn*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kahire: el-Merkezü’l-Kavmî li’t-Terceme, 2007.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. Ankara: Atay Yayınları, 2. Basım, 2018.
- ‘Avâdî, Es‘ad Halef el. *el-‘İlelü’n-nahviyye fi kitabi Sîbeveyhi*. Ürdün: Dârü’l-Hamid li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 2009.
- Aydın, Bilgin - Erünsal, İsmail E. “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)” In *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim Ve Finans*. Edited by Fuat Aydın vd., 93-120. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- ‘Azzâvî, Ni‘met Rahim. *Menâhicü’l-bahsi’l-lugavî beyne’t-turâs ve’l-mu‘âsare*. Bağdat: Matba‘atü’l-Mecma‘i’l-‘İlmî, 1421/2001.
- Bağdadî, İsmail Paşa. *Hediyetü’l-‘arifîn: Esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1951.
- Bartschat, Brigitte. *Menâhîcu ‘ilmi’l-luga min Hermann Paul hattâ Noam Chomsky*. çev. Said Hasan Buhayrî. Kahire: Müessesetü’l-Muhtâr, 1425/2004.
- Bekar, Beytullah. “Dil Ekonomisi ve Almanya Türklerindeki Örnekleri”. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (2016), 9-17.
- Bikûş, Fatıma el-Haşemî. *Neş‘etü’d-dersi’l-lisânîyi’l-‘arabîyi’l-hadîs*. Kahire: İtrâk li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 2004.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984.

- Bloomfield, Leonard. *An Introduction to The Study of Language*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1983.
- Bostancı, Ahmet. “İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları ve Diğer Araç-Gereçlerin Tespit ve Analizi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2005), 1-30.
- Brockelmann, Carl. *Târîhü'l-edebi'l- 'arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 4. Basım, 1977.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 8 Cilt. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1384/1965.
- Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân. *el-Fevâidü'd-diyâiyye*. thk. Ahmed İzzu 'Înâye, Ali Muhammed Mustafa. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1430/2009.
- Can, Betül. “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”. *Ekev Akademi Dergisi* (2010), 305-20.
- Can, Özge, Basım. *Dilbilim Kuramları*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Cengiz, Yunus. “Osmanlı Medrese Geleneğinde Bir Varlık Alanı Olarak Dil: Mollâ Câmî ve Hâşiyelerinde Grameri Aşma Çabası”. *Mukaddime* 6 (2015), 47-77. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.46473>
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. 'Uceyl Casim en-Neşemi. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmîye, 2. Basım, 1414/1994.
- Cevcerî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. 'Abdulmun'im. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. thk. Nevâf b. Cezâ' el-Hârisî. 2 Cilt. 'Amâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1423/2004.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2. Basım, 1376/1979.
- Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts Institute of Technology: The M.I.T. Press, 1965.
- Cibâlî, Hamdi Mahmud. “Tardü'l-bâb bi hamli mâ lâ illete fihi 'alâ mâ fihi illetün”. *el-Belkâ li'l-Bühûs ve'd-Dirâsât* 18/1 (2014), 14-58.
- Cihan, Ahmet. *Osmanlı'da Eğitim*. Ankara: Akademik Kitaplar, 2014.

- Civelek, Yakup. *Arap Dilbilimine Giriş*. Van: Üniversite Yayınları, 2004.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri*. çev. Ümid Meriç. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 1967.
- Cümeihî, Muhammed b. Sellâm. *Tabakâtü fuhûli 'ş-şu 'arâ*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Cidde: Dârü'l-Medenî.
- Cürcânî, Ebû Bekir Abdul-Kahir b. Abdurrahman b. Muhammed. *Delâilü'l-i 'câz*. thk. Muhammed Mahmud Şakir. Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- Cürcânî, Ebû Bekir Abdul-Kahir b. Abdurrahman b. Muhammed. *el-Muktasîd fî şerhi'l-Îzâh*. thk. Kazım Bahrü'l-Mercân. Bağdat: Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr, 1982.
- Çelik, Abbas. "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2007), 125-35.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Komisyon. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1983.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 7. Basım.
- Dımaşkiye, 'Afif. *Tecdîdü'n-nahvi'l-'arabî*. Beyrut: Ma'hedü'l-İnmâi'l-'Arabî, 1981.
- Dîneverî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Musâ b. Hibetullah. *Simâru's-sina'a fî 'ilmi'l-'arabîyye*. thk. Muhammed b. Halid el-Fadıl. Riyad: Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1411/1990.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/117–120. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Ebû Hilâl el-'Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. 'Abdullâh. *el-Furûku'l-luğaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dârü'l-İlm ve's-Sekkâfe.
- Ebû'l-Bekâ', Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî. *el-Kulliyât*. thk. 'Adnân Dervîş - Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1419-1998.
- Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvahid b. Ali. *Merâtibü'n-nahviyyin*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriye, 2. Basım, 2009.
- Ebü't-Tayyib el-luğavî, Abdulvâhid Ali. *el-Müsennâ*. thk. İzzüddîn et-Tennûhî. Dımaşk: el-Mecma'u'l-İlmîyî'l-'Arabî, 1380-1960.

- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 4. Basım, 2007.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *Luma 'ü'l-edille fî usûli'n-nahv*. thk. Said el-Afgânî. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1391/1971. Erişim 19 Aralık 2019.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *Esrârü'l-'arabîyye*. thk. Muhammed Behcet el-Baytar. Dımaşk: el-Mecma'u'l-'Arabîyyi'l-'İlmî, 1957.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*. thk. İbrahim Samerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 2007.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *Menhecü's-sâlik fî'l-keîâm 'alâ Elfiyeti İbn Malik*. thk. Sidney Glazer. Connecticut: American Oriental Society, 1947.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitabi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 14 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1998.
- Enis, İbrahim. *Min esrâri'l-luga*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriye, 3. Basım, 1966.
- Evlîdî, Hatice - Bikadir, Abdulkadir. “en-Nahv beyne'l-'ilmiye ve't-ta'îmîye fî't-turâsî'l-'arabî”. *Mecelletü'z-Zâkire* 7/2 (2019), 175-89.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luga*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Lübnan: Mektebetü'l-Hâncî, 1396/1967.
- Ezherî, Şeyh Halid el. *Şerhü'l-Avâmîlî'l-mie en-nahviye*. thk. Zehran el-Bedrâvî. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *Kitâbü'l-hurûf*. thk. Mühsin Mehdi. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 2. Basım, 1990.
- Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed. *el-Mesâ'ilü'l-basriyyât*. thk. Muhammed eş-Şâtır. 2 Cilt. Matba'atü'l-Medenî, 1405/1985.
- Fârisî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed. *et-Ta'lika 'ala Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. 'Avd b. Ahmed. 6 Cilt., 1410-1990.

- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitabü'l-'ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1424/2003.
- Ferîha, Enîs. *Nazariyatün fi'l-luga*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 2. Basım, 1981.
- Fihri, Abdulkadir el-Fâsî. *el-Lisâniyât ve'l-luga'l-'arabîyye: Nemâzicün terkîbiyye ve delâliyye*. Fas: Dâru Topkal li'n-Neşr, 3. Basım, 1993.
- Fîruzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yâkub. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Naim el-'Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1436/2005.
- Galfân, Mustafa. *el-Lisâniyâtü'l-'arabîyye es'iletü'l-menhec*. Ürdün: Dâru Verd el-Ürdüniye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Tehâfütü'l-felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 4. Basım, 1385/1966.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Mi'yârü'l-'ilm fi'l-mantik*. thk. Ahmet Şemsüddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1410/1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hafız. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tiba'a, 1992. Erişim 13 Aralık 2019.
- Gazzî, Muhammed Sıdkî. *el-Vecîz fi izâhi kava'idi'l-fıkhi'l-küllîyye*. Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 4. Basım, 1416-1996.
- Güney, Murat Arif. “Yabancı Dil Öğretimi ve Dünden Bu Güne Türkiye’de Arapça Öğretimi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 193-211.
- Hables, Yusuf Muhammed. “el-Hamlu ‘ala’l-mâna ‘inde’n-nuhât”. *Mecelletu Külliyyeti Dârü'l-'Ulûm* 15 (1992), 127-74.
- Hâc Salih, Abdurrahman. “en-Nahvü'l-'ilmî ve’n-nahvü’t-ta’lîmî ve zaruretü’t-temyîzi beynehümâ”. *Mecelletu Mecma’i’l-Luga’l-'Arabîyye bi’l-Kahire* 127, 144-85.
- Hâc Salih, Abdurrahman. “Medhalün ilâ ‘ilmi’l-lisânî’l-hadîs tahlîlün ve nakdün li ehemmi mefâhîmihi ve menâhicih”. *el-Lisâniyât* 1 (1971), 9-38.
- Hâc Salih, Abdurrahman. “Medhalün ilâ ‘ilmi’l-lisânî’l-hadîs el-Bâbü’s-sânî fi’l-mezâhib ve’n-nazariyâtü’l-lisâniyyeti’l-hadîse”. *el-Lisâniyât* 7 (1997), 7-36.

- Hâc Salih, Abdurrahman. *en-Nazariyye 'l-haliliyye 'l-hadîse*. Cezayir: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 2007.
- Hâci Halife, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü 'z-zünûn 'an esâmi 'l-kütübi ve 'l-funûn*. thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya. Lübnan: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1941.
- Hadîsî, Hatice. *eş-Şâhid ve usûlü 'n-nahv fî Kitâbi Sîbeveyhi*. Kuveyt: Matbu'âtu Cami'ati'l-Kuveyt, 1394/1974.
- Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Said b. Sinan. *Sirrü 'l-fesaha*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1402/1982.
- Hakçıoğlu, Muhammed Meşhud. "Arap Dil Bilginlerinin Zarûret Olgusu Hakkındaki Yaklaşımları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2021), 206-32. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.878887>
- Hamevî, Yakut. *Mu 'cemu 'l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hamûz, Abdulfettah el. *Zahiretü 't-tağlîb fî 'l-'arabîyye*. Cami'atu Mûte, 1993.
- Hârezmî, Kasım b. Hüseyin. *Terşîhü 'l-'ilel fî şerhi 'l-Cümel*. thk. Adil Mühsin Salim el-'Umeyrî. Mekke: Cami'atü Ümmü'l-Kurâ, 1419/1998.
- Hasan, Abdulhamid. *el-Kavâ'idü 'n-nahviyye: Maddetuha ve tarikatuha*. Mısır: Mektebetü'l-Anclo el-Mısriye, 2. Basım, 1952.
- Hasan, Ezher 'Abd Ali. "el-Karinetü'l-'akliyye ve devruha fî 'l-i'râb". *Havliyyetü 'l-Müntedâ* 1 (2019), 175-214.
- Hassân, Temmâm. *el-Usûl dirâse epistemolojiye li 'l-fikri 'l-lugavî 'indel-'arab*. Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 1420-2000.
- Hassân, Temmâm. *el-Luga beyne 'l-mi'yâriyye ve 'l-vasfiyye*. Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 4. Basım, 1421/2001.
- Hassân, Temmâm. "et-Türâsü'l-lugavîyyü'l-'arabî". *Fusûl Mecelletü 'n-Nakdi 'l-Edebî* 1 (1980), 87-105.
- Hassân, Temmâm. "el-Luga'l-'arabîyye ve 'l-hedâse". *Mecelletü 'l-Fusûl* 4/3 (1984), 128-40.
- Hassân, Temmâm. *el-Luga 'l-'arabîyye mânâhâ ve mebnâhâ*. Fas: Dârü's-Sekkâfe, 1994.

- Hassân, Temmâm. *İctihâdâtün lugaviyye*. Kahire: ‘Alemü’l-Kütüb, 2007.
- Hassânî, ‘Adil Nezîr,. “‘İlletü’l-asl fî kitabi et-Tekmile lî Ebî Ali el-Fârisî”. *Mecelletü el-Bahis* 16 (2015), 260-75.
- Haviskî, Zeyn Kâmil el. *Zahiretü’l-istiğnâ fî kadaya’n-nahvi ve’s-sarf*. Mısır: Dârü’l-Ma’rife’l-Cami’iyye, 1996.
- Haviskî, Zeyn Kâmil. *Zâhiretü’l-istiğnâ fî kadaya’n-nahvi ve’s-sarf*. Mısır: Dârü’l-Ma’rife’l-Cami’iyye, 1996.
- Hazer, Dursun. “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 274-93.
- Hâzimî, Ahmed b. Ömer. *Fethu Rabbi’l-beriyye fî şerhi Nazmi’l-Ecrûmiyye*. Mekke: Mektebetü’l-Esedî, 2010.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2018), 25-46.
- Hulvânî, Muhammed Hayr el. *Usûlü’n-nahvi’l-‘arabî*. ed-Dârü’l-Beyzâ: en-Nâşir el-Atlasî, 2. Basım, 1983.
- Hüseyin, Muhammed el-Hıdr. *el-Kıyâs fî’l-luga*. Kahire: el-Matba’atü’s-Selefiye, 1353/1934.
- İbn Cinnî, Ebû’l-Feth Osmân. *Sirru sinâ’ati’l-i’râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Cinnî, Ebû’l-Feth Osman. *el-Munsif şerhu kitâbi’t-Tasrîf li Ebî ‘Osmân el-Mâzinî*. thk. İbrahim Mustafa-Abdullah Emin. 3 Cilt. Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Kadîm, 1373/1954.
- İbn Cinnî, Ebû’l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Mısır: Dârü’l-Kütubi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1952.
- İbn Cinnî, Ebû’l-Feth Osmân. “‘İlelü’t-tesniye”. *Havliyyatü’l-Cami’âti’t-Tunusiyye* 2 (1965), 37-57.
- İbn Düreyd, Muhammed b. Hasan. *Cemheretü’l-luga*. thk. Remzî Munîr Ba’lebekkî. Beyrut: Dârü’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1987.

- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselam Harûn. Şam: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *Zemmü'l-hatai fi ş-şi'r*. thk. Ramazan Abdu't-Tevvâb. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1400/1980.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *e-Sâhibî fi fikhi'l-luğati'l-'arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arab fihâ*. thk. Ahmed Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1418/1997.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru Ya'rub, 1424/2004.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırâati's-seb'*. thk. Abdü'l-Âl Salim Mükrim. Beyrut: Dârü's-Şurûk, 3. Basım, 1399/1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *el-İhkâm fi usûli'l-Ahkâm*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, 2. Basım.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *et-Takrîb li haddi'l-mantık*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîrî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *Resâilü İbn Hazm el-Endelusî*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabîyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1983.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Abdullatif Muhammed el-Hatib. 7 Cilt. Kuveyt, 1421/2000.
- İbn İyyâz, Cemâleddîn Hüseyin b. Bedr. *el-Mahsûl fi şerhi'l-Fusûl*. thk. Muhammed Safvet Muhammed Ali. Kahire: Cami'atü'l-Ezher, 1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. 2 Cilt. Dâru 'İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye.
- İbn Madâ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahman el-Kurtubî. *Kitâbü'r-redd 'ala'n-nuhât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1366/1947.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh. *Şerhü't-Teshîl*. thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî. 6 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1410-1990.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs. *es-Seb'a fi'l-Kırâat*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1980.

- İbn Sîde, Ebû el-Hasan ‘Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhim Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâssi'l-‘Arabî, 1417/1996.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. *Kitabü'l-hudûd*. thk. Amélie Marie Goichon. Fransa: Publications de l'Institut français d'archéologie orientale, 1963.
- İbn Usfûr, Ebü'l-Hasen Ali b. Mü'mîn el-İşbîlî. *Şerhu Cümeli ez-Zeccâcî*. thk. Fevvâz eş-Şa‘âr. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-‘İlmiyye, 1419-1998.
- İbn Ya‘îş, Muvaffakuddin b. Ali. *Şerhü'l-Mufasssal*. 10 Cilt. Mısır: İdaretü't-Taba‘ati'l-Münîre.
- İbnü'd-Demâmînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekir Bedruddin. “Risaletan fî'l-‘illeti’n-nahviyye”. *Mecelletü'd-Dirasâti'l-İctimaiyye* (2004), 45-72.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Sa‘âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *el-Bedî‘ fî ‘İlmi'l-arabiyye*. thk. Fethî Ahmed ‘Aliyyuddîn. 2 Cilt. Mekke: Cami‘atu Ümmi'l-Kurâ, 1420/1999.
- İbnü'l-Ferhân, Kemalüddin Ebû Sa‘d Ali b. Mesud. *el-Müstevfâ fî’n-nahv*. thk. Muhammed Bedevi. Kahire: Dârü's-Sekkafeti'l-‘Arabîyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Osman b. Ömer. *el-Kâfiye fî ilmi’n-nahv*. thk. Salih Abdulazîm. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431-2010.
- İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel*. thk. Ali Haydar. Dimaşk: Mektebetu Mecma‘i'l-Luğa'l-‘Arabiyye, 1392/1972.
- İbnü'l-Kavâs, İzzüddîn Ebü'l-Fadl. *Şerhu Elfiyeti İbn Mu‘tî*. thk. Ali Musa eş-Şûmelî. Riyad: Mektebetü'l-Harîcî, 1405/1985.
- İbnü'l-Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-‘Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sader.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist fî ahhâri'l-‘ulemâi'l-musannifîn mine'l-kudemâi ve'l-muhaddisîn ve esmâi kütübihim*. thk. Rıza Teceddüd el-Mâzendî. Tahran, 1971.
- İbnü'n-Nehhâs, Ebû Abdillâh Bahâüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî. *et-Ta‘lîka ‘ala'l-Mukarrib*. thk. Cemil Abdullah ‘Uvayda. Ürdün: Vizaretü's-Sekkafe, 1424/2004.

- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekir Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. Abdu'l-Hüseyn el-Fetîlî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.
- İbnü't-Tarâve, Ebû'l-Hüseyn Süleymân b. Muhammed b. Abdillâh es-Sebâî el-Mâlekî. *Risaletü'l-ifsâh bi ba'zi mâ câ'e mine'l-hata'i fî'l-Îzâh*. thk. Hatem Salih ed-Dâmin. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1416/1996.
- İbnü'l-Hâcib, İbnü'l-Hâcib el-Kurdî el-Mâlikî. *Emâlî İbni'l-Hâcib*. thk. Fahr Sâlih Suleymân Kadâre. 2 Cilt. Beyrut, 1409/1989.
- İbrahim, Hasan İbrahim. *Sîbeveyhi ve'z-zarûre's-şî'riyye*. Kahire: Matbu'âtu Hassân, 1403/1983.
- İbrahim, Mustafa. *İhyâü'n-nahv*. Kahire: Müessetu Hindâvî li't-Ta'limi ve's-Sekkefe, 2012.
- İbrahim Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. Kahire: Mecma'ü'l-Luğa'l-Arabiyye, 4. Basım, 2004.
- Îd, Muhammed. *Usulü'n-nahvi'l-'arabî fî nazari'n-nuhât ve re'yi İbn Madâ ve dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîse*. Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 4. Basım, 1410/1989.
- Îd, Selman Abbas. *Takvîmü'l-fikri'n-nahvî 'inde'l-lisâniyye'l-'arab*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/327-333. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İşbîlî, Ebû'l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî'. *el-Besît fî şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*. thk. 'Ayyad b. 'Îd es-Sebîfî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1986.
- Kahraman, Hüseyin. *Cüveynî'de İliyet Teorisi*. İstanbul: İz Yayınları, 2021.
- Kasımî, Hayreddîn Fettâh İsâ. "Eserü'l-müşâbehe fî'n-nahvi'l-'arabî". *Mecelletu Cami'ati Tîkrît* 16/8 (2009), 72-134.
- Kayrevânî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali. *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1372/1953.
- Kazvînî, Abdurrahman b. Ömer. *Telhîsü'l-Miftâh*. Pakistan: Mektebetü'l-Medine, 1437/2016.

- Kemâlpasazâde, Şemseddin Ahmed. *Resâilu İbn Kemâlpâşa el-luğaviyye*. thk. Nasır b. Sa'd er-Reşîd. Riyad: en-Nâdi'l-Edebî, 1401-1980.
- Kılıç, Hulusi. "el-İnsâf: Diyanet İslam Ansiklopedisi" 22 (2000), 320.
- Kıran, Zeynel. "Dilbilimin Alanları" In *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*. Edited by Ayşe Eziler, Ece Korkut and Suna Ağildere, 9-18. İstanbul: Multilingual, 2003.
- Kırkız, Mustafa- Jankır, Aslam. "el-Medârisü'l-kadime ve devruha fî ta'limi'l-'arabîyye li'n-natîkîne bî gayrihâ". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 43-60.
- Kuftî, Cemalüddin Ali b. Yusuf. *el-Muhammedûn mine's-şu'arâ ve eş'arîhim*. thk. Hasan Ma'merî., 1970.
- Kuftî, Cemalüddin Ali b. Yusuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1986.
- Kureşî, Muhammed b. Hammad. "Tardü'l-bâb 'alâ vetîretin vâhidetin ve mezânnuhu fi'l-'arabîyye". *Mecelletu Cami'ati Ümmi'l-Kurâ* 15/25 (1423/2002), 755-815.
- Kureşî, Muhammed b. Hammad. "Tardü'l-bâb 'alâ vetîretin vâhidetin ve mezânnuhu fi'l-'arabîyye". *Mecelletu Cami'ati Ümmi'l-Kurâ* 15/25 (1423/2002), 755-815.
- Kutluer, İlhan. "İlliyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/120–121. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Kutrub, Ebu Ali Muhammed b. el-Müstenîr. *Kitâbü'l-ezdâd*. thk. Hanna Haddâd. Riyad: Dârü'l-'Ulûm, 1405/1984.
- Lebdî, Muhammed Semîr Necîb. *Mu'cemü'l-mustalahati'n-nahviyye ve's-sarfiyye*. Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1405/1985.
- Mahzûmî, Mehdî. *Fi'n-nahvi'l-'arabî*. Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-'Arabî, 2. Basım, 1406/1986.
- Mahzûmî, Mehdî. *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî a'mâluhu ve menhecuhu*. Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-'Arabî, 1960.
- Malikî, Matîr b. Hüseyin. *Mevkifu 'ilmi'l-luga'l-hadîs min usûli'n-nahvi'l-'arabî*. Suudi Arabistan: Cami'atu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'l-Luga'l-'Arabîyye ve Âdâbuha, Yüksek Lisans Tezi, 2002-2003.

- Marzî, Mustafa. “Mezâhirü’t-tenâvüli’l-lisânî li’n-nahvi’l-‘arabîyyi’l-kadîm”. *Faslü’l-Hitâb* 7/1 (2018), 283-94.
- Mevâhib, İbrahim Muhammed Ahmed. “Devrü’t-ta’lîl fi’t-ta’lîm” In *Milh, Hasan Hamis Said El- (Ed.) 2015 – Nazariyyetü’n-Nahvi’l-‘arabî Beyne’l-Mevrûs Ve’l-Müstahdes*, 325-47.
- Milh, Hasan Hamîs el. *Nazariyyetü’l-asl ve’l-fer’ fi’n-nahvi’l-‘arabî*. Umman: Dâru’s-Şurûk, 2001.
- Milh, Hasan Hamis Said. *Nazariyyetü’t-ta’lîl fi’n-nahvi’l-‘arabî beyne’l-kudemâi ve’l-muhdesîn*. Umman: Dâru’s-Şurûk, 2000.
- Muhammed Eyyüb, Abdurrahman. *Dirâsâtün nakdiyye fi’n-nahvi’l-‘arabî*. Kuveyt: Müessesetü’s-Sabah, 1957.
- Mûmin, Ahmed. *el-Lisâniyyât en-neş’e ve’t-tetavvur*. Cezayir: Divânü’l-Matbu’âtî’l-Cami’iye, 2. Basım, 2005.
- Musa, ‘Atâ Muhammed Mahmud. *Menâhicü’d-dersi’n-nahvî fi’l-‘alemi’l-‘arabî fi’l-karni’l-‘işrîn*. Ürdün: el-Cami’atü’l-Ürdüniyye, Külliyyetü’d-Dirâsâtî’l-‘Ülyâ, Doktora Tezi, 1992.
- Mübârek, Mâzin. *el-İlletü’n-nahviyye neş’etuha ve tetavvuruha*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981.
- Mübârekî, Muhammed. “Beyne mi’yâriyeti’n-nahvi’l-‘arabî ve’l-mükevveni’l-lisânî” In *Nazariyyetü’n-Nahvi’l-‘arabî Beyne’l-Mevrûs Ve’l-Müstahdes*. Edited by Hasan Hamis Said el-Milh, 186-207. Ürdün: ‘Alemü’l-Kütübî’l-Hadîs, 2015.
- Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhalık ‘Udayme. 4 Cilt. Kahire: Vizaretü’l-Evkâf ve’s-Şu’ûni’l-İslamîye, 3. Basım, 1415/1994.
- Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhalık ‘Udayme. 4 Cilt. Kahire: Vizaretü’l-Evkâf ve’s-Şu’ûni’l-İslamîye, 3. Basım, 1415/1994.
- Müberred, Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fi’l-luga ve’l-edeb*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru’l-Fikrî’l-‘Arabî, 3. Basım, 1417/1997.

- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fî'l-luğa ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 3. Basım, 1417/1997.
- Mükerrem, Abdu'l-'Âl Salim. *el-Halkatü'l-meşkûde fî tarihi'n-nahvi'l-'arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1993.
- Necdî, Ali Nasîf. *Sîbeveyhi imâmü'n-nühât*. Kahire: 'Alemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1399/1979.
- Necdî, Ali Nasîf. *Târîhü'n-nahv*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1978.
- Nefâdî, es-Seyyid. *es-Sebebiyye fî'l-'ilm ve 'alaketü'l-mebdei's-sebebiyyi bi'l-mantiki's-şartiiyyi*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2016.
- Nemle, Abdulkerim b. Ali. *el-Mühezzeb fî 'ilmi usûli'l-fıkhi'l-mukârin*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn. *Tahrîru luğâtî't-tenbîh*. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2010.
- Numan, Esîr Târik - Abdullah Humeyd Hüseyin. “‘İlletü'l-iş'âr fî'n-navi'l-'arabî’”. *Mecelletu Cami'ati'l-Enbâr* (2018), 54-78.
- Ömer, Ahmet Muhtar. “Bağlam Teorisi”. *Bilimname XX* (2011), 197-208.
- Râcihî, Abduh. *en-Nahvü'l-'arabî ve'd-dersü'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'n-Nahda'l-'Arabîyye, 1979.
- Radî, Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî. *Şerhu'r-Radî li Kaşfiyeti İbni Hacib*. thk. Hasan b. Muhammed b. İbrahim. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Cami'atü'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1966.
- Radî, Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî. *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nur el-Hasen - Muhammed ez-Zekrâf. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiye, 1982.
- Raşid, Fehd Sâlim Halil. “es-Semâ fî Kitâbi Sîbeveyhi”. *Mecetül-Adâb* 16 (2010), 7-42.
- Rebbâ', Muhammed Ali Yunus. *es-Semâ ve ehemmiyetühü fî't-tak'îdi'n-nahvî 'inde Sîbeveyhi*. Ürdün: Cami'atu Yermük, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Rifat, Mehmet. *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları-I: Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 6. Basım, 2017.

- Rummânî, Ali b. İsa. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Muhammed İbrahim Yusuf Şeybe., 1414-1993.
- Rummânî, Ali b. İsa. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Seyf b. Abdurrahman b. Nasır. Suudi Arabistan: Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1418/1998.
- Rummânî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsa. *el-Hudûd fî'n-nahvi*.
- Sabbân, Muhammed b. Ali. *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Üşmûnî*. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye.
- Samerrâî, İbrahim. *en-Nahvü'l-'Arabî fî müvâceheti'l-'asr*. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1415/1995.
- Saussure, Ferdinand de. *Fusûlün fî 'ilmi'l-luga'l-'âmme*. çev. Ahmed Naîm el-Kurrâîn. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rife'l-Cami'iyye, 1985.
- Saussure, Ferdinand de. *Genel Dilbilim Dersleri*. çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 1998.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr. *Miftâhü'l-'ulûm*. thk. Na'im Zerzûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 2. Basım, 1407-1987.
- Selman, Azmî Muhammed 'Ayyâl. *Hakku's-sadâre fî'n-nahvi'l-'arabî beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*. Ürdün: Cami'atu Mûte, el-Luga'l-'Arabîyye ve Âdâbuhâ, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Mu'cemü't-ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dârü'l-Fazıla.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- Sirâfî, Ebû Said el-Hasan b. Abdullah. *Ahbarü'n-nahviyyin el-basriyyin*. thk. Taha Muhammed ez-Zeynî. Kahire: Mektebetü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Hasan Mahdelî, Ali Seyyid Ali. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiye, 1429/2008.

- Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed. *Netâicü'l-fiker fî 'ileli'n-nahv*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Mu'avvaz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1412/1992.
- Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed. *Emâli's-Süheyli*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ. Mısır: Matba'atü's-Saade, 2002.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv*. thk. Abdulilah Nebhân. Dımaşk: Mecma'ü'l-Luğa'l-Arabiyye, 1407/1987.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'n-nahv*. thk. Abdulilah Nebhân. Dımaşk: Mecma'ü'l-Luğa'l-Arabîyye, 1407/1987.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*. thk. Muhammed Câd el-Mevlâ. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriye.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *el-İktirâh fî usûli'n-nahvi*. thk. Abdulhakim 'Atiyye. İstanbul: Dârü'l-Beyrûtî, 2. Basım, 1427/2006.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Matba'atu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân. *Hem'ü'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Ahmed Şemsüddin. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1998.
- Şankîti, Abdurrahman Mahmud Muhtâr. *es-Sadare fî'n-nahvi'l-'arabî*. Suudi Arabistan: Cami'atu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'l-Luğa'l-'Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1417/1997.
- Şatıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa. *el-Makâsidü's-şâfiye fî şerhi'l-hulâseti'l-kâfiye: Şerhu Elfiyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ. Mekke: Cami'atu Ümmi'l-Kurâ, 1438-2007.
- Şâvî, Yahya b. Muhammed. *İrtikâü's-siyâde fî 'ilmi usûli'n-nahv*. thk. Abdurrezzak Abdurrahman es-Sa'dî. Bağdat: Dârü'l-Enbâ, 1411/1990.
- Şemsüddin, Celal. *et-Ta'lîlü'l-lugavî inde'l-Küfîyîn ma'a mukârenetihi bi-nazîrihi inde'l-Basrîyîn*. İskenderiye: Tevzî'u Müesseseti's-Sekkafeti'l-Cami'iyye, 1994.
- Şen, Cafer. "Dilbilim Okulları". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 109/767-768 (2015), 94-114.

- Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Süleyman 'Alem. *en-Nüket fî tefsîri Kitâbi Sibeveyhi*. thk. Reşid Bel-Habîb. Fas: Vizaretü'l-Evkâf, 1420-1999.
- Şu'aybî, Vafik Mustafa eş. *Esâlîbü't-tevkîd fî'l-Kurâni'l-Kerîm*. Ürdün: Dârü'l-Felâh.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahvi ve tarîhu eşheri'n-nuhât*. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım.
- Temîmî, Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed b. Vellâd. *el-İntisâr lî Sibeveyhi 'ala'l-Müberred*. thk. Züheyir Abdulmuhsin. Beyrut: Müessesetü er-Risâle, 1416/1996.
- Tirâd, Enver. "Nazariyetü't-ta'îlî'n-nahvî fî mîzânî'l-lisâniyyine'l-'arabî'l-vasfiyyîn". *Mecelletu Ulumi'l-Luga'l-Arabîyye ve Âdâbuha* 12/1 (2019), 286-302.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *es-Sa'katü'l-gadabiyye fî'r-reddi 'alâ münkiri'l-'arabîyye*. thk. Muhammed b. Halid el-Fadıl. Kuveyt: Vizaretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîye, 2013.
- Uğur, Erman. "Siirt Medreselerinde Arapça Dil Eğitiminin Mahiyeti Üzerine". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi* (2019), 1455-72.
- 'Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah. *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-Sekkafeti'd-Diniyye, 1430/2009.
- 'Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin 'Abdullâh. *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-nahviyyîne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. thk. 'Abdurrahmân el-'Useymîn. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1988.
- Üçok, Necip. *Genel Dilbilim (Linguistik)*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2004.
- Üner, Aslı. "Nedensellik İlkesi: Hume'a Karşı Kant". *Mavi Atlas* 0/3 (2014), 100-108.
- Üşmûnî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Muhammed. *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 1375/1955. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Vendryes, Joseph. *el-Luğa*. çev. Abdulhamid ed-Devâhilî - Muhammed el-Kassâs. Kahire: Mektebetü Anglo el-Mısriyye, 1950.

- Verrâk, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdullah. *İlelü'n-nahv*. thk. Mahmud Casim. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.
- Vüldu Ebâh, Muhammed Muhtar. *Tarîhü'n-nahvi'l-'arabî fî'l-meşriki ve'l-mağrib*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2. Basım, 2008.
- White, James E. "Avowed Reasons and Causal Explanations". *Min* 80 (1971), 238-45.
- XVIII. *Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiyeye Dair Bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*. çev. Nasuhi Ünal Karaaslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlliyyet (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/121–123. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Yemânî, Abdalbaki b. Abdulmecid. *İşâretü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nuhât ve'l-lugaviyyîn*. thk. Abdulmecid Diyâb. Şeriketü't-Tiba'a'l-'Arabiye es-Suudiyye, 1406/1986.
- Yıldız, Musa. "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları" In *Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi*. Edited by Suna-Nurettin C. Ağildere. Ankara: Gazi Üniversitesi, 2008.
- Yozgat, Umut. "Dilbilimde Biçimci ve İşlevci Düzlem" In *Dilbilim Kuramları*. Edited by Özge Can, 33-75. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.
- Yurttaş, Tahsin. *Arap Dilinde İrab Anlam İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Yurttaş, Tahsin. "Bir Nahiv Usûlü Delili Olarak İcmâ Olgusu ve Hüccet Değeri". *Journal of Analytic Divinity* 4 (2020), 300-318.
- Zebîdî, Muhammed b.Hasan Ebû Bekir. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1984.
- Zeccâcî, Abdurrahman b. İshak Ebü'l-Kasım. *el-İzâh fî 'ileli'n-nahvi*. thk. Mazin el-Mübârek. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 3. Basım, 1399/1979.
- Zeccâcî, Abdurrahman b. İshak Ebü'l-Kasım. *el-Cümel fî'n-nahv*. thk. Ali Tefvik el-Hamd. Mısır: Dârü'l-Emel, 1404-1984.
- Zeccâcî, Abdurrahman b. İshak Ebü'l-Kasım. *Emâli'z-Zeccâcî*. thk. Abdusselam Harûn. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2. Basım, 1407/1987.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *Esâsü'l-Belaga*. thk. Muhammed Basil. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1419/1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi cem'i'l-cevâmi'*. thk. Seyyid Abdulaziz-Abdullah Rebî'. 4 Cilt. Mısır: Mektebetu Kurtuba, 1418/1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. thk. Muhammed Tamir. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1421/200.

Zeydan, Corci. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'arabî*. Mısır: Dârü'l-Hilâl, 2013.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm: Kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikin*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Aksaray Üniversitesi Tez Değerlendirme Formu		
Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapakdaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Özet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı Kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 6 ☐ CMS ☐ İSNAD ☒		
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşluklar ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	

Bu tezin tarafımdan “Tez yazım kuralları” okunarak dikkatlice hazırlanmış olduğunu ve doğabilecek her türlü olumsuzluktan sorumlu olacağımı kabul ederim.

Öğrencinin imzası